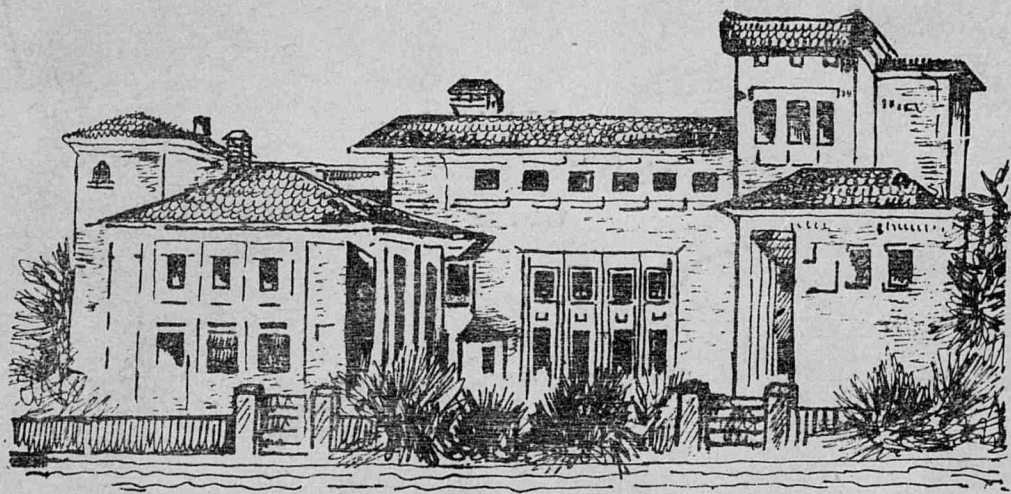

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE N. IORGA

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 3, 1992

5—6

mai — iunie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), PAUL CERNOVODEANU,
VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CONSTANTINIU, EUGEN
DENIZE, GEORGETA PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU,
APOSTOL STAN, ION STANCIU, ANATOL ȚARANU.

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.
În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de
presă din întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament este de
600 lei pentru persoane fizice și 1200 lei pentru persoane juridice.
Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ORION SRL,
Splaiul Independenței 220 A, București, 6, P. O. Box 74—19 Bucu-
rești, Tx 11939CBTxR, Fax (400) 424169.

REDACȚIA :

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)
NAGY PIENARU
VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele
pentru schimb precum și orice corespondență
se vor trimite pe adresa redacției revistei
„REVISTA ISTORICĂ”.

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — București, tel. 50.72.41.

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOM III, NR. 5—6
mai — iunie 1992

S U M A R

SOCIETATE ȘI BISERICĂ ÎN EVUL MEDIU

- OCTAVIAN ILIESCU, Despre renta în bani constituită în Țara Românească în beneficiul unor așezăminte monastice (de la Vlaicu Vodă la Neagoe Basarab) 453
- P. Ș. NĂSTUREL, C. BĂLAN, Hrisovul lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Bolintin (1433) 477
- ȘTEFAN ANDREESCU, Exarhul patriarhal Nișifor Dascălul, cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul 489
- IACOB MĂRZA, Rostul traducerii și tipăririi „Psaltirii de la Bălgrad” în contextul secolului al XVII-lea. Importanța acestui act religios, cultural și politic. Circulația cărții 511
- VIOLETA BARBU, Biserica română unită cu Roma în căutarea identității: problema ritului și activitatea misionarilor iezuiți 529
- DANIEL BARBU, Portretul unui discipol: Ștefan al II-lea al Ungrovlahiei 547

SOCIETATE CIVILĂ — ORIZONTURI SPIRITUALE — INTERFERENȚE CULTURALE

- I. LUCIA TAFTĂ, Ideile de modernizare a societății românești în prima jumătate a secolului XIX 559
- MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, Clerici și intelectuali laici între confesiune și națiune în Transilvania anului 1852 571
- GHEORGHE PAȘCALĂU, Relațiile bisericești româno-engleze (1935—1939) 579

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

- GRETA MONICA MIRON, Silviu Dragomir — istoric al „unirii” religioase 599
- IOSIF E. NAGHIU, George Enescu — profesor onorar și rector onorar la Iași 605

DOCUMENTAR

- MARIA TEODOR, Noi contribuții la istoriografia reformei 609

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

- VALERIU STAN, Un document inedit referitor la Vasile Alecsandri 621

RESTITUIRI

- N. P. COMNEN, Campania românească din 1919 în Ungaria (Amintiri și documente) 627

„Revista istorică”, tom III, nr. 5—6, p. 449—684, 1992.

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

- Simpozionul „Ștefan cel Mare. 535 de ani de la încoronare”, Iași, 16—17 aprilie 1992 (*Eugen Denize*); Simpozion „Istorie-Cultură-Religie” — București 21 februarie 1992; „Contribuția culturii istoriei la formarea societății civile”, întâlnire între istoricii români și germani (*Sever Mircea Catalan*); Al VIII-lea Congres Internațional de Iluminism (*Iacob Mârza*); Donație franceză de cărți pentru Institutul de Istorie „N. Torga” 643

RECENZII

- MISKOLCZY AMBRUS. *Egyház és forradalom — Biserică și revoluție. A Köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat 1849 — Sinodul ortodox românesc de la Chișineu-Criș 1849*, Budapest, 1991, 199 p. (*L. Demény*) 649
- I. DUMITRIU-SNAGOV, *Le Saint Siège et la Roumanie moderne 1866—1914*, Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1989, 1012 p. (*Raluca Tomi*) 652
- NICOLA GAVRILOVIĆ, *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu (1822—1867)*, (Școala clericală sirbo-română de la Virșet, 1822—1867), Novi Sad, 1983, 308 p. (*Miodrag Milin*) 654
- TEODOR MISAROȘ, *Din istoria comunităților bisericești ortodoxe-române din R. Ungară*, Tankönyvkiadó, Budapesta, 1990, 296 p. (*Eugen Glück*) 656
- V. OVCINICOVA-PELIN, *Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV—XIX)*, Edit. Știința, Chișinău, 1989, 438 p. (*preot Paul Mihail*) 657
- FRANCISC PAUL, *Ein siebenbürgischer Bischof im Römischen Exil: Inochentiu Micu-Klein (1745—1768). Studien und unveröffentlichte Dokumente*, Böhlau Verlag, Köln/Weimar, Wien, 1991, VII + 531 p. (*Studia Transylvanica. Ergänzungsbände des siebenbürgischen Archivs. Im Auftrag des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde. Herausgegeben von Paul Philipp, Band 19*) (*Iacob Mârza*) 659
- ANDREI RĂDULESCU, *Pagini inedite din istoria dreptului vechi românesc*, Edit. Academiei Române, București, 1991, 300 p. (*Tudor Voinea*) 661
- JAKÓ ZSIGMOND, *A Kolozsmonostori Konvent Jegyzőkönyvei (1280—1556)* (Protocoloalele Conventului din Cluj-Mănăstur, 1289—1556), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 2 vol., 1077 + 1082 p. (*A Magyar Országos Levéltár Kiadványai* II. Forráskiadványok 17.) (*Viorel Achim*) 663

NOTE

- * * * *Die Habsburger, ein biographisches Lexikon*, Herausgegeben von Brigitte Hamann, Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 1988, 447 p. (*Mihai Mădnea*); FRANÇOIS BLUCHE, *La vie quotidienne au temps de Louis XIV*, Edit. Hachette, Paris, 1984, 396 p. (*Emilia Ciurea*); CORNELL H. FLEISCHER, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541—1600)*, Princeton University Press, Princeton, 1986, XVII + 363 p. (*Nagy Pictaru*); KSENIJA GROSSHEIDE, *Katalog des Schrifttums über den Donauraum*, Band I, Hanovra, 1987, XXII + 557 p. (*Ileana Cădăn*); ANDREW MACKENZIE, *Archaeology in Romania. The Mystery of the Roman Occupation*, Unified Printers and Publishers, London, 1986, 183 p. (*Alexandru Madgearu*); JOHN MILLER, *Bourbon and Stuart. Kings and Kingship in France and England in the Seventeenth Century*, New York, 1987, 272 p. (*Eugen Denize*); VASILE V. MUNTEAN, *Contribuții la istoria Banatului*, Edit. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1990, Precuvintare de I.P.S. Mitropolit Dr. Nicolae Corneanu. Postfață de Prof. Dr. doc. Valentin Al. Georgescu, 288 p. (*Viorel Achim*); SZABOLCS DE VAJÁY, *Ordinis Sancti Johannis in Hungaria. Thesaurus et corpus*, f. I., 1987, 726 p. quart (*Eugen Glück*) 665

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

- „Revue d'histoire de l'Église de France”, tom LXXVI, 1990, nr. 196, 197; tom LXXVII, 1991, nr. 198, 199 (*Venera Achim*) 673
- „Verbum. Revista catolică”, nr. 1—6, 7—12/1990 și 1—6/1991 (*Sever Catalan*) 674
- BULETIN BIBLIOGRAFIC 677

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE
TOME IIIe, N°s 5 — 6
mai — juin 1992

SOMMAIRE

ÉGLISE ET SOCIÉTÉ AU MOYEN-ÂGE

- ✶ OCTAVIAN ILIESCU, Sur l'évolution de la rente en argent constituée en Valachie au bénéfice de certains établissements monastiques (de Vlaicu Vodă à Neagoe Basarab) 453
- P. Ș. NĂSTUREL, C. BĂLAN, Le chrysobulle d'Alexandre Aldea pour le monastère de Bolintin (1433) 477
- ȘTEFAN ANDREESCU, L'exarque patriarcal Nicéphore le Didascale, le knèze Constantin Vasile de Ostreg et Michel le Brave 489
- IACOB MĂRZA, Le rôle de la traduction et de la publication du „Psautier de Bălgrad” dans le contexte du XVIIe siècle. L'importance de cet acte religieux, culturel et politique. La circulation du livre 511
- VIOLETA BARBU, L'église roumaine unie avec Rome à la recherche de son identité: le problème du rite et l'activité des missionnaires jésuites 529
- DANIEL BARBU, Le portrait d'un disciple: le métropolite Ștefan II de Hongro-Valachie 547

SOCIÉTÉ CIVILE — HORIZONS SPIRITUELS—INTERFÉRENCES CULTURELLES

- LUCIA TAFTĂ, La modernisation de la société roumaine dans la première moitié du XIXe siècle 559
- MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, Prélats et intellectuels entre confession et nation dans la Transylvanie de 1852 571
- GHEORGHE PAȘCĂLAU, Les relations ecclésiastiques anglo-roumaines (1935—1939) 579

HOMMES REPRÉSENTATIFS DANS L'HISTOIRE DES ROUMAINS

- GRETA MONICA MIRON, Silviu Dragomir — historien de l'„union” religieuse 599
- IOSIF E. NAGHIU, George Enescu — professeur et recteur honoraire à Iași 605

DOCUMENTAIRE

- MARIA TEODOR, Nouvelles contributions à l'historiographie de la réforme 609

MÉMOIRES, CORRESPONDANCE, NOTES

- VALERIU STAN, Un document inédit concernant Vasile Alecsandri 621

RESTITUTIONS

- N. P. COMNEN, La campagne roumaine de 1919 en Hongrie (Souvenirs et documents) 627

„Revista istorică, tom III, nr. 5—6, p. 449—684, 1992

LA VIE SCIENTIFIQUE

- Le symposium „Etienne le Grand. 535 ans depuis son couronnement”, Iași, 16-17 avril 1992 (Eugen Denize); Le symposium „Histoire-Culture-Religion”, Bucarest, 21 février 1992; „La contribution de la culture de l'histoire à la formation de la société civile” — une rencontre entre les historiens roumains et allemands (Sever Mircea Catalan); Le VIIIe Congrès International des Lumières (Iacob Mârza); Don de livres français à l'Institut d'Histoire „N. Iorga” 643

COMPTES RENDUS

- MISKOLCZY AMBRUS, *Egyház és forradalom — Biserică și revoluție. A Köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat 1849 — Sinodul ortodox românesc de la Chișineu-Criș 1849*, Budapest, 1991, 199 p. (L. Demény) 649
- I. DUMITRIU-SNAGOV, *Le Saint Siège et la Roumanie moderne 1866—1914*, Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1989, 1012 p. (Raluca Tomi) 652
- NIKOLA GAVRILOVIĆ, *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršku (1822—1867)*, Novi Sad, 1983, 308 p. (Miodrag Milin) 654
- TEODOR MISAȘ, *Din istoria comunităților bisericești ortodoxe-române din R. Ungară (L'histoire des communautés orthodoxes roumaines de Hongrie)*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1990, 296 p. (Eugen Glück) 656
- V. OVCINICOVA-PELIN, *Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV—XIX) (Les collections de la bibliothèque du monastère de Noul Neamț) XIVe — XIXe siècles*, Edit. Știința, Chișinău, 1989, 438 p. (Pavel Mihail) 657
- FRANCISC PALL, *Ein siebenbürgischer Bischof im Römischen Reich: Inochentie Micu-Klein (1745—1768). Studien und unveröffentlichte Dokumente*, Böhlau Verlag, Köln/Weimar, Wien, 1991, VII + 531 p. (Studia Transylvanica. Ergänzungsbände des siebenbürgischen Archivs. Im Auftrag des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde. Herausgegeben von Paul Philipp, Band 19) (Iacob Mârza) 659
- ANDREI RĂDULESCU, *Pagini inedite din istoria dreptului vechi românesc (Pages inédites de l'histoire de l'ancien droit roumain)*, Edit. Academiei Române, București, 1991, 300 p. (Tudor Voinea) 661
- JAKÓ ZSIGMOND, *A Kolozsmonostori Konvent Jegyzőkönyvei (1289—1556) (Protocolle du Convent de Cluj-Mănăstur, 1289—1556)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 2 vol., 1077 + 1082 p. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17.) (Viorel Achim) 663

NOTES

- * * * *Die Habsburger, ein biographisches Lexikon*, Herausgegeben von Brigitte Ilamann, Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 1988, 447 p. (Mihai Manea); FRANÇOIS BLUCHE, *La vie quotidienne au temps de Louis XIV*, Edit. Hachette, Paris 1984, 396 p. (Emilio Ciurea); CORNELL H. FLEISCHER, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541—1600)*, Princeton University Press, Princeton, 1986, XVIII + 363 p. (Nagy Pienaru); KSENIA GROSSHEIDE, *Katalog des Schrifttums über den Donauraum*, Band I, Hanover, 1987, XXII + 557 p. (Ileana Căzan); ANDREW MACKENZIE, *Archaeology in Romania. The Mystery of the Roman Occupation*, Unified Printers and Publishers, London, 1986, 183 p. (Alexandru Madgearu); JOHN MILLER, *Bourbon and Stuart. Kings and Kingship in France and England in the Seventeenth Century*, New York, 1987, 272 p. (Eugen Denize); VASILE V. MUNTEAN, *Contribuții la istoria Banatului (Contributions à l'histoire du Banat)*, Edit. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1990, Avant-propos par son éminence le métropolitain dr. Nicolae Corneanu. Postface par le Prof. dr. Valentin Al. Georgescu, 288 p. (Viorel Achim); SZABOLCS DE VAJAY, *Ordinis Sancti Johannis in Hungaria. Thesaurus et corpus*, s.l., 1987, 726 p. quart (Eugen Glück) 665

LA REVUE DES REVUES D'HISTOIRE

- „Revue d'histoire de l'Église de France”, tom LXXVI, 1990, nr. 196, 197; tom LXXVII, 1991, nr. 198, 199 (Vencra Achim) 673
- „Verbum. Revista catolică”, nr. 1—6, 7—12/1990 și 1—6/1991 (Scrier Catolic) 674

- BUI LETIN BIBLIOGRAPHIQUE 677

SOCIETATE ȘI BISERICĂ ÎN EVUL MEDIU

DESPRE RENTA ÎN BANI CONSTITUITĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN BENEFICIUL UNOR AȘEZĂMINTE MONASTICE (DE LA VLAICU VODĂ LA NEAGOE BASARAB) *

OCTAVIAN ILIESCU

De-a lungul întregului ev mediu românesc, aproape n-a fost domn, fie mai însemnat, fie mai mărunț, în Țara Românească ori în Moldova, care să nu-și lege numele de întemeierea — în calitate de ctitor —, de înzestrarea sau măcar de buna funcționare a așezămintelor monastice, nu numai a celor din țară, ci uneori și a celor de la Muntele Athos sau chiar de la Muntele Sinai. Astfel, până la începutul secolului al XVI-lea, în Țara Românească, voievozi ca Vlaicu Vodă, Mircea cel Bătrîn și Radu cel Mare, iar în Moldova, Alexandru cel Bun și mai ales Ștefan cel Mare au excelat prin grija permanentă ce au acordat-o întemeierii și bunei funcționări a unor asemenea așezăminte, singurele focare de cultură ale acelor vremuri. Pe cele ctitorite de ei înșiși, le înzestrau cu bunuri funciare, robi și venituri diverse; celor întemeiate de înaintași, le întăreau vechile privilegii, adăugându-le adesea danii noi. Uneori, inițiative în același șens se manifestau și din partea unor mari boieri, dornici să urmeze exemplul domnului țării.

Spre deosebire de Moldova, în Țara Românească apare încă de timpuriu și se întâlnește relativ frecvent o formă de sprijinire a unor așezăminte monastice mult mai evoluată din punct de vedere economic și anume, constituirea unui venit anual în bani atît în beneficiul unor mînistiri din țară, cît și avînd ca destinație mînistiri mai ales de la Athos ce s-au bucurat în mod permanent de ajutoare substanțiale din partea domnilor țărilor române. Această formă de venit, reprezentînd juridic renta în bani, se înregistrează pentru prima oară încă în domnia lui Vlaicu Vodă (1364—1377) și poate fi urmărită în continuare, la inter-

* Capitol dintr-o lucrare mai amplă, cu titlul: *Aspecte ale economiei monastice în Țara Românească și în Moldova (secolele XIV — XV)*, lucrare înscrisă în planul de cercetări al Institutului de Istorie „N. Iorga” din București pe anul 1991.

Precizăm că tema tratată în acest capitol a mai fost cercetată, dar numai în cadrul general al ajutoarelor românești pentru mînistirile de la Muntele Athos; v. în acest sens mai ales: Teodor Bodogac, *Ajutoarele românești la mînistirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940, passim, în special tab. I, unde sînt de rectificat unele date imprecise sau eronate; Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, passim, în special p. 311—313. Am folosit în prezenta lucrare numai documentele publicate în colecția *DRH* și numai cele cu date complete privitoare la clauzele bănești.

vale de timp mai mici sau mai mari, până în zilele lui Neagoe Basarab inclusiv — termen-limită al prezentei cercetări. În Moldova, în aceeași perioadă, cu excepția a numai două documente, emise de către Ștefan cel Mare pentru minăstirea Zografu de la Muntele Athos¹, nu se întâlnesc cazuri de constituire de rentă în bani, ci numai de rentă în natură². Se constată aici o deosebire care ar merita un studiu mai atent.

În schimb, în Țara Românească, încă de la cel mai vechi act cunoscut cuprinzând danii domnești acordate unei minăstiri, constatăm și constituirea unei rente în bani. Este actul slav, fără dată, emis de Vlaicu Vodă pentru minăstirea Vodița, ctitoria sa, la a cărei terminare o înzestrează cu sate, cu cele necesare cultului și cu venituri anuale în natură și în bani: „o mie de perperi din casa domniei mele și să se împartă săracilor 300 de perperi”³. Cu alt prilej, ne-am ocupat mai pe larg de această danie în bani a lui Vlaicu Vodă⁴; am arătat atunci că moneda în cauză este hyperperul bizantin de aur, încă în uz la Bizanț până la reforma lui Andronic al IV-lea (1376—1379)⁵, iar sumele alocate anual minăstirii Vodița echivalau, pe baza parității stabilite de izvoare contemporane⁶, cu 500 respectiv 150 ducați de aur venețieni, deci în total, 650 ducați de aur venețieni pe an⁷. Am arătat cu același prilej că Țara Românească avea la acea vreme potențialul economic care permitea domniei să facă anual plata unei asemenea sume⁸.

Până la sfârșitul secolului al XV-lea, nu vom mai întâlni nici un alt caz de constituire a unei rente în bani pentru o minăstire din țară, deși din aceeași perioadă, se cunosc destul de frecvente danii similare, dar în beneficiul unor așezăminte monastice de la Muntele Athos, cum vom vedea ceva mai departe. Într-adevăr, abia prin actul din 1 august 1496, dat în Tirgoviște, Radu cel Mare constituie o rentă anuală în folosul unei minăstiri din țară: ctitoria sa Govora, căreia îi alocă 1 000 aspri⁹, evantum majorat ulterior la 3 000 aspri¹⁰. Același voievod mai constituie o rentă în bani și pentru alte două minăstiri vîlcene: Ostrov, în orașul Călimănești, cu un evantum de 2 000 aspri^{10A} și Bistrița, ctitorie

¹ Act din 10 mai 1466, emis în Suceava, constituind o rentă de 100 ducați ungurești DRH A II, 135 și act din 13 sept. 1471, Suceava, prin care Ștefan cel Mare alocă o rentă de 500 aspri pentru bolnița (spitalul) aceleiași minăstiri, *ibidem*, doc. 176. Despre un act din 1442 (DRH, I, 221), v. discuția de mai jos nota 55).

² Cu titlul de exemplu, menționăm „obroace” constând din buți de vin, dăruite de Alexandru cel Bun minăstirii Neamț la 1 sept. 1429, Suceava, DRH A, I, 93 sau din care încărcate cu peste, dăruite de Ștefan al II-lea minăstirii Moldovița la 21 sept. 1442, *ibidem*, doc. 223.

³ DRH B, I, 6, doc. fără dată, datat de editori în <1374>.

⁴ Octavian Iliescu, *Les hyperperes de Vlaicu Voda*, RRH, 21, 1985, p. 209—216.

⁵ Această reformă a înlocuit perperul bizantin, monedă efectivă de aur, cu un perper de cont, a cărui valoare era exprimată în monete efective de argint reprezentând 1/2-a, 1/4-a și 1/16-a din unitatea de cont; v. Tommaso Bertelè, *Moneta veneziana e moneta bizantina (Secoli XII — XV)*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, I, Florența, 1973 p. 23—24.

⁶ V. aceste izvoare *ibidem*, p. 45—47.

⁷ Octavian Iliescu, *op. cit.*, p. 215.

⁸ *Ibidem*.

⁹ DRH B, I, 268.

¹⁰ Act din 22 martie 1497, Tirgoviște, *ibidem*, nr. 275, reinnoit la 3 mai 1502, tot în Tirgoviște, DRH B, II, 15.

^{10A} Act din 6 aprilie 1500, Tirgoviște, DRH B, I, 300.

a fraților Craiovești, căreia îi fixează o sumă de 5 000 aspri, plătitibilă anual^{10B}.

Ultimele documente din această serie, avînd ca beneficiare așezăminte monastice autohtone, au fost emise de către Neagoe Basarab, care alocă însă sume mai modeste următoarelor minăstiri: Vișina (jud. Gorj), 400 aspri¹¹, Corbii de Piatră (jud. Muscel, azi jud. Argeș), 700 aspri^{11A} și în fine, vechea Cotmeana (Codmeana, jud. Argeș), care capătă o rentă de 1 000 aspri¹². Convertind în florini de aur sumele în aspri ce constituie renta în bani acordată acestor minăstiri, între anii 1496—1518, ajungem la echivalențe de 7 pînă la 91—94 florini¹³.

Șirul actelor de constituire a unei rente în bani în beneficiul unor așezăminte monastice de la Muntele Athos — deci de pe teritoriul imperiului otoman — are un cuprins mult mai bogat și atestă caracterul multilateral al sprijinului pe care l-au acordat în mod constant voievozii români acestui însemnat focar al ortodoxiei. Primul act cunoscut azi a fost emis de Alexandru Aldea la Tîrgoviște, în ziua de 9 februarie 1433 și consemnează constituirea unui „obroc” anual de 3 000 aspri pentru minăstirea Zografu de la Muntele Athos¹⁴. La 1433, raportul dintre aspru și florinul de aur era încă destul de favorabil monetei otoman, un florin echivalînd cu 35—36 aspri¹⁵; prin urmare, cei 3 000 aspri plătiți anual minăstirii Zografu de către Alexandru Aldea echivalau cu 83—85 florini de aur, o sumă mică, în raport cu veniturile domniei Țării Românești. Actul emis de Alexandru Aldea constituie pe de altă parte cea dintîi atestare documentară a pătrunderii asprului otoman în circulația monetară a Țării Românești, în timpul unei domnii de la care nu ne-au rămas emisiuni monetare proprii¹⁶.

Este probabil ca următorul act din această serie să fi fost emis de către Vlad Țepeș, la 12 iunie 1457, în beneficiul minăstirii Sfîntul Pantelimon (Rusicon)¹⁷; din rezumatul publicat — singura formă — ce s-a păstrat — nu rezultă însă care îi este conținutul exact. Dar tot de la Vlad Țepeș și tot sub formă numai de rezumat se cunoaște un alt act, datat numai după an: 6969 (1460—1461) și care constituie o rentă de 4 000 aspri pentru minăstirea Filoteu¹⁸. La acea dată, raportul dintre florinul de aur și asprul otoman se ridica la 1 : 40¹⁹; deci, echivalentul

^{10B} Act din 19 aprilie 1501, Tîrgoviște, *DRH B*, 11, 3.

¹¹ Act din februarie 1512 — septembrie 1521, *ibidem*, nr. 97.

^{11A} Act din 12 iunie 1517, Tîrgoviște, *ibidem*, nr. 173.

¹² Act din 29 iulie 1518, Pitești, *ibidem*, nr. 173.

¹³ V. evoluția raportului dintre asprul otoman și florinul de aur între anii 1362—1510 la N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *Les informations les plus précieuses sur les florins ottomans*, în vol. *A Festschrift presented to Ibrahim Artuk on the occasion of the 20th anniversary of the Turkish Numismatic Society*, Istanbul, 1988, p. 54—55; cf. de asemenea Franz Babinger, *Contraffazioni ottomane dello zecchino veneziano*, în *Annali* (Istituto Italiano di Numismatica), 3, 1956, p. 90; Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 312.

¹⁴ *DRH B*, 1, 74.

¹⁵ N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *op. cit.*, p. 55.

¹⁶ Un tablou complet al emisiunilor Țării Românești în secolele XIV—XV a fost publicat, cu rezultatele ultimelor cercetări, la Octavian Iliescu, *Duceți necunoscuti cu isi de voi voievozi ai Țării Românești în secolul al XV-lea*, în *BSA R*, 77—79, 1983—1985, p. 279.

¹⁷ *DRH B*, I, 116. V. însă și observația din notă.

¹⁸ *DRH B*, I, 119.

¹⁹ V. nota 15.

acestei rente se cifra la 100 florini de aur, adică exact valoarea primei rente constituite în Moldova de către Ștefan cel Mare, la 10 mai 1466, pentru minăstirea Zografu ²⁰.

Urmează un interval de peste un sfert de secol din care lipsesc, cel puțin pînă astăzi, acte de genul acelor de care ne ocupăm aici. Într-adevăr, următorul act a fost emis abia de Vlad Călugărul, la 12 iunie 1487, în orașul Tirgoviște, constituind o rentă de 6 000 aspri în beneficiul minăstirii Rusicon ²¹. La 1479, florinul de aur era echivalent cu 45,5 aspri otomani ²², iar la 1488, cursul lui se ridicase la 49 aspri otomani ²³, ca urmare a devalorizării lente, dar continue, a monetei imperiului turcesc. Considerînd că în 1487, raportul dintre cele două valute putea fi: 1 florin = 48 aspri, ni se pare justificată echivalarea rentei de 6 000 aspri cu suma de 125 florini de aur.

Un alt act, nedatat, emis de Vlad Călugărul, fixează o rentă de 4 000 aspri în folosul minăstirii Filoteu, adăugînd și o sumă de 300 aspri ce se va distribui, pentru cheltuieli de călătorie, călugărilor atoniți care vor veni la Tirgoviște pentru a primi subvenția acordată minăstirii lor; editorii plasează emiterea acestui act între anii <1487–1492> ²⁴. Luînd ca bază de calcul raportul, stabilit în 1488, de 1 florin = 49 aspri ²⁵, ajungem la echivalența de 81 florini de aur pentru renta plătită minăstirii și de 6 florini pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie prilejuate de încasarea acestei rente. Cum minăstirile beneficiare trimiteau cel puțin cîte doi călugări, delegați să primească suma alocată anual de voievodul Țării Românești, ne putem da seama de modicitatea cheltuielilor prilejuate la acea vreme de o călătorie de la Muntele Athos la Tirgoviște, dus și întors.

Printr-un alt act, emis la 24 martie 1490, la Tirgoviște, Vlad Călugărul constituie o rentă de 3 000 aspri în favoarea unei alte minăstiri atonite, Dochiaru ²⁶; nu se stipulează și alocarea unei sume separate, pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie ce urmau a fi efectuate de călugării delegați pentru încasarea rentei. Pe temeiul aceluiași raport de 1:49, menționat mai sus, se constată că minăstirea Dochiaru primea anual numai echivalentul a 61 florini de aur.

Peste doi ani, Vlad Călugărul constituie o rentă în favoarea a încă alte două minăstiri atonite. Astfel, la 29 august 1492, el acordă minăstirii Sf. Ilie suma anuală de 1 000 aspri, plus 100 aspri pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie ²⁷, ceea ce echivalează, pe baza raportului mai sus menționat, cu 22 respectiv 2 florini de aur, deci mai nimic. Iar în luna noiembrie a aceluiași an, printr-un act emis la București, Vlad Călugărul alocă și minăstirii Chilandar o rentă de 5 000 aspri, plus 500 aspri pentru cheltuielile de călătorie ale călugărilor delegați să primească anual această

²⁰ DRH A, II, 135.

²¹ DRH B, I, 203.

²² N. Beldiceanu și Irène Bel-diceanu-Steinherr, *op. cit.*, p. 54.

²³ *Ibidem*, p. 55.

²⁴ DRH B, I, 202.

²⁵ V. nota 23.

²⁶ DRH B, I, 223.

²⁷ DRH B, I, 231. Beneficiara acestei rente nu este minăstirea Cutlumuz, cum se afirma de editori în rezumatul acestui act, ci minăstirea Sf. Ilie de la Protaton; v. Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 290.

sumă ²⁸. După cum se vede, acestei minăstirii i se acordă un sprijin băneșesc mult mai consistent, echivalând cu aproximativ 100 respectiv 10 florini de aur.

După moartea lui Vlad Călugărul, se urcă pe tron fiul său cel dinții născut Radu cel Mare (1495—1508), care urmează cu și mai multă ardoare politica de sprijinire a așezămintelor monastice. Chiar de la începutul domniei lui, Radu cel Mare acordă minăstirii Rusicon o rentă anuală de 3 000 aspri, plus 400 aspri pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie ale călugărilor ce vor veni în țară să ridice această sumă ²⁹. La acea dată, raportul dintre florin și asprul otoman era foarte probabil ³⁰ de 1 : 50, ceea ce ne permite să echivalăm sumele alocate cu 60 respectiv 8 florini; constatăm deci că renta fixată de Radu cel Mare în beneficiul minăstirii Rusicon reprezintă ceva mai puțin de jumătate din suma alocată în același scop aceleiași minăstiri de către Vlad Călugărul, la 12 iunie 1487.

Printr-un act emis la 15 septembrie 1497, în București ³¹, Radu cel Mare constituie o nouă rentă în bani, pentru prima dată în folosul minăstirii Muntele Sinai; ea se ridică la 5 000 aspri anual, plus 500 aspri, cheltuieli de călătorie. Pe baza aceluiași raport, putem stabili echivalențele de 100 respectiv 10 florini.

În martie 1497 — ziua nu este precizată în data actului —, Radu cel Mare emite la Țirgoviște un hrisov prin care reinnoiește renta constituită anterior de către tatăl său ³² în folosul minăstirii Chilandar, la cererea călugărilor veniți în acest scop la domn, 5 000 aspri anual, plus 500 aspri pentru cheltuieli de călătorie ³³, sau, potrivit parității de mai sus, 100 respectiv 10 florini de aur. Iar la 20 martie 1497, minăstirea Dochiaru își vede și ea reinnoită renta de 3 000 aspri, constituită cu șapte ani în urmă de Vlad Călugărul ³⁴, primind în plus câte 400 aspri drept cheltuieli de călătorie ³⁵, adică exact cît primise de la același voievod surata ei atonită Rusicon. Echivalențele sînt, bine înțeles, aceleași: 60 respectiv 8 florini de aur.

Continuînd pe această linie de sprijinire a ortodoxiei balcanice, Radu cel Mare constituie, prin actul din 19 aprilie 1498, emis în Țirgoviște, o rentă anuală de 5 000 aspri destinată minăstirii Chilandar; se adaugă obișnuitele cheltuieli de călătorie, evaluate de emitentul actului la suma de 500 aspri ³⁶. La paritatea probabilă mai sus menționată, echivalența acestor prestații bănești ale domnului Țării Românești atînga plafonul de 100 respectiv 10 florini de aur, deci, exact cît se alocase prin actul precedent.

La 31 ianuarie 1500, printr-un act emis la Țirgoviște, este rîndul minăstirii atonite Capriuleu să primească o rentă în bani, tot de la Radu cel Mare; ea primește o sumă mai mică și anume, 3 000 aspri, plus 300

²⁸ DRH B, I, 235.

²⁹ DRH B, I, 263.

³⁰ La 1488, acest raport era de 1 : 49, iar la 1500, se ridicase la 1 : 53—55; v. nota 23.

³¹ DRH, B, I, 279.

³² V. nota 28.

³³ DRH B, I, 271.

³⁴ V. nota 26.

³⁵ DRH B, I, 272.

³⁶ DRH B, I, 284.

aspri pentru cheltuieli de călătorie ⁸⁷, exact cît alocase anterior domnul român, ca rentă, minăstirilor Rusicon și Dochiaru, dar cu 100 aspri mai puțin pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie prilejuite de încasarea sumelor cuvenite fiecăreia din ele. La 1500, raportul dintre moneda otomană și florinul de aur suferise modificări, un florin fiind acum echivalent cu 53—55 aspri ^{37A}. Avînd în vedere noua paritate, constatăm că renta în bani constituită în folosul minăstirii Capriuleu nu mai valora decît 54—56 florini de aur, iar plafonul sumei reprezentînd cheltuieli de călătorie nu depășea echivalentul a 5 florini.

În luna ianuarie a anului 1501, se emit la Tirgoviște, concomitent, două acte de constituire a unei rente în bani în beneficiul a două minăstiri atonite. Cel dintîi act este emis de către Radu cel Mare, care acordă minăstirii Sf. Ilie o rentă de 2 000 aspri, plus 200 aspri pentru acoperirea obișnuitelor cheltuieli de călătorie ³⁸. Pe baza parității curente la acea dată (un florin de aur — 53—55 aspri otomani), renta servită acestei minăstiri avea ca echivalent o sumă de 36—37 florini de aur, în vreme ce cheltuielile de călătorie erau estimate de vistieria domnească la echivalentul a 3—4 florini de aur. Amintim că, așa cum s-a arătat mai sus, la 29 august 1492, Vlad Călugărul acorda pentru prima dată acestei minăstiri o rentă de 1 000 aspri, plus 100 aspri pentru cheltuieli ³⁹; dacă în moneda otomană, noul gest de generozitate al lui Radu cel Mare reprezenta o dublare a evantămului rentei din 1492, ca valoare reală reprezenta numai o majorare de 64%.

Alăturîndu-se domnului țării, la 28 ianuarie 1501, boierii Craiovești: Barbu ban, Pîrvu vornic, Danciu comis și Radu postelnic, își manifestă și ei dorința de a sprijini bănește lăcașurile de închinăciune ortodoxe de la Muntele Athos, constituind și ei o rentă de 2 000 aspri, dar în folosul minăstirii Sf. Pavel și alocînd numai 100 aspri ⁴⁰, adică echivalentul a doi florini drept cheltuieli de călătorie. Este pentru prima și ultima oară, în perioada de care ne ocupăm, cînd înregistrăm un act de constituire de rentă în bani de către boieri și nu de către domn, în beneficiul unei minăstiri atonite.

De la Radu cel Mare, mai cunoaștem pînă astăzi un ultim act din această serie, emis la 25 februarie 1502, la Tirgoviște; voievodul român acordă minăstirii Rusicon o rentă de 4 000 aspri și 400 aspri cu titlul de cheltuieli de călătorie ⁴¹, echivalentul a 72—75 respectiv 7 florini de aur. Radu cel Mare acordase minăstirii Rusicon, încă din primul an al domniei, o rentă de 3 000 aspri ⁴²; acum, îi majora evantumul cu 1 000 aspri sau cu 20—22%, ca valoare reală. Cu minăstirea Rusicon începuse Radu cel Mare ajutoarele sale în bani la Muntele Athos și tot cu ea va încheia șirul actelor sale de acest gen.

³⁷ DRH B, I, 298.

^{37A} V. nota 23.

³⁸ DRH B, II, 1. La Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 290, acest act e datat 27 ianuarie 1501.

³⁹ V. nota 27.

⁴⁰ DRH B, II, 2.

⁴¹ DRH B, II, 12.

⁴² V. nota 29.

La 15 mai 1510, în București, voievodul Vlad cel Tânăr — fiul lui Vlad Călugăul și frate vitreg al lui Radu cel Mare — emite simultan două acte de constituire a unei rente în favoarea a două minăstiri atonite. Una este minăstirea Sf. Ilie, căreia îi acordă 5 000 aspri anual⁴³, cealaltă este minăstirea Chilandar, care beneficiază de aceeași rentă și, în plus, primește 500 aspri pentru cheltuielile de călătorie⁴⁴. Raportul dintre asprul otoman și florinul de aur se modificase între timp din nou, ajungând la paritatea un florin = 55 aspri⁴⁵. Pe baza acestui raport, echivalentul rentei alocate fiecăreia din cele două minăstiri poate fi stabilit la nivelul unei sume de 91 florini de aur, iar valoarea reală a celor 500 aspri pentru cheltuielile de călătorie ale călugărilor de la Chilandar poate fi fixată la ceva peste 9 florini de aur.

De la Neagoe Basarab, ultimul domn din perioada care face obiectul acestei cercetări, au rămas trei acte de constituire a unei rente în bani în beneficiul unor minăstiri de la Muntele Athos. Chiar din primul an de domnie, la 2 august 1512, el emite la Țirgoviște un astfel de act lăcașului denumit Turnul lui Arbănaș, alocându-i anual o sumă de 1 000 aspri⁴⁶, echivalentă, la paritatea de mai sus, cu numai 18 florini de aur. Modicitatea acestei rente — cea mai scăzută, ca valoare reală, din perioada cercetată — poate fi explicată prin caracterul modest al așezământului monastic destinat, probabil un schit lipsit de importanță⁴⁷.

Peste doi ani, la 7 decembrie 1514, printr-un act eliberat în București, Neagoe Basarab constituie o nouă rentă în bani, de data aceasta în folosul unei minăstiri de prim rang și anume Cutlumuș⁴⁸, căreia voievodul român îi alocă 10 000 aspri și pe deasupra, alți 700 aspri pentru bolnița minăstirii și încă 500 aspri pentru cheltuielile de călătorie⁴⁹, deci în total o prestație bănească anuală de 11 200 aspri. Transformind aceste sume în florini de aur, după paritatea mai sus amintită, constatăm că ele se ridică la 181 respectiv 13 și 9 florini de aur, totalizând deci 203 florini de aur. Este cea mai însemnată rentă în bani, constituită în această perioadă de un voievod român în folosul unei minăstiri din afara granițelor țării.

Ultimul act din această serie a fost emis de Neagoe Basarab la 23 august 1517, în orașul Curtea de Argeș și constituie o rentă de 7 000 aspri în beneficiul minăstirii Chilandar⁵⁰. În monetă de aur, valoarea acestei rente se ridică, pe baza parității de 1 : 55, la 127 florini de aur.

Pentru a se putea urmări mai ușor evoluția și distribuția rentei în bani de-a lungul întregii perioade analizate în cadrul acestei cercetări, am sistematizat alăturat, în două tabele sinoptice, toate datele ce alcătuiesc documentarea de care dispunem astăzi. Examinarea și interpretarea acestor date vor face obiectul rîndurilor ce urmează.

⁴³ DRH B, II, 271.

⁴⁴ DRH B, II, 272.

⁴⁵ V. nota 13.

⁴⁶ DRH B, II, 109.

⁴⁷ Nu este semnalată de Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*

⁴⁸ Despre importanța acestei minăstiri, în relațiile ei cu domniile țărilor române, v. Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 39–72.

⁴⁹ DRH B, II, 130.

⁵⁰ DRH B, II, 160.

Constatăm mai întâi că în perioada cuprinsă între anii <1374> și 1518, din lungul șir al voievozilor ce s-au perindat pe tronul Țării Românești, numai de la șapte ne-au rămas dovezi ale unui sprijin bănesc acordat așezămintelor monastice autohtone sau de peste hotare. Ei sînt în ordine, Vlaicu Vodă (Vladislav I, 1364—c. 1377), Alexandru Aldea (1431—1436), Vlad Țepeș (1448, 1456—1462, 1476), Vlad Călugărul (1481, 1482—1495), Radu cel Mare (1495—1508), Vlad cel Tânăr (1510—1512) și Neagoe Basarab (1512—1521). Cel dintîi și-a manifestat generozitatea numai față de o singură minăstire și aceasta din țară și, pe deasupra, propria ctitorie: Vodița. Radu cel Mare a sprijinit cu bani cel mai mare număr de minăstiri: trei din țară și anume, Osorov, Bistrița, zidită de boierii Craiovești, și mai ales Govora, ctitoria sa; cinci de la Muntele Athos: Rusicon (în două rînduri), Chilandar (la fel), Dochiaru, Capriuleu și Sf. Ilie; în plus, minăstirea Muntele Sinai. De asemenea, Neagoe Basarab a acordat sprijin bănesc atît unei minăstiri din țară — în speță, Cotmeana lui Mircea cel Bătrîn — cît și unor lăcașuri de la Muntele Athos: Turnul lui Arbănaș, Cutlumuș și Chilandar. Toți ceilalți patru domni ai Țării Românești — Alexandru Aldea, Vlad Țepeș, Vlad Călugărul și Vlad cel Tânăr — au avut în vedere, pentru sprijin bănesc, numai minăstiri de la Muntele Athos. Ne surprinde însă lipsa din această ultimă categorie a unor domni care au avut legături foarte strînse cu comunitățile monastice de la Muntele Athos, ca Nicolae Alexandru sau Vlaicu Vodă; lipsesc de asemenea voievozi cu o domnie așezată, ca Mircea cel Bătrîn, Vlad Dracul, Vladislav al II-lea ori Radu cel Frumos. Cum aceste ajutoare bănești erau acordate la solicitarea nenumăratelor delegații de călugări atoniți ce se perindau în orice anotimp în fața scaunului domnesc al Țării Românești, absența totală a unora din cei amintiți mai sus pare nefirească. Pentru cei din secolul al XIV-lea, pînă la Mircea cel Bătrîn inclusiv, o explicație ar consta în faptul că asemenea ajutoare bănești erau acordate pe loc, ocazional, necunoscîndu-se la acea vreme modalitatea constituirii unei rente în bani. În cazul unor domni din secolul al XV-lea, ca, Vlad Dracul, Vladislav al II-lea ori Radu cel Frumos, s-ar putea ca acte de acest gen să fi fost totuși emise și să zacă, nestiute încă de nimeni, în cotloanele bine zăvorîte ale unor minăstiri atonite.

De cealaltă parte a acestor acte stau așezămintele monastice beneficiare. Am văzut că dintre cele din Țara Românească, numai patru au obținut un astfel de sprijin voievodal: Vodița, Bistrița, Govora și Cotmeana. Constatăm și aici cîteva absențe demne de remarcat, ca Tismana⁵¹ și Cozia, deși tocmai aceste minăstiri, cele mai însemnate din Țara Românească la acea vreme, au beneficiat și vor beneficia în continuare de mari danii domnești constînd din bucurii funciare, venituri și imunități diverse, „obroace” anuale (rentă) în natură, dar niciodată, după cît cunoaștem, nu au primit o rentă în numerar. Așa cum am arătat mai sus, două din cele patru minăstiri beneficiare ale acestui gen de ajutor

⁵¹ Actul emis de Dan I la 3 oct. 1385, la Argeș, cuprinde nu numai daniile facute de emitent minăstirii Tismana, cum se arată în rezumatul documentului din *DRH* B, I, 7, p. XLVII și 19, ci și întărirea daniilor lui Vlaicu Vodă pentru minăstirea Vodița, cum se arată corect în *DIR*, B (1247—1500), 22, p. VIII. Observăm că din veniturile cu care înzestra Vlaicu Vodă această minăstire în <1374>, Dan I nu mai menționează la 1385 sumele de perperi plătite anual Vodiței de către fundatorul ei.

sînt ctitorii ale voievodului care îl acordă: Vodița lui Vlaicu Vodă și Govora lui Radu cel Mare, ceea ce explică de fiecare dată munificența gestului domnesc. De mare trecere în domnia lui Radu cel Mare se bucură însă și minăstirea Bistrița ctitorită de Craiovești, care primește o rentă egală cu aceea acordată de același voievod unor lăcașuri vestite de peste hotare, Chilandar de la Athos sau minăstirea Muntele Sinai.

A doua categorie de minăstiri beneficiare ale unei rente în numerar din partea unor domni ai Țării Românești — iar într-un singur caz, din partea unor reprezentanți de frunte ai boierimii muntene — cuprinde lăcașurile monastice, mai mari sau mai mici, de la Muntele Athos. Nu mai puțin de zece din ele figurează pe această listă, ca primind ajutoare bănești anuale de la un număr de șase voievozi, între anii 1433—1517. În ordine cronologică, ele sînt următoarele: Zografu, 1433; Filoteu, 1460/1461 și 1487—1492; Rusicon, 1487, 1495, 1502; Dochiara, 1490, 1497; Sf. Ilie (Protaton), 1492, 1501, 1510; Chilandar, 1492, 1497, 1498, 1510, 1517; Capriuleu, 1500; Turnul lui Arbănaș, 1512 și Cutlumuș, 1514. A zecea, minăstirea Sf. Pavel (nr. 8 din Anexa II), primește un asemenea ajutor bănesc nu de la domnul țării, ci de la boierii Craiovești, în 1501. După cum se poate lesne vedea din această anexă, unele minăstiri obțin această formă de ajutor o singură dată, altele de două sau de mai multe ori. Locul întii în această privință îl deține Chilandar, care beneficiază de alocarea unei rente în bani în nu mai puțin de cinci rânduri, cîte 5 000 aspri, de patru ori, în 1492, 1497, 1498 și 1510, și 7 000 aspri în 1517, valoarea reală oscilînd în acest răstimp între 91 și 127 florini de aur. Mai curios este însă faptul că această minăstire obține, în interval de un an și cîteva zile, două acte de constituire de rentă de la același domn, Radu cel Mare, și cu același conținut: în martie 1497, 5 000 aspri, plus 500 aspri pentru cheltuieli de călătorie⁵², iar la 19 aprilie 1498, tot 5 000 aspri rentă și 500 aspri speze de drum⁵³, doar termenul de plată fiind diferit: la Învierea Domnului în primul act, în postul mare, în cel de-al doilea. Dacă în primul caz, Radu cel Mare arată limpede că reinnoiește renta acordată inițial de tatăl său, Vlad Călugărul (în 1492), actul din 19 aprilie 1498, cu un conținut mult mai concis, nu ne dă nici o explicație cu referire la împrejurările care au determinat reinnoirea angajamentului anterior, repetînd chiar și acceptarea calității de ctitor din partea emitentului, stipulație ce figura și în textul actului din 1497. În acest caz, am avea de-a face cu un act juridic emis în întărirea unui act inițial.

Parcuregînd lista minăstirilor atonite care au beneficiat în această perioadă de ajutoare în bani acordate în rate anuale de către domnii Țării Românești, se poate observa că aceste ajutoare nu au un caracter uniform. Venind din partea aceluiași domn, ele sînt diferențiate, în funcție de atenția pe care o acorda emitentul ficcăriia din minăstirile destinate. Această diversificare a evantumului rentei se observă clar în manifestările de generozitate ale unor voievozi ca Vlad Călugărul, Radu cel Mare și Neagoe Basarab, de la care ni s-au păstrat cele mai numeroase acte de acest gen.

⁵² DRH B, I, 271.

⁵³ DRH B, I, 272

Din parcurgerea aceleiași liste, mai desprindem două cazuri ce necesită o explicație. Astfel, minăstirea Zografu, lăcaș renumit, se înscrie cea dintâi pe această listă prin dania acordată în 1433 de către Alexandru Aldea, apoi nu o mai întâlnim deloc, în seria actelor de care ne ocupăm, pînă la sfîrșitul domniei lui Neagoe Basarab ⁵⁴. În schimb, Zografu obține un sprijin bănesc de la domnii Moldovei Iliș ⁵⁵ și Ștefan cel Mare ⁵⁶. De ce au ocolit ulterior călugării de aici scaunul domnesc al Țării Românești și au preferat să ceară sprijin bănesc de la domnii Moldovei? Un răspuns precis la această întrebare nu e posibil, pentru moment.

Al doilea caz ce necesită o explicație este cel al minăstirii Cutlumuș. Avînd strînse legături cu Țara Românească încă din timpul domniei lui Nicolae Alexandru și a lui Vlaicu Vodă — cînd în 1372, egumenul acestui lăcaș atonit, Chariton, a fost înscăunat la Argeș ca cel de-al doilea mitropolit al țării ⁵⁷ — ne-am fi așteptat ca minăstirea Cutlumuș să fie la loc de frunte în lista așezămintelor atonite care au primit ajutoare bănești cu caracter de rentă de la voievozii Țării Românești. În realitate însă, Cutlumuș este ultima care își înscrie numele pe această listă, abia în timpul domniei lui Neagoe Basarab și încă în al treilea an de la urcarea sa pe tron ⁵⁸. Este adevărat, pe de altă parte, că suma ce îi este alocată cu acest prilej depășește cu mult cvantumul rentei primite de oricare altă minăstire din țară sau de peste hotare, cu excepția Vodiței în vremea lui Vlaicu Vodă.

Pe lista acestor minăstiri figurează și a treia și ultima categorie, cuprinzînd pe aceea denumită Muntele Sinai, căreia Radu cel Mare, împreună cu frații săi, îi alocă la 15 sept. 1497 o rentă de 5 000 aspri, plus 500 aspri pentru cheltuielile de călătorie ⁵⁹. Domnitorul emitent îi acorda același tratament preferențial de care beneficia doar minăstirea Chilandar de la Muntele Athos, iar în 1501, minăstirea Bistrița a fraților Craiovești (aceasta din urmă, firește, fără alocarea celor 500 aspri pentru cheltuieli de călătorie).

După ce am arătat care sînt părțile ce intervin în formarea actelor juridice în discuție — de o parte emitenții acestor acte, cei care constituie renta în numerar, de cealaltă parte minăstirile destinate și beneficiare ale acestei rente —, se cuvine acum să examinăm natura juridică

⁵⁴ Asupra întrecuperii relațiilor dintre Zografu și domnii Țării Românești după 1433 v. Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 178—179.

⁵⁵ DRH A, I, 221, act emis la 26 mai 1442 la Birlad și atribuit de editorii lui Ștefan al II-lea (p. XXXIII); restituit lui Iliș de către Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 181—182. Constataînd analogii între acest document, editat încă din 1886 cu multe lacune, și hrisovul lui Alexandru Aldea, din 9 febr. 1433, prin care domnul muntean constituie o rentă de 3 000 aspri în beneficiul aceleiași minăstiri atonite (DRH B, I, 74), autorul citat consideră că acest hrisov a servit ca model celui eliberat de Iliș la 26 mai 1442. Pe baza acestui raționament, Petre Ș. Năsturel presupune că și renta constituită de Iliș s-ar fi ridicat tot la suma de 3 000 aspri (*op. cit.*, p. 182). Dar izvoarele scrise, cunoscute pînă azi nu ne îngăduie să acceptăm o prezență a asprului otoman în circulația monetară din Moldova înainte de domnia lui Ștefan cel Mare. Noi credem că dania lui Iliș consta dintr-o sumă de florini de aur ungurești, ca în actul lui Ștefan cel Mare din 10 mai 1466 pentru aceeași minăstire (DRH A, II, 135).

⁵⁶ V. n. 1.

⁵⁷ Al doilea mitropolit la Argeș, după Iachint, acesta fiind transferat aici de la Vicina în 1359. În 1370, a luat ființă o a doua mitropolie a Țării Românești, cu scaunul la Severin, mitropolit fiind numit aici Antim. Despre istoricul relațiilor Țării Românești cu minăstirea Cutlumuș, v. Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 39—71.

⁵⁸ DRH B, II, 130.

⁵⁹ DRH B, I, 279.

și mecanismul formelor sub care se prezintă acest gen de ajutoare. Privite de cei care participă la realizarea lor ca adevărate danii, ele intră deci în categoria juridică a donațiunilor, liberalități care au ca obiect servirea cu titlu gratuit și cu caracter periodic — în fapt, anual — a unei anumite sume în numerar, de către persoane fizice — domnul sau unii boieri ai Țării Românești — în folosul unor așezăminte monastice. Distingem două cazuri în care pot interveni asemenea acte de constituire a unei rente. În primul caz, ea este un accesoriu al unei donații mai ample, constând din bunuri funciare, diverse venituri și scutiri, obiecte de cult, bunuri necesare întreținerii zilnice, cu care domnul Țării Românești își înzestrează, la sfînșire, mînaștirea pe care el însuși a întemeiat-o; în acest cadru juridic se înscriu daniile lui Vlaicu Vodă pentru Vodița⁶⁰ și ale lui Radu cel Mare pentru Govora⁶¹.

De cele mai multe ori însă, o asemenea legătură nu există între emitentul donator și mînaștirea beneficiară, iar constituirea de rentă este unicul obiect al actelor respective. În toate aceste cazuri, avem de-a face cu un simplu ajutor în bani, plătit cu regularitate în fiecare an, la un termen precis — de regulă, o sîrbătoare — și destinat să acopere măcar în parte cheltuielile curente de întreținere ale lăcașului destinat și ale călugărilor care îl slujesc. Inițiativa în aceste cazuri aparține comunităților monastice respective, care își trimit delegații la scaunul domnesc al Țării Românești, pentru a solicita ajutoare. În temeiul rentei servite unei mînaștiri, donatorii primesc dreptul de a fi pomeniți la slujbe, împreună cu părinții și fiii sau alți membri ai familiei lor, iar uneori și dreptul de a li se înscrie numele în rîndul ctitorilor mînaștirii beneficiare.

Astfel, în actul emis în noiembrie 1492 pentru mînaștirea Chilandar, Vlad Călugărul, după un amplu preambul cu caracter istoric, declară următoarele: „... am primit să ne numim ctitori ai sfintei mînaștiri”⁶². Ulterior, în martie 1497, cînd călugării de la Chilandar au venit la Tirgoviște și i-au prezentat lui Radu cel Mare hrisovul din 1492 al defunctului său tată, noul domn le reînnoiește în aceeași condiții renta constituită de Vlad Călugărul, declarînd, la rîndul său, „... noi am văzut și am primit sfînta mînaștire cu toată osîrdia și am fîgăduit să ne numim ctitori ai sfintei mînaștiri împreună cu sfintrăposații domni de mai înainte...”⁶³. Iar exact în anul următor, cînd un trimis al mînaștirii Chilandar a venit în fața domnului să ridice rata cuvenită a rentei reînnoite, Radu cel Mare emite la 19 aprilie 1498 un nou act, tot pe pergament, sub forma unei scrisori adresate egumenului, proegumenului și întregii comunități din acel lăcaș, repetînd stipulațiile din hrisovul precedent — cu excepția termenului de plată — și declarînd: „De aceea, sfinți părinți, noi am primit sfînta mînaștire cu toată osîrdia, ca să ne numim ctitori noi, cu cei dinainte binecinstitori și sfintrăposați domni...”⁶⁴. În încheiere, emitentul cere călugărilor de la Chilandar să se roage pentru părinții săi și pentru el, să-i înscrie numele în pomelnic, împreună cu ctitorii dinainte, apoi stipulează: „Și iar, în acea vreme, să vie frații

⁶⁰ DRH B, I, 6.

⁶¹ DRH B, II, 15.

⁶² DRH B, I, 235, p. 380.

⁶³ DRH B, I, 271, p. 440.

⁶⁴ *Ibidem*, 272, p. 442.

trimiși de la sfînta minăstire să ia obîccul sfîntei minăstiri și să aducă și această carte, ca să vedem ce am făgăduit sfîntei minăstiri”⁶⁵. Aceeași clauză privitoare la acceptarea calității de ctitor se regăsește și în actul din 23 august 1517, emis de Neagoe Basarab pentru alocarea de rentă în bani în folosul aceleiași minăstiri Chilandar⁶⁶.

Din analiza acestor documente, rezultă că, cel puțin în unele cazuri, actul de constituire a unei rente în bani avînd ca destinatar un așezămînt monastic depășește cadrul juridic al unei simple donațiuni, creație a unei manifestări unilaterale de voință⁶⁷. Emitentul actului — și aceasta are loc fie că actul e emis de domnul țării sau de boierii Craiovești — se angajează să servească unei minăstiri, anual, o anumită sumă de bani; în schimb, călugării de la minăstirea beneficiară a rentei se obligă să pomenească pe donator la slujbele religioase, cît trăiește, dar și după moarte, uneori împreună cu părinții sau cu alți membri de familie, altelei cu tot dichisul convenit în asemenea înpiejurări. Iar în unele cazuri, cum am văzut mai sus, minăstirea beneficiară își ia obligația de a-l înscrie pe cel care îi constituie o rentă în numerar printre ctitorii lăcașului respectiv, ca în exemplul oferit de Chilandar, care acordă acest drept lui Vlad Călugărul în 1492, lui Radu cel Mare în 1407 și 1498 și lui Neagoe Basarab în 1517. De altfel, chiar dacă nu e stipulată expres în textul actului de constituire a unei rente în bani, obligația de a pomeni numele binefăcătorului la slujbele religioase ținute de călugării așezămîntului beneficiar pare de la sine înțeleasă, dată fiind practica bisericii ortodoxe. Pentru mentalitatea omului profund religios al evului de mijloc, asemenea servicii de intercesiune, în raporturile dintre lumea de aici și Dumnezeu reprezentau cu siguranță cel puțin echivalentul daniilor aduse bisericii ortodoxe și așezămîntelor ei monastice.

Din examinarea actelor emise pentru minăstirea Chilandar de către Vlad Călugărul în 1492 și de Radu cel Mare în 1497 și 1498, se desprinde și o altă constatare: renta în numerar, constituită de un voievod în folosul unei minăstiri nu era preluată și servită automat în continuare, după moartea emitentului, de către urmașul său, chiar dacă acesta îi era și fiu, asociat la domnie și coparticipant la emiterea actului în speță, calități menționate expres pentru viitorul domn Radu cel Mare, în hrisovul din 1492 al lui Vlad Călugărul⁶⁸. La un an și șase luni de la urcarea sa pe tron și după ce călugării veniți de la Chilandar i-au arătat „serisoarea și făgăduiala părintelui” său, Radu cel Mare îi înnoiește dania în aceleași condiții, exhortînd, la rîndul său, pe urmași să înnoiască și să continue actul de generozitate față de minăstirea beneficiară⁶⁹. Era deci numai un îndemn în acest sens; constituirea de rentă angaja numai persoana domnitorului, nu și domnia, ca instituție, deci nu era o obligație transmisibilă automat asupra urmașilor la tron.

Întrucît problema ce face obiectul acestei cercetări reprezintă, în vederile noastre, un aspect al economiei monetare, ne rămîne să aruncăm o privire asupra monetei în care era exprimată valoarea nominală a ren-

⁶⁵ *Ibidem*, p. 443.

⁶⁶ DRH B, II, 160.

⁶⁷ Discuția în jurul naturii juridice a donațiunii la Marcel Planiol, *Traité élémentaire de droit civil*, III, Paris, 1910, p. 573, nr. 2 501.

⁶⁸ DRH B, I, 235.

⁶⁹ DRH B, I, 271.

tei în numerar, constituită în beneficiul celor 15 minăstiri de care ne-am ocupat pînă în acest moment. Am văzut că în cel mai vechi document și anume, actul de înzestrare a minăstirii Vodița de către ctitorul ei, Vlaicu Vodă, i se alocă anual acestui așezămint 1 000 perperi și alți 300 perperi care să se împartă săracilor⁷⁰. Am arătat de asemenea că acești perperi, fără alt calificativ în textul actului, erau hiperperii bizantini de aur⁷¹, încă în circulație în timpul domniei lui Vlaicu Vodă⁷². În ce privește identitatea „săracilor” (în original termenul slav *uboghi*)⁷³, căroro urma să li se împartă în fiecare an 300 perperi și 12 burdufuri de brînză și 12 cașcavale și o maje de ceară și 12 postavuri de îmbrăcăminte și 12 postavuri de încălțăminte și 12 pături⁷⁴, natura acestor produse ne arată că de fapt, „săracii” căroro le erau destinate nu erau alții decît călugării de la Vodița, doisprezece în total. Fiecare din ei mai primea anual și cîte 25 din cei 300 perperi alocați de domn, în afară de suma cuvenită minăstirii. Credem că plata acestor sume în monetă de aur bizantină avea ca scop să asigure comunității monastice de la Vodița întreținerea unor relații cu centre ortodoxe din Imperiul bizantin, mai ales cu cele de la Muntele Athos.

Toate celelalte acte care au făcut obiectul cercetării noastre stipulează plata unor sume exclusiv în aspri, ca rentă destinată unor minăstiri din țară sau de peste hotare și uneori, cu titlul de cheltuieli de călătorie. Faptul este ușor explicabil. Daniile în bani ulterioare către minăstiri interne se eșalonează între anii 1496—1518, cînd Țara Românească nu mai avea de multă vreme emisiuni monetare proprii⁷⁵, iar asprul otoman căpătase un rol precumpănitor în circulația monetară internă⁷⁶. În ce privește minăstirile de la Munte Athos, ele erau pe teritoriul Imperiului otoman, astfel încît era firesc ca renta acordată lor să fie plătită în aspri turcești. Nu în aceeași situație se găsea la 1497 și minăstirea Muntele Sinai, dar la acea dată, asprul otoman devenise o monetă curentă în răsăritul Mediteranei. Faptul că în 1466, Ștefan cel Mare acorda minăstirii Zografu o rentă plătită în florini de aur ungurești⁷⁷ atestă, o dată mai mult, absența asprului otoman în circulația monetară a Moldovei, la începutul domniei voievodului emitent; cîțiva ani mai tîrziu însă, în 1471, Ștefan cel Mare va acorda bolniței aceleiași minăstiri o sumă anuală constînd de data aceasta din 500 aspri^{77A}, deci aceeași mo-

⁷⁰ DRH B, I, 6, p. 19.

⁷¹ V. nota 4 de mai sus.

⁷² Cu privire la circulația perperilor bizantini, ca monete efective de aur, pînă la reforma lui Andronic al IV-lea din 1376, pe lîngă datele expuse în lucrarea citată în nota precedentă, referitoare numai la Țara Românească (p. 211), cf. și F. Bollati di Saint-Pierre, *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (Il Conte Verde)*, Torino, 1900, p. 25 și passim.

⁷³ DRH B, I, 6, p. 18.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 19.

⁷⁵ Am arătat nu de mult că ultimele emisiuni monetare ale Țării Românești au avut loc în domnia și poartă numele lui Basarab Țepeluș (1477—1482); Octavian Iliescu, *Ducatul de argint emis de Basarab al II-lea*, SCN, VII, 1980, p. 115.

⁷⁶ La 30 sept. (1454—1455), Vladislav al II-lea întărește unor slujitori ai săi „ocina” de la Negoști, cumpărată de aceștia pentru suma de 680 aspri (DRH B, I, 112). De la această dată, asprul otoman capătă în Țara Românească o poziție dominantă la stabilirea prețului în actele de vînzare a bunurilor funciare. V. în acest sens DRH, B, I, *passim*.

⁷⁷ DRH A, II, 135.

^{77A} *Ibidem*, 176.

netă ce era utilizată în danii similare încă din 1433 de către domnii Țării Românești. În Moldova, asprul otoman pătrunde în circulație cu cel puțin trei decenii mai târziu, în raport cu Țara Românească⁷⁸, chiar dacă descoperirile monetare par a nu confirma validitatea acestei constatări.⁷⁹

În dorința de a facilita o înțelegere cât mai exactă a evoluției valorii reale pe care a cunoscut-o, într-un răstimp de 150 ani, rentă în numerar constituită de voievozi și boieri ai Țării Românești în beneficiul unor mănăstiri din țară sau de peste hotare, am transformat de fiecare dată valoarea nominală a sumelor alocate acestor așezăminte în echivalentul ei exprimat în monetă de aur, mult mai stabilă în timp și spațiu, efectuând astfel o operație ce s-ar putea denumi aducerea la același numitor. Chiar dacă la începutul perioadei de care ne ocupăm — mai precis domnia lui Vlaicu Vodă (1364 — c. 1377) —, se mai găseau încă în circulație, atât la sud, cât și la nord de Dunărea de Jos, perperi de aur bizantini efectivi, astfel încât voievodul citat putea dăra Vodiței sume plătite în această monetă⁸⁰, am transformat totuși și aceste sume în echivalentul lor în ducați de aur venețieni, deoarece valuta de aur bizantină a înregistrat oscilații continue sub domnia Paleologilor⁸¹.

În ce privește rentele constituite între anii 1433 și 1518, indiferent de destinația lor, ele au ca obiect exclusiv sume exprimate în aspri otomani, deci într-o monetă de argint. Pentru a corecta fluctuațiile valorii reale a acestor rente, ca urmare a devalorizării continue suferite de valuta otomană de-a lungul întregii perioade cercetate, am transformat peste tot sumele respective echivalându-le în florini de aur. Am ales florinul de aur și nu ducatul venețian de aur — luat ca valută de comparație în cazul mănăstirii Vodița — din două motive. Mai întâi, datorită faptului că astăzi, ca urmare a unei cercetări recente, cunoaștem evoluția cursului florinului de aur față de asprul otoman de la 1362—1389 și până la finele secolului al XV-lea⁸²; avem astfel la dispoziție date precise pentru diverse etape ale fenomenului economic la care ne-am referit mai sus. În al doilea rând, am avut în vedere și faptul că monetele de aur de mare circulație ale acestei vremi, florini sau ducați de diverse proveniențe, nu prezintă diferențe însemnate de greutate sau de titlu de la o emisiune la alta, astfel încât, *grosso modo*, pot fi considerente ca având aceeași valoare și deci, circulând la paritate. Astfel, florinul emis de Florența începând din anul 1252, cântărește 3,53 g și are titlul 996/1 000⁸³; ducatul de aur, emis de Veneția de la 31 oct. 1284, are o greu-

⁷⁸ Cel mai vechi document moldovenesc atestând o plată în aspri otomani este actul din 13 sept. 1471, prin care Ștefan cel Mare constituie o rentă de 500 aspri în beneficiul bolniței de la Mănăstirea Zografu (*DRH A*, II, 176), deci cu aproape patru decenii în urma actului eliberat aceluiași mănăstiri de Alexandru Aldea în 1433 (*DRH B*, I, 74).

⁷⁹ Cf. Octavian Iliescu, *Un trésor d'aspres tures du XVe siècle découvert probablement en Moldavie*, *SAO*, V — VI, 1967, p. 277—285.

⁸⁰ Octavian Iliescu, *Les hyperpères de Vlaicu Voda*, *loc. cit.*, p. 120—211; v. și n. 72.

⁸¹ V. În acest sens Tommaso Bertelè, *op. cit.*, p. 17—24, 66—67.

⁸² N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *Les informations les plus anciennes sur les florins ottomans*, în: *A Festschrift presented to Ibrahim Artuk on the occasion of the 20 th anniversary of the Turkish Numismatic Society*, Istanbul, 1988, p. 49—58, cursul florinului la p. 54—55. Pentru raportul florin: aspru între anii 1501—1511 (1: 54), v. Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 312.

⁸³ Philip Grierson, *The Origins of the Grosso and of the Gold Coinage in Italy*, *NSb*, XII, 1971—1972, p. 42.

tate ceva mai mare, 3,56 g, și titlul de 997/1 000⁸⁴; florinul unguresc, creat la 1325 de regele Carol Robert de Anjou, cîntărea la început 3,55 g, cu titlul 990/1 000, apoi și-a redus greutatea la 3,51 g și titlul la 979/1 000⁸⁵. În fine, „florinul” otoman, a cărui existență este atestată documentar încă din anii 1425—1465⁸⁶, dar din ale cărui emisiuni nu s-a identificat pînă azi nici măcar un singur exemplar, era, după cît se pare, „de factură venețiană”⁸⁷, deci avea aceleași caracteristici intrinsece și circula la același curs cu ducatul de aur emis de dogii Veneției. Iar cînd în anul hegirei 882 (1477—1478), sultanul Mahomed al II-lea emite prima monedă de aur otomană de tip original, denumită *altun*, adică aur, ea va avea greutatea de 3,50 g și titlul de 993,50/1 000⁸⁸. Toate aceste monete de aur se înscriu prin urmare pe o scară cu trepte între 3,50 și 3,55 g, ca greutate, și 979 și 997/1 000, ca titlu, diferențe practic greu de apreciat în raporturile economice cotidiene. Astfel, pentru a oferi un exemplu, un ducat venețian era echivalent cu 1,006 florini florentini, ceea ce revine a conchide că, sub raportul valorii intrinsece, o sumă de 1 000 ducați venețieni echivala cu 1 006 florini florentini, iar 1 000 florini florentini cu 991 ducați venețieni. Este evident că în cazul unor sume mai mici, aceste diferențe sînt neglijabile.

Pentru stabilirea echivalenței în florini de aur a sumelor de aspri otomani, am luat în considerare, ca bază de calcul, datele privitoare la cursul dintre cele două valute, pentru perioada 1433—1500 publicate mai recent⁸⁹, pentru anii 1501—1520 cunoscute mai de mult⁹⁰. Pe aceste baze, echivalențele au fost stabilite cu ușoare aproximări, nerecurgînd, cînd era cazul, la zecimale⁹¹, deoarece nu erau în joc operații bancare de tip modern. Rezultatele obținute prin calculele noastre ilustrează suficient de limpede valoarea reală, în florini de aur, a plăților efectuate în aspri otomani.

Trecerea în revistă a documentelor din această categorie ne permite să constatăm că renta acordată celor trei mînăstiri interne, între anii 1501 și 1518, este într-o continuă și marcată descreștere, atît ca valoare nominală, cît și ca valoare reală: la 1501, Bistrița primește 5 000 aspri (91—94 florini de aur), la 1502, Govora capătă numai 3 000 aspri (54—56 florini), iar la 1518, Cotmeana se alege numai cu 1 000 aspri (18 florini). În ce privește așezămintele monastice de la Muntele Athos, constatăm și aici fluctuații ale cîantumului rentei în bani, de la un minimum de 1 000 aspri, sumă acordată în 1492 mînăstirii Sf. Ilie — Protaton (echivalent 22 florini) și în 1512 mînăstirii Turnul lui Arbănaș (echivalent 18 florini) la un maximum de 10 000 aspri (181 florini), cît primește la 1514 mînăstirea Cutlumus. Departate de a înregistra o creștere continuă a valorii nominale în aspri otomani, ca urmare a devalorizării acestei monete,

⁸⁴ *Ibidem*; cf. Tommaso Bertelè, *op. cit.*, p. 8.

⁸⁵ Lajos Huszár, *Der Beginn der Goldgulden — und Groschenprägung in Ungarn*, NSb, XII, 1971—1972, p. 179; V. Miller zu Aichholz, A. Loehr, E. Holzmair, *Oesterreichische Münzprägungen 1519—1938*, Viena, 1948, p. 8, 17.

⁸⁶ N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *op. cit.*, p. 49—51.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 51.

⁸⁸ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madent Paralar*, Istanbul, 1968, p. 16.

⁸⁹ N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *op. cit.*, p. 54—55.

⁹⁰ Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 312.

⁹¹ *Ibidem*.

asa cum s-a considerat de unii autori⁹², evantumul rentei în bani a variat de la 1433 la 1517 în funcție de gradul de atenție pe care îl acorda emitentul actului minăstirii beneficiare.

Același criteriu a determinat și acordarea, nu în toate cazurile și nu la același nivel, a unor sume suplimentare de 100 pînă la 500 aspri, pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie ce urmau a fi efectuate de către călugării de la minăstiri de peste hotare, veniți să încaseze anuitățile rentei cuvenite așezămintului lor. Cînd se acordă, aceste sume reprezintă de regulă 10% din evantumul anuității rentei respective.

La capătul acestei cercetări, e locul să desprindem cîteva concluzii. În primul rînd, am constatat existența și persistența unei anumite forme de ajutorare a unor așezăminte monastice de către voievozi, mai rar și de boieri de frunte, ai Țării Românești, începînd din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și pînă în primul sfert al celui de-al XVI-lea : constituirea unei rente în numerar, adică alocarea unei sume de bani, plătită anual unei minăstiri din țară sau de peste hotare, pe toată durata vieții a celui sau a celor care își manifestă astfel pietatea față de divinitate și generozitatea față de slujitorii ei nemijlociți, comunitățile de călugări beneficiare ale unui asemenea act. Trebuie însă să subliniem din capul locului că acordarea unei rente în bani nu reprezintă nici pe departe cea mai însemnată formă de ajutorare a acestor așezăminte; dimpotrivă. Într-adevăr, față de daniile masive constînd din moșii și sate, munci cu pășuni, iazuri și eleste, venituri în natură, cesiuni ale unor venituri domnești, mari sume de bani acordate ocazional pentru construcții sau reparații ale unor edificii și multe altele, renta în numerar era destinată să acopere doar cheltuielile de întreținere curente ale comunităților monahale în cauză, cu pretenții modeste, de aceea și sumele alocate ca rentă sînt modeste. Dacă totuși constituirea unei rente în bani, oricît de modice, face obiectul unui act solenn, al unui hrisov scris pe pergament și întărit cu sigiliul domnesc, acest lucru se explică prin caracterul periodic al servirii acestei rente : la încasarea fiecărei anuități, călugării beneficiari trebuiau să înfățișeze înscrisul creator al acestor drepturi.

Din punct de vedere formal, constituirea de rentă în cazurile de care ne-am ocupat este de regulă obiectul unui act de sine stătător ; numai în mod excepțional, ea este accesoriul unui act de fundație de mare anvergură, cum am văzut în cazul minăstirii Vodița, inzestrată la inaugurare cu multă vrednicie de către ctitorul ei, Vlaicu Vofă, ca și în exemplul similar al minăstirii Govora, beneficiară și ea la inaugurare de numeroase danii din partea fundatorului ei, Radu cel Mare.

Sub aspect juridic, actele de care ne-am ocupat în acest studiu reprezentau în fapt adevărate contracte și nu numai simple donațiuni, deoarece în schimbul rentei alocate unor așezăminte monastice, autorii acestei prestații bănești obțineau de la călugării beneficiari dreptul la anumite servicii, ca pomenirea la slujbele religioase sau uneori, înscrierea lor în lista ctitorilor lăcașului respectiv. Chiar dacă nu erau stipulate expres în acte, cel puțin serviciile din prima categorie erau subînțelese și

⁹² *Ibidem*.

ca atare, observate cu strictețe de către comunitățile care primeau această formă de ajutor.

În ce privește participanții la încheierea actelor juridice de acest gen, din examinarea documentelor publicate până astăzi⁹³, a rezultat că în perioada 1364—1521, șapte voievozi ai Țării Românești, la care se adaugă în 1501 frații Craiovești, au acordat ajutoare sub forma rentei în bani unui număr de șapte minăstiri din țară, zece de la Muntele Athos și una de la Muntele Sinai. La prima vedere, bilanțul pare modest, cunoscând frecvența, ba chiar continuitatea și amploarea ajutoarelor de tot felul acordate de domnii români unui mare număr de așezăminte monastice, nu numai din țară și de la Muntele Athos, ci și de pe alte meleaguri din Balcani sau din Orientul Apropiat. Noi cercetări, mai ales în arhivele încă neexplorate de la Muntele Athos, vor aduce, cu siguranță, și noi dovezi despre această formă particulară de manifestare a generozității domnilor români față de minăstiri mai mari sau mai mici, din țară sau de peste hotare, ctitorite, de ei, de predecesori ai lor sau de suverani străini: alocarea unui venit anual în numerar⁹⁴.

O ultimă concluzie ce se desprinde în urma acestei cercetări privește evoluția cvantumului rentei în bani, în perioada de care ne-am ocupat. A reieșit clar că la fixarea acestui cvantum, emitenții au ținut seama nu numai de devalorizarea monetei în care era exprimată valoarea nominală a acestui ajutor — în speță, asprul otoman, între anii 1433—1518 — ci și de alte criterii cu caracter subiectiv.

Oricum, nu trebuie pierdut din vedere faptul că actele de constituire a unei rente în numerar, la adresa unor așezăminte monastice, reprezintă, la urma urmei, doar o fațetă a economiei bănești ce s-a dezvoltat, sub multiple forme, în Țara Românească, timp de aproape un veac și jumătate.

⁹³ În colecția DRH B, I și II.

⁹⁴ Notăm că Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 248, restituie lui Radu cel Mare și datează din 1499—1500 un act prin care se constituie o rentă de 5 000 aspri, plus 500 aspri pentru cheltuieli de călătorie, în favoarea minăstirii Sf. Pavel de la Muntele Athos, document datat 1535—1545 și atribuit lui Radu Paisie în DIR B Veacul XVI, II, 179. Asemenea exemple ca și noi descoperiri, s-ar putea înmulți în viitor. V. și observațiile autorului mai sus citat, *ibidem*, p. 243, nota 15.

Abrevieri

DIR B: Documente privind istoria României. B. Țara Românească

DRH A, B: Documenta Romaniae Historica. A. Moldova; B. Țara Românească

BSNR: Buletinul Societății Numismatice Române

NSb: Numismaticky Sbornik (Praga)

RRH: Revue roumaine d'histoire

SAO: Studia et acta orientalia

SCN: Studii și cercetări de numismatică

Evoluția rentei în bani alocate unor minăstiri din Țara Românească și de la Muntele Athos (de la Vlaicu Vodă la Neagoe Basarab)

Nr. crt.	Data și locul emiterii actului	Emitentul actului	Minăstirea beneficiară	Cvantomul rentei	Echivalența		Izvorul
					baza de calcul	total	
0	1	2	3	4	5	6	

I. Minăstiri din Țara Românească

1.	<1374>	Vlaicu Vodă	Vodița	1 000 p.	1 d. =	500 d.	DRH B
2.	1496.8.1	Radu cel Mare	Govora	300 p.	2 p. =	150 d.	I, 6
	Țirgoviște			1 000 a.	1 f. =	20 f.	DRH B
3.	1497.3.22	Radu cel Mare	Govora		50 a.		I, 268
	Țirgoviște			3 000 a.	1 f. =	60 f.	DRH B
4.	1500.4.26	Radu cel Mare	Ostrov		50 a.		I, 273
	Țirgoviște			2 000 a.	1 f. =	36—37 f.	DRH B
					53—55a.		I, 300
5.	1501.4.19	Radu cel Mare	Bistrița	5 000 a.	1 f. =	91—94 f.	DRH B
	Țirgoviște				53—55 a.		II, 3
6.	1502.5.3	Radu cel Mare	Govora	3 000 a.	1 f. =	54—56 f.	DRH B
	Țirgoviște				53—55a.		II, 15
7.	<1512.2—1521.9>	Neagoe Basarab	Vișina	400 a.	1 f. =	7 f.	DRH B
					55 a.		II, 97
8.	1517.6.12	Neagoe Basarab	Corbii de Piatră	700 a.	1 f. =	13 f.	DRH B
					55 a.		II, 153
9.	1518.7.29	Neagoe Basarab	Cotmcana	1 000 a.	1 f. =	18 f.	DRH B
	Pitești				55 a.		II, 173

II. Minăstiri de la Muntele Athos

1.	1433.2.9	Alexandru Aldea	Zografu	3 000 a.	1 f. =	83—85 f.	DRH B
	Țirgoviște				35—36a.		I, 74
2.	1460.9.1—	Vlad Țepeș	Filoteu	4 000 a.	1 f. =	100 f.	DRH B
	1461.8.31				40 a.		I, 119
3.	1487.6.12	Vlad Călugărul	Rusicon	6 000 a.	1 f. =	125 f.	DRH
	Țirgoviște				48 a.		I, 203B
4.	<1487—1492>	Vlad Călugărul	Filoteu	4 000 a.	1 f. =	81 f.	DRH B
				300 a.	49 a.	6 f.	I, 220
5.	1490.3.24	Vlad Călugărul	Dochiaru	3 000 a.	1 f. =	61 f.	DRH B
	Țirgoviște				49 a.		I, 223

0	1	2	3	4	5	6
6.	1492.8.29	Vlad Călugărul	Sf. Ilie Protaton	1 000 a. 100 a.	1 f. = 22 f. 49 a. 2 f.	DRH B I, 231
7.	1492.11 București	Vlad Călugărul	Chilandar	5 000 a. 500 a.	1 f. = 102 f. 49 a. 10 f.	DRH B I, 235
8.	1495.9.15 — 1496.8.31	Radu cel Mare	Rusicon	3 000 a. 400 a.	1 f. = 60 f. 50 a. 8 f.	DRH B I, 263
9.	1497.3	Radu cel Mare	Chilandar	5 000 a. 500 a.	1 f. = 100 f. 50 a. 10 f.	DRH B I, 271
10.	1497.3.〈20〉	Radu cel Mare	Dochiaru	3 000 a. 400 a.	1 f. = 60 f. 50 a. 8 f.	DRH B I, 272
11.	1498.4.19	Radu cel Mare	Chilandar	5 000 a. 500 a.	1 f. — 100 f. 50 a. 10 f.	DRH B I, 284
12.	1500.1.31 Tirgoviște	Radu cel Mare	Capriuleu	3 000 a. 300 a.	1 f. = 54—56 f. 53—55 a. 5 f.	DRH, B I, 298
13.	1501.1.	Radu cel Mare	Sf. Ilie Protaton	2 000 a. 200 a.	1 f. = 36—37 f. 53—55 f. 3 4 f.	DRH B II, 1
14.	1501.1.28 Tirgoviște	Boierii Craiovești	Sf. Pavel	2 000 a. 100 a.	1 f. = 36—37 f. 53—55 a. 2 f.	DRH B II, 2
15.	1502.2.25 Tirgoviște	Radu cel Mare	Rusicon	4 000 a. 400 a.	1 f. — 72 75 f. 53—55 a. 7 f.	DRH B II, 12
16.	1510.5.15 București	Vlad cel Tânăr	Sf. Ilie Protaton	5 000 a.	1 f. = 91 f. 55 a.	DRH B II, 71
17.	1510.5.15 București	Vlad cel Tânăr	Chilandar	5 000 a. 500 a.	1 f. = 91 f. 55 a. 9 f.	DRH B II, 72
18.	1512.8.2 Tirgoviște	Neagoe Basarab	Turnul lui Arbănaș	1 000 a.	1 f. = 18 f. 55 a.	DRH B II, 109
19.	1514.12.7 București	Neagoe Basarab	Cutlumuș	10 000 a. 700 a. 500 a.	1 f. = 181 f. 55 a. 13 f. 9 f.	DRH B II, 130
20.	1517.8.23 Curtea de Argeș	Neagoe Basarab	Chilandar	7 000 a.	1 f. = 127 f. 55 a.	DRH B II, 160

III. Mănăstiri de la Muntele Sinai

1	1497.9.15 București	Radu cel Mare	Muntele Sinai	5 000 a. 500 a.	1 f. = 100 f. 50 a. 10 f.	DRH B I, 279
---	------------------------	---------------	---------------	--------------------	------------------------------	-----------------

Abrevieri: a.: aspru otoman; d.: ducat de aur (vencian); f.: florin de aur (florentin); p.: perper de aur (hyperper bizantin).

ANEXA II
Minăstirile beneficiare

472

Nr. crt.	Minăstirea bencficiară	Cvantumul rentei	Echivalența	Emitentul actului	Data și locul emiterii actului	Izvorul
0	1	2	3	4	5	6

I. Minăstiri din Țara Românească

1.	Vodița	1 000 p.	500 d.	Vlaicu Vodă	<1374>	DRH B
		300 p.	150 d.			I, 6
2.	Govora	1 000 a.	20 f.	Radu cel Mare	1496.8.1	DRH B
	„	3 000 a.	60 f.	„	Tirgoviște	I, 258
	„	3 000 a.	54—56 f.	„	1497.3.22	DRH B
	„	3 000 a.	54—56 f.	„	Tirgoviște	I, 273
3.	Ostrov	2 000 a.	36—37 f.	„	1502.5.3	DRH B
				„	Tirgoviște	II, 15
4.	Bistrița	5 000 a.	91—94 f.	„	1500.4.26	DRH B
				„	Tirgoviște	I, 300
5.	Vișina	400 a.	7 f.	Neagoe Basarab	1501.4.19	DRH B
				„	Tirgoviște	II, 3
6.	Corbii de Piatră	700 a.	13 f.	„	1512.2.—	DRH B
				„	1521.9	II, 97
7.	Cotmeana	1 000 a.	18 f.	„	1517.6.2	DRH B
				„	1518.7.29	II, 153
				„	Pitești	DRH
				„		II, 163

II. Minăstiri de la Muntele Athos

1.	Zografu	3 000 a.	83—85 f.	Alexandru Aldea	1433.2.9	DRH B
					Tirgoviște	I, 74
2.	Filoteu	4 000 a.	100 f.	Vlad Țepeș	1460.9.1—	DRH B
	„	4 000 a.	81 f.	Vlad Călugărul	1461.8.31	I, 119
	„	300 a.	6 f.	„	1487—1492	DRH B
3.	Rusicon	6 000 a.	125 f.	„	1487.6.12	I, 202
	„	3 000 a.	60 f.	Radu cel Mare	Tirgoviște	DRH B
	„	400 a.	8 f.	„	1495—9.15—	I, 203
	„	4 000 a.	72—75 f.	„	1496.8.31	DRH B
	„	400 a.	7 f.	„	1502.2.25	I, 263
				„	Tirgoviște	DRH B
				„		II, 12

20

0	1	2	3	4	5	6
4.	Dochiaru	3 000 a.	61 f.	Vlad Călugărul	1490.3.24 Tirgoviște	DRH B I, 223
	„	3 000 a.	60 f.	Radu cel Mare	1497.3.<20>	DRH B I, 272
5.	Sf. Ilie Protaton	400 a.	8 f.			
		1 000 a.	22 f.	Vlad Călugărul	1192.8.29	DRH B I, 231
	„	100 a.	2 f.			
		2 000 a.	36—37 f.	Radu cel Mare	1501.1	DRH B II, 1
	„	200 a.	3—4 f.		Tirgoviște	
	„	5 000 a.	91 f.	Vlad cel Tânăr	1510.5.15	DRH B II, 71
6.	Chilandar	5 000 a.	102 f.	Vlad Călugărul	1492.11	DRH B I, 235
	„	500 a.	10 f.		București	
		5 000 a.	100 f.	Radu cel Mare	1497.3	DRH B I, 271
	„	500 a.	10 f.		Tirgoviște	
		5 000 a.	100 f.	„	1498.4.19	DRH B I, 284
	„	500 a.	10 f.		Tirgoviște	
		5 000 a.	91 f.	Vlad cel Tânăr	1510.5.15	DRH B II, 72
	„	500 a.	9 f.			
	„	7 000 a.	1127 f.	Neagoe Basarab	1517.8.23	DRH B II, 160
7.	Capriuleu	3 000 a.	51—56 f.	Radu cel Mare	Curtea de Argeș 1500.1.31	DRH B I, 298
		300 a.	5 f.		Tirgoviște	
8.	Sf. Pavel	2 000 a.	36—37 f.	Boierii Craiovești	1501.1.28	DRH B II, 2
		100 a.	2 f.		Tirgoviște	
9.	Turnul lui Arbănaș	1 000 a.	18 f.	Neagoe Basarab	1512.8.2	DRH B II, 109
					Tirgoviște	
10.	Cutlumuș	10 000 a.	127 f.	„	1514.12.7	DRH B II, 130
		700 a.	13 f.		București	
		500 a.	9 f.			

III. Minăstiri de la Muntele Sinai

1.	Muntele Sinai	5 000 a.	100 f.	Radu cel Mare	1497.9.15	DRH B
		500 a.	10 f.		București	I, 279

Notă. Aceleași abrevieri ca la anexa I și tot acolo, la pozițiile respective, baza de calcul a valorii reale.

SUR L'ÉVOLUTION DE LA RENTE EN ARGENT CONSTITUÉE EN VALACHIE AU BÉNÉFICE DE CERTAINS ÉTABLISSEMENTS MONASTIQUES (DE VLAICU VODĂ À NEAGOE BASARAB)

Résumé

La constitution d'une rente en argent représente une forme particulière de l'importante aide matérielle que les princes et les boyards roumains ont constamment accordée pendant six siècles à l'Eglise orthodoxe en général et à un grand nombre d'établissements monastiques, soit de leur pays, soit de l'étranger, notamment du Mont Athos. Dans le présent travail, l'auteur étudie l'évolution de cette espèce de rente, envisagée comme un aspect d'une économie monétaire en plein développement en Valachie pendant la période comprise entre 1310—1521 et qui fera l'objet d'une monographie plus ample.

La rente en numéraire en faveur d'un monastère est attestée en Valachie pour la première fois en 1374, environ, quand le prince Ladislas Ier, alias Vlaicu Voda (1364—v. 1377) accorda divers dons à sa fondation de Vodița, entre autres une somme de 1 000 hyperpères au monastère et encore 300 hyperpères pour être distribués aux pauvres, les deux sommes versées annuellement. Ce ne sera qu'à la fin du XVe siècle que l'on retrouvera cette forme d'aide accordée à un monastère du pays. En effet, en 1496, Radu le Grand alloue au monastère de Govora, sa fondation, une rente annuelle de 1 000 aspres; il l'augmente à 3 000 aspres en 1497 et la renouvelle à ce dernier niveau en 1502. Le même prince constitue également des rentes en argent au bénéfice de deux autres monastères du pays; en 1500, 2 000 aspres pour le monastère d'Ostrov et en 1501, 5 000 aspres au bénéfice du monastère de Bistrița.

A son tour, le prince Neagoe Basarab constitue, lui aussi, des rentes en numéraire, destinées à aider trois autres monastères du pays, à savoir : Vișina, en 1512—1521, 400 aspres; Corbii de Piatră, en 1517, 700 aspres et enfin, Cotmeana, en 1518, 1 000 aspres.

Par contre, la liste des monastères athonites, bénéficiaires d'une rente roumaine en numéraire, est de beaucoup plus ample, car elle comprend les noms de six princes et de quatre boyards de Valachie et de dix établissements monastiques du Mont Athos qui, entre 1433 et 1517, les uns ont accordé, les autres ont reçu cette forme d'aide financière. En voici un bref extrait où sont inscrits seulement les principaux éléments des actes en question, à savoir : année d'émission; nom de l'auteur; nom du monastère et somme ou sommes accordées annuellement :

1433; Alexandru Aldea; Zographou; 3 000 aspres

1460/1461; Vlad Țepeș (l'Empaleur); Philothéou; 4 000 aspres

1487; Vlad Călugărul (le Moine); Rossikon; 6 000 aspres

<1487—1402>; le même; Philothéou; 4 000 aspres et 300 aspres, frais de voyage

1490; le même; Dochiariou; 3 000 aspres

1492; le même; Saint-Elie (Prôtaton); 1 000 aspres et 100 aspres, mêmes frais

1492; le même; Chilandar; 5 000 aspres et 500 aspres, mêmes frais

- 1495; Radu cel Mare (le Grand); Rossikon; 4 000 aspres et 400 aspres, mêmes frais
 1497; le même; Chilandar; 5 000 aspres et 500 aspres, mêmes frais
 1497; le même; Dochiariou; 3 000 aspres et 400 aspres, mêmes frais
 1498; le même; Chilandar; 5 000 aspres et 500 aspres, mêmes frais
 1500; le même; Kaprioullé; 3 000 aspres et 300 aspres, mêmes frais
 1501; le même; Saint-Elie (Prôtaton); 2 000 aspres et 200 aspres, mêmes frais
 1501; les boyards Craiovescu; Saint-Paul; 2 000 aspres et 100 aspres, mêmes frais
 1502; Radu cel Mare; Rossikon; 4 000 aspres et 400 aspres, mêmes frais
 1510; Vlad cel Tânăr (le Jeune); Saint-Elie (Prôtaton); 5 000 aspres
 1510; le même; Chilandar; 5 000 aspres et 500 aspres, mêmes frais
 1512; Neagoe Basarab; la Tour d'Arbănaș; 1 000 aspres
 1514; le même; Kufilmus; 10 000 aspres et encore 700 aspres pour l'hôpital du monastère et 500 aspres, frais de voyage
 1517; le même; Chilandar; 7 000 aspres

Enfin, il existe encore une troisième catégorie où figure seulement le monastère du Mont Sinaï, qui reçut en 1497 de Radu le Grand une rente de 5 000 aspres et encore 500 aspres, cette dernière somme étant destinée, comme on l'a vu plus haut, à couvrir les frais de voyage des moines venus en Valachie pour y toucher les annuités de la rente octroyée à leur communauté.

Toutes les sommes d'argent inscrites dans ces actes ont été converties, les hyperpères de <1374> en ducats d'or de Venise, les aspres en florins d'or, au cours de l'époque respective, afin de pouvoir suivre plus facilement l'évolution enregistrée d'un règne à l'autre par la valeur réelle de la rente qui fait l'objet de ce travail (v. dans les annexes les données complètes concernant ce sujet).

Sur la base de la documentation exposée plus haut, l'auteur estime pouvoir en formuler les conclusions suivantes :

1 Signalée d'abord en <1374>, la rente en argent devint à partir de 1433 une forme d'aide matérielle fréquemment usitée en Valachie à la destination de certains monastères du pays ou de l'étranger. Communément un acte juridique indépendant, la constitution d'une rente en numéraire est un accessoire d'une donation plus ample seulement dans deux cas : <1374>, Vodița; 1496, 1497 et 1502, Govora.

2 Comme donateurs d'une rente en argent, on compte presque exclusivement des princes régnants de Valachie; dans un seul cas — 1501, Sait-Paul — la rente est constituée conjointement par les quatre frères Craiovescu, famille appartenant à la haute aristocratie du pays. On est pourtant surpris de constater l'absence des princes comme Mircea l'Ancien, Vlad le Diable ou Radu le Beau dont on s'attendait à juste titre de trouver les noms dans la liste de ce genre de bienfaiteurs.

3 Les documents publiés jusqu'à présent ont conservé les noms de 18 monastères, bénéficiaires d'une rente en numéraire pendant la période envisagée dans ce travail : sept du pays, dix du Mont Athos

et un du Mont Sinaï. Ici encore, on constate l'absence de certains monastères très importants, comme Tismana et Cozia de l'intérieur ou Vătopédi du Mont Athos. Par contre, on est frappé par la présence réitérée de Chilandar, qui bénéficia entre 1492 et 1517 non moins de cinq fois de cette forme de générosité roumaine.

4 En ce qui concerne la nature juridique de l'acte constitutif d'une rente en argent, on peut considérer qu'il s'agit dans tous les cas d'un véritable contrat et non pas d'une donation pure et simple, du moment où les créateurs de la rente obtenaient le droit de se faire mentionner les noms pendant les services religieux ou même, quelquefois, d'être inscrits au rang des fondateurs du monastère bénéficiaire.

5 La valeur nominale de la rente accordée aux monastères est exprimée en hyperpères en <1374>, en aspres de 1433 à 1518. Dans la deuxième période, elle varie généralement entre 1 000 et 10 000 aspres. En transformant les aspres en florins d'or, au cours en vigueur à la date de la constitution de la rente respective, on constate que sa valeur réelle ne suit pas obligatoirement la dévaluation de la monnaie ottomane, étant sujette également à des critères d'ordre subjectif. Même les sommes allouées pour couvrir les frais de voyage des moines varient d'un monastère à un autre, selon la bonne volonté de l'auteur de la rente en argent.

La découverte de nouveaux documents complétera certainement le tableau brossé ci-dessus.

HRISOVUL LUI ALEXANDRU ALDEA PENTRU MĂNĂSTIREA BOLINTIN (1433)

P. Ș. NĂSTUREL, C. BĂLAN

Cunoscut doar din rezumatul editat încă din ultimele decenii ale veacului trecut¹, actul original existent la mănăstirea athonită, Simonetra (Simonpetra; Simonopetra), a fost cercetat și semnalat de P. Ș. Năsturel², D. Nastase și F. Marinescu³.

Întrucît documentul în cauză a fost microfilmât, împreună cu alte cărți domnești, prin grija Direcției generale a Arhivelor Statului din București și sprijinul acordat de Muzeul Benakis de la Atena⁴, îl publicăm pentru a-i releva conținutul și a-i sublinia importanța⁵. Aceasta cu atât mai mult cu cît informația rezumativă se referă doar la dania unei jumătăți din satul Bolintin acordată lăcașului Bunei Vestiri din „Pădurea cea Mare”, de peste apa Argeșului „împotriva Buceșanilor” și la scutirea lui de vinăici⁶.

¹ Să se vadă vol. *Documenta Romaniae Historica*, B, I, ed. de P. P. Panaitescu și D. Mioc, București, 1966, p. 137, nr. 75 (= *DRH*, B, I).

² Cf. P. Ș. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în *Travaux et Mémoires*, 8 (= *Hommage à M. Paul Lemerle*), Paris, 1981, p. 351; *Idem*, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 115, nota 28 bis, care așază începuturile mănăstirii Bolintin în chiar domnia lui Basarab I (c. 1310–1352), apreciind — sub impulsul însemnatei descoperiri — că hrisovul vorbește nu de „dōmnii Basarabi” (la plural), ci de Basarab (la singular).

³ Cf. D. Nastase, *Les documents roumains des Archives du couvent athonite de Simonopetra. Présentation. préliminaire*, Athènes, 1983 [Extras din „Σύμμεικτα”, 5, p. 373–388]; să se vadă și D. Nastase și F. Marinescu, *Les actes roumains de Simonopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Athènes, 1987, p. 15, nr. 1 [apărut întâi în „Σύμμεικτα”, 7, p. 275–419]. Mulțumim călduros acestor doi cercetători pentru materialele ce ni le-au pus la dispoziție cu prietenie, îndeosebi pentru traducerea românească inedită a hrisovului, pentru aceea în limba franceză — făcută la cererea monahilor de la Simopetra, în legătură cu procesele purtate în urma secularizării averilor mănăstirești în 1863, ca urmare a hotărîrilor domnitorului Alexandru Ion Cuza. Le stîm totodată recunoscători și pentru o fotocopie a documentului, noi însă o vom utiliza pe aceea făcută după microfilmul executat de Arhivele Statului, la Muzeul Benakis, din Atena.

⁴ Cf. Arh. St. Buc. (ASB), Microfilme, Grecia, Rola nr. 11, executate după Fondul Xerografii, Pachetul VII/1–2, de la Muzeul Benakis.

⁵ Folosind textul de început al hrisovului din 1433 martie 15, după fotografia la D. Nastase, *art. cit.*, p. 375 (pl. 1. incipit și desinit), Șt. Andreescu, *Une ville disputée: Kilis pendant la première moitié du XV-e siècle*, în *RR1*, XXIV (1985), nr. 3, p. 220–221, a redat traducerea incipitului cuprinzînd și titlatura domnului; să se vadă și A. Pippidi, *Sur une inscription grecque de Silistra*, în *RESEE*, XXIV (1986), nr. 4, p. 331; asupra lucrării lui A. Pippidi, P. Ș. Năsturel va reveni în curînd cu o punere la punct).

⁶ Cf. *DRH*, B, *loc. cit.* Pentru lăcașul de la Bolintin să se vadă I. Ionașcu, *Vechimea mănăstirii din Pădurea cea mare de la Bolintin*, în *RIR*, VII (1937), p. 323–336 — utilizată în *DRH*, B, vol. *cit.*; *Idem*, *Mănăstirea Bolintinul*, ed. a II-a, București, 1942; cf. și N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, 1. *Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, vol. 1: A – L, București, 1970, p. 80 (= *Bibliografia*).

Ulterior, ne referim la rezumatul hrisovului din 1453 aprilie 29, de la Vladislav al II-lea, sint amintite și alte proprietăți închinat manăstirii⁷, ce figurează și în textul pe care îl aducem acum la lumină. El prezintă un interes deosebit datorită atât cuprinsului său, cât și redacției și a unor particularități ale formularului. Hrisovul este scris de Calcio grămaticul.

Așa cum reiese din *intitulație*, Alexandru Aldea este înfățișat ca „unsul lui Dumnezeu” mare voievod și singur stăpînitor a toată Țara Românească, a părților de peste munți și către cele tătărăști și de ambele laturi-peste toată Podunavia, încă și ducatului Amlașului și Făgărașului domn. Atributele care-l însoțesc numele în cartea de față, de la 1433 martie 15, evidențiază prin urmare, dimensiuni mai puțin cunoscute ale domniei, atribute ce par a fi mai de grabă împrumutate din titulatura ilustrului său înaintaș, Mircea cel Bătrîn, dacă ținem seama și de împreri-jurările în care voievodul s-a aflat în scaunul țării⁸.

Fără a ne referi aici la contextul socio-politic al vremii în care Alexandru Aldea a ocupat domnia, ci la problematica textului, a redacției hrisovului emis din cancelaria sa, vom sublinia că stăpînirea asupra „Podunaviei” apare pentru prima dată indicată prin delimitarea lătinselei zone „de la Brăila și pînă la Porțile de Fier”⁹, așa cum s-a remarcat și în cercetări precedente¹⁰.

Nemăiîntilnită în alte izvoare ale timpului este și atestarea scoboririi voievodului — fiu al lui Mircea cel Bătrîn, din moși și strămoși „Басарабъм реченодарем” — domni Basarabi, însemnată familie de dinastie¹¹ al căror nume avea să se resfringă și asupra țării¹². Ca urmaș

⁷ Cf. DRH, B, vol. cit., p. 191, nr. 109, unde se amintește de „satul Bolintinul și moara cumpărată de Pavel de la Stoica, la Neajlov și cu loc de fin”, precum și de „via de la Răzvad închinată de Pilca logofătul”, de asemenea de altă „vie la Aminoasa”.

⁸ Cf. *Istoria României*, II, București, 1962, p. 427; pentru prezența sa în scaunul țării cf. și Șt. Nicolaiescu, *Domnia lui Alexandru vodă Aldea, fiul lui Mircea vodă cel Bătrîn*, [extras din RIAF, XVI (1922)]; Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 61 și urm. Relevăm că P. Tudoran, *Domniile trecătoare — domnitori ullați*, Timișoara, 1983, p. 25—34, apreciază că în contextul evenimential din timpul domniei lui Aldea voievod, modul în care a fost privită înfeudarea statului față de Poartă și tutela exercitată de marea boierime asupra lui implică o nouă abordare.

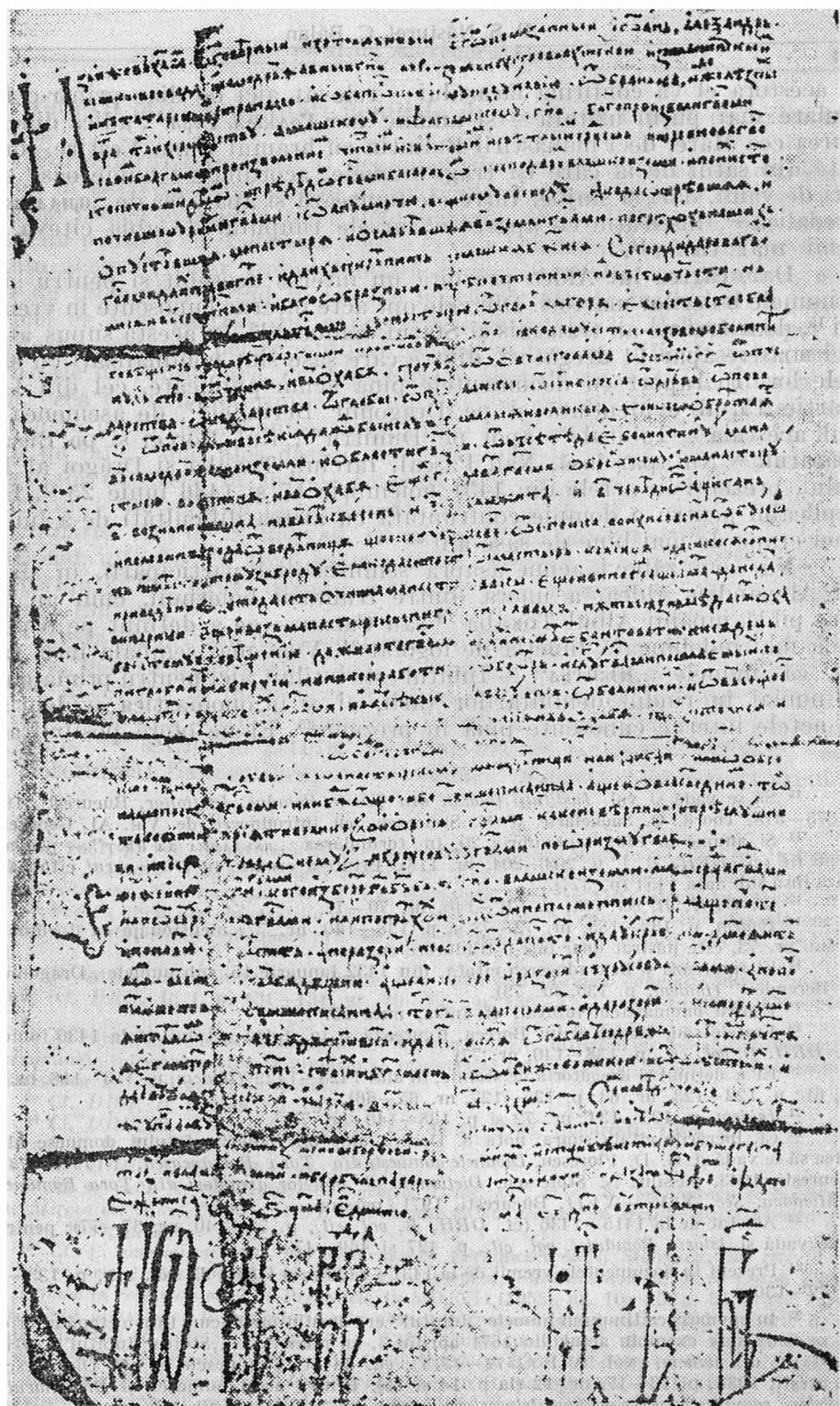
⁹ Menționăm spre pildă că în titulatura lui Mihail voievod, din rezumatul actului de la 1418 iulie 10, este atestată stăpînirea pe „amindouă părțile de dincoace și peste Dunăre și pînă la Poarta de Hier și pînă la Marca Neagră” (cf. DRH, B, vol. cit., p. 88, nr. 43).

¹⁰ Cf. și Șt. Andreescu, *art. cit.*; de asemenea A. Pippidi, *art. cit.*; pentru unele considerații în legătură cu semnificația termenului „Podunavia” — raportat la vechea temă „Paradunavom”, să se vadă și S. Iosipescu, *Două chestiuni de geografie istorică: I) în Podunavia sub marea Mircea voievod al Țării Românești. II) locul bătăliei de la „Ropine”*, în vol. *Marele Mircea voievod*, coord. I. Pătroiu, București, 1987, p. 430—441.

¹¹ Pentru înaintașii Basarabi ai lui Alexandru Aldea, cf. și D. Pleșia, *Genealogia Basarabilor sec. XIII — XVII* (Tabel genealogic), în vol. *Io Mircea Mare voievod și domn... Bibliografie selectivă și album*, Rîmnicul Vâlci, 1986.

¹² Să se vadă în acest sens referirile din diferite acte, bule papale, tratate privind Țara Românească, amintită fie ca „Басарабънъ земляно” — în hrisovul lui Ștefan Dușan, din 1349, fie „Basarat” — în bula papei Grigore al XI-lea, la 1372; de asemenea „terra Bazarabi” — în diploma din 1377 a regelui Ludovic al Ungariei ș. a. (cf. Dimitrie Onciul, *Scieri istorice*, II, ed. de A. Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 24, nota 13). În documente de la Ștefan cel Mare, formulări ca „р Басарабънъ(ъ)” sau „р Басарабсконъ земан”, privesc tot Țara Basarabilor (a Basarabiei) — cf. actele din 1460 și <1473>, în vol. DRH, A, II (1449—1486), București, 1976, p. 127, nr. 89 și p. 285—287, nr. 191). Să se vadă și DRH, D, I (1222—1456), București, 1977, sub voce.

al acestora el va confirma lăcașului — relevat aici de diac printr-o formulare mai puțin uzitată — și anume „*ѡт Голѣмѣ Горѣ*”, adică din Pădurea cea Mare, deci mănăstirii Bolintin cu hramul Buna Vestire, jumătate din satul de la care își trage numele, acordându-i numeroase scuturi de vămi, dări și slujbe. Între ele figurează și apărarea de „*прѣдѣлны*” predalică¹³, instituție ce apare în sursele timpului de abia câteva decenii mai târziu¹⁴.

Dar, cartea lui Aldea prezintă un interes deosebit și pentru șirul și numele boierilor martori. Din cele opt acte interne cunoscute în vremea lui¹⁵, doar trei ne-au transmis și Sfatul domnesc¹⁶. În acesta supus atenției noastre apar 14 dregători, dintre care șase sînt nominalizați cu slujbele lor. În raport cu documentele pînă acum publicate, cel din 1433 martie 15, îl evidențiază și pe Dragomir Berindei¹⁷, de asemenea pe fiul acestuia — Iubitul¹⁸, apoi pe Dimitru¹⁹, fiul Borcei și pe Bușaga spătarul.²⁰ Nu apar însă, Nan Pascal, Iarciul, Toxaba și Drăgoi al Banului, prezenți în actele din 1431 noiembrie 17 și 1436 iunie 25²¹, fapt explicabil pentru o domnie confruntată cu atîtea dificultăți de-a lungul unei etape de mai bine de șase ani²².

Nu vom zăbovi acum asupra semnificației participării, în sfatul lui Alexandru Aldea, a unora dintre frunțașii boierimii, cum au fost spre pildă jupanii Albul Toxaba²³ sau Cazan — ce a deținut pe o perioadă mai îndelungată funcția de logofăt²⁴. Vom mai semnala încă faptul că numele „*ЮЕПТА*” — Iubitul este întâlnit aici pentru prima dată, nu numai în rîndul demnitarilor țării, ci și în onomastica evidențiată pe actele interne cunoscute pînă în prezent²⁵. El ne oferă posibilitatea

¹³ Să se vadă și vol. *Instituții feudale din Țările Române, Dicționar*, București, 1988, p. 375—378, coord. O. Sachelarie și N. Stoicescu, cu introducerea de Val. Al. Georgescu.

¹⁴ Și anume la 1459 septembrie 20, în formularea „*прѣдѣлны да нѣст*” — prădalica să nu fie (cf. *DRH, B, I*, p. 203—204, nr. 118). Printr-o eroare, în *Dicționarul* citat, figurează însă sub data 1454 (p. 377).

¹⁵ Cf. *DRH, B, vol. cit.*, p. 131—140, nr. 70—77.

¹⁶ *Ibidem*, p. 133—135, nr. 72—73 și p. 138—140, nr. 77; menționăm ca documentul de sub nr. 73, este păstrat doar într-o traducere cu erori.

¹⁷ El figurează și în traducerea citată, din 1432 ianuarie 15, sub numele „Dragomir al lui Berendei” (*ibidem*, p. 135, nr. 73).

¹⁸ Pentru onomasticul Iubitul, cf. *infra*, nota 25.

¹⁹ Fratele său, Radul al lui Borcea, figurează și în sfatul actului de la 1436 iunie 25 (cf. *DRH, B, vol. cit.*, p. 138—140, nr. 77).

²⁰ El a deținut și dregătoria de stolnic, în anii 1428—1429 (*ibidem*, p. 113—118, nr. 58, 60, 61; p. 122—123, nr. 63; p. 125—127, nr. 65—66).

²¹ *Ibidem*, p. 133—134, nr. 72 și p. 138—140, nr. 77.

²² Cf. lucrările citate supra, nota 8. Despre unit din boierii sfatului domnesc al lui Aldea să se vadă și G. D. Florescu, *Divanele domnești din Țara Românească, I (1389—1495)*, București, 1943, *passim*; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, Sec. XIV—XVII*, București, 1971, *passim*.

²³ Atestat de la 1415—1436 (cf. *DRH, B, vol. cit.*, p. 78—140, nr. 37—77); pentru el să se vadă și *Istoria României, vol. cit.*, p. 427 și 469—470.

²⁴ Prezent în documentele vremii de la 1431—1469 (cf. *DRH, B, vol. cit.*, p. 133—230, nr. 72—136).

²⁵ În onomastica timpului numele „Iubitul” era atestat pînă acum într-o etapă ulterioară (să se vadă spre exemplu actul din 1571 aprilie 3, cu referire la „Stoica Iubitul” ((*Грохна ЮЕПТА*) — cf. *ibidem*, vol. VII (1571—1575), ed. de Șt. Ștefănescu și O. Diaconescu, București, 1988, p. 13—17, nr. 12 (la p. 14 și 15). Pentru acest nume cf. și *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române 1374—1600*, [sub red. lui Gh. Bolocan],

unor reflexii privind realități familiale în epocă, în raport cu existența socială.

Formularul dezvoltat al documentului, după cum mi se dezvăluie ca rod al activității lui Calcio gramăticul ar putea implica discuții sub aspectul redacției sale, a unor inadvertențe. Dar o abordare sub aceste laturi nu poate fi circumscrisă numai la cele constatate în textul pe care-l edităm acum²⁶, ci ar trebui fundată și pe observații comparative, mai greu de întreprins avînd în vedere numărul mic de înscrisuri în limba slavonă ce s-au păstrat din cancelaria voievodului²⁷. Relevăm apoi că în diferite părți ale pergamentului lectura se face cu dificultate datorită stării sale de conservare, cu deosebire în spațiile marcate de plierea actului, ceea ce ne-a determinat să nu stăruim asupra unor atari aspecte.

Alte probleme trebuie însă aduse în discuție în legătură cu hrisovul de față, mai ales despre ctitorii și zidirea mănăstirii Bolintin²⁸. Și aceasta deoarece în sursele folosite pînă acum la cercetarea istoriei edificiului — ne referim la relația din 1453 aprilie 29 — este evidențiată și închinarea viei de la Răzvad, de către „Pilea logofătul”²⁹, cel ce va fi menționat ulterior, la 1626 martie 2, ca donator al satelor „Pilești” și „Bolintinul”, din Ilfov, desigur încă dinainte vreme cînd „au făcut mănăstirea Bolintin”³⁰.

Atestarea printre martorii poruncii date de Mihail voievod, la 1418 iunie 22, pentru mănăstirile Cozia și Cotmeana, tot a unui „logofăt Pilea”³¹, a condus la identificarea sa cu donatorul și ctitorul lăcașului din „Pădurea cea Mare”³² dealtfel, bănuît a fi una și aceeași persoană cu „Filos”³³, scriitorul actului domnesc din 28 ianuarie <1392>³⁴, ceea ce a determinat fixarea începutului așezării monastice de aici în vremea

București, 1981, p. 112. Menționăm că în onomastica sîrbească numele este întîlnit în forma „Liubitul”, „Liubița” (pentru primul amintit cf. și G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi* (sfîrșitul sec. X — începutul sec. XIV), București, 1974, p. 116, relevant în 1418).

²⁶ Pentru unele din observațiile noastre asupra textului să se vadă notele aferente documentului ce-l publicăm în continuare în l. slavonă și traducerea (cu deosebire notele 1, 5—7, 13 și 14).

²⁷ În total cinci acte slavone, dintre care două sînt porunci domnești într-o redacție succintă (cf. DRH, B, I, p. 131—134, nr. 70—72; p. 136—137, nr. 74 și p. 138—140, nr. 77).

²⁸ Al cărui istoric a fost alcătuit de I. Ionașcu, *op. cit.*, utilizînd cu deosebire informația din rezumatele întocmite după originalele și traducerile privind m-reă Bolintin, aflate acum, la mănăstirea Simopetra, de la Athos.

²⁹ Cf. DRH, B, vol. cit., p. 191, nr. 109.

³⁰ Cf. DRH, B, XXI (1626—1627), ed. de D. Mioc, București, 1965, p. 36, nr. 24; să se vadă și P. Ș. Năsturel, *op. cit.*

³¹ Cf. DRH, B, I, p. 43 și 45, nr. 17.

³² Să se vadă N. Stoicescu, *Bibliografia*, I, loc. cit.; cf. și N. Șerbănescu și N. Stoicescu, *Mircea cel Mare (1386—1418). 600 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești*, București, 1987, p. 214.

³³ Cf. I. Ionașcu, *op. cit.*, de asemenea N. Șerbănescu și N. Stoicescu, loc. cit.

³⁴ Pentru el să se vadă mai ales † Tit Simedrea, *Filoteiu monahul de la Cozia. Data, locul și limba în care s-au alcătuit Pripealele*, în MO, VII (1955), nr. 10—12, p. 526—541, care, reînarcîndu-i activitatea în cancelaria domnească presupune totuși că la 1392 ianuarie 8, el „se află probabil în ucenicie la Cozia” (p. 528). Ajuns apoi monah aici, sub numele Filotei, avea să alcătuiască Pripealele, între anii 1400—1437 (p. 536). Ulterior, în studiul *Les „Pripele” du moine Philothée. Étude—texte—traduction*, în *Romanoslavica*, XVII (1970), p. 183—225, autorul a apreciat ca în actul citat, din 1392, numele celui ce fusese cîndva logofăt, trebuie citit „Filot(ei)” și nu „Filos” (p. 187), ceea ce ar atesta prezența lui în cinul mo-

lui Mircea cel Bătrân ³⁵. Acestor relații se însumează și aserțiunea privind identitatea dintre „Filos logofărul” și „Filotei mohahul” ³⁶ de la mănăstirea Cozia ³⁷, fapt ce a adus noi motivații în sprijinul recunoașterii lui Pilea logofătul drept fondator al vechiului lăcaș.

Informațiile prezente în actele originale de danie pentru mănăstirea Bolintin și anume din sec. al XV-lea, aflate la Athos ³⁸, ca și datele receptate de P. Ș. Năsturel cu prilejul unor investigații întreprinse chiar la Simopetra, implică o reevaluare a știrilor despre trecutul acestui vechi așezământ monastic al țării.

Ceea ce știm acum cu certitudine este faptul că voievodul Aldea contribuia în 1433 la ajutorarea lăcașului de lângă Bolintin, „rîvnind” aidoma răposaiilor moși și strămoși ai săi Basarabi și părintelui lui, Mircea cel Bătrân, ca să nu lase spre risipire fundațiile hărăzite cultului. Sprijinul acordat de domnie mănăstirii, la data citată, stă mărturie atît existenței ei încă de mai înainte vreme, cît și faptului că prin dăinuirea sa în timp, în condițiile dramatice traversate de Țara Românească în ultimele decenii ale sec. al XIV-lea și apoi din cea de a doua decadă a veacului următor, ajunsese într-o situație precară. De aceea Alexandru Aldea este înfățișat în preambulul hrisovului ca un ocrotitor al așezării monastice de la Bolintin, căreia pe lângă daniile și scutirile conferite i-a adăugat și un *obroc* anual din vin și grîu și a înzesztrat-o cu două sălașe de țigani, după practici ctitoricești și ale patronajului voievodal ³⁹.

Absența numelui lui Pilea logofătul din acest însemnat act, dar care va fi menționat ca donator aici, de abia în cartea domnească a lui Vladislav al II-lea, din 1453 aprilie 29 ⁴⁰, ca de altfel și lipsa din alte documente solemne din a doua jumătate a veac. al XV-lea a unor referiri privind aportul său la clădirea, repararea sau susținerea ctitoriei ce i-a fost atribuită ⁴¹, generează desigur, semne de întrebare.

Ce a putut determina domnia — avem în vedere pe Alexandru Aldea și pe urmașii săi în scaunul țării, sprijinitori ai lăcașului — să nu cuprindă în hrisoavele lor de milă și „satul Pilești”, primul amintit la

nahal, de la 1392. Din bogata bibliografie, citată deja de Mitropolitul Tit Simedrea, reamintim totuși studiul lui Emil Turdeanu, *Les premiers écrivains religieux de Valachie: l'hégoumène Nicodème de Tismana et le moine Philothée*, în „Revue des Études Roumaines”, Paris, II (1954), p. 114—144 (despre Filotei, p. 136—144) și planșa dintre p. 138—139.

³⁵ Pentru aceasta să se vadă și N. Stoicescu, *Bibliografia*, I, loc. cit.; de asemenea N. Șerbănescu și N. Stoicescu, *op. cit.*

³⁶ Cf. Referințele bibliografice la N. Șerbănescu și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 219, 221, 222, 223, 224, 225 și 226.

³⁷ În legătură cu prezența și activitatea sa la marea Cozia să se vadă supra, nota 34.

³⁸ Cf. ASB, Microfilm, Grecia, Rola nr. 11, actele din 1433, 1453, 1479.

³⁹ Să se vadă preambulul documentului din textul redat în continuarea cercetării noastre.

⁴⁰ Deja relevată (cf. supra, nota 29).

⁴¹ Amintite mai înainte (cf. supra, nota 38); precizăm însă că microfilmele din rola menționată cuprind numai 30 de acte, dintre care doar o parte se referă la daniile pentru mănăstirea Bolintin. Acelea utilizate de noi, privind ctapa la care ne-am referit aici, sînt edificate.

1626, între daniile lui Pilea logofătul pentru mănăstirea Bolintin⁴², dacă ofranda dregătorului le-a precedat pe acestea? Faptul că după localitatea citată, în actul în cauză sînt înserate apoi așezările de la Burănești, <jud. Ialomița>, Elhovenii, <jud. Vlasca>, urmate de Bucșani și Malu Spart, <tot din Vlasca> și în final de Bolintin⁴³, reflectă mai degrabă necunoașterea succesiunii în timp a daniilor de către cei ce ne-au transmis informațiile, posibil și datorită existenței a doi dregători omonimi, din generații deosebite, ceea ce a putut provoca confuzii la stabilirea identității logofătului care „au făcut” edificiul monastic de la Bolintin⁴⁴.

Este posibil ca demnitarul atestat la 1418, în sfatul voievodului Mihail⁴⁵, să fi făcut în epocă primele danii la mănăstirea din Pădurea cea Mare⁴⁶, o dovadă fiind chiar închinarea viei de la Răzvad, consemnată în 1453⁴⁷. De-a lungul vremurilor, în împrejurări pe care sursele documentare nu ni le-au dezvăluit pînă acum⁴⁸, lăcașul de la Bolintin⁴⁹ va fi fost refăcut de urmași ai acestuia, ctitoria dobîndind de atunci și așezarea lor de baștină, satul Pilești⁵⁰ ș.a. Altminteri ne apare mai greu de admis că un conflict între Alexandru Aldea și Pilea logofătul sau cu urmași ai lui, ar explica absența daniilor acestora din hrisovul său și din celelalte cărți de milă, știut fiind că îngrijitorii mănăstirii le puteau re-

⁴² În rezumatul actului de la Alexandru Coconul, din 1626 martie 2, după ce se arată că mănăstirea Bolintinul a fost închinată cu toate averile ei metoh la Simopetra, fiindcă „au sârăcit” se precizează că „este făcută din temelii ei de răposatul Pilea logofăt”, că i se întăresc proprietățile” satul Pilești, din județul Ilfovului, ce l-au dat Pilea logofătul, cînd au făcut mănăstirea Bolintinul...” (cf. *DRH, B, XXI*, p. 36, nr. 24; P. Ș. Năsturel, *Le Mont-Athos...* p. 239). Amintim încă că, la 1625 același voievod închinase Bolintinul la altă mănăstire de la Athos și anume Ivirului (*idem, op. cit.*, p. 115). Revenirea asupra hotărîrii precedente s-ar putea datora unui schimb de proprietăți stabilit între cele două așezăminte de la Sfîntul Munte.

⁴³ *Ibidem*; precizăm că atît Pileștii, cît și Burăneștii, Elhovenii, Malu Spart, nu figurează între daniile evidențiate de originalele din sec. al XV-lea, cercetate de noi (cf. ASB, Microfilme-Grecia, Rola, nr. 11). În ce privește Bucșanii, relevăm că voievodul Vladislav al II-lea a cumpărat și a dăruit jumătate de sat lăcașului de la Bolintin, în 1453 și nu întreaga așezare, care se afla de abia în 1626 în posesia mănăstirii, fapt ce ar putea explica menționarea ei după satele Burănești și Elhoveni (cf. *DRH, B, XXI, loc. cit.*).

⁴⁴ Referindu-ne la Bolintin precizăm că așa cum rezultă din hrisovul lui Aldea, mănăstirea primea la 1433, doar o jumătate de sat și nu întreaga așezare, ceea ce pledează, de asemenea pentru aprecierea că în actul din 1626, era înregistrată o informație dintr-o epocă ulterioară atestării primei ofrande. În textul rezumativ, care ne este cunoscut, se amintește de „satul Bolintinul, ce au fost dat de răposatul Pilea logofăt” (*Ibidem*).

⁴⁵ I. Ionașcu, *op. cit.*, observînd că dregătorul nu mai este atestat după data citată, aprecia că el a putut pieri pe la 1420, în evenimentele dramatice pe care le-a cunoscut, Țara Românească.

⁴⁶ Ținem să precizăm că în hrisoavele din sec. al XV-lea cercetate de noi, cu deosebire în acelea din 1433 și 1453 lăcașul este amintit sub forma „ωι Γολκμα Γορμ” sau „ωι Ελμκα Γορμ на Болнтинъ” (din Pădurea cea Mare la Bolintin) — cf. ASB, Microfilme — Grecia, Rola, nr. 11. Să se vadă infra și nota 52.

⁴⁷ Cf. supra, nota 29.

⁴⁸ Actele mănăstirii Bolintin, din veac. XVI — XVII, aflate la Simopetra, în original sau copiate în Condica din 1775 a mănăstirii Mihai Vodă, din București, au rămas în mare parte necunoscute, ceea ce nu face încă posibilă o discuție fundată pe date certe referitor la etapele de refacere sau înnoire a vechiului lăcaș (Unele repere la D. Nastase și F. Mari-nescu, *op. cit.*).

⁴⁹ Citarea așezării monastice în cauza, pornind dintr-o anumită etapă, numai sub forma „Mănăstirea Bolintin” și nu „Mănăstirea din Pădurea cea Mare”, ne-ar putea oferi unele repere pentru deosebirea diferitelor faze din istoria ctitoriei.

⁵⁰ Sat menționat mai întîi într-un act de la Neagoe Basarab, de la 1517 martie 10 (cf. *DRH, B, II*, p. 292, nr. 150).

vendica de la voievozii ce se succedau în scaunul țării. Apoi, chiar dacă am considera că satul Pilești a fost cunoscut mai înainte sub un alt nume — ne gândim spre exemplu că printre așezările confirmate Bolintinului se număra la 1479 și Argeșul⁵¹, și dacă între cele două localități ar exista o identitate, ultima formă a acesteia relevată în acte ne-ar aduce tot dovada despre o prezență ctitoricească dintr-o etapă tirzie.

Acceptarea ipotezelor formulate de noi nu mai face viabilă identificarea lui Pilea logofătul cu Filos, din cancelaria lui Mircea cel Bătrân⁵² și nici cu Filotei monahul de la Cozia, o relație de identitate apărind plauzibilă doar în privința ultimilor doi menționați. În acest caz însăși aserțiunea relativ la fundarea vechiului edificiu mănăstiresc din Pădurea cea Mare în domnia ilustrului voievod se cere a fi reevaluată. Răspunsul la această problemă va trebui susținut și de rezultatele cercetărilor arheologice, atât de necesare pentru căutarea locului și fixarea timpului în care a ființat mănăstirea de la Bolintin.

Poate că nu întimplător domnia Băsarăbești din veacul al XIV-lea au dăruit lăcașului din Pădurea cea Mare sate cu hrisoave de milă. Ridicată în apropierea apei Argeșului, așezămîntul călugăresc de la Bolintin se găsea mai în jos, pe cursul aceluiași riu unde, către munte, se afla tocmai vechea curte voievodală de la Argeș.

ANEXĂ

† Пъзъ, иже въ Христа Бога, благоверный и Христолюбивый, Божіим помазаный, Іуванъ Пledgeандръ великый воевода и самодержавный господиный всен земли Оуггровладѣиискон и западинскимъ и къ татарскимъ странамъ и веа пмъ по вселымъ Подънавѣю, въ Бранлова и до¹ Желѣзныхъ Братъ, таже и Херцегстве², Ямлаишскомъ и Фагараишскомъ господиный. Благопронзволнъ господство ми своимъ благымъ произволениемъ чистымъ и свѣтлымъ³ срдцемъ и порвеномъ господство свѣтопочишнымъ дѣдомъ и прѣдѣдомъ господства ми, Басарабамъ господаремъ⁴ Блшконъ земли, и по нѣхъ свѣтопочишномъ родителю господства ми, Іуванъ Мирчу великомъ воеводѣ, яко да всерѣшамъ и опѣтѣшамъ монастыря и ослабѣшамъ въ земли господства ми, по грѣхохъ нашихъ, господство ми да нѣ подвигнетъ и да нѣ оукрѣпнѣтъ въ помощна божіестнѣа.

Сего ради дарова господство ми сѣи въсвѣстный и благоверный и прѣпочтенный, надъ всѣхъ чѣсти, настѣлаши Хрѣсогоуль⁵ господства ми, монас-

⁵¹ Cf. documentul din 1479 septembrie 12 (la ASB, Microfilme — Grecia, Rola nr. 11) Rezumatul actului în DRH, B, I, p. 268, nr. 163).

⁵² Vom releva și opinia lui Cristian Moiseescu, *Arhitectura epocii lui Mircea cel Mare*, în vol. *Marele Mircea voievod* (coord. I. Pătroiu), București, 1987, p. 498, nota 86, care, referindu-se la ctitoria din „pădurea cea mare (Deliormanul)”, apreciază ca „fiind probabil construită de domnie, dar căreia i-au făcut danii mai mulți boieri între care și Filos - Pilea), fost mare logofăt al lui Mircea și al fiului său Mihail”. Despre Deliorman (în Dobrogea de miază-zi; azi în Bulgaria) sau Teleorman (în Muntenia cf. P. Ș. Năsturel, *A propos du Ténou Ormon (Teleorman) de Kinnamos*, în vol. *Geographica Byzantina* (= Byzantina Sorbonensia 3), Paris, [1981], p. 81—91, în deosebi p. 85, nota 1, unde se atrage atenția că turcescul *deli* înseamnă nu numai *nebulă*, dar și *uriază, nemăsurată*). Așa dar Teleorman este numele peceneg sau cuman al Pădurii celei Mari a românilor. Într-un trecut îndepărtat, pădurile din Dobrogea și din Muntenia erau una, și deci acopereau o suprafață mult mai întinsă decât județul Teleorman, rămășița din ceea ce fusese înainte. Să se vadă și C. C. Giurescu, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București, 1976, passim.

pină la ¹ Porțile de Fier, de asemenea și ducatului ² Amlașului și Făgărașului, domn. A binevoit domnia mea cu a sa bunăvoință cu inima curată și luminată ³ și a rîvnit domniei sfintrăposaiilor moși și strămoși ai domniei mele, domnilor Basarabi ⁴ ai Țării Românești și după dînșii, sfintrăposatului părintelui domniei mele, Ioan Mircea marele voievod, că mănăstirile sărăcite și pustiite și slăbite în țara domniei mele, pentru greșelile noastre, domnia mea să le ocrotesc și să le întăresc în ajutorul dumnezeesc.

¹ De aceea a dăruit domnia mea acest atotcinstit și cu frumoasă față și preacinstit, deasupra tuturor cinstelor, hrisovul ⁵ de față al domniei mele, mănăstirii din Pădurea cea mare, unde este sfînta Buna Vestire, în vadul riului Argeș, împotriva Bu<șă>⁶nilor, ca să-i fie satul numit Bolintinul, jumătate, de ocină și de ohabă începînd de la vama oilor, de a porcilor, de albinărit, de găleată, de gloabe, de predalică, de cositul finului, de copaci, de cărături, de podvoade și de toate dăjdiile și slujbele mici și mari, cite se găsesc în țara și puterea singur stăpînitoare a domni<ei m>⁷ele, de la toate acestea să-i fie mănăstirii Bolintinul de ocină și de ohabă. Încă a dăruit domnia mea obroc acestei mănăstiri și 2 butoaie de vin, pe fiecare an ⁸, și 2 găleți de grîu și 2 sălașe de țigani și jumătate de vad de moară, pe care l-a cumpărat Pavel de la Stoica, fiul său ⁹, din Bucșani, și locul către acest vad, cit va așeza mănăstirea case ¹⁰ și să-și cosească finurile pe lingă moară. Și aceasta să fie ocina mănăstirii în veci.

Încă și via pe care o are, să nu dea vinărici. Încă și carele mănăstirii, nicăeri să nu dea vamă, ci toate acestea să fie ohabă sfintei Bunei Vestiri pînă în viața domniei mele.

Și nimeni să nu cuteze să-i turbure nici sudeț, nici globnici, nici birari, nici oricare dregători dintre boieri și slugi ale domniei mele, în puterea lor și <trimiși> după mil<ostenii> ¹¹ și slujb<ele și m> ¹²uncile domniei mele, ci fiecare <s>⁷a se păzească de la Bolintin și de la tot ce este ... <ale mănăstirii> ¹² mai sus scrise să fie de ocină și de ohabă, pentru că cine s-ar <incumeta> ¹³ dintre boierii domniei mele sau <sl>⁷ugi ¹⁴. ... ¹⁵ cobo ... ¹⁶ org ¹⁷ ... ¹⁸ mănăstirii sau mori sau țigani sau din cbroa- cele pe care le-a așez<a>⁷t domnia mea sau fie din oricare din cele mai sus scrise, și cu un fir de păr, unul ca acela va primi mare rău și urgie

¹ „АѲ” (pină la), scris deasupra rîndului.

² Termen folosit de regulă în actele vremii în forma „Хертег” (herțeg) — cf. DRH, B, 1, *passim*.

³ „и свѣтънн” (și luminată), se repetă.

⁴ În documentele timpului domniei Basarabi sînt amintiți — în textele slavone ca „господинъ” (gospodinu) (cf. DRH, B, vol. cit. — *passim*). Forma „господаръ” (gospodar), mai rar întîlnită atît în actele vremii, cît și în domeniul epigrafiei a constituit obiectul unor discuții în rîndul specialiștilor (cf. I. Minea, *Gospodin, gospodar și inscripția de la Cîmpulung*, în „Cercetări istorice”, Iași, VIII — IX (1932—1933), nr. 3, p. 352—353; cf. și observațiile lui D. P. Bogdan (biografia la I. Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 115, nota 4).

⁵ Formele „Хрѣсѡвоула” și „Хрѣсѡва” (hrusovulu), și acestea mai rar întîlnite în documente (în actele interne figurează deabia la 1480 noiembrie 7, termenul „Хрѣсѡва” (hrusovul) — cf. DRH, B, vol. cit., p. 283, nr. 175), stau mărturie — ca și aceea semnalată la nota precedentă — receptării lor, probabil, din formularele unor acte mai vechi, elaborate în cancelaria lui Mircea cel Bătrîn sau a înaintașilor săi.

⁶ Loc șters; întregirea după rezumatul actului ed. în DRH, B, vol. cit., p. 137.

de la domnia mea, ca necredincioși și neascultători și batjocoritori ai acestui hrisov al domniei mele, după porunca domniei mele.

Încă și după moartea domniei mele¹⁹, pe cine va alege Domnul Dumnezeu să fie domn al Țării Românești sau din <rodul> inimii domniei mele sau dintre rudele domniei mele sau, pentru păcatele noastre, din alt neam, dacă va cinsti și va înoui și va întări și nu va strica, pe acela Domnul Dumnezeu să-l cinstească și să-i întărească sufletul și trupul în toți vecii și în cei ce vor veni. Dacă va călca și va nimicii acest hrisov al domniei mele și nu va cinsti și nu va înoui toate cele mai sus scrise, pe acela Domnul Dumnezeu să-l batjocorească și să-l nimicească și să-l calce sufletul și trupul aici și în veacurile viitoare și să fie blestemat de Domnul Dumnezeu, a toate ți(i)torul, și de Preacurata lui Maică și de 318 sfinți și de Dumnezeu purtătorii Părinți, cei de la Nicheia, și de toți sfinții și să fie părtaș cu Iuda și Arie, în vecii vecilor, amin.

Iată și martorii: jupan Albul și jupan Radul al lui Sahac și jupan Stanciul, fratele lui Mircea, și Vilsan al lui Florea, Dragomir Berindei, fiul lui, Iubitul, fiii lui Borcea, Radul, Dimitru, și <Stanciul vis-ti>²⁰er. și Bușaga spătar și Vlaicu stolnic și Barbul paharnic și Tatul comis și Cazan logofăt.

Și Calcio, care a scris în anul 6941<1433>, indictionul 1, <luna>⁷ martie 15 zile, în Țirgoviște.

† Io Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. St. Buc., Microfilme, Grecia, Rola nr. 11, cadrele 27 și 28 nr. 1—2, executate după Xerografii, pachetul VII/1—2, la Muzeul Benakis, Atena, copii după originalul pe pergament (40,5 × 23—24,5 cm), cu pecete atârnată cu șnur roșu, căzută, păstrat la m-reă Simopetra, Athos. Textul scris cu cerneală neagră, monograma cu roșu.

⁷ Loc șters.

⁸ Eroare, în loc de „акте” (anul), așa cum apare și în traducerea hrisovului, din 1775, a lui Costandin dascăl slovenesc, de la Bis. Sf. Gheorghe Vechi, din București, încorporată în Condica m-rii Mihai Vodă, aflată la m-reă Simopetra de la Athos, traducere obținută prin bunăvoința D-lui D. Nastase, de la Centrul de Cercetări Bizantine din Atena.

⁹ Formulare căreia traducătorul din 1775 i-a dat și el o tălmăcire marcată de erori, astfel „feciorul lui Voihntu din Bușani”.

¹⁰ Formulare cu referire la construcțiile pe care mănăstirea avea să le așeze pe locul în cauză, menționate în traducerea din 1775 prin termenul *case*, pe care l-am adoptat și noi.

¹¹ Loc șters; lectura probabilă.

¹² Urmau, la începutul rîndului 26 al actului, citeva cuvinte acum neinteligibile; în traducerea citată apare doar lectura „alé mănăstirii”.

¹³ Loc deteriorat, de la începutul rîndului 27.

¹⁴ Lectură probabilă.

¹⁵ Loc deteriorat.

¹⁶ Era scris probabil „сѣшестѣ” (coborîrea”), din formularul „сѣшестѣ Гѣшестѣ Гѣшестѣ Аѣшѣ” (potrivnic Coborîrea Sfîntului Duh)—cf. și doc. din 1436 iunie 25 (DRH, B, vol. cit., p. 138—140, nr. 77 — p. 139 și 140).

¹⁷ Literele s-ar putea însuma cuvîntului „ѡрѣла” (urgie), ce se integrează formularului mai sus relevat (*ibidem*). Menționăm că traducătorul din 1775, nu a avut în vedere acest formular.

¹⁸ Cuvîntele din spre sfîrșitul rîndului 27 și de la începutul celui de al 28-lea, nu mai sînt lizibile, pergamentul fiind deteriorat la indoituri.

¹⁹ „господства мн” (domniei mele), scris deasupra rîndului.

²⁰ Loc parțial șters; întregirea după sfatul domnesc, din doc. de la 1431 nov. 17 și 1436 iun. 25 (cf. DRH, B, vol. cit.) și după traducerea din 1775.

Note tergale : „Obroc ; + Pentru satul Bolintinul ; + ...(scris grecește, dar indescifrabil).

Foto. fragm., (incipit și desinit), la D. Nastase, *loc. cit.* ; *Rezumat*, în *DRH*, B, I, *loc. cit.* ; și la D. Nastase și F. Marinescu, *op. cit.* ; *trad. rom.* din sec. XVIII, în *Condica m-rii Mihai Vodă*, de la m-rea Simopetra, Athos, p. 445—447 ; altă *trad. în l. franceză*, din sec. XIX, de asemenea la m-rea Simopetra.

LE CHRYSOBULLE D'ALEXANDRE ALDEA POUR LE MONASTÈRE DE BOLINTIN (1433)

Résumé

L'article est consacré au commentaire et à l'édition (avec traduction roumaine) de la charte slavone (Χρυσόβυλλη, *chrysobulle*), originale et inédite, que le prince de la Țara Românească (Valachie) Alexandre Aldea (1431—1436) octroya au monastère roumain de Bolintin le 15 mars 1433. L'acte est conservé dans les archives du monastère de Simonopetra (Mont-Athos). On n'en connaissait qu'un pâle résumé très incomplet.

Les auteurs attirent l'attention sur la titulature du voévode (déjà examinée, par un autre chercheur). Son titre s'inspire en partie de ceux de son père et de ses frères, mais avec de sensibles différences, telle la mention du port de Brăila et des Portes de Fer sur le Danube.

Le document indique comme bénéficiaire le monastère de l'Annonciation, „de la Grande Forêt” ; il lui accorde la moitié du village de Bolintin (d'où son appellation ultérieure) et diverses exemptions. A noter l'intérêt qu'offre la liste des membres du conseil princier ; elle complète substantiellement ce que l'on savait déjà des boyards du prince Aldea et elle enrichit aussi l'onomastique valaque.

On remarquera le fait, inaccoutumé, que le prince mentionne non seulement son propre père, Mircea l'Ancien (1386—1418), mais aussi ses „aïeux et ancêtres, les Basarab”. Si l'on ne peut être absolument certain que la formule implique l'auteur de la lignée, Basarab Ier (1310—env. 1352), en revanche elle désigne manifestement le grand-père du voévode, Radu Ier (vers 1377—1383) et, au moins, son arrière-grand-père, Nicolas Alexandre (1352—1364), sinon même Basarab Ier. Par là, cette charte apparaît comme la première à faire mention du nom de la dynastie, lequel, dans certaines sources roumaines et étrangères des XIVe et XVe siècles, est utilisé parfois pour la Valachie ou „Bessarabie”.

Des recherches archéologiques s'avèrent indispensables pour retrouver le site du monastère disparu de Bolintin, l'un des plus anciens du pays et qui remonte au XIVe siècle. Les indications topographiques du chrysobulle, l'existence, encore de nos jours, des localités de Bolintinul-de-Sus et de Bolintinul-din-Vale (au Nord-Ouest de Bucarest, non loin de la rivière Argeș) faciliteront l'entreprise. On est en droit d'en attendre des résultats exceptionnels.

EXARHUL PATRIARHAL NICHIFOR DASCĂLUL, CNEAZUL CONSTANTIN VASILE DE OSTROG ȘI MIHAI VITEAZUL

ȘTEFAN ANDREESCU

Printre multiplele „deschideri” ale politicii externe a lui Mihai Viteazul, o direcție fundamentală a reprezentat-o, la un moment dat, legătura cu opoziția ortodoxă din Polonia, avându-l în frunte pe prințul Constantin Vasile de Ostrog (Konstanty Ostrogski), palatin de Kiev¹. Se știe, de asemenea, că la curtea acestuia din urmă și-a redactat, în anul 1607, grecul Gheorghe Palamed „poema” despre faptele domnului muntean².

Rădăcinile acestei apropieri politice trebuie evident căutate în aspra confruntare religioasă din Polonia, în jurul subordonării bisericii ortodoxe din regat jurisdicției Sf. Scaun de la Roma. Acest conflict a culminat odată cu ratificarea, în octombrie 1596, de către o parte din prelații ortodocși, în sinodul de la Brest (Brześć), a unirii cu biserica catolică. Or, în încercarea de zădărniciere a actului unirii cu Roma, Constantin de Ostrog a fost ajutat de Nichifor Dascălul, protosinghel și exarh al patriarhiei din Constantinopol.

Iar Nichifor Dascălul, care prin mama lui aparținea, după cât se pare, „clanului” Cantacuzinilor, a susținut la Poartă, în anul 1593, numirea în scaunul domnesc al Țării Românești a lui Mihai Viteazul³. Pe de altă parte, de numele lui este asociat așa-numitul „sinod antiunionist” de la Iași, din august 1595, la care ar fi participat toți ierarhii din ținuturile românești extracarpatice⁴.

Am enumerat mai sus cele câteva repere care îndeamnă la examinarea împreună a raporturilor dintre cele trei personalități. Numai astfel se va putea desluși, pînă la urmă, una din laturile mai profunde ale implicării voievodului român în complicatele evoluții din Europa răsări-

¹ Asupra rolului jucat de acest magnat, care a trăit între 1526—1608, vezi *History of Poland*, sub îngrijirea unui colectiv condus de Stefan Kieniewicz, ed. a II-a, Varșovia, 1979 p. 183.

² Vezi D. Russo, *Poema lui Gheorghe Palamed*, în *Studii istorice greco-române (Opere postume)*, sub îngrijirea lui Constantin C. Giurescu, t. I, București, 1939, p. 145—151.

³ Pentru originea lui — „nepot de fiică al vestitului Șaitanoglu” (Mihail Cantacuzino) — vezi N. Iorga, *Nichifor Dascălul exarh patriarhal și legăturile lui cu țările noastre (1580—1599)*, în „Analele Academiei Române” *Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II, t. XXVII, București, 1905, p. 184—185. Asupra prezenței în Țara Românească a Cantacuzinilor și a sprijinului dat lui Mihai Viteazul, vezi Ștefan Andreescu, *Mihai Viteazul, Cantacuzinii și marea bănie de Craiova*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol” XXV/2, Iași, 1988, p. 187—198.

⁴ Cu privire la acest aspect vom stărui în cele ce urmează.

teană, pe fundalul „războiului cel lung” între Liga creștină și Imperiul otoman (1593—1606).

Nichifor Dascăl și unirea de la Brest. În primăvara anului 1595, aflat la Alba Iulia, emisarul imperial Giovanni de' Marini Poli se ocupa într-un raport al său de trădarea față de coalitiția creștină a lui vodă Aron al Moldovei, acuzând pentru aceasta pe sfetnicii săi greci. În rîndul lor, cel mai de seamă era Nichifor Dascălul — „quel daschalo logotenente di patriarchi di Constantinopoli” —, care „acum” (*hora*) era pe lângă domn „suo consielier principale”. El și ceilalți greci din Constantinopol ce se găseau la curtea Moldovei erau cu toții „inimicissimi di cristianità e capitali traditori”⁵. S-a susținut că această informație a lui Marini Poli din 10 aprilie 1595 despre prezența lui Nichifor Dascălul în Moldova ar fi „anacronică”, ea privind în realitate o situație mai veche, de la începuturile domniei lui Aron vodă⁶. Totuși, există o altă indicație din care se poate desprinde, cu oarecare aproximație, că în iarna 1594—1595 el se afla într-adevăr în Moldova. În cursul interogatoriilor ce i s-au luat la Varșovia, în martie 1597, a fost chestionat și despre faptul că ar fi deplins răscoala lui Aron vodă contra Porții și l-ar fi îndemnat pe domn la împăcare cu sultanul. Nichifor Dascălul nu a negat că ar fi avut o discuție pe această temă cu Aron vodă, ci doar a pretins că i-a sugerat să procedeze cu prudență și să-i atragă de partea sa pe cazaci⁷.

Din acest moment firul informațiilor despre el se întrerupe pînă în vara lui 1595, mai exact pînă în 17 august (st. v.), de cînd avem actul concluziv al așa-numitului „sinod antiunionist” de la Iași, prezidat de Nichifor în calitate de „mare protosinghel” și locțiitor al patriarhului Ieremia al Constantinopolului. Nu vom stăruî deocamdată asupra acestui document, atît de controversat. Vom spune numai că s-a crezut și se mai crede îndeobște că exarhul ar fi revenit la nord de Dunăre de la Constantinopol, în vara lui 1595, odată cu oștile lui Sinan pașa. Iar acesta din urmă l-ar fi trimis, din Țara Românească, în solie la hatmanul Jan Zamoyski, cu care a tratat despre recunoașterea lui Ieremia Movilă, domnul adus de poloni în Moldova⁸. Și aici, însă, lucrurile trebuie îndreptate.

Se știe sigur că, într-adevăr, în 25 octombrie 1595, Nichifor a sosit în tabăra polonă de la Țuțora, cu două scrisori din partea lui Sinan pașa, adresate una hatmanului Zamoyski, cealaltă lui Ieremia vodă Movilă⁹. A doua zi, el a fost audiat de Jan Zamoyski, căruia i-a expus pe larg cele văzute și auzite în Țara Românească, mai ales despre situația de la București și Tîrgoviște, aflate încă sub ocupație otomană¹⁰. De fapt, este cît se poate de plauzibil ca Nichifor Dascălul să se fi găsit în

⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII, București, 1903, nr. XCI, p. 42.

⁶ Maria Holban, în nota introductivă din *Călători străini despre țările române*, III, București, 1971, p. 608.

⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 198. P. P. Panaitescu, *Mihai Vileazul*, București, 1936, p. 195 a interpretat ceva mai strict izvorul, în sensul că ar dovedi doar prezența la Iași a lui Nichifor „la începutul răscoalei” țărilor române contra Porții, adică în 1594.

⁸ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 100, *infra*; *Călători străini...*, III, p. 608 și 710.

⁹ Ilie Cortus, *Jurnalul expediției polone în Moldova din 1595*, în „Revista Arhivelor”, an. XLVII, vol. XXXII (1970), nr. 2, p. 545.

¹⁰ Tălmăcirea românească a relatării, în *Călători străini*, III, p. 610—613.

Moldova, cînd a primit însărcinarea de a media între turci și poloni, iar inițiativa a aparținut, după cît se pare, lui Ieremia vodă și boierilor săi. Într-o versiune latină, din 14 martie 1597, a interogatoriilor la care a fost supus în Dieta polonă, citim că el a avut scrisori de la Ieremia Movilă, în care era rugat să mealgă la Sinan pașa și să lucreze pentru recunoașterea noului domn. Iar atunci cînd i-au parvenit aceste scrisori, care-i erau adresate atît lui cît și altor greci, el trăia într-o „anumită mănăstire” de „cincizeci de zile” (*dies quinquaginta*). Ce-i drept, nu ni se arată unde era această mănăstire¹¹. Dar dintr-o altă versiune a celor întîmplate în Dieta polonă, datată 11 martie 1597, ne dăm seama limpede că era vorba de o mănăstire din Moldova, probabil în imediata vecinătate a Iașilor (Galata din Deal?). Căci protosinghelul — așa cum s-a consemnat mai pe larg în acest izvor —, cînd s-a făcut apel la el, era „atunci în țara Moldovei, într-o mănăstire”. Iar în jur era oaste polonă, în vreme ce țara era prădată de tătari. El precizează chiar că oastea polonă ar fi fost în număr de vreo șase mii de oameni și fusese deja înconjurată de tătari, ale căror efective le estima la „optzeci de mii”! În aceste circumstanțe l-au găsit cererea lui Ieremia și a boierilor săi; scrisorile le avea cu el în martie 1597! — să intervină pe lângă Sinan Pașa, în virtutea vechii lor cunoștințe, atît pentru retragerea neîntîmplată a tătarilor, cît și pentru recunoașterea noului domn; un „domn creștin” pus de poloni, iar nu un „turd”, cum vroia să instaleze Sinan pașa¹².

Iată deci o primă chestiune lămurită. Dacă ținem seamă că a părăsit Bucureștii pe 20 octombrie, înseamnă că misiunea de mediere i-a fost încredințată cam cu o săptămînă mai devreme. Iar jurnalul expediției polone în Moldova atestă că în tabăra de la Țuțora veștile despre apropierea oștilor tătare, în frunte cu hanul Gazi Ghirai, au început să sosească prin 7—8 octombrie 1595¹³. Deci numai în intervalul imediat următor a putut deveni necesar demersul diplomatic al exarhului patriarhal pe lângă Sinan pașa. De acum putem lua în considerare și actul sinodal de la Iași, din 17/27 august 1595, care — indiferent dacă este autentic sau nu — constituie în fond și el un indiciu că prezența lui Nichifor Dascălul în Moldova la sfîrșitul verii și începutul toamnei lui 1595 trebuie admisă.

Ce s-a întîmplat cu protosinghelul după întoarcerea de la București? La Cracovia, în 14 decembrie 1595 se știa că, în chip surprinzător, el fusese prins și întemnițat în cetatea Hotinului, din porunca lui Ieremia vodă al Moldovei¹⁴. Ulterior a fost acuzat că, în realitate, era o „iscoală” a turcilor și că ar fi vrut să-i otrăvească pe Jan Zamoyski și pe Ieremia Movilă¹⁵. Dar motivul trebuie că a fost altul. În acest sens, trebuie ținut seamă chiar de ce va spune Nichifor Dascălul întru apărarea sa. Anume că, de fapt, i s-a interzis trecerea graniței polone, în virtutea unor ordine din partea cancelariei regale. El era purtătorul unor „scrisori ale patri-

¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 199.

¹² Vezi Athanasius G. Welykyj OSBM, *Documenta Unionis Brestensis eiusque auctorum*, Roma, 1970, nr. 286, p. 419—420.

¹³ *Călători străini*, III, p. 646.

¹⁴ Claudiu Isopescu, *Alcuni documenti inediti della fine del Cinquecento*, în „Diplomatarium Italicum”, I, Roma, 1925, nr. LXXXVI, p. 490; izvor semnalat de P. P. Panaițescu, *op. cit.*, p. 196.

¹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 199.

arhului" (din Constantinopol), care nu trebuiau să ajungă în Polonia¹⁶. Întrezărim aici mina hatmanului Jan Zamoyski, care, după ce l-a cunoscut personal pe Nichifor Dascălușul, a realizat pericolul potențial pe care l-ar fi adus prezența pe teritoriul polon a clericului grec ortodox, cu puterile cu care acesta era investit. Or, începând din iunie 1595, cind practic s-a declanșat pregătirea unirii cu Sf. Scaun de la Roma a unui grup de prelați ortodocși, în frunte cu mitropolitul de Kiev, Mihail Ragoza (1589—1599), în zonele de răsărit și de miazăzi ale regatului tensiunea era în continuă creștere. Vom oferi în continuare doar câteva repere.

Bătrînul și puternicul Constantin Vasile de Ostrog, voievod de Kiev și mareșal al Voliniei, și-a manifestat din capul locului, în 24 iunie 1595 (st. v.), opoziția hotărîtă față de acest act¹⁷. Și astfel în jurul lui s-a polarizat de acum încolo toată rezistența ortodoxă față de actul unirii. Cum se știe, acest act s-a consumat în două etape. Cea dintîi a fost călătoria la Roma, în toamna lui 1595, a doi prelați ruteni, episcopii Ipatie Pociej și Chiril Terleckyj. Ei au plecat din Cracovia la 27 sau 28 septembrie și au sosit la Roma la jumătatea lunii noiembrie 1595. Acolo, în 23 decembrie, au semnat fiecare în parte cite o profesiune de credință catolică, care laolaltă, așa cum s-a remarcat, au reprezentat un act unilateral de supunere, iar nu o „înțelegere între doi parteneri", după modelul de la Florența¹⁸. Urma bineînțeles ca acest act să fie ratificat de un sinod al bisericii rutene.

Către jumătatea lunii septembrie 1595, deci înainte de începerea călătoriei sus-menționate, nunțul apostolic din Polonia, Germanico Malaspina, episcop de San Severo, știa că „ducele de Ostrog" a scris patriarhului de Constantinopol, cerîndu-i să depună pe episcopii apostolați. Între timp, unul din cei opt prelați ruteni, anume episcopul de Liov, Ghedeon Balaban, revenise asupra deciziei de unire cu Roma. Iar palatinul de Kiev se lăuda că a trimis în Austria și Italia o mare sumă de bani pentru ca cei doi episcopi delegați pe lingă Sf. Scaun să fie uciși pe drum¹⁹. De altminteri, se pare că o primă încercare de asasinare a lor avusese deja loc, pe cînd se îndreptau spre Cracovia. Au fost urmăriti de un detașament de 150 de oameni ai cneazului de Ostrog și abia cu greu s-au putut salva²⁰. Poate nu este lipsit de interes să notăm ce s-a aflat în mediile catolice despre averea și puterea acestui mare nobil, adversar al unirii cu Roma: „Il Palatino di Chiovia, Duca d'Ostroggia in polacco d'Ostroch, può mettere insieme più di sei milla cavalli de nobili sui sudditi; dicono che sia anzi di più di 20 città et di mille villaggi; hà i suoi stati in Russia, Volinia, Podolia, et Polonia"²¹.

¹⁶ A. G. Welykyj, *op. cit.*, p. 418.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 47, p. 82—87. Pentru atitudinea lui anterioară față de catolicism, vezi Jan Krajcar, *Konstantin Basil Ostrozskij and Rome in 1582—1584*, în „Orientalia Christiana Periodica", XXXV/1, Roma, 1969, p. 193—214.

¹⁸ Idem, *Jesuits and the Genesis of the Union of Brest*, în „O.C.P.", XLIV/1, Roma, 1978, p. 149—150.

¹⁹ A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 88, p. 140.

²⁰ *Ibidem*, nr. 95, p. 150.

²¹ *Ibidem*, nr. 226, p. 336 (scrisoare din Varșovia, cu data 5 octombrie 1596, a cardinalului Caetani, în legătură cu pregătirea sinodului de la Brest). Pentru imensele latifundii ale cneazului, care stăpînea nu mai puțin de 80 de ținuturi și orașe, precum și 2760 de sate, vezi *Istoria Ucrainei SSR*, t. II, Kiev, 1982, p. 268. Observatorii străini îl socoteau „cel mai puternic și cel mai bogat magnat din întregul regat" (J. Krajcar, *Konstantin Basil Ostrozskij...*, p. 193).

Pe lângă cneazul Constantin Vasile de Ostrog și curtea lui, un alt nucleu de rezistență ortodoxă a fost „Frăția” din Liov, de curind ridicată la rangul de stavropighie patriarhală²². Reacția acestei comunități, concretizată într-o sciire cu caracter de manifest contra Sf. Scaun și a pontifului roman, precum și proclamația publicată de către palatinul de Kiev împotriva unirii cu biserica catolică, au creat o atmosferă de mare efervescență în rîndul nobilinii și poporului rutean. De pildă, la Cracovia, în ajunul plecării celor doi episcopi, nunțul Malaspina a asistat la reuniunea comisiei de nobili poloni și prelați catolici care a discutat modalitățile practice de acțiune, inclusiv dacă este sau nu oportună această deplasare, fără convocarea unui sinod prealabil al clerului rutean sau chiar a unui general al bisericii catolice din Polonia, în care să fie „încorporați” episcopii și clerul rutean. Aceasta deoarece spiritele erau foarte încinse, „la nobiltă et la plebe Ruthena esacerbata”, și cu „tanta comotione nel popolo” exista pericolul izbucnirii unui război civil²³. Într-adevăr, Constantin Vasile de Ostrog, în proclamația lui, se arătase gata să ofere 15 pînă la 20 de mii de călăreți, dar nu pentru lupta contra tătarilor, cum i se ceruse, ci „contra catolicilor”²⁴!

În adunarea respectivă au fost pînă la urmă chemați și audiați chiar cei doi episcopi ruteni. Ei au pledat pentru o acțiune imediată de unire cu Roma, căci dacă se mai întîrzia acest act se putea întîmpla ca între timp ei și mitropolitul de Kiev să fie depuși. Iar în acest caz adversarii unirii aveau să susțină că nu „pastori et Vescovi” au vrut și înfăptuit unirea, ci niște „huomini privati”. Graba în acest sens era cit se poate de justificată, întrucît comisia reunită la Cracovia era informată că de cîteva luni (*già sei mesi sono*) rutenii ortodocși făcuseră apel la patriarhul de Constantinopol. Ei îl anunțaseră de ceea ce este pe cale să se petreacă în Polonia și îl îndemnaseră să-i depună pe mitropolitul de Kiev și pe ceilalți episcopi unioniști. Lucru despre care exista convingerea că „el fără îndoială îl va face”²⁵. Înțelegem acum prea bine de ce, în noiembrie 1595, cînd probabil a încercat să intre în Polonia, exarhul patriarhal Nichifor Dascălul a fost oprit, arestat și întemnițat în cetatea Hotinului. El era investit cu autoritatea de a convoca sinoduri locale, în care prelații găsiți vinovați față de Ortodoxie puteau fi înlăturați... Or, tocmai atunci, în 15 noiembrie 1595, episcopii Ipatie și Chiril soseau la Roma²⁶.

Cu puțin înainte de 18 iunie 1596, Nichifor Dascălul a izbutit, însă, să scape din temnița de la Hotin și să răzbată pînă la Constantinov,

²² Biserica Adormirea Maicii Domnului din Liov, în jurul căreia era organizată „Frăția”, a fost declarată stavropighie la 1 ianuarie 1586, de către patriarhul Ioachim al Antiochiei. Pentru sprijinul românesc față de acest centru ortodox din Polonia, vezi Tr. Ionescu-Nișcov, *Din istoria relațiilor moldo-ucrainene în prima jumătate a secolului al XVII-lea, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. LXXXIII (1965), nr. 11–12, p. 1083–1096.*

²³ A. G. Welykyj, *op. cit.*, p. 149–150.

²⁴ *Ibidem*, nr. 91, p. 145–146 (15 septembrie 1595).

²⁵ *Ibidem*, p. 149–150 și 151.

²⁶ *Ibidem*, nr. 119, p. 176–177. S-au însoțit în primăvara următoare.

pe teritoriile dependente de autoritatea voievodului de Kiev²⁷. Acesta, în loc să-l extrădeze, cum a cerut Ieremia vodă Movilă, l-a adus lângă sine și, cu ajutorul lui, în octombrie 1596, s-a străduit în fel și chip să împiedice ratificarea, în sinodul de la Brest, a actului unirii prelaților ruteni cu Roma. Mai târziu s-a spus despre Nichifor Dascălul că a fost „causa principalissima” pentru care, la Brest, doi din episcopii ruteni (Ghedeon Balaban de Liov și Mihail Kopystenskyi de Przemyśl) au refuzat să părăsească Ortodoxia²⁸. Se pare că, în ajunul deschiderii lucrărilor sinodului, Constantin Vasile de Ostrog ar fi încercat de-a dreptul să-l cumpere pe mitropolitul Mihail de Kiev, promițându-i 25 de sate spre a-l face să dea înapoi. Această informație este cuprinsă într-un raport pe care, în 10 noiembrie 1596, Pietro Arcudi, cleric catolic format la Colegiul grec din Roma, îl trimitea generalului Societății iezuiților pe marginea celor întimplute la Brest. Tot el ne spune că palatinul de Kiev a venit acolo însoțit de un grup masiv de nobili ortodocși (*una massa di heretici nobili, et audaci*), cu care a încercat să tulbure desfășurarea sinodului. Iar exarhul Nichifor a cerut să aibă o dispută în limba greacă despre dogma purcederii Sf. Duh cu alți doi teologi catolici de la Colegiul grec din Roma, prezenți la adunare în calitate de experți. Tot el a anunțat că are poruncă de la patriarhul ecumenic, sau cel puțin — comenta Pietro Arcudi — „așa se prefăcea”, să-l excomunică și să-l depună pe mitropolitul Mihail Rahoza²⁹. Totuși, unirea cu Roma a fost ratificată la 9/19 octombrie 1596.

Concomitent, Nichifor Dascălul, care-l avea alături și pe Chiril Lukaris, protosinghel al patriarhului de Alexandria, împreună cu cei doi episcopi ruteni ce au refuzat unirea, a organizat un contra-sinod, în care s-a decis excomunicarea și caterisirea prelaților uniți, în frunte cu mitropolitul de Kiev³⁰. Numai decît, în 21 octombrie 1596 (st. n.), din Brest, exarhul patriarhal anunța *urbi et orbi* că l-a depus pe Mihail Rahoza și cerea ca, în timpul slujbelor din bisericile de pe teritoriile rutene, să nu mai fie pomenit numele său, ci al patriarhului Gavriil al Con-

²⁷ Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II, vol. I, București, 1893, nr. CXCVIII, p. 389. În cererea de extrădare a lui Ieremia vodă se sublinia că „este nu numai în interesul nostru și al țării Moldovei, dar încă și în cel al aproape întregii creștinătăți, ca el (Nichifor) să nu poată răzbate pînă la Poartă” și la sultan.

²⁸ A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 267, p. 422.

²⁹ *Ibidem*, nr. 246, p. 384; Constantin Vasile de Ostrog ar fi adus cu sine la Brest nu mai puțin de trei mii de supuși ai săi (*con tre mille cavalli vene il Palatino bene stipato*). Pietro Arcudi, „Sacerdote et Alunno del Collegio Greco”, a fost desemnat la Roma, în 7 martie 1596, să-l însoțească în Polonia pe cei doi episcopi convertiți (*Ibidem*, nr. 203, p. 303).

³⁰ *Ibidem*, nt. 227, p. 336–338. Această hotărîre sinodală este subscrisă de 43 de fețe bisericesti, printre care mai remarcăm și prezența a doi egumeni de la Muntele Athos; arhimandritul Macarie de la mănăstirea Simonopetra, precum și arhimandritul Matei de la Sf. Panteleimon. Excomunicările au fost, bineînțeles, reciproce (*Ibidem*, nr. 243, p. 379). Îndată după sinod, patru din prelații uniți l-au vizitat, la Varșovia, pe cardinalul legat Enrico Gaetani, cerind protecția Sf. Scaun împotriva persecuțiilor ce erau de așteptat din partea palatinului de Kiev. Acesta și-a exprimat părerea că, întrucît seniorul de la Ostrog era bătrîn, nu va mai trăi mult. Și, odată cu dispariția lui orice persecuție va înceta, deoarece el și succesorul, castelanul de Cracovia, eră „buon christiano et cattolico” (*Ibidem*).

stantinopolului ³¹. Un act similar, în limba greacă, a fost adresat, în luna decembrie, de astă dată din Ostrog, „Frăției” din Liov. Lucru neobservat până astăzi, acest act — prevăzut și cu sigiliul protosinghelului — este subscris, pe lângă Nichifor, și de Gheorghe Palamed, cu titlul de „notar patriarhal” ³².

Despre acest învățat grec, știutor atît al limbii române, cît și al polonei ³³, precum și viitor autor al „poemei” despre Mihai Viteazul (1607), pînă acum nu s-a aflat nimic precis în privința rolului jucat la curtea cneazului din Ostrog. Nicolae Iorga a presupus doar că va fi fost „dascăl de școală”, la Colegiul înființat acolo încă înainte de 1581. de prințul Constantin Vasile ³⁴. Bănuiala nu este deloc lipsită de temei, întrucît se știe sigur că la școala din Ostrog au activat cîțiva profesori greci ³⁵. Dacă aceasta va fi fost într-adevăr îndeletnicirea lui permanentă, este totuși cît se poate de interesant să-l vedem, în circumstanțele excepționale din toamna lui 1596, secundindu-l pe Nichifor Dascălul în efortul lui de a zădărnici unirea de la Brest. Mentalitatea lui Gheorghe Palamed de ortodox fervent reiese de altminteri cu prisosință din rîndurile pe care le-a scris mai tîrziu cu privire la motivul căderii lui Mihai Viteazul, în toamna anului 1600. Cităm: „Turcii, polonii, ungurii, germanii și alții s-au ridicat împotriva lui Mihai în același timp, ca să-l distrugă, și să-l zdrobească marea-i putere. Și e o minune și un lucru mare, nu c-a fost biruit, ci cum de nu l-au prins vrăjmașii! Tirania turcilor, care apasă așa tare pe frații în Christos, n-a îndemnat atîta pe creștini să se adune cu toții ca să-i distrugă, să le sfărîme puterea lor cea mare, nici frica ce zilnic au dinșii și primejdia ce-i amenință din partea Turcului, cît i-a împins pisma ce aveau împotriva lui Mihai, ca la cel dintîi prilej toți

³¹ *Ibidem*, nr. 238, p. 371—372; vezi și nr. 230, p. 358—359. În raportul lui din 10 noiembrie 1596, citat mai sus (vezi n. 29), Pietro Arcudi pune la îndoială poruncile patriarhale de excomunicare a mitropolitului Mihail de Kiev, pe care Nichifor Dascălul susținuse că le avea, și sub cuvînt că pe tronul ecumenic, după moartea lui Ieremia, s-an produs două schimbări; „non so chi si sia per che sin hora sono stati dui doppo la morte di Hieremia, l'uno costituito da Sinan Bassa, et doppo la morte di detto Bassa deposto, et costituito un'altro more solito, nimirum oblata à Grecis pecunia”. Cei doi efemerii patriarhi au fost Matei II și Gavril I (P. Ș. Năsturel, *Lista patriarhilor ortodocși*, în „Hrisovul”, VII, 1947, p. 154). După cît se pare, unicul act patriarhal autentic aflat în posesia lui Nichifor Dascălul și pe care el l-a putut arăta în cursul lucrărilor sinodului de la Brest, a fost cel al răposatului Ieremia II, prin care era numit mare protosinghel (A. G. Welykyj, *op. cit.* nr. 358, p. 349). Dar, așa cum va sublinia el mereu, prin acest document era investit cu putere nu numai asupra episcopilor, ci și a mitropoliților, și în plus era abilitat să convoace și prezideze sinoduri locale. În această delegație avea un caracter permanent, indiferent de persoana celui ce ocupa la un moment dat tronul patriarhal (*Ibidem*, p. 418—419).

³² Vezi A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 251, p. 397. Preoții și diaconii de la biserica Adormirea din Liov trebuiau „să îndeplinească fără nici o piedică toate cele ale preoților lor și să pomenească numele patriarhului de acum, pînă ce va fi hirotonit mitropolit legiuit de Kiev”. (Traducere de Teodor Teoteoi, căruia li mulțumim și pe această cale).

³³ Vezi actul din 25 iunie 1592, publicat de Andrei Veress, *Documente privilegiate la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, III, București, 1931, nr. 199, p. 295. Asupra acestei mărturii despre Palamed a atras mai întîi atenția N. Iorga, în „Revista Istorică”, an. XVII (1931), nr. 4—6, p. 143. La data amintită, în Cracovia, el tălmăcea în polonă un act românesc scris de Petru Șchiopul.

³⁴ N. Iorga, *Faze sufletești și cărți reprezentative la români cu specială privire la legăturile „Alexandriei” cu Mihai Viteazul*, în „A. A. R.”, MSI, seria II, t. XXXVII, 1915, p. 599; vezi și Idem, *Nichifor Dascălul...*, p. 192. Pentru organizarea înaltei școli de la Ostrog, unde se preda și limba greacă, vezi *Istoria Ukrainsoi SSR*, t. II, Kiev, 1982, p. 461—462.

³⁵ Vezi J. Krajcar, *Konstantin Beril Ostrozskij...*, p. 200—203.

să se strângă, s-ajute pe Turc, să războiască pe Mihai cel binecredincios, și toate acestea numai pentru că el era fiu ortodox al bisericii de răsărit, stîlp de credință!"³⁶ Altminteri spus, Gheorghe Palamed a interpretat dramaticele evoluții politico-militare din spațiul carpato-danubian strict din perspectiva confruntării dintre lumea catolică și cea ortodoxă.

Odată aceste cîteva elemente trecute în revistă, putem să ne aplecăm din nou asupra chestiunii așa-zisului „sinod antiunionist” de la Iași, din august 1595. Se știe prea bine că Nicolae Iorga a crezut în existența lui³⁷. Primele îndoieli asupra actului din 17 august 1595 (st. v.), pe care se reazămă teza desfășurării lucrărilor acestui sinod local prezidat de Nichifor Dascălul, au fost pronunțate de către P. P. Panaitescu. Domnia sa a remarcat, între altele, că Mihail, mitropolitul Ungrovlahiei, care figurează printre semnatarii actului, fusese deja înlocuit prin mitropolitul Eftimie înainte de 20 mai 1595. De asemenea, a observat pe bună dreptate, că atmosfera din țările române în august 1595 era cu totul neprielnică ținerii lucrărilor unei astfel de adunări bisericești (Țara Românească fusese invadată de oștile lui Sinan pașa și în 13 august (st. v.) avusese loc bătălia de la Călugăreni; Moldova, al cărei domn, Ștefan Răzvan, părăsise scaunul, era pe punctul de a fi ocupată de oștile polone, în frunte cu hatmanul Jan Zamoyski). În consecință, Panaitescu a procedat la mutarea datei sinodului cu un an mai devreme, adică în august 1594, cînd încă mai era domn al Moldovei Aron vodă³⁸. Întreaga problemă a fost reluată într-un studiu special de către preotul Niculae Șerbănescu, care a susținut cu argumente temeinice că actul în cauză nu este autentic și, drept urmare, nu a avut loc nici un sinod la Iași, nici în 1595, nici în 1594³⁹. Cum această încheiere se pare că nu a convins pe toată lumea⁴⁰, am socotit potrivit să reflectăm din nou asupra enigmei, dar pe baza unei încadrări într-un context ceva mai larg, pe care am încercat să-l schițăm mai sus.

Preotul N. Șerbănescu a arătat că ținerea sinodului în august 1594 este cu totul imposibilă, deoarece atunci Mardarie, care figurează printre semnatarii actului discutat cu titlul de „mitropolit al Moldovei”, nu era decît episcop de Rădăuți⁴¹. Mardarie nu a fost mitropolit al Moldovei decît pentru cîteva luni, în vara anului 1595, în cursul domniei efemeie a lui Ștefan Răzvan, pînă la instalarea lui Ieremia vodă, care l-a înlocuit

³⁶ Am folosit traducerea lui O. Tafrali, *Poema lui Gheorghe Palamed despre viața lui Mihai Vodă Viteazul scrisă în 1607 (Studiu critic și traducere)*, București, 1905, p. 39. Familia lui Gheorghe Palamed a avut strînse legături cu Moldova: tatăl său, Mihail, originar din insula Rodos, a fost însoțit cu o soră a Doamnei Maria Paleologa a lui Iancu vodă Sasul (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIII, București, 1913, p. 408, 448 și indice s. v.).

³⁷ N. Iorga, *Nichifor Dascălul...*, p. 189; Idem, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, vol. I, București, 1929, p. 203–205; Idem, *Byzance après Byzance*, Bucarest, 1971, p. 150.

³⁸ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 99–100, Asupra situației exacte din Moldova, vezi însă precizările pe care le facem ceva mai departe.

³⁹ Pr. Niculae Șerbănescu, *S-a ținut un sinod antiunionist la Iași în 1595?*, în „B. O.R.”, an, LXXXI (1963), nr. 7–8, p. 768–780.

⁴⁰ Vezi, de pildă, Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI – XVIII*, București, 1983, p. 185 (crede că sinodul a avut loc totuși la Iași în 1595).

⁴¹ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 776.

prin fratele său Gheorghe Movilă⁴². Putem acum chiar fixa un termen *post quem* pentru încheierea păstoririi lui Mardarie: 18 august 1595 (st. v.). Aceasta este data ultimului act, prevăzut și cu semnătură autografă, emis de Ștefan Răzvan înainte de a părăsi curtea domnească din Iași⁴³. Nu ne putem opri să remarcăm numai decît că, în funcție de acest reper cronologic precis, dar și de prezența lui Nichifor Dascălul tot la Iași — de care ne-am ocupat ceva mai înainte —, actul sinodal controversat are auel să fie autentic...

* A doua obiecție majoră pe temeiul căreia preotul Șerbănescu a susținut că mutarea datei sinodului în 1594 nu este posibilă a rezultat din însăși critica de conținut a presupusei hotărîri sinodale. Într-adevăr, în document se vorbește de episcopii ruteni „care de puțină vreme au aluneceat de la dogmele și rînduiala Bisericii noastre a lui Hristos de Răsărit”, care au devenit „călcători ai propriei lor mărturisiri” de la hirotonie și care „s-au îndepărtat de la Scaunul patriarhal al Constantinopolului”. Toți aceștia, dacă „pocăindu-se, se vor întoarce și vor arăta supunere, cele cu privire la ei să se hotărască în alt timp”. Dacă vor persista, însă, în apostazie, atunci „să fie lipsiți de orice lucrare și rînduială arhierască, ca unii ce sînt supuși la o caterisire totală și decăzuți din scaun și din eparhie”. În plus, credincioșii ruteni erau îndemnați să nu le mai dea ascultare, ci să aleagă din comunitățile lor „pe unii virtuoși și pricepuți în sfînta Scriptură”, care să fie trimiși „aici” și hirotonisiți episcopi, în locul celor care au optat pentru unirea cu Roma⁴⁴. Cu drept cuvînt, preotul Șerbănescu a observat că textul abia rezumat al hotărîrii sinodale vădește o fază „mult mai avansată față de cum ar fi putut fi în anul 1594” a mișcării pentru unire din mediul ortodox rutean. Iar această fază nu poate fi plasată decît în intervalul de după iunie 1595, cînd criza confesională s-a declanșat cu adevărat⁴⁵.

Este oare cazul a ne întoarce, însă, la datarea „sinodului antiunionist” în august 1595? Nicidecum. Căci pe lîngă inadvertența sesizată de P. P. Panaitescu — numele mitropolitului Mihail, menționat de două ori, atît în text, cît și printre semnatarii actului! —, mai există încă una. În grupul celor trei ierarhi care, chipurile, ar fi venit din Țara Românească și ar fi participat la acest sinod local, în josul actului figurează un inexistent „Partenie episcopul Rîmniceului”. În realitate, la Rîmnice a păstorit încă dinainte de 26 martie 1594 și în tot restul domniei lui Mihail Viteazul un episcop cu numele Teofil⁴⁶. Acestea, ca și alte observații mai mărunte, l-au făcut pe preotul N. Șerbănescu să respingă în întregime autenticitatea hotărîrii sinodale din 17/27 august 1595. După părerea sa, actul respectiv va fi fost „facerea vreunuia din ortodocșii

⁴² Acest fapt a fost stabilit încă de către Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale Țerilor noastre cu Lembergul*, I, București, 1900, p. 111—113.

⁴³ Act editat de D. Agache și M. Voiculescu, *Documente moldovene din secolele XVI + XVII*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, XXIII/2, Iași, 1986, nr. 4, p. 798—799.

⁴⁴ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 770.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 775.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 778. După părerea lui Petre Ș. Năsturel, Teofil era episcop de Rîmnice încă din 1591 (*Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 231, n. 41).

ruteni", cîndva la răscrucea veacurilor XVI-XVII, „cu scopul de a da mai multă tărie rezistenței alor săi împotriva unirii bisericești cu Roma”⁴⁷

În ce ne privește, credem că falsul respectiv poate fi datat mult mai precis, în săptămînile ce au precedat sinodul de la Brest, din octombrie 1596. Numai atunci el își avea rostul. Se știe că documentul nu s-a păstrat în „original”, ci numai prin intermediul unei copii grecești și a unei traduceri slave contemporane, incluse amîndouă într-o carte intitulată „Album”, datată pe la 1600 sau, oricum, în primii ani ai secolului XVII⁴⁸. Să reținem deci că textul a fost confecționat inițial în limba greacă. Pe de altă parte, ultimul editor al actului (în versiunea lui slavă), Athanasius G. Welykyj, fără să cunoască cercetările românești asupra sa, a făcut pe marginea lui un comentariu deosebit de prețios. Anume că actul din 17 august 1595 este un fel de „cap de serie”, căci actele produse de partea ortodoxă în perioada imediat precedentă sinodului de la Brest, din octombrie 1596, sînt practic repetări ale deciziilor din cuprinsul său⁴⁹. Nu este greu acum să ne închipuim ce s-a întîmplat de fapt. Pe la începutul toamnei anului 1596, aflat la Ostrog, Nichifor Dascălul, cu ajutorul lui Gheorghe Palamed, căruia îi conferise titlul de „notar patriarhal”, a întocmit acest act ca să-i servească în viitoarea dificilă confruntare. Data care i-a fost atribuită documentului a fost aleasă nu întîmplător, ci cu multă grijă. Fiindcă 17/27 august 1595 a fost, foarte probabil, preziua părăsirii scaunului domnesc de la Iași de către Ștefan Răzvan⁵⁰. Iar pentru înscrierea în act a numelui mitropolitului Mihail al Țării Românești se poate oferi următoarea explicație: Eftimie, succesorul lui Mihail *de facto* încă dinainte de 20 mai 1595, nu a fost totuși recunoscut și confirmat de către patriarhatul din Constantinopol decît tîrziu, la sfîrșitul verii anului 1597, în urma unui demers special al lui Mihai Viteazul⁵¹. Or, exarhul patriarhal Nichifor Dascălul, din acest unghi de vedere, a procedat ... cît se poate de corect!

În privința practicilor de cancelarie din ambianța patriarhatului ecumenic în epocă, am putea face o instructivă paralelă între cazul documentului discutat și un alt act, emis în urma sinodului convocat de patriarhul Ieremia II în mai 1590, în scopul recunoașterii înălțării la treapta de patriarhat a bisericii ortodoxe ruse. Actul respectiv a fost dus și înfățișat la Moscova de către mitropolitul de Tîrnovo, Dionisie Rally Paleologul, în iunie 1591. S-a observat, însă, că cele mai multe semnături de pe acest act sînt false. De pildă, se știe sigur că Maximos Margunios, episcop de Kythera, a petrecut întregul an 1590 la Veneția și, deci, în

⁴⁷ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 779.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 770—771.

⁴⁹ A. G. Welykyj, *op. cit.*, p. 120, n. 82: „Quae acta sunt postea in Antesynodo Beres-tensi, mense octobri, sunt quasi quedam repetitio decisionum huius Synodi Valachiae, ante iter romanum et professionem fidei catholicae Potij et Terleckyj”.

⁵⁰ A-l plasa cronologic mai tîrziu, după ce la Iași au ajuns polonii și în scaunul metropolitan s-a suît din nou Gheorghe Movilă, era de-a dreptul imposibil, deoarece ar fi putut fi lesne contestat. Actul a trebuit să suplinească, probabil, absența unei delegații exprese din partea patriarhatului ecumenic pentru rezolvarea situației din Polonia care i-a fost reproșată mercu lui Nichifor Dascălul de către autoritățile din regat (Cf. Oskar Halecki, *Rome, Constantinople et Moscou au temps de l'Union de Brest, în 1054—1954, L'Église et les églises* (Études et travaux offerts à Dom Lambert Bcauduin), I, Chevetogne, 1954, p. 464—465. Vezi și mai sus, nota 31).

⁵¹ Vezi Alexandru Elian, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe*, în „B.O.R.”, an. LXXXVII (1959), nr. 7—10, p. 917.

nici un caz nu a putut participa la sinodul de la Constantinopol⁵². [Cam așa au stat lucrurile și în privința documentului nostru: unica semnătură autentică a fost, probabil, cea a lui Nichifor Dascălul! Ne mai putem eventual întreba dacă nu cumva fostul mitropolit Mardarie al Moldovei se găsea și el, în toamna lui 1596, sub protecția cneazului Constantin Vasile de Ostrog. Aceasta deoarece ulterior, în 1602, el era „arhimandrit de Drohobycz” (Dorohobuș), în ținuturile cneazului⁵³.

Unirea de la Brest a fost interpretată drept un răspuns polon la inițiativa înființării patriarhiei rusești (1589), spre a-i sustrage pe ortodocșii din regat de la înrîurirea moscovită⁵⁴. Pe de altă parte, teologii catolici, dar și unii istorici poloni, insistă în a susține că a fost vorba de o mișcare spontană, născută înăuntrul clerului ortodox rutean, fără influențe sau presiuni de orice natură venite din afară⁵⁵. În tot cazul, ceea ce este sigur este că, în viziunea Sf. Scaun, succesul unirii ortodocșilor din sfera de autoritate a coroanei polone trebuia să constituie punctul de plecare al unei vaste evoluții în Europa răsăriteană, ce avea să înglobeze atît lumea rusească⁵⁶, cît și pe cea românească. Ne interesează aici, bineînțeles, ultimul aspect.

La 28 iulie 1595, pe cînd încă doar pregătea călătoria la Roma a celor doi episcopi ruteni, nunțul apostolic Germanico Malaspina scria din Cracovia cardinalului Cinzio Aldobrandini că va interveni pe lângă nunțul din Transilvania, Alfonso Visconti, să facă în așa fel încît la înapoierea celor doi prelați convertiți să fie prezenți și episcopii din Moldova și Țara Românească: „Farò istanza a Monsignor di Cervia, acciò procuri che quei delle Valachie anco essi siano quà a quel tempo”⁵⁷. Și,

⁵² Gerhard Podskalsky S. J., *Die Einstellung des Okumenischen Patriarchen (Jeremias II.) zur Erhebung des Moskauer Patriarchats (1589)*, în „O.G.P.”, LV/2, Roma, 1989, p. 430—431.

⁵³ Vezi N. Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 111.

⁵⁴ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 192; vezi și Oskar Halecki, *A History of Poland*, London and Henley, 1978, p. 139—140.

⁵⁵ Jan Krajcar, *Jesuits and the Genesis of the Union of Brest*, p. 131—153; Oskar Halecki, *op. cit.*, loc. cit.

⁵⁶ Încă din februarie 1595, cînd la Cracovia se purtau discuții preliminare în vederea unirii cu episcopul Chiril Terleckyj, nunțul Germanico Malaspina nota că, în urma acesteia, se vor cîștiga pentru biserica catolică mai mult de un milion de suflete, „oltra[sic!]⁵⁸ che si spera che'l Mosco seguirà l'esempio loro” (A. Septycky, *Monumenta Ucrainae Historica*, t. I, Roma, 1964, nr. 157, p. 82). Același nunțiu, la sfîrșitul lui mai 1596, cînd abatele Alessandro Comuleo era pe punctul să plece la Moscova, îl instruia, printre altele, „tenere proposito seco della Unione Ruthenica con la Sede Apostolica” (A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 213, p. 309). Aceste speranțe catolice, precum și atitudinea complet refractară a Moscovei, de care regele Sigismund, în 1597, se temea că va lua sub protecția ei pe ortodocșii din regat, au fost admirabil analizate de Oskar Halecki, *Rome, Constantinople et Moscou...*, p. 466—474.

⁵⁷ A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 55, p. 97. Acesta trebuie să fie răspunsul la o scrisoare pe care cardinalul i-a adresat-o din Roma, la 24 iunie 1595, în care îi recomandă să-și coordoneze pas cu pas eforturile în privința rutenilor cu cele ale nunțiului de la Alba Iulia în legătură cu românii. Deoarece Visconti tocmai îi semnalase că „gli scismatici di Moldavia et di Valachia davano qualche intentione, che sottraendosi quelle provincie dal giogo turchesco, si riconciliariano anco con la Sede Apostolica, et di rimettersi nell'Unione della santa Chiesa cattolica” (Chiril Karalevskij, *Bernardino Quirini, episcop de Argeș (1591—1604)*, în „Revișta Gotică” an. IV (1915), nr. 2, p. 192—193). Se poate deduce lesne că nunțul Visconti a purtat discuții, la Alba Iulia, asupra acestei probleme cu ierarhii munteni — mitropolitul Estimie și episcopii Luca de Buzău și Teofil de Rimnic — sosiți acolo în componența soliei lui Mihai Viteazul, care a încheiat tratatul din 20 mai 1595 (ultima ediție a acestui document în, *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, București, 1982, nr. 14, p. 87—99). Poziția ierarhilor munteni a fost, cum reiese chiar din relatarea nunțiului, cît se poate de... „diplomatică”: făc

după cit se pare, acest demers a avut loc pentru Țara Românească prin mijlocirea lui Ivan Noroceia din Răzvad, mare vornic al lui Mihai Viteazul, care în 25 august 1595 sosea în solie la Alba Iulia⁵⁸. Altminteri nu ne explicăm de ce dintr-un document din 5 decembrie același an, tot din mediul curții transilvănene, reiese că erau recunoscute meritele acestui mare boier atît în războiul cu turcii, cît și în pledoaria pe lingă episcopii munteni în favoarea recunoașterii Sf. Scaun (... *come in mostrare quei rescori a riconoscere la Sede Apostolica*)⁵⁹. Nu stăruim asupra poziției ierarhilor moldoveni, căci sînt cunoscute înclinațiile unioniste ale mitropolitului Gheorghe Movilă, cărora totuși, în cele din urmă, nu le-a dat curs⁶⁰. Reprezentanții Sf. Scaun au sperat și au acționat deci și pentru atragerea la unirea cu catolicismul a țărilor române.

Merită să amintim aici epilogul eforturilor protosinghelului Nichifor Dascălul, deoarece pune în lumină ținuta sa demnă, dar și, în același timp, antagonismul ireductibil între cancelarul Jan Zamoyski și cneazul Constantin Vasile de Ostrog. Ne vom folosi de ecouile înregistrate, sub data 12 martie 1597, în jurnalul lui Giovanni Paolo Mucante, maestru de ceremonii la curtea pontificală, care l-a însoțit în Polonia, în 1596 — 1597, pe cardinalul legat Enrico Caetani⁶¹. Mai înainte trebuie spus că în lunile imediat următoare sinodului și contra-sinodului de la Brest tensiunea în rîndurile populației și nobilimii ortodoxe din regat nu a scăzut deloc. Astfel, puțin după excomunicările reciproce dintre prelații ruteni, în zonele cu pricina exista o nemulțumire generală, vecină cu revolta (*ne segue hora in Russia, Podolia e Volinia non piccolo sollevamento*). Și se aștepta ca la lucrările Dietei, convocată pentru jumătatea lunii februarie 1597, nobilii ortodocși, în frunte cu cneazul de Ostrog, să exercite presiuni pentru ca declarația de unire a grupului de episcopi din jurul mitropolitului Mihail să fie anulată⁶².

Pe acest fundal s-a ivit de fapt, din nou, acuzația îndreptată contra lui Nichifor Dascălul cum că ar fi o iscoadă turcească. Regele Sigismund și întreg senatul i-au cerut deci, sub amenințarea unor pedepse grave, palatinului de Kiev să-l aducă în fața Dietei pe exarhul patriarhal. Constantin Vasile de Ostrog s-a executat și a venit la Varșovia împreună cu prelatul grec. Dar el a pretins să-l și apere, în fața întregii Diete. Regele, însă, a delegat o comisie de patru senatori, care, sub conducerea cancelarului Zamoyski, trebuia să examineze „cauza”. Față de această hotărîre, cneazul de Ostrog s-a declarat profund nemulțumit, căci Za-

a respinge ideea unirii cu Roma, au amînat orice decizie după încheierea ostilităților cu turcii. În tracăd fie spus, chiar și așa, rezervată cum a fost, atitudinea lor de la Alba Iulia, din mai, nu se împacă totuși deloc cu teza unui „sinod antiunionist” peste numai trei luni!

⁵⁸ A. Veress, *Documente...*, IV, București, 1932, nr. 144, p. 270.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 172, p. 315; vezi și comentariul lui N. Iorga, *O nouă colecție de acte privitoare la epoca lui Mihai Viteazul*, în „Revista Istorică”, an. XVIII (1932), nr. 7—9, p. 229.

⁶⁰ Vezi Cesare Alzati, *Terra romana tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardò '500*, Milano, 1982, p. 228—232 (pentru antecedentele pro-catolice ale lui Gheorghe Movilă; vezi p. 208—209).

⁶¹ Despre acest izvor vezi și Jan Wladislaw Wos, *Un episodio de las relaciones polaco-espñolas al fin del siglo XVI (Del „Diario de viaje a Polonia” de Juan Pablo Mucante)*, în „Annali della Scuola Normale di Pisa”, *Classe di lettere e filosofia*, Serie III, vol. VIII/4; Pisa, 1977!

⁶² *Elementa ad fontium editiones*, XXVII, Roma, 1972, nr. 212, p. 125; A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 285, p. 414.

moyski îi era inamic (*il Maresciallo li era inimico*). A părăsit pe 11 martie Dieta și orașul și, așa cum nota a doua zi Mucante, era de așteptat ca în prima localitate în care se va opri să protesteze public că regele și senatorii „nu îi făceau dreptate”. În aceeași zi cînd el a plecat, Nichifor Dascălul a fost chemat înaintea senatorilor și i s-a dat cuvîntul. De aici încolo transcriem mărturia culeasă și consemnată de către Giovanni Paolo Mucante: „Dicono che vi si trovavano presente, che parlò in lingua italiana, non sapendo parlar polacco, e forse ne anco latino, et in somma negava tutto quello che gli era opposto, laudandosi molto, con dire, ch'egli haveva servito a Dio tutt'il tempo della sua vita, e fatto più di mille preti, eletto in Venetia, e che non era verosimile ch'all'hora, essendo vecchio, volesse perder l'anima con li tradimenti che gli erano imputati, parlando con molta libertà, e con poca riverenza, usando parole iuconvenienti, senz'arte, ne giudizio alcuno”. A fost apoi dat pe mîna hatmanului Zamoyski, care l-a înmormîntat sub bună pază. Căci, în raport cu acuzațiile grave ce îi erau aduse, reținerea lui era apreciată drept „negotio importantissimo”, adevărată chestiune de stat⁶³ ... În fapt, în acest chip a fost eliminat unul din fermenții cei mai primejdioși pentru pacea internă a regatului polon!

Se știe ce a urmat. Închis în cetatea Maienburg din Prusia orientală, protosinghelul nu și-a mai recăpătat niciodată libertatea. În momentul în care chiar de la Poartă s-a cerut polonilor eliberarea lui, aceștia au preferat, după cit se pare, să-l lichideze⁶⁴. În acest context merită a fi amintită și intervenția lui Mihai Viteazul, făcută la rugămintea patriarhului de Constantinopol, către sfîrșitul anului 1598, pentru ca „acest Nichifor Călugărul, care se află în Coroana polonă ținut în temniță, să poată fi eliberat”⁶⁵. Ea nu a făcut altceva decît, probabil, să grăbească sfîrșitul său...

Cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul. Legăturile dintre cei doi nu pot fi surprinse în chip limpede decît la nivelul anului 1598. Dar este absolut sigur că ele datau cel puțin din anul precedent. Înfriparea lor a fost posibilă, probabil, în urma faptului că, în mai 1597, Mihai Viteazul a ținut să facă știută în Polonia reluarea raporturilor lui cu Poarta⁶⁶. La 4 iunie 1597, solii săi care duceau această veste, un „postelnic” și un „vlădică”, se întîlneau la Suceava cu Andrei Taranowski, paharnic de Halicz, care, la rîndul lui, se îndrepta spre curtea din Tirgoviște⁶⁷.

„Postelnicul” nenumit ar trebui, credem, identificat cu Petru Gîgorovici Armeanul. Mai întîi, chiar el însuși va evoca, un an mai tîrziu, o asemenea misiune în Polonia, în cursul căreia de la curtea regală i s-a propus să mijlocească supunerea lui Mihai Viteazul după modelul lui Ieremia Movilă. I s-ar fi făgăduit cu acest prilej „cîteva sate în Lit-

⁶³ A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 267, p. 422—423. Un rezumat al acuzațiilor aduse în Dieta polonă contra lui Nichifor Dascălul, în Hurmuzaki, *Documente*, III-2, București, 1888, nr. CCCCLXXVII, p. 424—425. Scopul acestui proces a fost, implicit, discreditarea cneazului de Ostrog (Ilie Corfus *Mihai Viteazul și polonii*, București, 1938, p. 122).

⁶⁴ Cesare Alzati, *op. cit.*, p. 233—234.

⁶⁵ Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 122 și anexa XXV bis, p. 241; vezi și Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II-1, nr. CCLXII, p. 483.

⁶⁶ Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II-1, nr. CCXVI, p. 418—419.

⁶⁷ Ilie Corfus, *op. cit.*, nr. XIX, p. 231.

vania, dacă va duce lucrul la bun capăt”⁶⁸. Apoi, nu este lipsit de tilc faptul că în vara lui 1598 Mihai l-a ales pe el spre a lua din nou legătura cu voievodul de Kiev. Acesta poate constitui un indiciu că mai fusese odată utilizat pentru un astfel de contact. În sfârșit, după cât se pare, Petru Grigorovici Armeanul a purtat la curtea lui Mihai titlul de „postelnic” (al doilea), căci în socotelile Bistriței, din anul 1600, numele său apare la un moment dat însoțit de precizarea „cubicularius”⁶⁹.

Prezența și a unui „vlădică” în componența soliei muntene ce la începutul lunii iunie 1597 se apropia de hotarele polone este în măsură să ne sugereze de ce tocmai acum Mihai Viteazul a reacționat pentru întâia oară la grava situație a Ortodoxiei din teritoriile rutene. Această reacție ne este cunoscută mulțumită răspunsului pe care Meletie Pigas, patriarh al Alexandriei și locțiitor al scaunului ecumenic, i-l trimitea voievodului român, din Constantinopol, la 29 august 1597 (st. v.): „Iar acum, pentru că ne rogi să dăm o mână de ajutor fraților creștini ortodocși, care în Lehia sînt în conflict cu <credincioșii> ce țin de vechea Romă, de-ar da Domnul să nu fie nevoie, însă, îți răspundem și în legătură cu aceasta...”. În continuare, laudîndu-l pe Mihai pentru fidelitatea față de Ortodoxie, patriarhul sublinia că „... ceea ce ne rogi să facem am făcut de foarte multe ori prin intermediul epistolelor, ale căror copii le trimitem și smereniei tale, ca să cunoști, cită grijă purtăm, cită trudă și osteneală ne dăm pentru credință”⁷⁰. Se poate deci conchide că la începutul toamnei lui 1597 domnul român avea o imagine completă asupra luptelor confesionale din Polonia, fiind informat atât direct, de către solii săi întorși de acolo, cât și prin „dosarul” pe care i l-a furnizat ulterior Meletie Pigas și care, în fond, exprima punctul de vedere autorizat, al scaunului ecumenic. Dar, ceea ce ne interesează cu precădere, este că în aceste circumstanțe s-a conturat desigur apropierea politică între voievodul de Kiev și domnul de la Tirgoviște. Ținem seama, firește, și de faptul că în 24 octombrie 1597, aflat la curtea domnească munteană, Giovanni de Marini Poli semnala deja în chip formal existența acestor relații: „... Maxime che hà bona intelligentia con il conte Vasil, Palatino di Polonia (= Podolia), per mez del qual trata tirar Cosachi a sua devotione, per dar totaliter travaglio alli Turchi”⁷¹.

Următoarea solie a lui Mihai în Polonia, purtată de spătarul Constantin Vorsi, a avut loc în ianuarie 1598⁷². Nu este exclus ca acest sol,

⁶⁸ Vezi Ion Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, ed. îngrijită de D. Mioc, Timișoara, 1976, p. 380.

⁶⁹ N. Iorga, *Studii și documente...*, I — II, București, 1901, p. 26.

⁷⁰ Ultima ediție a actului: *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, București, 1982, nr. 49, p. 164—167; vezi și N. Șerbănescu, *Legăturile patriarhului Meletie Pigas cu țările române*, în „B.O.R.”, an. LXIV (1946), nr. 7—9, p. 364—365.

⁷¹ Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. XX (Apendice), p. 1266—1267; vezi și Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 31, care semnalează că solii din vara lui 1597 au dus o scrisoare din partea lui Mihai lui Janusz Ostrogski, castelanul Cracoviei. Același autor (p. 123) crede însă că Nichifor Dascălul ar fi fost cel ce a mijlocit mai întâi legătura dintre cneazul de Ostrog și Mihai Viteazul. Vezi și T. Holban, *Două știri despre români*, în „Arhiva”, an. XXV, Iași, 1928, p. 139.

⁷² Gh. Duzinchevici, *Documente din arhivele polone relative la istoria românilor (secolele XVI — XIX)*, Vălenii de Munte, 1935, p. 9—10; Ilie Corfus, *op. cit.* nr. XX, p. 233—234. Pentru identificarea solului, un prim pas s-a făcut de către editorii seriei *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 176, n. 2 (dar „Varșă” nu vine de la „Vameș”, ci de la numele familiei: Vorsi!).

care trebuia să ajungă la Liov și să ia legătura apoi și cu Andrei Taranowski, să fi adus cu sine în taină scrisoarea la care cneazul Constantin Vasile va răspunde în cursul primăverii. Acest răspuns constituie deocamdată unicul crîmpei cunoscut al corespondenței dintre cei doi, așa încît merită să stăruim asupra lui. Actul este nedatat și ni s-a păstrat doar sub forma unei tîlmăcirii în limba maghiară. La început, Constantin de Ostrog îi scria lui Mihai că dacă dorește să ia „înțelegere asupra unor anumite lucruri ce privesc binele și folosul întregii creștinătăți”, atunci să trimită „fără întârziere” la el „un sigur om de încredere, prin care să pot vesti îndestul cu grai viu despre toate lucrurile”. Altminteri spus, discutarea unui anume proiect de colaborare, propunere venită din partea lui Mihai Viteazul, nu putea fi făcută decît cu maximă prudență, printr-un emisar special și ocolind cu grijă cuvîntul scris.

În a doua parte a scrisorii, cneazul îl anunța mai întîi pe Mihai despre intenția regelui Sigismund III Vasa de a părăsi Polonia, spre a se întoarce în Suedia — „patria sa” —, căci se temea că „lăsată de sine, țara se învrăjbește”⁷³. La sfîrșit, scrisoarea conține detalii despre demersul solicitat de domnul român în chestiunea recrutării mercenarilor cazaci pentru oastea sa, „spre a da împreună cu dinșii față cu pîgînii, în vreme de nevoie”. Cneazul le-a scris, iar aceștia au primit în chip pozitiv propunerea. Așteptau acum doar un semnal cînd să pornească. Însă, sublinia în încheiere autorul scrisorii, „atunci cînd va trebui să trimitem după ei, să nu fie nici o lipsă în materie de bani”⁷⁴. Este de notat din capul locului că numai în această parte a mesajului se face referire la lupta cu „pîgînii”. De unde putem deduce că „binele și folosul întregii creștinătăți” amintite la început priveau, de fapt, o cu totul altă chestiune decît războiul cu turcii.

Din ferice, lămuriri suplimentare — inclusiv de natură crono-logică — în legătură cu mesajul de mai sus ne stau acum la îndemînă datorită punerii în circulație, nu de multă vreme, a unui alt document, cu data 24 mai 1598. Este vorba de un raport din Alba Iulia al comisarilor imperiali Ștefan Szuhay și Nicolae Istvánffy, care tocmai se pregăteau să treacă în Țara Românească, spre a încheia, în numele lui Rudolf II, tratatul cu Mihai Viteazul și Stările muntene. Între timp, în pragul lunii aprilie, principatul transilvănean intrase sub controlul direct al Casei de Austria și se aștepta ca noul principe să fie — în locul lui Sigismund Báthory — arhiducele Maximilian de Habsburg, fratele împăratului. Actul în cauză cuprinde o expunere a discuțiilor avute de cei doi comisari, foarte probabil în ajun, cu o proaspătă solie sosită din partea lui Mihai Viteazul. Solia era alcătuită din secuiul Ilie Kakuczy și Petru Grigorovici Armeanul (iarăși el !). Și motivul principal al expe-

⁷³ Pentru motivul conflictului dintre Sigismund III și ducele Carol de Sudermania, care deținea în fapt puterea în Suedia, vezi Artur Attman, *The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict (1558—1618)*, Göteborg, 1979, p. 157—158 și 170. Regele și-a început expediția la 16 iunie 1598 (*Elementa ad fontium editiones*, XXVII, nr. 220, p. 144).

⁷⁴ Hurmuzaki, *Documente*, III-1, București, 1880, nr. CCXXVII, p. 318—319. Într-adevăr, în noaptea de 7 spre 8 iulie 1598, pe tîrmul stîng al Nistrului s-a ivit un detașament mare de cazaci, estimat la circa 7000 de oameni, care a încercat, fără succes, să străbată Moldova de miazăzi și să se pună în slujba domnului muntean (P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la Mihai Viteazul*, București, 1936, nr. 19, p. 48—49; Claudiu Ispescu, *Documenti inedite della fine del Cinquecento*, în „A. A. R.”, MSI, Seria III, t. X, București, 1929, nr. CXXIV, p. 109).

dierii ei pare a fi fost tocmai primirea la curtea munteană a mesajului cneazului Constantin Vasile de Ostrog.

Într-adevăr, solii lui Mihai au cerut înainte de toate, „în taină, dar foarte cu stăruință”, încuviințarea din partea comisarilor imperiali pentru dezlănțuirea neîntârziată a unui atac împotriva lui Ieremia vodă al Moldovei. Ei au explicat că domnul muntean „este înțeles cu ducele Constantin Vasilie, palatinul Kievului, cum i se zice, rutean de neam, care are un fiu, Janusz, duce de Makovica și altul, de același nume cu tatăl, palatin al Cracoviei”, ca să-i dea „tot ajutorul” contra lui Ieremia Movilă. Cneazul de Ostrog, arătau în continuare solii, dispunea de o oaste permanentă de 12 000 de oameni și putea să mai adune „tot atîția și mai mulți din Lituania, Volinia, Galiția și alte provincii”. Pe lângă această forță, el mai făgăduia și sprijinul cazacilor. Mihai Viteazul declara cu acest prilej că atîta vreme cît „are în spate dușmanul moldovean” nu mai poate întreprinde nimic pentru Liga creștină, nici măcar să repete expediția peste Dunăre din toamna anului 1596. După înălțurarea lui Ieremia, împăratul Rudolf II putea să desemneze pe cine va dori în scaunul domnesc al Moldovei, „chiar de ar fi și un țigan”⁷⁵.

Refacerea unității de acțiune a celor trei state din spațiul carpato-danubian, ca o condiție prealabilă obligatorie a reluării cu succes a ostilităților cu Poarta pe linia Dunării de Jos, nu era o idee nouă a voievozului român. Ea data cel puțin din toamna precedentă, cînd a încercat să o pună în aplicare cu concursul principelui Sigismund Bathory⁷⁶. Este însă probabil că știrea părăsirii Poloniei de către regele Sigismund III, angajat în lupta pentru păstrarea coroanei suedeze, i-a părut a-i oferi o nouă ocazie deosebit de favorabilă pentru eliminarea lui Ieremia Movilă, protejatul cancelarului Zamoyski, a cărui cîrmuire era expresia liniei de forță generate de înțelegerea polono-otomană de la finele anului 1595. Bineînțeles că reprezentanții curții imperiale habsburgice au refuzat în chip hotărît să-și dea consimțămîntul, atît la Alba Iulia, cît și mai tirziu, în pragul lunii iunie 1598, cînd s-au aflat la Tirgoviște și au discutat iarăși, de astă dată direct cu Mihai, chestiunea Moldovei. În această din urmă împrejurare, domnul le-a mai arătat comisarilor „scrisori de la mulți seniori poloni care îi promet ajutoare”. Ei au întocmit chiar o listă cu numele corespondenților din Polonia și atrăgeau atenția: „Scrisorile polone, nu numai că le-am văzut, dar le-am și citit”⁷⁷. Dar asta nu a schimbat cu nimic situația, întrucît refuzul de a provoca Po-

⁷⁵ Act editat de Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române (1590—1630). Documente externe*, București, 1981, nr. 126, p. 59—62 (orig. latin) și p. 198—199 (trad.). În partea a doua a raportului, comisarii precizau că anexează, în „tălmăcire în ungurește”, „scrisoarea ruteană a suszisului palatin de Kiev”. Ei se vedeau totodată sceptici cu privire la concursul militar al cneazului de Ostrog, deoarece „acea scrisoare ne cuprinde nimic de felul acesta, pe care să se pună temei, mai ales că nu e de crezare că acela (Constantin Vasile) bătrîn acum și de mare neam, s-ar putea arăta deschis dușman al polonezilor și țării sale”.

⁷⁶ Există mai multe izvoare care vorbesc despre acest plan, în legătură cu care trebuie pusă și deplasarea la Brașov a principelui, către sfîrșitul lunii octombrie 1597. Vezi, de pildă, Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 1266 și 1277, de unde se desprinde limpede că ideea aparține lui Mihai, Sigismund Bathory dîndu-și doar „consimțămîntul” (Cf. Constantin Rezachevici, *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobîndire a Moldovei*, în *Culegerea de studii Mihai Viteazul*, București, 1975, p. 58—59, care crede că abia din februarie 1598 Mihai ar fi luat decizia de a cuceri Moldova).

⁷⁷ Vezi *Căldători străini*, IV, București, 1972, p. 102.

lonia printr-o acțiune militară în Moldova a fost confirmat. Adevărul este că în acel moment comisarii încă mai sperau să-l atragă pe Ieremia vodă și curtea lui în orbita politică habsburgică pe cale pașnică ⁷⁸.

Misiunea rezervată lui Mihai Viteazul a fost aceea de a proteja Transilvania de otomani și, în eventualitatea că forțele acestora s-ar fi îndreptat către Ungaria de Sus, „să treacă Dunărea și să treacă totul prin foc și sabie în părțile Bulgariei”. Această opțiune reiese cu limpezime din însuși raportul din 24 mai 1598, de care ne-am ocupat ceva mai sus ⁷⁹. Și, în aceste condiții, domnul a ținut să comunice cneazului Constantin de Ostrog motivul amânării proiectului comun. Amănunte despre conținutul acestui nou mesaj va oferi la Cașovia, în 1 octombrie 1598, Petru Grigorovici Armeanul. Astfel, el a relatat că „înainte cu vreo șapte săptămâni” (*sieben Wochen*), deci în prima jumătate a lunii august, a fost trimis de Mihai la voievodul de Kiev. Acesta și-a exprimat mai întâi bucuria la aflarea vestii că la cîrma Transilvaniei urmează să vină arhiducele Maximilian de Habsburg. Și, totodată, nădăjdea că împreună cu Mihai va face o bună ispravă în lupta contra dușmanului comun, adică a turcilor. Relația lui Petru Armeanul continua astfel: „Apoi Valahul <Mihai Viteazul> să se întoarcă după asta asupra Moldovei și să o ia în stăpînire; la asta el încă îi va da ajutor cu credință din partea sa și-o va ataca de cealaltă latură, mai ales că speră să-l poată sprijini cu 12 mii de oameni. Și cu el ține toată Rusia <= Ucraina>, Podolia, Volinia și Litvania. Cînd astfel Ardealul, Țara Românească și Moldova vor fi laolaltă, deoarece dînsul are mulți prieteni în Polonia... cine poate ști ce va mai da Dumnezeu? Cu deosebire fiindcă regele nu este în țară. Apoi, deși e bătrîn, tot mai are nădejde să ajungă ziua, cînd arhiducele Maximilian îi va fi stăpîn” ⁸⁰. Altminteri spus, prin aceste afirmații, Constantin Vasile de Ostrog se ralia „partidei austriece” din Polonia, adversară a liniei politice promovate de cancelarul Jan Zamoyski și susținătorii săi. Acesta din urmă îl suspecta în chip vădit pe voievodul de Kiev pentru legăturile lui cu domnul Țării Românești, devreme ce i-a cerut explicații asupra chiar conținutului soliei lui Petru Grigorovici Armeanul ⁸¹.

Îndrăznețul proiect al impunerii arhiducelui Maximilian pe tronul Poloniei a fost reactualizat în pragul anului 1600, în noile împrejurări ale instalării lui Mihai Viteazul la cîrma Transilvaniei. Atunci, mai exact în 7 ianuarie 1600, în Alba Iulia sosea nici mai mult nici mai puțin decît unul din fiii lui Constantin de Ostrog, anume Janusz, „duce del Makovica” (*il Duccha Machovic*). Iar în 31 ianuarie, emisarul imperial

⁷⁸ Pentru aceste tratative, vezi Ion Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 319–320 și mai nou, Veniamin Ciobanu, *La cumpănă de veacuri. Țările române în contextul politicii poloneze la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea*, Iași, 1991, p. 159.

⁷⁹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 60–61 și 199.

⁸⁰ Am folosit trad. lui I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 379–380; orig. în I Iurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCVII, p. 397, Vezi și K. Tyszkowski, *Relations du prince Constantin Basile d'Ostrog avec Michel prince de Valachie*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, III (1926), p. 280–281.

⁸¹ Vezi Ilie Corfuss, *Mihai Viteazul și polonii*, nr. XXIV, p. 238. Constantin Vasile de Ostrog răspundea că nu a uneltit „cu nimeni nimic, că cu ei <solii lui Mihai> a fost și însoțitorul domnului voevod al Moldovei și acela le-a tălmăcit. Iar la mine n-au petrecut decît o noapte”.

Carlo Magno, în urma mai multor audiențe la domnul român, putea raporta arhiducelui Maximilian cu atît bătrînul cneaz, cît și fiul său îl îndeamnă pe Mihai să se înstăpînească iute asupra Moldovei. În același timp, dornic să obțină dezlegarea curții imperiale pentru a acționa în direcția Moldovei, Mihai îl pune pe Carlo Magno să-i scrie arhiducelui că el ar fi gata să-i cedeze cîrmuirea Transilvaniei, cu asigurarea că aceasta este cea mai bună bază spre a atinge o țintă mult mai importantă — Polonia. Domnul se oferea însă ca, la întoarcerea „acasă”, adică în Țara Românească, cu oștile lui să dobindească și Moldova, pentru ca apoi, „con li mezzi potenti che hà nella Polonia, e in particolare in Podoglia”, să se poată trece la obiectivul principal⁸². Și de fapt, aceasta era „cheia” mesajului!

Lunile următoare, legătura dintre Constantin Vasile de Ostrog și fiii săi, pe de o parte, și Mihai Viteazul, pe de alta, a fost neconținută. Ei l-au înștiințat, de pildă, despre reacția cancelarului Zamoyski, care l-a trimis în Moldova pe Sigismund Báthory, cu opt sute de lăncieri poloni, spre a trata cu turcii și tătarii și a năvăli apoi în Transilvania. Și aceasta fără să existe o încuviințare din partea regelui sau Dietei polone. Familia cneazului de Ostrog avea în schimb pregătiți, în pragul primăverii lui 1600, circa 20 000 de oșteni „ca ajutor pentru voievodul Mihai”⁸³. Este evident că asemenea informații de la prietenii săi siguri din Polonia l-au determinat pe voievod să nu mai întîrzie și să pună în aplicare planul său în privința Moldovei. Comisarii imperiali prezenți în Transilvania, David Ungnad și Mihail Szekely, au fost la curent cu legăturile suspomenite și nu au uitat, de fiecare dată cînd le-au semnalat în rapoartele lor, să amintească de faptul că palatinul de Kiev este de aceeași credință cu domnul român⁸⁴. De aici s-a născut bănuiala că, în realitate, cei doi nu ar fi dorit instalarea pe tronul polon a lui Maximilian de Habsburg, ci să ocupe ori unul ori celălalt această poziție, spre a converti la Ortodoxie toate acele părți (*und also sub graecam fidem alle*

⁸² Hurmuzaki, *Documente*, nr. CMLXXVI, p. 617 și nr. MXXII, p. 661. Lui Nicolae Iorga i-au atras în chip special atenția cîteva versuri din „poema” lui Gheorghe Palamed, care deslășesc limpede rațiunea expediției lui Mihai Viteazul în Transilvania: „Mihai n-avea nevoie de turci ori de Moldova, / Ca de Ardeal, de Domnul acesta, cardinalul: / Puterea Munteniei o face tot Ardealul, / Căci au munți laolaltă o parte ca și alta, / Și oricîmpiedecare Mihai ar fi simțit, / Treacă ușor aice și se păstră prea lesne” etc. (*Faze suflăstești*..., p. 594; *Byzance après Byzance*..., p. 157). Nu este exclus ca această explicație să fi ajuns la curtea din Ostrog tocmai în urma convorbirilor purtate de domn cu fiul cneazului, la Alba Iulia, în ianuarie 1600.

⁸³ Ultima ediție a documentului, cu traducere: *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, București, 1990, nr. 179, p. 266—267; despre același emisar cazac, pe nume Branicki (*Braneczki*), care a făcut legătura între Mihai și castelanul de Cracovia în cursul primăverii lui 1600, pomeneste și un alt act (*Ibidem*, IV, București, 1986, nr. 202, p. 269—272). Din acest din urmă document aflăm că, în contextul pregătirilor pentru campania contra lui Mihai, cancelarul Zamoyski a exercitat presiuni asupra familiei cneazului, ba chiar „împreună cu castelanul Cracoviei i-a reclștigat și atras de partea sa pe ducii de Ostrog, tatăl și fiul, astfel încît să se poată folosi de priceperea lor, atunci cînd va fi nevoie”. Nu putem ști dacă această apropiere s-a produs cu adevărat, deoarece o altă sursă, din iunie 1600, susține că Janusz Ostrogski, castelanul Cracoviei, „nu ia prînzul și cîna, fără să amintească și să închine în sănătatea lui Mihai” și „bătîndu-și joc” de serisoarea pe care i-o trimisese Zamoyski (I. Corfus, *op. cit.*, p. 118).

⁸⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. MCCXCIX, p. 928 (31 mai 1600); nr. MCCCXXXVII, p. 949 (24 iunie 1600), etc.

dieſelben partes zu redigiren)⁸⁵. Un asemenea zvon, potrivit căruia Mihai Viteazul ar fi rivnit la tronul Poloniei, a circulat și în mediile polone⁸⁶. Și el pare întărit de afirmațiile făcute către sfârșitul anului 1600, deci după căderea lui Mihai, de către iezuitul Piotr Skarga. Anume că domnul era așteptat în Polonia și „deja ceilalți schismatici <ortodocșii> îl priveau ca pe un Mesia trimis de sus spre pieirea adevăratei biserici catolice romane”⁸⁷.

Dar aici trebuie să zăbovim și să judecăm atent lucrurile. Este probabil că în mediile ortodoxe din regatul polon, atît de grav lovite de ofensiva catolică, ridicarea unui prinț ortodox, cum era Mihai Viteazul, la o mare putere, după reunirea sub sceptrul său a tuturor celor trei state din spațiul carpato-danubien, a fost privită cu simpatie și nădejde. Era un semn concret de reviriment al lumii ortodoxe. De ajuns, în acest sens, să ne amintim de reflecțiile lui Gheorghe Palamed pe marginea înlăturării lui Mihai de pe scena politică de la Dunărea de Jos. În același timp, însă, la nivelul virfurilor politice, cum erau atît domnul român, cît și cneazul de la Ostrog, perspectivele practice de acțiune erau fixate în funcție de alți parametri. Amîndoi știau prea bine că, în condițiile interne din regatul polon, numai susținerea unui pretedent catolic, de talia lui Maximilian de Habsburg — care fusese contra-candidatul lui Sigismund III Vasa și avea simpatizanți în rîndul nobilimii polone —, putea avea șanse de succes.

Cum arăta acest proiect în ultima lui fază, din vara anului 1600, ne destăinuie cronicarul contemporan Ștefan Szamosközy: „Era lucru cert, că Mihai vodă s-a sfătuit în taină cu ducele de Kiev și s-au înțeles într-atît, încît l-a făcut să asculte de el și s-au învoit să supună Țara-Leșească. Începuse tratative nu numai cu ducele de Kiev, ci și cu craiul muscălesc, sub masca religiei, ca să poată lăți mai bine credința ortodoxă în Europa. Pretextul fu, că vor să răspîndească credința schismatică; asupra acestui lucru s-a sfătuit și cu Patriarhul de Țarigrad. Însă totul era viclenie, ca să poată lua și Țara Leșească. Cu muscalul s-a învoit, ca pe de-o parte să intre în Țara Leșească craiul muscălesc, pe de altă parte Mihai vodă, iar prin a treia parte să intre în Silesia arhiducele Maximilian, și astfel să ia Maximilian regatul leșesc”⁸⁸ (s.n. — Șt. A.). Izvorul citat are meritul că ne îngăduie să fixăm lămurit relația lui Mihai Viteazul cu cneazul Constantin Vasile de Ostrog pe un segment al unei vaste mișcări de reacție ortodoxă la unirea de la Brest.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. MCCCXI, p. 936–937 (6 iunie 1600). Un al treilea presupus aspirant la coroana polonă, indicat în act sub numele *Longinquus*, pare a fi țarul rus (vezi K. Tyszkowski, *op. cit.*, p. 281–282, n. 3).

⁸⁶ Vezi A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, III, cd. a IV-a, București 1988, p. 205–206; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 200–203; I. Corfus, *op. cit.*, p. 116–119 și 125–126.

⁸⁷ P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, nr. 63, 152–153; vezi și Maria Virciorovanu, *Mihai Viteazul în predica iezuitului Piotr Skarga*, în „B.O.R.”, an. XCIII (1975), nr. 5–6, p. 680, n. 9, care a relevat că ediția polonă, din 1600, a precedat-o pe cea latină, care nu este decît din anul următor.

⁸⁸ Vezi Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români (1566–1608)*, Cluj, 1928, p. 133 (cf. însă și p. 137, unde, după o notă marginală, apare și zvonul că Mihai însuși ar fi voit să devină rege în Polonia!). Cel ce l-a acuzat mai tare pe Mihai că ar fi pregătit un atac al țarului Boris Godunov contra Poloniei pare a fi fost Ieremia Movilă (I. Corfus, *op. cit.*, p. 129). Ce este sigur este că Moscova, în toamna lui 1600, era la curent cu un proiect al lui Mihai, înțeles cu imperialii, de a declara război polonilor; și că,

Nu este, însă, mai puțin adevărat că implicarea lui Mihai Viteazul în această mișcare a avut un aspect cit se poate de pragmatic: a fost o alternativă la refuzul curții regale din Varșovia de a-i recunoaște stăpînirea asupra celor trei state din spațiul carpato-danubian. Mărturie în acest sens stau documentele soliei din martie 1600 a lui Andrei Taranowski, cînd el a cerut regelui Sigismund, în schimbul păcii și supunerii sale față de coroana polonă, să-i fie recunoscută stăpînirea ereditară nu numai asupra Țării Românești și Transilvaniei, care se aflau în acel moment sub autoritatea sa, ci și asupra Moldovei, unde încă mai domnea Ieremia Movilă⁸⁹. Acest proiect de tratat, rămas fără urmă, are astfel și marele merit că ne dezvăluie limitele reale ale pretențiilor teritoriale ale voievodului român⁹⁰. Încă odată putem deci afirma că așa-numita lui aspirație la coroana regală polonă ține doar de domeniul zvonuilor, dacă nu lansate, cel puțin cultivate interesat de către dușmanii săi⁹¹.

Cît privește conotația ortodoxă a masivului efort politico-militar al lui Mihai Viteazul din anii 1599–1600, ar fi poate locul să atragem atenția asupra unui lung hrisov pe care el l-a emis în București la 28 august 1599 (st. v.). Actul cuprinde o întărire a tuturor daniilor făcute de Mihai ctitoriei sale, mănăstirea Sf. Nicolae de lingă București, precum și confirmarea închinării ei la mănăstirea Simonopetra de la Muntele Athos⁹². De curînd originalul acestui somptuos hrisov slavon a fost redescoperit în arhivele mănăstirii athonite pomenite. Și pe bună dreptate emiterea lui a fost pusă în legătură cu pregătirea campaniei din Transilvania⁹³. Căci știm astăzi că, de fapt, primul termen fixat pentru dezlănțuirea atacului conjugat al lui Mihai Viteazul și al generalului imperial Basta contra cardinalului-principe Andrei Báthory a fost sfîrșitul lunii august sau începutul lui septembrie 1599⁹⁴. Mihai a procedat deci

pe de altă parte, cneazul de Ostrog era un aliat al domnului din lăuntru regatului (K. Tyszkowski, *op. cit.*, p. 283; T. Holban, *Din relațiile lui Mihai Viteazul cu rușii*, în „Revista Istorică”, an. XXI (1935), nr. 7–9, p. 224). În această țesătură tainică, ale cărei fire duceau pînă la Moscova, un anume rol pare a fi jucat și Dionisie Rally, mitropolitul de Timova (Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. MCXCV). Cea din urmă știre despre contactele lui Mihai cu cneazul de Ostrog a fost culeasă în august 1600, chiar din gura domnului, se către emisarul imperial Aloisio Radibrat; cneazul care s-ar fi găsit în tabără cu ... 40 000 de oameni, ar fi scris și insistat pe lingă Mihai să ceară împăratului Rudolf II să „între în Polonia”, deoarece acum era momentul (*Ibidem*, nr. MCCCXCV, p. 984).

⁸⁹ Vezi I. Corfus, *Correspondență inedită asupra relațiilor între Mihai Viteazul și Polonia*, Cernăuți, 1935, p. 15–19 și anexe VI și VII, p. 35–41.

⁹⁰ Cf. Ion I. Nistor, *Tratatiele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, în „A. A. R.”, MSI, seria III, t. XVI, București, 1934, p. 65.

⁹¹ După știința noastră, cel dintîi istoric care a examinat critic izvoarele cu privire la această problemă și a respins ideea năzuinței lui Mihai la coroana polonă a fost Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuția*, în „A. A. R.”, MSI, seria III, t. XXVI, București, 1943, p. 48–50 și 54.

⁹² O traducere grecească modernă, în *Documenta Romaniae Historica*, B. vol. XI, București, 1975, nr. 339, p. 476–480 (trad. rom., p. 480–483).

⁹³ Dimitri Năstase, *Imperial Claims in the Romanian Principalities from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries, New Contributions*, în vol. *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, edited by Lowell Clucas, Boulder, Colorado, 1988, p. 205 și n. 129–130, p. 222.

⁹⁴ Ștefan Andreescu, *Alți soli ai lui Mihai Viteazul*, în „Revista Istorică”, serie nouă, t. III (1992), nr. 3–4, p. 175–182. Ar mai fi de observat că acest hrisov a fost emis chiar a doua zi după ce Mihai a primit sclag de la Poartă, ceea ce îi asigura pacea pe linia Dunării și, practic, îi dezlega miinile pentru expediția dincolo de munți (pentru data sosirii solului otoman cu steagul – 27 august/6 septembrie –, vezi Aurel Decei și Valeriu Veliman, *Izvoare turcești, despre Mihai Viteazul*, în „Revista Arhivelor”, an. LII, vol. XXXVII/2, 1975, p. 144 și 168).

conform bunei tradiții a domnilor români, care înaintea începerii unei expediții militare țineau să facă un gest pios ... Dar trebuie relevat, că în acest caz actul de pietate era adresat, în ultimă instanță, unei fundații de la Muntele Athos, care în întregul lui îndeplinea funcția de simbol spiritual major al lumii ortodoxe.

L'EXARQUE PATRIARCAL NICÉPHORE LE DIDASCALE,
LE KNÈZE CONSTANTIN VASILE DE OSTROG ET MICHEL
LE BRAVE

Résumé

Selon le Saint-Siège, l'union d'un groupe de prélats orthodoxes de Pologne à l'Eglise catholique, ratifiée par le synode de Brest, en octobre 1596, devait avoir des conséquences majeures dans tout le monde orthodoxe de l'Europe orientale : cet acte aurait dû constituer un exemple et déterminer les orthodoxes, tant de Russie que des Pâys Roumains, à s'unir avec Rome.

L'auteur de la présente étude réexamine les données concernant la résistance en Pologne à l'acte d'union avec Rome, qui fut mené par le magnat Constantin Vasile de Ostrog, voïévode de Kiev, de même que par Nicéphore le Didascale, qui avait le titre d'*exarque* du patriarche de Constantinople. Celui-ci fut secondé dans ses efforts par un autre grec, Georges Palamède, auquel il a octroyé le titre de „notaire patriarcal”. Mais comme on le sait, Palamède a été en 1607 l'auteur d'un poème concernant la vie et les exploits de Michel le Brave, prince de Valachie qui, en 1599—1600, a fait pour la première fois l'union des trois Etats de l'espace carpatodanubien et qu'on considèrerait comme un symbole de la régénération orthodoxe.

Le mouvement de résistance orthodoxe en Pologne fut à l'origine du rapprochement politique entre Constantin Vasile de Ostrog et Michel le Brave, qui prit naissance en 1597—1598. Il mena à l'apparition du projet d'installer sur le trône de Pologne l'archiduc Maximilien de Habsbourg, frère de l'empereur Rodolphe II. En été 1600, ce projet fut l'alternative de Michel le Brave face au refus du roi Sigismond III Vasa et du chancelier Jan Zamoyski de lui reconnaître la possession de la Transylvanie et de la Moldavie.

ROSTUL TRADUCERII ȘI TIPĂRIIRII „PSALTIRII DE LA BĂLGRAĐ” ÎN CONTEXTUL SECOLULUI AL XVII-LEA. IMPORTANȚA ACESTUI ACT RELIGIOS, CULTURAL ȘI POLITIC. CIRCULAȚIA CĂRȚII

IACOB MĂRZA

Absolutismul principilor transilvăneni a menținut pe români, în spiritul sistemului politic al Principatului care gravita în jurul formulei „Unio trium nationum”, în afara vieții politice și culturale. Cu toate că aceștia constituiau majoritatea zdrobitoare a locuitorilor țării. Rațiuni politice (mai ales în momente de vîrf ale luptei dintre puterea centrală și marea nobilime vindicativă), militare (contribuția românilor la efectivul armatei principilor, participarea la mai multe înfruntări armate) și economice (rolul populației românești în diferite sectoare productive ale statului), fără să fie omise permanentele și multiplele legături pe care românii transilvăneni le-au întreținut cu frații lor din Țara Românească și Moldova, au determinat ca o parte din principii să acorde atenție diferențiată și problemelor bisericești și culturale ale românilor din Transilvania¹.

În deceniul 2 al secolului al XVII-lea principele confirmă, în demnitate, pe episcopul Teofil de la Prislop, dispunînd în același timp ca toți cei care au acaparat ori vor acapala averi și venituri ale preoților și bisericii românești să fie obligați a le restitui². Totodată, la cererea repetată a mitropoliților ardeleni s-au emis, în spiritul Reformei³, pe

¹ Aspecte politice discutate în *Istoria României*, III, București, Edit. Academici, 1965, pp. 94—124, 145—154, 161—163, 188—189; Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, 2, București, 1981, pp. 59—76.

² *Istoria României*, III, p. 150.

³ Poinpiliu Teodor, *Beziehungen zwischen Reformation und Rumänen im Spiegel vornehmlich rumänischer Geschichtsschreibung*, în *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Herausgegeben von Georg und Renate Weber, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1985, pp. 78—94.

O eventuală reevaluare a istoriografiei române asupra problemei trebuie să aibă în vedere și contribuțiile lui Zenovie Păclișan pe nedrept neglijate. Cf., în acest sens: *Cîteva date despre preoții româno-calvini*, I—II, în „Cultura creștină”, I, 1, 3, 1911, pp. 44—49, 68—74; *Legăturile românilor ardeleni cu reformațiunea în veacul al XV. și XVII-lea*, I—III, în „Cultura creștină”, I, 16—18, 1911, p. 418—523, 550—557, 583—587; *Biserica românească și calvinismul de la moartea lui I. Sigismund pînă la urcarea pe tron a lui Gavrilă Bethlen*, în „Cultura creștină”, I, 19, 1911, p. 614—618; *Biserica românească și calvinismul sub principele Gavrilă Bethlen (1613—1629)*, în „Cultura creștină”, II, 3, 1912, p. 65—70; *Biserica românească și calvinismul de la moartea lui Gavrilă Bethlen pînă la unirea cu Roma*, I—II în „Cultura creștină”, II, 6—7, 9, 1912, p. 167—178, 259—266; *Partea românilor din Principale în lupta ardelenilor contra reformațiunii*, în „Cultura creștină”, II, 11, 1912, pp. 322—327.

Cadrul cultural al fenomenului dezbătut la: Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*. Ediție îngrijită de Magdalena Vulpe. Postfață de Dan C. Mihăilescu, București, „Eminescu”, 1987, p. 87—88; Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*. Ediție îngrijită, note și prefață de Dan Ilorca Mazilu, București, 1989, pp. 188—191.

seama românilor o serie de privilegii, inclusiv accesul la cultură prin școală. Este de domeniul evidenței, că ne aflăm în fața unui aspect al politicii absolutiste, dublată de tendințele de răspindire prin școală și biserică a calvinismului în sinul populației românești. A fost o măsură suplimentară — dar nu secundară — de consolidare a Principatului, într-o epocă de criză politică, de manifestare a tendințelor anarhice ale nobilimii transilvănene în defavoarea puterii centrale.

Politica școlară promovată de principii pe seama românilor, cu toate scopurile sale, mărturisite și nemărturisite, de atragere la calvinism, a contribuit la dezvoltarea învățămîntului, nu numai sub aspect organizatorico-legislativ ci și în direcția formării unei pături de intelectuali. Legea din 1624 a principelui Gabriel Bethlen, prin care copiii de români puteau frecventa școlile și interesul manifestat de Susana Lőrántffy, văduva principelui Gheorghe Rákóczi I, față de școala de la Făgăraș (1657) sînt două din momentele importante care demonstrează convingător o astfel de politică fundamentată pe coordonatele Reformei⁴ pentru întărirea puterii centrale în Principat.

Direcții ale politicii Principatului transilvănean în domeniul culturii, cu referințe concrete la carte și la menirea ei în concepția cercurilor princiare de la Alba Iulia, se observă și în deceniul 3 al secolului al XVII-lea. S-a plănuț înființarea în capitala Principatului a unei tipografii românești, urmărindu-se ca *Biblia* să fie tradusă și în limba română⁵. Aplicarea parțială a planului cultural și politic, susținut de cercurile princiare, de tipărire a *Bibliei* pentru românii din Transilvania, încă din epoca lui G. Bethlen, trimite la condiții istorice specifice. Contextul cultural și, mai ales, politic n-a permis traducerea și tipărirea integrală a *Bibliei* pentru români, ci în mod treptat, pe etape. Editarea *Noului Testament* în 1648 și a *Psaltirii* în anul 1651 constituie două astfel de verigi ale unui complex fenomen religios, cultural și, nu în ultimă instanță, politic. Textul integral al *Bibliei* pentru români va fi publicat abia în 1688, la București. Să nu uităm, în același climat, actele instalării unor mitropoliți (Iorest, Simion Ștefan și Sava Brancovici), care conțin — după cum demonstrează lectura lor — mărturii despre o astfel de politică (activitatea tipografică pe seama românilor, editarea de cărți care să fie întrebuintate în școli și în biserică etc.)⁶.

Activitatea tipografică românească de la Bălgrad, care a debutat în deceniul 8 al secolului al XVI-lea prin tipărirea unui *Tetraevanghel slavonesc* de către diacul Lorinț, sub patronajul mitropolitului Ghenadie I și cu încuviințarea principelui Christofor Báthory, și s-a încheiat cu *Pîinea pruncilor*, 1702, a ilustrat o astfel de orientare culturală și politică. Este un adevăr demonstrat de istoriografia națională⁷. Cine cercetează seria tipăriturilor românești de la Bălgrad și aprofundează conținutul dezbătut de ele, fără să scape din atenție particularitățile grafice, mai ales la cărțile din secolul al XVII-lea, nu poate să nu remarce mesa-

⁴ O sinteză a problemelor la: Iacob Mârza, *Coordonnées de l'enseignement roumain en Transylvanie au XVIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXVI, 4, 1987, pp. 383—389.

⁵ *Istoria României*, III, p. 150.

⁶ I. Mârza, *art. cit.*, *loc. cit.*

⁷ Unele considerații asupra producției tipografice la: Doina Dreghiciu, Eva Mârza, *Cărți tipărite sub patronajul Mitropoliei Bălgradului (sec. XVI—XVII)*, în „Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic”, Alba Iulia, XI, 1987, pp. 50—62.

jul politic și religios de orientare calvină, scontat de principii protectori ai tipăriturilor. Era vizibil și scopul cultural major urmărit cu perseverență de cercul intelectual românesc de la Bălgrad, în frunte cu mitropolii și cu cei care au lucrat efectiv în tipografie. Pufierea la dispoziția populației a unor texte religioase, traduse după modele „clasice” ale genului, într-o limbă înțeleasă de români, care alcătuiau majoritatea locuitorilor țării; dezvoltarea dragostei față de litera scrisă sau tipărită și pentru valorile spirituale cuprinse în paginile cărților; ridicarea poporului obidit, prin știința de carte, la o altă putere de înțelegere a vieții și a valorilor ei umane erau elementele componente ale mobilului cultural și politic, pentru care a militat nucleul de intelectuali de la Bălgrad, mai ales în secolul al XVII-lea, sub oblăduirea lui Simion Ștefan și Sava Brancovici. Nu trebuie să scăpăm din vedere nici mobilul cultural și politic urmărit de principii calvini ai Transilvaniei, prin acordul pe care și l-au dat față de tipărirea unor astfel de cărți pe seama românilor. Într-o epocă de criză politică și de implicații diplomatice europene, cind nobilimea transilvăneană maghiară dovedea dezordine și acțiuni politice anarhice, principii au emis privilegii pe seama românilor, printre care și tipărirea de cărți, tocmai pentru a-i supune și mai adînc. Încercînd să-i convertească pe români la religia calvină, ca o măsură de întărire a statului și să-i contrapună nobilimii transilvănene vindicative, principii recunoșteau că românii erau superiori numeric în comparație cu națiunile privilegiate și îndeplineau un rol important în viața economică și militară a statului.

Nu este lipsit de interes, să rememorăm în acest context că Mitropolia Bălgradului a fost o instituție religioasă și culturală menită să favorizeze un anumit climat de emulație spirituală. Este indiscutabil, că această structură românească a impulsionat, în limitele politice și economice ale Principatului, viața culturală de la Alba Iulia. S-a demonstrat deja, cu argumente suficiente și convingătoare, că sub patronajul Mitropoliei și cu concursul unor cercuri princiare direct interesate într-o anumită politică editorială a funcționat începînd cu deceniul 4 al secolului al XVII-lea cea mai puternică officină tipografică românească din Transilvania. Producția editorială de carte de pînă la 1702 poartă amprenta unui atare centru cultural, pe coordonatele Barocului și Reformei și trimite, desigur, la activitatea citorva personalități de diferite dimensiuni, reprezentative pentru viața bisericească, politică și culturală. N-ar fi inutil, să ne gîndim la seria unor mitropoliți (Ghenadie, Ilie Iorest, Simion Ștefan, Varlaam, Ioasaf, Sava Veștemeanul, Atanasie Anghel ș.a.), principii și oameni politici care vizau certe scopuri politice și culturale (Gheorghe Rákóczi II, Mihai Apafi, Iosif Leopold, Gheorghe Banffi ș.a.), tipografi ori preoți, adevărați ctitori de cultură românească (Popa Dobre, ieromonahul Silvestru, Ștefan din Ohrida, tipograful Rusu, Duințtru logofăt, Ioan Zoba din Vinț, tipograful Chiriac, Mihai Istuvnovici, notarul Gheorghe din Daia, odorbirăul Bălgradului Ștefan Raț din Micești ș.a.), cu concursul cărora au apărut cărți de dimensiunile politice și religioase și de consecințele culturale ale celor ce le vom enumera: *Evanghelie cu învățătură* (1641), *Noul Testament* (1648), *Psaltire* (1651),

Cărare pe scurt (1685), *Ceaslov* (1687), *Rînduiala diaconstvelor* (1687), *Molitvenic* (1689), *Poroste la 40 de mucenici* (1689), *Chiriacadromion* (1699), *Bucoarnă* (1699), *Prînea pruncilor* (1702)⁸.

La îndemîna unor astfel de considerații putem înțelege semnificația culturală și politică a textului românesc, tradus și tipărit în Alba Iulia, la mijlocul secolului al XVII-lea. În speță, este vorba de *Psaltire*, 1651⁹, lucrare reprezentativă pentru producția editorială a tipografiei din capitala Principatului transilvănean, axată pe coordonatele culturale ale Barocului și Reformei.

Datorită unor certe tradiții culturale și politice, în secolul al XVII-lea, versificarea psalmilor a devenit o uzanță spirituală. Un caz concret — și destul de frecvent, adăugăm — a fost răspîndirea unor texte versificate, de nuanță calvină, printre români. În deceniul 8 al secolului al XVI-lea apărea, la Oradea sau la Cluj, prima carte de cîntece în limba română, în redacție latină și cu ortografie maghiară. O copie după acest opuscul realizează, în 1642, Grigore Sandor din Lutița. În anul 1648, Ștefan Fogarasi a început traducerea psalmilor, potrivit unei informații cuprinse chiar în prefața *Catechismului*, întreruptă „din pricina altor ocupațiuni”. La universul unor astfel de preocupări culturale trebuie atașată și *Psaltirea* din 1651 cu mesajul de idei, pe care-l propune cititorului român de la mijlocul secolului al XVII-lea¹⁰.

Tipărită în 4°, cartea numără 18 foi nepaginate și 300 foi numerotate. Titlul volumului este plasat într-un chenar cu motive florale. Tiparul folosit, în culoare neagră și mai puțin roșie, cuprinde trei categorii de caractere. Oglinda textului numără 16 rînduri (caractere mari) și 31 rînduri (caractere mijlocii). Subtitlurile și notele marginale au fost culese cu caractere mici. Colile tipografice, formate din 4 foi, au ca semnătură alfabetul chirilic¹¹. Sub aspectul ilustrației, chiar dacă este modestă, *Psaltirea* atrage atenția prin frontispicii, viniete, inițiale și, desigur, printr-o imagine complexă reprezentînd stema Mitropoliei Bălgradului, identică cu aceea din *Noul Testament*, 1648.

Ca și în cazul modelului european, psaltirea a fost destinată cu precădere nevoilor spirituale ale familiilor de credincioși și grupurilor restrînse de cititori. A îndeplinit rolul cultural și politic al ceaslovului, fiind prea puțin folosită în cadrul serviciului divin. Lipsa „zacealelor”, în cadrul *Psaltirii* — comparativ cu unele texte coresiene ori cu tipărituri ulterioare —, inexistența unor „indicatori de lectură” în biserică,

⁸ Evaluări istoriografice asupra oficinei de la Bălgrad la: Eva Mârza, Iacob Mârza, *Alba Iulia, important centru tipografic românesc. Locul apariției Noului Testament — 1648*, în *Noul Testament*, tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Prea Sfințitului Emilian Episcop al Alba Iuliei, Edit. Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988, pp. 97—103; D. Dreghiciu, E. Mârza, în „Îndrumător”, XI, 1987, pp. 50—62.

⁹ Pentru descrierea cărții, vezi Ioan Bîrlu și Nerva Ilodoș, *Bibliografia Românească Veche 1508—1830*, I, București, 1898, pp. 184—190, nr. 60 (Mai departe, abreviat: B.R.V.); Szabó Károly, *Regi magyar könyvtár*, II, Budapest, 1885, pp. 207—208, nr. 752; Hiador Sztripszky, *Appendix ad I—II tomos operis Caroli Szabó Regi magyar könyvtár = Bibliographia hungarica vetus et additioes et emendationes 1472—1711*, Budapestini, 1912, pp. 428—429, nr. 2556.

¹⁰ B. R. V., I, p. 184, nr. 60.

¹¹ *Istoria literaturii române*, I, Edit. Academiei, București, 1964, p. 472.

la celebrarea serviciului divin, este o dovadă că n-a fost destinată în mod special la oficierea cultului. Situația poate fi interpretată ca o replică politică și culturală în comparație cu folosirea frecventă a psaltirii în activitatea cercurilor calvine.

Cartea din 1651 n-a avut dimensiunile materiale și implicațiile culturale ale *Noului Testament*, 1648 ori ale *Chiriacodromionului*, 1699; nici n-a înregistrat aria lor de circulație. A fost și motivul pentru care a devenit o carte de lectură individuală, respectiv pentru cercuri restrinse de cititori (familii, neamuri ș.a.). Nu trebuie omis nici faptul că se minuia mai ușor, fiind de proporții modeste. Nu și-a prea schimbat proprietarii; multe însemnări dovedesc că a fost prezentă nu puțini ani în preajma aceluiași cititori. Au apreciat-o mult, chiar au ținut la ea. Situația este explicabilă, dacă ne gândim la specificul spiritual al cărții și la mesajul ei interior.

Psaltirea bălgrădeană poate fi — și trebuie — considerată o culme a ofensivei calvinismului și protestantismului din epoca Principatului transilvănean. Indiscutabil, textul, tradus mărturisește poziția bisericii ortodoxe din Transilvania față de aceste presiuni. Acceptarea unor concesii formale din partea românilor trebuie interpretată ca un indiciu al arsenalului diplomatic și cultural al românilor și al reprezentanților bisericii și culturii lor dar și ca o cedare din partea autorităților princiare transilvănene. Să nu uităm că *Psaltirea* este ultima tipăritură din seria celor de la mijlocul secolului al XVII-lea. Procesul lui Sava Brancovici a fost o dovadă concludentă că biserica ortodoxă din Transilvania a refuzat să mai tipărească lucrări sub semnul reformei și protestantismului, cu toate că presiunile de natură religioasă și politică au continuat din partea cercurilor princiare.

Încercînd să surprindem mobilul cultural și politic al textului românesc, tradus și tipărit în oficina de la Alba Iulia, la mijlocul secolului al XVII-lea, subliniem semnificația spirituală și politică a celor 5 foi, care alcătuiesc *Predoslovie către Măria sa Craiul Ardealului*¹², adică în onoarea principelui Gh. Rákóczi II. Predoslovie se impune, de la prima lectură, prin abilitate și diplomație, evitînd orice angajare neromânească, cu toată elogiul la adresa unui principe calvin. Predoslovie poate fi considerată un text original, prin maniera de vehiculare a ideilor.

Una din opiniile centrale, care populează textul bălgrădean, este necesitatea cunoașterii limbilor, pornind de la efortul de traducere și de răspîndire, în mijlocul poporului, a cuvîntului scris. Era, de altfel, un comandament european al epocii Reformei. „Pentr-aceea, foarte-î de treabă și în vremea de acum a ști limbi, ca să propovăduiască Evanghelia în toate limbile, întru limba lor ca să înțeleagă. /.../ ca să știe în toate limbile, carea acmu cu mare osteneală o învață oamenii, a ști în toate limbile /.../”¹³. Opinia culturală și politică, modernă pentru epocă respectivă, despre cunoașterea limbilor și răspîndirea textelor sacre în graiul celor mulți, câștigă pe orizontală și chiar pe verticală, dacă parcurgem mai departe conținutul predosloviei: /.../ iară cine grăiaște întru

¹² B. R. V., I, p. 184—189.

¹³ *Psaltire*, Bălgrad, 1651, f. III a. Transcrierea textului folosit o datorez dr. Mihai Alin Gherman, Biblioteca Academiei Filiala Cluj Napoca. Îi mulțumesc, și cu acest prilej.

adunare în limbă streină, pre sine întrămadză, nu pre adunare, numai așa-i cine grăiaște în limbă streină, învățind au cîntînd, în adunare, care nu o înțeleg ascultătorii ca cîmpoile și nu le înțelege: „.../”¹⁴. Idei similare întîlnim exprimate, în același text, într-o altă formă: „.../ iară propovedania trebuiaște să fie în limbă să o poată înțaleage și să o știe ascultătorii. Frumos dar a lui Dumnezeu iaste a ști în limbi, numai să viiaze cu dinsele ca să înțealegă și alții ce zice, că, aîmintrea, nime nu va putea lua întrămare den cuvîntul sfînt”¹⁵. Iată, așadar, un text din care nu lipsește nota de didacticism.

În raport direct cu opțiunea mai sus ilustrată de un text românesc de la mijlocul secolului al XVII-lea se detașează o părere amplificată, modernă în esența ei. Chiar dacă nu trebuie să scăpăm din vedere substratul politic, urmărit de cercurile princiare de la Alba Iulia, prin traducerea *Psaltirii*. Pornind de la realitatea conform căreia „.../ nu-i nici un folos a grăi limbă streină în săbor (în besearecă)”, alcătuitorul predosloviei dezvoltă următoarea aserțiune: „Întîiu, zice așa: că cine grăiaște în limbă streină, nu grăiaște oamenilor ce lui Dumnezeu, nu spre înțelesul oamenilor și spre întrămarea lor, unde nime nu le înțelege și nime nu să îndrămadză den cuvintele lui. A doua oară zice că cine grăiaște în limbi streine numai pre sine să întrămadză, nu pre adunare, unde pre el nime nu-l înțelege, iară noao nu să cade toate să le facem întrămarea adunării. A treia: asămănă cuvintele în limbă streină cinghiilor, bucinilor, trîmbitelor și alăutelor. Acealea de sună numai și nu dau osebitură, de nimică-s întru soția oamenilor, cu trîmbița de nu va sufla de gătit au de încălecat și de gătit spre războiu, nime nu să va ști gata, nici va ști de ce să ținea, /.../. Așea cuvintele în limbă streină, de nu să va tilcui să se înțealegă, de nimică-s sunetele lor întru adunare, ca și glasul cinghiilor, fără osibituri, că nime nu să intramă dentru eale. A patra, cine grăește în limbă streină, numai cei prost înaintea celora ce grăiaște, că ei nu-i înțeleg lui nemica, cum n-ară vrea să împreune cu ei ce știe el, și înțelege, și iaste la inima lui”¹⁶.

Redactorii textului din 1651 sînt convinși de utilitatea răspîndirii învățăturii în graiul celor mulți: „Trebuiaște să le slujim și isprava și folosul lor trebuiaște să-l spunem și alte cranguri a credinței dîreapte, trebuiaște să le răspundem (în besearecă), iară să le vom face aceealea în limbă streină, în carea nu înțeleg ascultătorii, ei de acoloa ce folos vor lua?”¹⁷. Pe firul acestor considerații culturale, teologice și filosofice, autorii predosloviei se angajează la o polemică, din care nu lipsesc accentele ironice, cu reprezentanții bisericii latine și ai catolicismului calvin, vis à vis de audiența relativ modestă, pe care ar fi avut-o, în epoca respectivă, învățătura lor: „.../ și nu le înțeleg și cu vină să vor păgubi ceia ce slujesc slujba dumnezeiască în limba streină neînțelegînd-o, cum fac papii de Rîm și cei bărați leaneși și patări ce se chiamă părinți și deavestăvniți și călugăriți, carii nemica nu știu carte și încă cîntă *Tatăl nostru*, și *Ave Maria* și psalmi în limba streină fără de toată ști-

¹⁴ *Psaltire*, f. III b.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, f. IV a—b.

¹⁷ *Ibidem*, f V a.

ința, ce aceia-s ca gaițele și ca pasările carele-s fără de toată știința și încă vor să grăiască ca și omul, așa și aceia ce grăiesc în limbi streine neînțelegându-o”¹⁸.

La îndemina unui astfel de mesaj, colaboratorii lui S. Ștefan dovedeau chiar anumite preocupări filologice, pe linia folosirii unei limbi accesibile cât mai multor români. Sintem în fața unui îndemn la unitatea de neam, prin folosirea limbii naționale în cultură. *Predosloviea către Maria Sa Craiul Ardealului* rămâne simptomatică, sub aspect cultural și politic, nu numai prin mesajul de idei cu privire la necesitatea răspîndirii științei de carte în limba poporului de rînd, ci și prin nominalizarea comanditarului cărții, principele Transilvaniei, Gh. Rákóczi II. La solicitarea sa, a lucrat un grup de cărturari, în frunte cu mitropolitul Bălgradului. Traducerea s-a efectuat după modelul ebraic al *Psaltirii*. Revelator rămîne fragmentul: „Acestea toate văzîndu-le și luîndu-le aminte Măria Ta, milostive doamne craiu, foarte dumnezeiaște și pre mare lauda lui Dumnezeu ai poruncit noao, slugilor Măriei Tale, împreună cu Semeon Ștefan, mitropolitul din scaunul Belgradului ești i prociaia, să izvodim Psaltirea lui David den limba jidovească pre limba rumânească ca să o poată ceti, înțelegîndu-o mic și mare. Pentru că vedem aiave că tot cinul besearicilor rumânești și grecești iaste den Psaltire, că toate slujbele dumnezeiaște sînt înfrîmsălate cu psalomii den Psaltire”¹⁹.

Partea finală a predosloviei conține un nou și insistent apel la limba înțeleasă de ascultători. Era calea care trebuia urmată în secolul al XVII-lea, pentru răspîndirea învățaturii de carte în mijlocul poporului, prin textul scrierilor sfinte: „/.../ ce numai adevasta au fost smintea că n-au fost citind în limba lor, ce în limbă streină, carea mulți n-ău fost înțelegînd, neci popii, netocmă ascultătorii, pentru carea mulți au mers cu mare dor la besearică, ca să înțeleagă rugăciunile și cîntările și mingîierile carile sînt în Psaltire iar neînțelegînd au mersu acasă mihniți /.../”²⁰.

Predoslovie la Psaltire și către celitcriu este, alături de textul mai sus comentat, semnificativă pentru mobilul cultural și politic al traducerii și tipăririi, pe seama românilor a cărții de la Bălgrad, la mijlocul secolului al XVII-lea. Din multe puncte de vedere, poate fi considerată și această predoslovie un text original. Primele rînduri din predoslovie rămîn definitorii pentru conținutul ei de idei: „Despre lauda și folosul Psaltirii nainte de ce am începe a izvodi Psaltirea den limba jidovească pre limba rumânească”²¹. Convingerea este, chiar de la prima lectură, insistența cu care se trimite la izvor, vis-à-vis de tălmăcire: „/.../ Stîind aceasta că apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decît în pîraie, că de ce să departă apa de izvor, totu-i mai înmestecată și mai turbure. Așa-i și izvoditul Scripturei Sfinte, încă totu-i mai curată în limba ce-au grăit duhul sfînt, în leagea veache prin prooroci, carea-i limba jidovască, iară în Testamentul Nou grecească, că de ce să depărta

¹⁸ Ibidem, f. V b.

¹⁹ Ibidem, f. VI a.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, f. VII a.

de limba întru carea au grăit duhul sfânt, totu-i mai înmestecată și mai strămutată, cum se vede den multe izvoade și limbi”²².

Dacă în contextul actualei cercetări nu ne interesează, decât informativ, mesajul de idei al acestei predoslovii, nu este mai puțin adevărat că unele din problemele dezbătute de autori depășesc domeniul strict teologic-dogmatic al textului. Ele se impun prin viziunea culturală și filozofică modernă pentru mijlocul secolului al XVII-lea, dovedind înțelegere și dragoste față de puterea literei românești scrise și tipărite. Nu lipsește conștiința pentru valoarea spirituală a învățaturii și, în general, a educației. În concepția editorilor, utilitatea lecturii, în cazul de față a *Psaltirii*, străbate de la un capăt la altul predosloviei, ca un fir roșu. Citeva din expresii, excerptate după investigații asupra textului, rămân revelatoare pentru universul de idei și pentru optica educativ-moralizatoare ale cercului cărturăresc de la Alba Iulia: „de învățătură și de dojană”, „iaste știința și învățătura”, „de folos și de certare”, „de folos și de învățătură care e în dreptate și despre viața noastră cea sfântă și dăptată”, „să-ș cinstească feciorii pre părinții săi împreună și toți cei mai mici pre cei mari, cari-s în locul părinților”, „neamul omenesc că-i nevoie a-l aduce spre fapte bune”²³ ș.a.

... Pentru sistemul de lucru al îngrijitorilor variantei românești a *Psaltirii* este de remarcat finalul *Predosloviei la Psaltire și către cetitorii*. Grupul de editori din capitala Principatului Transilvaniei susține: „/.../ că scriitura fără înțeles iaste ca și trupul fără suflet”, aluzie evidentă la valoarea experienței lor spirituale. Desigur, nu omit atenționarea viitorilor cititori asupra unor eventuale greșeli, pe care le-ar putea găsi cu ocazia lecturii: „Mai apoi de toate rugăm pe cetitorii cestii cărți, să nu ne giudece numai decît, pină nu vor socoti izvoarele și veți afla pre ce cale am imblat. Adevăr, și noi oameni șintem și am putut și greși, să yă gă, am silit den cit am putut să nu greșim”²⁴.

... Afinitatea ideatică pe care o putem stabili, chiar la nivelul unor lecturi paralele, între anumite fragmente din *Psaltire* și din *Noul Testament*, Bălgrad, 1648, lucrări traduse și editate în capitala Principatului transilvănean la un interval de numai trei ani, pornind chiar de la prezența în ambele tipărituri a unor opțiuni destul de asemănătoare, detectabile mai ales la nivel de predoslovii, încercate de indiscutabile semnificații culturale și politice, ar fi un indiciu care pledează pentru unul și același grup de editori ai textelor, concentrat în jurul mitropolitului S. Ștefan. Echipa de redactori a cărții din 1651 poate fi completată, grație unei surprinzătoare informații oferite de un exemplar din *Psaltire*. Înseamnă: „Scris-am eu diacon Dumitru logofăt carele tipărește cărți”, „Cinstită mină sfinției tale Dumitre, am auzit că ești tipăritoriul cărților din Mitropolia Bălgradului”²⁵ dovedește că, la apariția cărții, și-a adus

²² Ibidem.

²³ Ibidem, f. VII a—XVII a.

²⁴ Ibidem, f. XVIII a.

²⁵ Cf. Rodica Popescu, *Tipărituri de la Bălgrad în colecțiile Bibliotecii Academiei R.S.R.*, în „Apulum”, XVIII, 1980, p. 259 (dublet nr. 1, nr. inv. 244). Pentru activitatea tipografică a Ștefan din Ohrida, presupus colaborator la *Psaltire*, vezi Eugen Pavel, *Meșteri tipografi bălgrădeni între 1567—1702*, în „Apulum”, XVII, 1979, p. 304.

aportul și diacul Dunitru. Trebuia să fi făcut parte din anturajul lui S. Ștefan. Totodată, inițialele „M. S.”, care apar spre finele cărții (f. 294 v), ar putea ascunde numele unuia dintre tălmăcitori.

Paralela, devenită deja clasică și intrată în circuitul științific, dintre circulația banilor și înțelesul cuvintelor la români, prezentă în *Predoslovie către cetitori la Noul Testament*, 1648 („Bine știm, că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni care îmblă în toate țările, așa și cuvintele acelea sînt bune carele le înțeleg toți; /.../”) trebuie completată cu o figură de stil destul de asemănătoare, generos răspîndită în prima predoslovie din *Psaltire*, 1651 (Graiul „în limbi streine”, neînțelese de popor și sunetele „cinghiilor, bucinilor, trîmbițelor și alăutelor”). Constatarea, fără să fie unică, pornind de la arsenalul de idei al celor două tipărituri bălgrădene, ar indica același grup de cărțurari, în frunte cu mitropolitul S. Ștefan, căruia i se datorează în principal apariția celor două cărți.

Ideea culturală și politică fundamentală a pregătirii și răspîndirii de cărți pe seama poporului român, într-o limbă înțeleasă de acesta, a fost exprimată, cu 81 de ani mai înainte, de către Coresi, în epilogul la *Psaltirea românească*, Brașov, 1570: „Cu mila lui Dumnezeu eu diaconul Coresi, dacă văzui că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi rumânii n-avăm, /.../ cine ceteste să înțeleagă; /.../ că întru biserică mai viătoș cinci cuvînte cu înțelesu niceș, să grăescu ca și alalți să învațu, decitu întunerecu de cuvinte neînțelese într-alte limbi, /.../”²⁶. Să fie *Psaltirea* coresiiană din 1570 un posibil model — dar nu unicul — al textului bălgrădean, al ideilor exprimate amplu în *Predoslovie către Măria Sa Craiul Ardealului*?

În legătură cu posibilul model ori, mai corect, cu eventualele modele, care ar fi fost utilizate de cărțurarii din jurul mitropolitului, S. Ștefan se ridică, după opinia noastră, cel puțin două întrebări. De ce a mai fost nevoie „/.../ a socoti izvodul limbi jidovești, /.../” și de ce mai era necesar să se apeleze la „/.../ izvoadele a mulți dascăli mari; /.../”, care nu sînt nominalizați, din moment ce, pînă la 1651, în cultura românească au apărut edițiile lui Coresi din *Psaltire* (cea din 1570, de pildă) și *Psaltire* de la Govora, 1637—1638? Nu erau cunoscute cercului intelectual din Alba Iulia? Ori a intervenit, și în acest caz, prozelitismul orientărilor princiare, prin indicarea unui anume model, neprecizat de editori? Ce ediție din psaltirea ebraică ar fi putut folosi editorii de la Alba Iulia? Să fi fost un exemplar din edițiile cuprinzînd textul Septuagintei, existente în biblioteca Mitropoliei Bălgradului ori în biblioteca princiară?²⁷

²⁶ B. R. V., I, p. 56, nr. 16.

²⁷ Pentru prezența cărții la Alba Iulia, în epoca Principatului, cf. Thallácz Lajos; Öreg Apafi Mihály könyvtára, în „Magyar könyvszemle” 1881 p. 121—134; Veress Endre; Báthory András b. püspök könyvtára (Öt Iasonmástol), Budapest, 1905; Harsányi István, A Rakoczi — könyvtár és katalógusa (Négy közlemény) în „Magyar könyvszemle”, XXI, 1913, p. 17—28, 136—147, 232—240, 341—344; II, în *ibidem*, XXII, 1914, p. 68—71, 153—156, 256—259, 333—336; Vita Zsigmond, Bethlen Gábor könyvtára, în „Utunk”, 34, 50, 1979; p. 5, 6; E. Mărzá, O bibliotecă românească la Alba Iulia în secolul al XVII-lea, în *Valori și blifile din patrimoniul cultural. Cercetare și valorificare*, II, București, 1983, p. 63—70.

Psaltirea din 1651, a cărei apariție trebuie raportată la activitatea lui S. Ștefan, aparține — mai ales prin conținut dar și prin formele de exprimare — culturii autohtone progresiste. Pledind pentru întrebuițarea limbii naționale în cultură și sensibilizând sentimentul unității de neam, textul de la Bălgrad se înscrie, de fapt, în rindul cărților angajante la mijlocul secolului al XVII-lea. Totodată, cercetarea limbii române, în care a fost tălmăcită ediția, indică un indiscutabil și îndelung exercițiu de prelucrare, la care a fost supusă slova românească. De precizat: „atenția sporită pentru înțelegerea textului se împletește cu adoptarea unei tot mai bogate experiențe a altor culturi privind grafica de carte”²⁸.

Limbajul folosit în traducerea *Psaltirii* dovedește, după cum se pot convinge lectorii avizați, claritate și expresivitate. Parcurgerea textului este de natură să ne pună în contact cu o serie de metafore, alegorii ori comparații, care indică o anumită predispoziție literară și artistică din partea lui S. Ștefan și a colaboratorilor săi.

Prin traducerea și tipărirea *Psaltirii* din 1651 asistăm la continuarea efortului lui Coresi și a altor cărturari de-a ridica limba vorbită de poporul român la rangul de limbă a culturii. Este un fapt indiscutabil. Tesătura de idei a celor două predoslovii, ca să rămănem doar la aceste exemple, este edificatoare. Cu toată ofensiva de prozelitism calvin, predosloviile din *Psaltire* rămân, în fond, pretexte pentru considerații de ordin cultural, politic și teologic, izvorite din dezvoltarea societății transilvănene la mijlocul secolului al XVII-lea. Elogierea meritelor principelui Transilvaniei, care a contribuit la apariția traducerii, trebuie inclusă în arsenalul cultural al epocii. Aici trebuie să interceptăm mobilul politic și cultural al cărții de la Alba Iulia.

O investigație asupra mobilului cultural și politic urmărit, prin traducerea și tipărirea *Psaltirii*, de către colaboratorii lui S. Ștefan și de către autoritatea princiară de la Alba Iulia, impune în prelungire și cercetarea altor aspecte. Răspîndirea în timp și în spațiul geografic românesc a cărții este o problemă interesantă, chiar dacă în acest stadiu nu deținem decît rezultate parțiale²⁹. Din tirajul inițial al cărții, pe care

²⁸ *Crestomație de literatură română veche*, Vol. II, Coordonatori I. C. Chișinău, Stela Toma, Cluj-Napoca, 1989, pp. 105—106.

²⁹ Vezi, de pildă: Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din județele Cluj și Bistrița-Năsăud*, în „Acta MN”, XIX, 1982, p. 700; Martin Bodinger, *Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iași. Catalog adnotat* („Cărți rare și prețioase — Vol. 3), Iași, 1976 p. 9, nr. 11; Doina Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI—XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980, pp. 84—85, nr. 23 A—E; Iancu Braunstein, *Catalogul cărților vechi românești 1643—1930* [Biblioteca Academiei R.S.R. Filiala Iași. Biblioteca], Iași, 1981, p. 4, nr. 6; *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare București*. Prefață de Virgil Cândea, București, 1972, p. 21, nr. 4; Florian Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor. Sec. XVI—XVII* [Catalog], Oradea, 1977, p. 85, 185, nr. 58; idem, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului. Sec. XVI—XVII*, Oradea, 1979, p. 186; idem, *Cărți vechi românești din Țara Hațegului în lumina catalogului lui Ștefan Moldovan (1857)* (Prezentare bibliografică), în „Banatica”, V, 1979, p. 488; Costin Feneșan, *Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat*, în „Studia Ilistoria”, 1, 1972, p. 20, nr. 29; G. Hincu, *Cartea românească veche în Biblioteca „V. A. Urechia”*, Galați, 1961, p. 17, nr. 7; Constantin Mălinaș, *Alte cărți vechi românești de la Bălgrad în Bihor, în „Apulum”, XXI, 1983, pp. 203—206; Titus Furdul, Iacob Mărza, Tipărituri românești vechi imprimate la Bălgrad conservate în Fondul Colecțiilor speciale ale Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România Filiala Cluj,*

nu-l cunoaștem, au rămas pînă astăzi, conform datelor de care dispunem, doar 42 de exemplare. Sînt unități fizice în diferite biblioteci și colecții. Nu avem în vedere acum și exemplarele atestate documentar încă de la mijlocul secolului al XIX-lea. Numărul destul de mic din *Psaltire* se explică nu numai prin tirajul lucrării, care trebuie să fi fost relativ restrîns, ci și prin uzura fizică a exemplarelor, datorită întrebuințării lor repetate și din cauza intemperiei fizice prin care au trecut.

Cele 42 exemplare din *Psaltire*, număr care poate fi augmentat pe măsură ce se adîncesc investigațiile, au fost răspîndite, respectiv au circulat pe întinse spații locuite de români. Lor le-a fost destinată cartea de grupul de cărturari condus de S. Ștefan, respectiv de principele Transilvaniei, Gh. Rákóczi II și de colaboratorii săi. De la Alba Iulia, exemplare ale cărții au ajuns în Sighet (părțile Marmăției), la Debrecen (Ungaria) și la Suceava; în zona Hațegului și pe Valea Mureșului; în Banat și în colecții din părțile Iliei; la mănăstirea Bicsad (în zona Sf. Gheorghe) și în biblioteca lui Timotei Cipariu la Blaj; pe linia Brașov, Mediaș, Sibiu ori în apropierea Clujului și în Bihor; în biserici din zona Hunedoarei, dar și în regiunea Sebeșului și Făgărașului etc. În circulația ei, *Psaltirea* bălgrădeană a trecut Munții Apuseni și a depășit lanțul carpatic, ajungînd pînă la Buzău, Iași și la Slatina. Din cercetările finalizate pînă la această oră, rezultă că în secolele XVII-XIX itinerariile *Psaltirii* au înregistrat 48 de localități. Tipăritura bălgrădeană a intrat sub unghiul de incidență a peste 70 de cumpărători, posesori și posibili cititori.

O concluzie asupra datelor de care dispunem în ceea ce privește situația exemplarelor păstrate din *Psaltire* — repetăm, este vorba de 42 de exemplare — este de natură să ilustreze prioritatea deținută de Capitală. Aici se găsesc 10 exemplare (5 exemplare la Biblioteca Academiei; 3 exemplare la Biblioteca Centrală de Stat; 1 exemplar la Biblioteca Centrală Universitară; 1 exemplar în posesia dr. Mihai Moraru). La Cluj-Napoca și Sibiu se găsesc un număr egal de exemplare: 7. Distribuția lor în Cluj-Napoca este următoarea: 4 exemplare la Biblioteca Academiei; 2 exemplare la Biblioteca Centrală Universitară; 1 exemplar la Muzeul de Istorie al Transilvaniei. În Biblioteca Brukenthal se găsesc 2 exemplare, iar restul de 5 se află în Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, provenind din diferite colecții parohiale. În județul Timiș se păstrează încă 4 exemplare, după cum urmează: 1 exemplar în fondul Arhiepiscopiei de Timișoara și Caransebeș; 1 exemplar în biblioteca parohială din Petrila; 1 exemplar în colecția particulară a lui Dimitrie Cioloșea (Caransebeș); 1 exemplar în colecția preotului Ioan Crișan. În județul Arad se găsesc 3 exemplare din *Psaltire*: 2 sînt la biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române iar al treilea se află la Arhivele Statului Filiala județului Arad. Cite două exemplare din lucrare se găsesc în județul Alba (colecția L. Cacoveanu din Alba Iulia și la biblioteca Muzeului Unirii);

în „Mitropolia Ardealului”, XX, 9–10, 1975, p. 612; Elena Mihu, *Cartea veche română născă în județul Mureș provenită din centrele tipografice ale premii*, în „Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic”, Alba Iulia, XI, 1987, p. 83; Ion B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985, p. 27; Ojtozi Eszter, *Rumanica a Debreceni egyetemi könyvtár allományából*, Debrecen, 1985, p. 103, nr. 2; Constantin Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca Brukenthal*, Sibiu, 1970, p. 20; R. Popescu, *art. cit.*, p. 259–260; Octavian Schiabu, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj Napoca, 1978 etc.

În părțile Bihorului (colecția Conf. univ. dr. Lucian Drimba din Oradea, respectiv fragmentul de la Chijie, acum la biblioteca Muzeului Țării Crișurilor Oradea), în județul Hunedoara (la Deva și în biblioteca parohială din Ilia) și la Iași (Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” și Biblioteca Academiei). Oile un volum din tipăritura bălgrădeană se află în orașul Debrecen (Biblioteca Universității), la Galați (Biblioteca „V. A. Urechia”) și în județul Mureș (exemplarul de la Rușii Munți).

Foștii cumpărători, posesori, deci posibili cititori ai *Psaltirii* bălgrădene indică, pornind de la universul însemnărilor olografice ori de altă natură, o anumită mentalitate și sensibilitate. Acestea s-au manifestat în diferite comunități românești rurale și urbane, favorizate de condițiile intelectuale din evul mediu și din epoca modernă, pe unde au ajuns exemplarele. Din acest punct de vedere, circulația unor volume din *Psaltire* prezintă o indiscutabilă importanță culturală, religioasă și politică nu numai pentru mișcarea exemplarelor dintr-un climat în altul, ci mai ales prin zăbava lor în apropierea imediată a anumitor cititori, recrutați mai ales dintre cumpărători și proprietari. Este semnificativ, și în cazul *Psaltirii*, cine anume a citit-o și cit-a citit-o? Întrebarea ni se pare cu mai mare pondere științifică decât interogațiile pe care le ridică, chiar și în acest stadiu, circulația propriu-zisă a cărților.

Lumea cumpărătorilor, proprietarilor și posibilibor cititori ai *Psaltirii*, cu toate problemele pe care le ridicau comunitățile românești rurale și urbane din Transilvania începînd cu sfîrșitul secolului al XVII-lea pînă la începutul secolului nostru, se desprinde și din însemnările care încercă, nu de puține ori, foile multor exemplare. Raportate la așezările umane, 48 la număr, prin care au ajuns exemplarele, începînd cu Alba Iulia și Arad, continuînd cu Călbășar (com. Șeica Mare, jud. Sibiu), Chijie (com. Copăceni, jud. Bihor), Gladna (com. Firdea, jud. Timiș), Glimboaca (com. Avrig, jud. Sibiu), Prislop (Hațeg), Rapoltu Mare (jud. Hunedora), Silvașul de Jos (Hațeg), Singeorgiu de Mureș (jud. Mureș) și sfîrșind cu Valea Amnașului (com. Săliștea, jud. Sibiu), respectiv cu Zăpodia (com. Cozma, jud. Mureș), însemnările exemplarelor cercetate trădează din partea semnatarilor (așadar a posibilibor cititori) un anume univers de preocupări, determinat de condiții politice, sociale, religioase, economice și culturale, marcat de anumite perspective dar și de explicabile limite. Investigațiile aplicate asupra altor însemnări (proveniență, conținut, destinație etc.) ne oferă șansa „de-a vedea dinăuntru” cultura românească medievală³⁰. Avem, în acest chip, posibilitatea de-a redescoperi oamenii din secolele trecute, prin intermediul faptelor lor, consemnate în însemnările de pe exemplarele din *Psaltire*.

Exemplificăm cele exprimate mai sus cu cîteva cazuri desprinse din filele exemplarelor care se mai păstrează astăzi. Notițele: „Scris-am eu diac Dumitru logofăt carele tipărește cărți”, respectiv „Cinstită mina sfinției tale Dumitre, am auzit că ești tipăritoriul cărților din Mitropolia Bălgradului” indică, indiscutabil, numele unuia dintre tipografii *Psalt-*

³⁰ Sugestii prețioase, pe bază de texte europene de referință, la Al. Dușu, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1986. Pentru cercetări aplicative vezi I. Mârza, *Semnificația cărții în comunitățile rurale românești transilvănene (sec. XVII—XVIII) în lumina însemnărilor: mentalitate și sensibilitate*, ms.

tirni, care a lucrat sub îndrumarea lui S. Ștefan (Biblioteca Academiei; dublet 1, nr. inv. 244). Însemnarea datorată preotului Iovan Axentie în 1695, în legătură cu sensul titlului și despre circulația cărții, păstrată acum în Sibiu (Biblioteca Mitropoliei, Inv. 1/103); notița olografică (trunchiată), din care rezultă posesia domnului Țării Românești Ștefan Cantacuzino asupra exemplarului în deceniul 2 al secolului al XVII-lea (momentan în Biblioteca Academiei Filiala Cluj-Napoca, CRV 147) ⁷¹, proprietatea ardeleană asupra cărții și circulația ei în Țara Românească: „Seris-am eu adevărat Domnului; + Adică eu Constantin ficiorul lui Anicul ot Slatin. Adică eu Constandin această spomenie în zilele lui Grigore voevod am cetit pe acea/sta/. Văleat 7181 /1673/”. „Seris-am eu Stanciu feciorul popei lui Marin din Slatin cum să știe că iaste această psaltire a lui Cîrdea Simiom /?/ din Țara Ungurească /.../ scris-am în zilele lui Ghica voevod Văleat 7182 /1674/” (Biblioteca Mitropoliei Sibiu, Inv. II/5); consemnarea restaurării unui exemplar în secolul al XVII-lea în atelierul de la Prislop: „Ac/e/astă Psaltere o au înnoit-o Oprea de la Prislop împreună cu David Dan ch/el/t/u/i/n/d pentru sufletele sale și a părinților lor Pavăl As /.../, Stanc/i/ul Neaghi. Să le fie de pomână în vecii”. (Biblioteca „V. A. Urechia” Galați, CRV II—3); dreptul de posesie a patriarhului Dionisios din Ohrida /?/ asupra unui exemplar din *Psaltire*, după cum rezultă din pecetea acestuia (Biblioteca Centrală de Stat București, „Colecții speciale”, CR XVII II—15); autograful gramaticului Neacșu din deceniul 9 al secolului al XVII-lea: „Să să știe că am scris eu Neacșu gramaticul în luna lui mart, văleat 7191 /1683/” (Biblioteca Mitropoliei Sibiu, II/5) ș.a.

Însemnările de diferite categorii, care aparțin prin grafie și problemă secolului al XVIII-lea, sînt mult mai variate și mai dense. Și, din acest punct de vedere, cazul exemplarelor păstrate din *Psaltire* nu este singular în ceea ce privește fenomenul circulației tipăriturilor românești vechi imprimate la Bălgrad. Ca să rămînem la un singur exemplu! (Im-)presionează, de pildă, pentru mentalitatea unei comunități rurale românești din secolul Luminilor, actul de vânzare-cumpărare al unui exemplar, moment petrecut în părțile Bihorului, în cătunul Serhighea (din apropierea Marghitei). Cumpărată de Pop Ion cu 7 florini; în memoria părinților săi, Nicoară și Mărie, cartea este vîndută în epocă lui Popa Toader, feciorul lui Dudaș Ion din Giurtelecu (cum. Măierîște, judl. Sălaj). Două stipulații simple, la prima vedere doar, atrag atenția asupra rostului cultural și politic, pe care l-a putut îndeplini *Psaltirea* printre bihoreni dornici de învățătură. Cartea urma să rămîna în posesia lui Popa Toader „pînă va fi viu” și „de va învăța carte vreun fecior a lui Popa Toader să fie carte aceasta la denșii carii vor fi popi” (Biblioteca Conf. univ. dr. Lucian Drimba, Oradea).

Reprezentative pentru itinerariile din secolul Luminilor înregistrate de exemplare ale *Psaltirii* sînt piesele păstrate la Biblioteca Academiei. Astfel, exemplarul nr. inv. 243 amintește de un „Gheorghe ucenicul /.../ leat 1715”, pentru ca volumul, care provine de la dr. Iacob Radu, odinioară canonic și prelat papal la Oradea, să mărturisească intensă circulație în secolul al XVIII-lea în zona Hațegului, printre locui-

⁷¹ Cf. și E. Mărza, *Donații de cărți Șerban Cantacuzino pentru Transilvania*, în „Biblioteca și cercetarea”, X, 1986, p. 292—298.

torii din Reea (Totești), Prislop, Săcel (Sintămăria Orlea), Riu Bărbat (Puiu). Reținem, dintre foștii vânzători, cumpărători și posesori ai cărții, pe Miclăuș, Popa Filip, diacul Iosif, Dănilă (care a cumpărat *Psaltirea* cu „6 măriși și 2 litre de vinars”), erei Fănicul, Dumitru Dincă, diacul Maxim din Bălgrad ș.a. (dubletul 1, nr. inv. 244). Dacă exemplarul, care provine de la mitropolitul Buzăului Dionisie Romano, a fost cumpărat, în prezența lui Ion Hidegovici, la 18 noiembrie 1763, de către popa Ioan din Bucăr (comuna brașoveană Viștea) de la popa Dumitru din Călvasăr (com. Șeica Mare, Sibiu), la prețul de 3 măriși (dubletul 2, nr. inv. 245), din biblioteca Mitropolitului Moldovei și Sucevei, Iosif Naniescu a ajuns un alt exemplar în prima bibliotecă a țării (dublet 3, inv. 246).

Dintre exemplarele care au circulat în secolul al XVIII-lea în părțile Banatului este valoros sub aspect științific volumul acum la Galați (CRV II—3). Acesta conține o notiță prețioasă pentru istoria învățămîntului românesc din Banat în secolul Luminilor : „Să să știe că ac/e/asta *Psaltire* iastă a lui Petrul Gramatic din școala Caransebeșului 1750 s/ /eptem/vr/ie/ 28”. Exemplarul, păstrat odonioară la București, în Biblioteca Centrală Universitară (B—U 09/1 inv. Sp. 2833), mărturisește circulația lui printre locuitorii satului Gladna (com. Firdea). Conține informații despre popa Ioan (26 februarie 1741) și despre înșurătoarea sa, „în zilele lui protupop Mihai Ot Coșteiu. 1721—7251”.

Volumele care au înregistrat în secolul al XVIII-lea o circulație și în zonele sibiene ne dezvăluie, prin cercetarea lor, lumea proprietarilor cărții, a vinzătorilor ori a cumpărătorilor ei. Mulți s-au semnat pe filele exemplarelor, contribuind după modestele lor puteri, la făurirea „istoriei țării, prin cei mici”³². Cităm, în această ordine de idei, activitatea unor cărturari locali de talia preotului Gherman (care, în 1727, a procurat un exemplar din *Psaltire* de la Ștefan Ion, originar din așezarea hunedoreană Rapoltu Mare, moment în care a fost implicat și jupînul Tașcă) (Biblioteca Mitropoliei Sibiu, Inv. II/5); 52 de ani mai târziu, cartea va fi cumpărată de popa Lazăr (8 iulie 1779). Unul din slujitorii bisericii, tot din părțile Sibiului, consemnează un fenomen meteorologic cu urmări tragice pentru locuitorii de aici : „Au fost văleatu 1759 cînd au fost ne/a/ /o/a/ în zioa de Sfeți Georgie de a murit ciți au fost /.../. Văleatul 1768, Scis-am eu popa Pătru din Valea Amnașului”. (Biblioteca Mitropoliei Sibiu, Inv. I/103).

Exemplarele din *Psaltire*, care au circulat în zona Bălgradului, înregistrează firesc prezența și activitatea, chiar dacă de proporții modeste, a unor intelectuali nerestituți încă circuitului științific național. Cînd afirmăm aceasta ne gîndim la preoți : Ion și Simion din Drașov (com. Spring), activi în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, după cum rezultă din însemnările lor (exemplar în colecția L. Cacoveanu) și la „Todoran din Bălgrad” (Biblioteca Muzeului Unirii Alba Iulia, CVR 346)³³.

Despre o donație a *Psaltirii* mărturisește un exemplar păstrat actualmente în Cluj-Napoca (Biblioteca Academiei, CRV 565) : „Această *Psaltire* iaște a lui Jupînu Chira Tătaru și să dă de pomană la sfînta

³² N. Iorga, în „Revista istorică”, VII, 1921, 1—3, p. 26.

³³ E. Mârza, D. Dregheciu, *Cartea românească veche în județul Alba — secolele XVI—XVII. Catalog*, Edit. Episcopiei Ortodoxe Române Alba Iulia, 1989, nr. 48.

beserecă neunită a Orăd/ei/". Insolită este, prin raritatea cazului, nota din care rezultă că proprietarul unui exemplar a fost o femeie: „Această Psaltire iaste a dumneaei jupineasă Păunie /?/ Gen/arie/ /1/ /731" (Biblioteca Cluj-Napoca, CRV 147).

Circulația cărții bălgrădene, care a cuprins și un itinerariu în Moldova, poate fi ilustrată cu următoarea însemnare: „Această sfântă psaltire este a lui Toderășcu Șărbul ot Cîrjoaia /com. Cotnari, jud. Iași/ (Biblioteca Academiei Iași, 1—90).

Nu intenționăm, în cadrul prezentului studiu, să abordăm detaliat lumea posesorilor și cititorilor unor exemplare din *Psaltire*. Menționăm, totuși, că profesorul clujean Timotei Cipariu s-a interesat și de această tipăritură, din moment ce solicita un exemplar, în deceniul 6 al secolului trecut, prin intermediul lui Ioan Dragomir, protopopul Lăpușului. Revelatoare sînt scrisorile din 8/20 noiembrie, respectiv 28 decembrie 1854³⁴. În final, exemplarul va ajunge la destinație, adică în „Biblioteca Cipariana" (Biblioteca Academiei Cluj Napoca, CRV 147), fiind restaurat în deceniul 7 al secolului trecut. Grăitoare este însemnarea: „În anul 1868 25 Martie s-a legat mai pe urmă de Georgiu Domsia compactor. Avand anii vieții 80. — în Blasiu".

Dacă în 1850 un exemplar din *Psaltire* era înregistrat în evidența cărților de la mănăstirea Bicsad (com. Micfalău, jud. Covasna), moment în care a fost restaurat, el va ajunge în posesia fraților Liviu și Iulia Martian. Va constitui chiar obiectul unei donații (Biblioteca Centrală Universitară Iași, R V : I—135). După cum rezultă din inventarul lui D. Iarcu, în prima jumătate a secolului trecut, în biblioteca lui Constantin Oltelnicianu se găsea și un exemplar din aceeași tipăritură³⁵. Nu știm dacă se mai păstrează și în care colecție.

O încadrare a *Psaltirii*, Bălgrad, 1651, în seria celor 7 tipărituri de acest gen, care au apărut în spațiul cultural românesc în cursul secolului al XVII-lea³⁶, începînd cu tipăritura omonimă de la Govora, 1637 și încheind cu aceea de la București, editată de Antim Ivireanu în 1694, ne permite să observăm că textul românesc de la Alba Iulia privește într-o oarecare măsură, datorită vocabularului folosit, dezvoltarea literaturii artistice naționale. Chiar dacă nu este o carte originală în accepțiunea modernă a cuvîntului, totuși este remarcabilă năzuința manifestată de editori pentru o limbă, care trebuia să fie înțeleasă de cei mulți. Căci cel care parcurge cu răbdare textul tălmăcit la Alba Iulia înțelege, la tot pasul, dovada unui efort de expresie artistică. *Psaltirea* de la Bălgrad este reprezentativă, din acest punct de vedere, pentru istoria culturii românești în secolul al XVII-lea, cu atît mai mult pentru evoluția limbii literare. Nu considerăm că forțăm nota actualei cercetări, plasînd *Psaltirea* în seria celor peste 25 de ediții care au fost tipărite în Europa, pe parcursul secolului al XVII-lea. Alături de edițiile publicate în limbile greacă și latină, *Psaltirea* bălgrădeană poate fi inclusă în rin-

³⁴ Arhiva personală Timotei Cipariu. Catalog, întocmit de Ioana Botczan și Alexandru Matei, București, p. 196, nr. 1501—1502.

³⁵ I. Lupu, *Un bibliofil român din prima jumătate a veacului al XIX-lea : căpitanul Constantin Oltelnicianu*, în „Studii și cercetări de bibliologie", III, 1960, p. 145.

³⁶ B. R. V., I, pp. 104—107, nr. 36—37; pp. 177—178, nr. 58; pp. 209—214, nr. 65; pp. 226—230, nr. 70; pp. 335—337, nr. 96.

dul versiunilor tipărite în *limbi naționale* („*langues vulgaires*” în istoriografia franceză)³⁷. Aceste ediții au îndeplinit un rol remarcabil în dezvoltarea istoriei culturale a continentului în perioada Barocului, Reformei și chiar a Luminilor.

Că traducерile românești din secolul al XVII-lea, de pildă cele editate în officina tipografică de la Bălgrad, au reușit să recruteze un oarecare număr de prozeliti pentru calvinism, din rîndul românilor, nu se poate nega. Însă, ele și-au atins ținta, în primul rînd, pe plan cultural și lingvistic, constituindu-se prin mesajul spiritual răspîndit în teritoriile locuite de români drept unul din factorii hotărîtori, care au contribuit la întărirea limbii române literare în epoca Barocului și a Reformei³⁸.

Mobilul cultural și politic al *Psaltirea*, tradusă și tipărită în capitala Principatului transilvănean de S. Ștefan și de colaboratorii săi, este comun pentru aproape toată seria cărților românești apărută la Alba Iulia, pe parcursul secolului al XVII-lea. Fără îndoială, explicația acestui amplu capitol de istorie culturală a românilor din interiorul arcului carpatic, oferită cu generozitate dintr-o perspectivă filosofică de Lucian Blaga, este plauzibilă și pentru textul din 1651: „Singurul lucru încuviințat primitor, ca rezultat al invitațiilor pre-reformatoare și reformatoare, a fost introducerea, ca la un obștesc semnal, a limbei românești în biserica ortodoxă, în locul slavonei sacre, care s-a menținut atîta timp doar prin puterea tradiției. Ce uimitoare putere de selecție organică, față de valrițelul ideilor novatoare din acel tulburător veac al istoriei ardelenice!”³⁹

LE RÔLE DE LA TRADUCTION ET DE LA PUBLICATION DU "PSAUTIER DE BĂLGRAD" DANS LE CONTEXTE DU XVIIe SIÈCLE. L'IMPORTANCE DE CET ACTE RELIGIEUX, CULTUREL ET POLITIQUE. LA CIRCULATION DU LIVRE

Résumé

Après avoir décrit les directions du développement politique, culturel et religieux de la Principauté transylvaine au milieu du XVIIe siècle, l'auteur situe *Psaltirea* (le Psautier), édité à Bălgrad, en 1651, dans le contexte de la politique culturelle et éditoriale promue par la Métropole de Bălgrad et les milieux princiers. Faisant fond sur la bibliographie existante et sur le contenu du livre, on établit le but culturel et politique de la traduction et de l'édition du *Psautier* à Alba Iulia, en 1651. Celui-ci occupe une place de choix dans la série des livres publiés en roumain à Bălgrad au XVIIe siècle.

³⁷ Jacques-Charles Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, IV, Firmin-Didot, Paris, s.a., c. 919—945; *Supplément*, II, c. 321—326.

³⁸ Aprecieri asupra importanței culturale și politice a textelor românești din epocă la: Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, 1976; Ion Istrate, *Barocul literar românesc*, București, 1982.

³⁹ Lucian Blaga, *Trilogia culturii. Orizont și stil. Spațiul mioritic. Geneza metaforei și sensul culturii*. Cuvînt înainte de Dumitru Ghișe, București, 1969, p. 150.

En dernière analyse, le *Psautier de Bălgrad* peut être considéré le point culminant de l'offensive calviniste et protestante à l'époque de la Principauté; il met en évidence la position de l'Eglise orthodoxe de Transylvanie, respectivement du milieu d'érudits de cette Eglise, où Simion Stefan occupait une place de choix, à l'égard de cette orientation politique. Les fragments cités du texte traduit et édité à Alba Iulia en 1651 et les investigations entreprises sur plus de 30 exemplaires (sur les 42 qu'on connaît jusqu'à présent) en ce qui concerne leur circulation, plaident en faveur d'un message politique et culturel autochtone, influencé par le baroque et la Réforme.

BISERICA ROMÂNĂ UNITĂ CU ROMA ÎN CĂUTAREA IDENTITĂȚII: PROBLEMA RITULUI ȘI ACTIVITATEA MIȘIONARILOR IEZUIȚI

VIOLETA BARBU

„Inculturația este întruparea Evangheliei în culturile autohtone și, în același timp, introducerea acestor culturi în viața Bisericii”.

Ioan Paul al II-lea, *Slavorum Apostoli*

1.1. Termenul de *inculturație* a apărut, ca neologism, în urmă cu o jumătate de secol¹; Ioan Paul al II-lea este însă primul suveran pontif care l-a utilizat în discursurile sale oficiale. Dimensiunea antropologică a acestui cuvânt nou s-a întărit și s-a difuzat apoi mai ales datorită cercelărilor postconciliare ale iezuiților². Cu toate acestea, procesul de inculturație este descris, în toată complexitatea semnificației sale, încă în instrucțiunile din a doua jumătate a secolului al XVII-lea emise de congregația De Propaganda Fide (1659): „Nu depuneți nici un zel, nu avansați nici un argument pentru a convinge aceste popoare să-și schimbe riturile, obiceiurile și moravurile, cu condiția ca acestea să nu contrazică, în chip vădit, religia și morala. Ce poate fi mai absurd decât să duci la chinezi Franța, Spania sau Italia sau oricare altă țară a Europei? Să nu introduceți la ei țările noastre, ci credința, cea credință care nu respinge și nu rănește riturile ori obișnuințele unui popor, cu condiția să nu fie detestabile, ci, dimpotrivă, le păstrează și le protejează”³. Precauția cu care perfecții congregației priveau atașamentul față de o anume identitate culturală asigurată de un rit specific, în interiorul căruia un popor își regăsea siguranța, nu era nouă. Nici unul din documentele privind unirea Bisericilor, atât cele emise la conciliul al XVII-lea ecumenic de la Florența⁴: *Bulla unionis Graecorum* „*Laetentur caeli*” (6 iul. 1439), *Bulla unionis Armeniorum* „*Exsultate Deo*” (22 nov. 1439), *Bulla unionis Coptorum Aethiopumque* „*Cantate Domino*” (4 febr.

¹ Pierre Charles, *Etudes missiologiques*. Louvain, 1956, p. 137.

² Pédro Arrupe, *Écrits pour évangéliser*, Paris, 1985, p. 169—175.

³ Hervé Carrier, *Évangile et culture*, Paris, 1987, p. 142—143.

⁴ Henricus Denzinger, Adolfus Schönmetzer, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Barcinone-Friburgi Brisgoviae-Romae, 1976, p. 330—343; Joseph Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, p. 359, 392 despre permisiunea de a celebra în ambele rituri.

1142), cit și cel emis în 1575 de Gregorie al XIII-lea *Decretum pro Ecclesia Graeco-Russiaca*⁵ nu conținea prevederi speciale în privința ritului, care rămânea neșchimbător,

În Biserica greco-catolică creată în Transilvania la începutul veacului al XVIII-lea, bătălia pentru rit va fi însă acerbă și se va prelungi, sub diferite forme, decenii de-a rândul. Pe fundalul tensiunilor sociale generale și al polemicilor teologice pe seama acestei probleme, evoluția zonei Bihorului prezintă două particularități distincte: crearea, după frământări dramatice, a diecezei sufragane greco-catolice de Oradea Mare (*Indefessum personarum* 23 iunie 1777) și existența, în acest district, a unor comunități românești catolice de rit latin.

4.2. La sfârșitul sec. al XVII-lea, ținutul Oradei Mari a trecut, o dată cu restaurarea episcopatului latin, prin inevitabila fază de descălvinizare, de restituire a ritului răsăritean. Această reîntoarcere la rit, la „magia neînțeleasă a cuvintelor slave” în care românii „deprinși a primi pe Dumnezeu prin simțuri bănuiau o tainică înrîurire făcătoare de minuni”⁶, a prins viață începînd cu 1692, la un an numai după diploma leopoldină din 1691 privind drepturile catolicilor, așa-numita „diplomă religioasă”. Descălvinizarea mai rapidă a Bihorului și Oradei prin raportare la Ardeal este datorată zelului episcopului de Muncaci, grecul unit Iosif de Camillis „vicar apostolic al poporului de rit grecesc în toată Ungaria și sfetnic al împăratului”⁷. El numi în 1694 „pe grecul Isaia vicar peste preoții care se aflau în jurul Oradei și în comitatul Bihorului”; în 1695, invitat de episcopul latin, vizitează Oradea Mare, asupra căreia își întinde jurisdicția, hirotonind preoți uniți. După zece ani de misionarism, în 1702, de Camillis făcea bilanțul restaurării cultului răsăritean, afirmînd că pe români nu numai că i-a decis la sfîntă unire cu Biserica Romei, ci mai întîi a trebuit să-i aducă la credința creștină, căci își scosese, la presiunea calvinilor, icoanele și crucile din biserică, preoții nîu se mai hirotoneau, ci primeau doar patente de la calvini, poporeni uitaseră de spovadă și de împărtășanie, într-un cuvînt, „ trăiau ca niște eretici”⁸. Starea de lucruri înfățișată de episcopul de Muncaci și măsurile sale nu se deosebesc de cele 28 de hotărîri ale sinodului din 14 septembrie 1700, între care numai punctul al 15-lea — obligația de a asculta liturghia duminică și în sărbători, sub pedeapsa ca, la a treia abatere, să se aplice excomunicarea — denotă o influență catolică⁹.

⁵ Denzinger — Schönmetzer, *op. cit.*, p. 439.

⁶ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I. București, 1915, p. 321 : „ceea ce iubeau ai noștri era ritul”.

⁷ Printre cele cinci puncte ale diplomei se prevedea : 1 din 3 candidați propuși de Dietă și de guvern pentru oficiile și demnitățile țării să fie catolic, număr egal de catolici în cetăți și orașe în posturile de senator și în alte posturi importante din administrație, abrogarea legilor și statutelor care-i priveau pe catolici de drepturi în favoarea reformatilor calvini etc. v. s.a. *Alte documente istorice relative la istoria românilor în „Transilvania”*, XVII, 1886, nr. 5—6, p. 39.

⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 321—322.

⁹ I. Ardeleanu, *Istoria diecezei româno-greco-catolice a Oradei Mari*, Gherla, 1883, p. 21—22.

⁹ Alexandru Grama, *Istoria bisericii românești unite cu Roma de la începutul creștinismului pînă în zilele noastre*, Blaj, 1884, p. 91—92.

2.1. Conform canonului IX al conciliului Lateran IV „Quoniam de officio iudicis ordinarii”, românii astfel aduși la unie intrau sub jurisdicția episcopilor latini de Oradea-Mare¹⁰, cărora trebuiau să le plătească dijmă. În 1692, părinții iezuiți se așează în Oradea¹¹, întemeindu-și un colegiu latin, în care se învăța catehismul lui Canisius, *Institutiones Christianae* și se dădeau reprezentații teatrale cu piese compuse ad-hoc¹². În ciuda rescriptului din 9 aprilie 1693 al împăratului Leopold¹³ prin care iezuiții nu se admiteau în serviciile bisericești, cardinalului Kollonics i se îngăduie totuși să-i trimită misionari în prima linie. „Non tantum unionem, sed etiam unitatem”¹⁴, aceasta a fost deviza partidei clerului latin și a fiilor Sfântului Ignățiu, cărora, în permanență cu mult tact și precauție, Sfântul Scaun și Curtea de la Viena au încercat să le impună o temperanță necesară. Avea nevoie de ea mai întâi războinicul, cardinal Leopold Kollonics, pentru care terenul misiunii era un câmp de luptă, întocmai ca acelea pe care-și începuse carieră armelor în tinerete, sub Ferdinand al III-lea, carieră pe care o prelungise, prelat devenind, în timpul asediului Vienei¹⁵. Au rămas săpate în epitaful așezat, pe mormântul său faptele de bravură săvârșite atunci: îmbărbătarea soldaților apărători, lupta cu ciuma, răscumpărarea creștinilor captivi. Epitaful nu consemnează gloria de a-i fi adus pe valahii din Transilvania la „dreapta credință”: contemporanii și biografii ulteriori nu uită totuși să amintească acest merit! Fervoarea lui Kollonics, care, pusă în relație cu temperamentul său de luptător, apare drept sinceră, a fost întreținută și de confesorul său Hevenes Gabriel¹⁶ (1656—1714), prefect provincial al iezuiților din Imperiu. Lui i se datorează organizarea învățământului (rector al Colegiului Academic Vinez, înființează facultatea de teologie de la Cașovia, seminarul alumnial de la Buda) extinsă până în Ardeal: prin intervenția sa, se reînființează în 1701 Seminarium Bathorianum cu un număr de aproape 200 de tineri înscriși¹⁷ și se instalează în Tîrgu Mureș o nouă misiune iezuită. În fața acestui „mare cărturar”, cum îl numea N. Iorga¹⁸, mitropolitul Athanasie înfățișă în 1701, la Viena, punctele sinodului ținut în același an, la 6 ianuarie. În pragul bolii și al morții, neostenitul Hevenes încearcă, fără să izbutescă, aducerea diecezei unite a Maramureșului sub jurisdicția Strigoniului, prin intermediul lui Serafim de Petrova, pentru care solicită lui Kollonics rehirotonisire, reconsacrare ca episcop și depunerea profesiei de credință, întocmai ca Athanasie¹⁹.

De data aceasta, nu un luptător își exercita voința de fier și tenacitatea în munca misionară, ci un ascet vestit pentru faptul că nu dormea

¹⁰ I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 23.

¹¹ Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség*, IV, Budapest, 1935, p. 369—373.

¹² *Ibidem*, p. 373.

¹³ G. Popovici, *Uniunea românilor din Transilvania*, Lugoj, 1901, p. 27.

¹⁴ Bunyitay Vincze, *Bihorvármegye oláhjai s a vallásúnia*, Budapest, 1892, p. 82.

¹⁵ Alexius Horányi, *Memoria Hungarorum et Provincialium*, II, Viennae, 1776, p. 413—

419.

¹⁶ Alexius Horányi, *op. cit.*, II, p. 108—113.

¹⁷ Biró Vencel, *A Báthory — Apórszeminarium Értésítője az 1928/29 — 1934/35*, Cluj, 1935, p. 5—16, și Mircea Țoca, *Clujul baroc*, Cluj, 1983, p. 64—66.

¹⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 336.

¹⁹ Scrisoare a lui Hevenes către Kollonics, Cluj, 1711, în N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, București, 1906, p. 284—285.

decît 4 ore pe noapte, purta lanțuri și cîntură scapulară ce se încarnase într-atît încît, în momentul morții, a fost nevoie de intervenția chirurgului pentru a-i fi scoasă ²⁰.

2.2. Echipa Kollonics—Hevenes acționa pe termen lung, de cele mai multe ori de la depărtare: brațul efectiv al operei de convertire era însă iezuitul Barányi Paul (1658—1719), „parochușul Besearecii Catholicești de la Belgrad”, profesor timp de patru ani de „humaniores” la colegiul clujean și prefect al școlilor iezuite din întreaga Transilvanie (1713) ²¹. În 1705, Barányi devine „theologus Episcopi Valachorum” și în această calitate, așa cum scrie istoricul Stefan Katona ²², „multis Valachit ad unionem reversus”. Modul în care Barányi și-a făcut simțită autoritatea în discuțiile sinodale a fost deja înfățișat de N. Iorga ²³. La „soborul mare” din 1697, Barányi insistă pentru acceptarea celor patru puncte de credință: purcederea Sfîntului Duh de la Fiul, chestiunea azinelor, purgatoriul, primatul papal, consimțind la „integritatea și puritatea ritului grecesc” ²⁴. Un an mai tîrziu, în actul latin redactat tot de el în urma sinodului din 1698, păstrarea ritului nu mai este pomenită ²⁵.

Intențiile sale în privința unirii sub acest aspect pot fi mai clar descifrate în activitatea lui de cateheză. În ciuda unei confuzii prezente în foaia de titlu unde este menționat Barányi Laszlo, Barányi Paul este autorul ²⁶ catehismului pentru copii *Pinea pruncilor* (Bălgrad, 1702), tradus din ungurește în română de Ianoș Duma, catolic din comunitatea românească emigrată din Banat la sfîrșitul secolului al XVII-lea în Bărbant, lângă Alba-Iulia și treacă de la calvinism la catolicism ²⁷. Tipăritura cuprinde 9 părți și conține toate elementele dogmatice ale unui catehism latin: purgatoriul (f. 30v), primatul scaunului Romei (f. 292) ²⁸ etc. Apariția lui la numai trei ani după imprimarea *Bucavnei* (Bălgrad, 1699), catehism al Bisericii Răsăritului, nu lasă nici un dubiu asupra intențiilor lui Barányi.

²⁰ A. Horányi, *op. cit.*, II, p. 113.

²¹ A. Horányi, *op. cit.*, I, p. 115 și idem, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium*, I, Pesta, 1792, p. 286.

²² *Historia Critica Regum Hungarice*, vol. XXXVIII, Pest, 1778—1817, p. 847.

²³ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria...* p. 323 et sqv.

²⁴ „...impense rogavit omnes jubendo esse securos die integritate ac puritate ritus graeci”, v. Nic. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis*, I, p. 163.

²⁵ D. Prodar, *Simplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 140.

²⁶ V. pagina de titlu după exemplarul fotocopiât păstrat la BAR sub cota CRV I 133 și BRV I nr. 133, Barányi Ladislaus este cunoscut ca autor al unei *corografii*, cf. A. Horányi, *Nova Memoria*, I, p. 286, în timp ce Barányi Paul este menționat în aceeași lucrare (p. 287) ca autor al unui Catehism valah și ca paroh al bisericii catolice de Alba Iulia, funcție pe care Barányi Ladislaus n-a îndeplinit-o niciodată.

²⁷ V. Paul Binder, *Contribuții la studierea factorilor interni în problema dezvoltării scrisului în limba română (secolele XVI — XVIII)*, în „Apulum”, XX, 1982, p. 179—180.

²⁸ „Î: Sufletele ce sînt în purgatorium au parte și folos în fapte bune? R: Au, că prin credință și prin nădejde și dragoste sînt unii cu noi legați”; „Î: Că ce se numește beseareca sfîntă a fi de la Roma?” „R: Pentru aceea că beasereca Romei easte muniă altor beseareci, că Iristos i-au dat să fie cap altora”. Despre această tipăritură, v. Ion Mușlea, *Pinea pruncilor (Bălgrad — 1702): Din istoria unei cărți românești, în Omagiu profesorului Ion Lupaș, București 1941*, p. 617—631 și Ș. Pașca, *Pinea pruncilor (Bălgrad, 1702)*, în DR, X, 1943, p. 319—329.

Un an mai târziu, în 1703, „cu osîrdia R. P. P. Szociei lui Issus”, se tipări la Cluj traducerea iezuitului român George Buitul după *Catechismul* lui Petrus Canisius: *Catechismus szau Summa Krédinczei Katholicest*²⁹.

2.3. Se instalează pe dată, încă din această perioadă, o tensiune ce se va dovedi mai apoi dramatică, între exigențele aride și epuizante ale zeloșilor misionari iezuiți și necesitatea obiectivă, de care erau de altfel conștienți, ca fiecare individ să-și păstreze libertatea și demnitatea personală, exercitate în actul neconstrâns al opțiunii.

2.3.1. În aceste circumstanțe tensionate, două documente deschid o dublă perspectivă de afirmare a identității românești. Decretul lui Leopold I din 1702, cel mai vechi act profan tipărit în românește cu litere latine, afirmă libertatea deplină de opțiune a românilor între religiile recepte și „rîndul și obiceiul lor cest de acum”³⁰. Dincolo de circumstanțele politice, care au dictat această atitudine și care nu intră în vederile studiului de față, decretul leopoldin oferă românilor transilvăneni șansa maturizării printr-o alegere liberă, lipsită de constrângere. Împăratul dezmințe formal că „gîndul și mintea noastră împărătească ar fi acestea: cum că noi pre români la împreunare și lege catolicească am vrea să-i silim și să-i întărim”, și interzice „sub pedeapsă și ceartă foarte tare a minii noastre” ca cineva să-i atingă pe români „într-această slobozie a lor”³¹. Iată, pe scurt, în acest decret, germenii ce vor duce, în mod ireversibil, către conturarea unui *profil antropologic național*, care, înțelesat uneori de umbrele naționalismului religios, se va clarifica treptat în componentele sale esențiale: caracter național, mentalități, moravuri, comportament, profunzime sufletească. Acești germeni, în termenii unei „teologii a națiunii”³² pot fi identificați în: personalizarea națiunii românești din Transilvania și în interogarea liberă, conștientă și responsabilă asupra identității confesionale a fiecărui individ aparținând acestei națiuni. Sînt primele cîștiguri însemnate, care, în planul structurilor mentale, vor avea, pe termen lung, repercusiuni adînci, chiar dacă nu tot atît de importante ca miza politică și socio-materială a unirii. Esențială în planul edificării persoanei și a comunității, această libertate de opțiune, exercitată și practic prin investigațiile și anchetele întreprinse de comisiile Dietei sau de autoritățile imperiale, a inclus în conștiința românilor acele elemente ce construiesc identitatea: sentimentul diferenței, conștiința apartenenței, restructurarea raporturilor dintre autoritatea spirituală și cea temporală. În această reconfigurare intrau relațiile noi dintre laici și preoți în comunitatea parohială și se intersectau permanent vectorii politicii promovate de Curtea de la Viena cu interesele specifice ierarhiei ecleziastice catolice din imperiu, ale Sfîntului Scaun și ale misionarilor iezuiți.

Pe axa valorilor ce construiau această identitate se situa, într-o poziție cheie, ritul.

²⁹ A. Veress, *Bibliografia română-ungară*, I, București, 1931, p. 152—153.

³⁰ *Ibidem*, p. 148.

³¹ *Ibidem*.

³² Czesław Baran, *Théologie de la nation en Europe orientale*, în *The Common Christian Roots of the European Nations*. Le Monnier-Florence, 1982, p. 1034—1035.

Nu întâmplător cel de-al doilea document important din prima fază a unirii a fost scrisoarea papei Clement al XI-lea adresată în 1705 cardinalului Kollonics privind ritul noii Biserici unite cu Roma. Epistola a fost publicată de Petru Pavel Aaron în *Doctrina christiana* (Blaj, 1757) ³³. Invocînd decretul conciliare anterior, Clement al XI-lea interzicea uzurparea ritului grecesc al Bisericii unite cu Roma în consacrare, ordonare, în serviciul divin și în administrarea sacramentelor, chiar și în cazul cînd se face sub pretextul propagandei credinței. Motivul cel mai important este acela de a nu stîrni suspiciunea și teama schismaticilor care sînt cîștigați la noua credință. De asemenea, se permite misionarilor de rit latin să treacă, acolo unde necesitățile o impun, la ritul grec, păs-trîndu-și libertatea ca, odată încetată această necesitate, să se întoarcă la ritul latin, a cărui constantă disciplină și observanță trebuie să o păș-treze.

Că acest document a rămas necunoscut vreme de mai multe decenii clerului și ierarhiei unite, o dovedește rezoluția sinodului din 1742 în care se cere: „Pentru că mare scădere și pagubă simpte clerul și neamul nostru rumânesc unit din Ardeal din trecerea rumânilor la ritușul latinesc, cu smerenie să roagă S.S. Mării Sale ca să sîrguiască împreună cu părintele pater theolog a dobîndi de la prea Sf. Patriarh Apostolică poruncă cum nimenea din ritușul nostru cel grecesc să nu fie slobod a trece la ritușul latinesc, precum aceasta și în țara leșască s-au oprit” ³⁴. Era aceasta o simplă măsură de prevedere împotriva prerogativelor teologului iezuit care, prin a doua diplomă a unirii, devenise *causarum generalis auditor*, controla corespondența, numirile, judecățile canonice, cheltuielile și exercita cenzura?

3. Evoluția situației speciale din dieceza Oradei Mari avea să arate că schimbarea ritului nu îmbrăca numai forma unor cazuri individuale, ci a dus la formarea unor comunități românofone de rit latin.

3.1. Jurisdicția exercitată de episcopul latin, care era totodată și comite suprem al Bihorului, a avut ca primă consecință perceperea dijei de la românii uniți. De această situație profită Sofronie de Ravanița, episcop sîrbesc al Aradului, care-n repetate rînduri, în perioada 1720—1727, a încercat întoarcerea românilor uniți din comitatul Bihorului la vechea credință ³⁵. În aceste condiții, canonicul de Oradea László Pál „*praepositus de Ruthensis, archidiaconus ritus Graeci*”, întreprinde o vizitație canonică, în care efectuează recensămîntul parohilor de rit grec din dieceză: nume, vîrstă și stare, unde și cine l-a sfințit: *Visitatio et instructionaliter elaborata connotatio presbyterorum Graeci ritus* ³⁶, destinată cardinalului Emeric Csáky. Datele vizitației canonice întreprinse în 1724—1725 se prezintă astfel: 24 de preoți sfințiți de Ioanichie Martinovici, episcop al Aradului, 8 preoți sfințiți de episcopul Iosif de Camillis.

³³ Cf. exemplarul păstrat la BAR sub cota CRV I 303, p. 191—192.

³⁴ D. Prodan, *op. cit.*, p. 152—153.

³⁵ I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 23—24: în 1724 se-ntore de la unire credincioșii din Secădate, iar în 1727 cei din Széltálló.

³⁶ Bunytay Vincze, *A váradi püspökség*, IV, p. 451.

al Muncaciului, 8 de Athanasie, 5 de episcopul Sofronie din Ravanița al Aradului, 4 hirotoniți de Sofronie mitropolit de Karlowicz, 2 sfințiți de Iosif Stoika, episcop de Maramureș, 2 sfințiți de Dosoftei Teodorovici de Moisei, episcop de Maramureș, 1 sfințit de Iosif Hodermarsky, episcop de Maramureș, 1 sfințit de Damaschin episcop al Rîmnicului și unul provenit din Moldova (Vladislav din Kis Uyfalú), încă nehirotontisat ³⁷.

Rezultatele vizitațiunii sînt, firește, neconcludente, întrucît singurul criteriu de calificare a opțiunii confesionale a preoților este indirect: orientarea pro sau antiunită a ierarhului care i-a sfințit. Or, și în această privință, situația era ambiguă: dacă despre Athanasie și Iosif de Camillis știm cu siguranță că erau uniți, dacă asupra celor doi episcopi cu numele de Sofronie, asupra lui Iosif Stoika și a lui Damaschin nu plana nici o îndoială că erau atașați Bisericii Răsăritului, în schimb despre Ioanichie Martinovici, episcop al Aradului — „Jonyika”, cum îl numește documentul — știm doar că manifesta o atitudine favorabilă unirii ³⁸. În ce măsură era ea sinceră, nu se poate stabili; cert este că el a sfințit cel mai mare număr de preoți din comitat.

Dincolo de interesele imediate materiale — cine plătește și cine nu plătește decima episcopului latin — recensămîntul preoților a pus în evidență o altă realitate: atîtă vreme cît în dieceză nu se afla un episcop unit, preoții erau nevoiți să călătorească pînă la Muncaci sau la Făgăraș ca să se sfințească.

4. Eforturile păstorilor latini ai Oradei în bătălia unirii n-au început nici o clipă. În 1733, contele Forgách Pál, vicar capitular și viitor episcop latin de Oradea (1747—1757), văzînd că românii orădeni se despărțeau din ce în ce de la „dreapta credință” catolică, în ciuda faptului că la Velența exista o biserică unită destinată rutenilor, ia hotărîrea să cedeze valahilor de rit grecesc o casă în „forum Varadini”, spre a le servi drept lăcaș de cult ³⁹. Tentativa de a face misionarism prin preoți latini care trecuseră, ad hoc, de la ritul latin la cel oriental (Petru Gergelyfi, Grigorie Csillagházy) ⁴⁰ s-a lovit de barierele lingvistice: cei doi nu stăpîneau bine limba română.

4.1. În timp ce românii se plîng împărătesei de obligația decimei prestate episcopului latin ⁴¹, ancheta făcută la 21 februarie 1757 în districtul Bihorului afirmă existența a 147 de sate unite: episcopia latină fusese reprezentată în comisie de Forgách Pál, vicar capitular, de canonicul Oradei, Francisc Pollentari și de prepozitul Matia Jurcovicz ⁴². Neuniții au participat prin episcopul Aradului Isaia Antonovici, „păstor bun” care cerea numai dăjdea cea veche și se trudea pentru întoarcerea

³⁷ *Ibidem*, p. 460.

³⁸ V. N. Iorga, *op. cit.*, p. 368.

³⁹ Bunyitay Vincze, *Bihari ármegye*, p. 49: *Vila et ceta Pauli Stephani Comitis Forgách.*

⁴⁰ Ștefan Tăședan, *Din viața și activitatea primului episcop sufragane român de Oradea Mare (1718—1777)*, în „Cultura creștină”, IV, 1914, nr. 9, p. 262.

⁴¹ I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 28.

⁴² Ștefan Tăședan, *Unirea Bihorului în 1737*, în „Cultura creștină”, III, 1913, nr. 7, p. 489—503. Ancheta nu s-a condus după principii de imparțialitate: astfel, locuitorii români ai comitatului n-au fost întrebați dacă vor sau nu să fie uniți, ci numai dacă vor să fie supuși episcopului latin orădean, au fost anchetați numai preoții, primarii și 4—5 delegați, nu și restul parohiei etc., v. Șt. Lupaș, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, I, Oradea, 1935, p. 34—35.

la ortodoxie ⁴³, și de preotul Ioan Ioanovici. Curtea decide totuși suspendarea dreptului de percepere a decimei de către episcopul latin.

4.2. Ideea de a crea un vicariat episcopal pentru ritul oriental datează tot din 1737 și se pare că a aparținut lui Forgách Pál ⁴⁴. Episcopul latin Nicolae Csáky, consultând consiliul locuitorilor ⁴⁵, îi scrie episcopului Inochentie Micu în această chestiune, primind din partea acestuia sugestia ca să fie numit Ladislau Hátas. La 16 septembrie 1738, Hátas este arhidiacon în Oradea ⁴⁶, pregătindu-se să fie sfințit episcop vicar, onoare la care nu i-a fost dat să ajungă, căci moare în 1746 ca „protopop de varmeghe”.

În aceste condiții, alegerea s-a oprit asupra lui Meletie Kovács, macedonean, născut în 1707 din părinți greco-orientali ⁴⁷. După ce, în 1736 și-a depus profesiunea de credință în mâinile episcopului Okolicsány, Kovács deveni protopop al Oradei. Demersurile pe lângă Roma și pe lângă împărăteasa Maria Tereza aveau să dureze aproape 10 ani. Cererea adresată de episcopul Forgách la 22 februarie 1748 Sfântului Scaun se bizuia pe următoarele argumente ⁴⁸: 1. în districtul Bihorului există deja mai mult de 100 de parohii unite, numărând 40.000 de suflete, la care ar mai fi de adăugat circa 50.000 de suflete care s-ar putea converti, astfel încât, atât pentru deosebirea de rit, cât și pentru mulțimea credincioșilor este necesară instituirea unui vicariat; 2. poporul de rit grecesc se rupe ușor de biserica catolică latină și aceasta se întâmplă de regulă la intervenția episcopului schismatic; drept care, Forgách este de părere că episcopii care se vor numi să se instituie de așa manieră încât atât în ființa lor (*tam in esse*), cât și în acțiunile lor, să atirne de episcopul latin de Oradea. Supunerea față de episcopul latin era mai clar definită în ultimele două puncte ale cererii: episcopul de rit grecesc să fie numit sufragane sau auxiliar, iar catedrala să-i fie desemnată în Oradea, ca să se poată controla mai ușor activitatea sa și să se poată înlătura „corupțiile ce au intrat în ritul celor ce au fost în schismă”.

După consultări prealabile cu mitropolitul de Kálocsa și ca răspuns la cererea lui Forgách ⁴⁹, papa Benedict al XIV-lea dă, în consistoriul ținut în 12 iulie 1748, decretul în virtutea căruia Meletie Kovács este numit episcop sufragane (vicar de rit grecesc al diecezei orădene), potrivit canonului al IX-lea al conciliului al IV-lea Lateran, cu titlul de „Tegeanum in partibus infidelibus”. Bula de întărire poartă data de 16 septembrie 1748.

Acest pas important către garantarea păstrării ritului oriental sesizase într-adevăr punctele vulnerabile ale unirii: inaderența credincioșilor orientali la problemele abstracte de dogmă, compensată de sensibilitatea față de doi factori concreți: ritul grecesc și personalizarea puterii spirituale într-un ierarh care să constituie garantul acestui rit. Efor-

⁴³ N. Iorga *op. cit.*, p. 368.

⁴⁴ Ștefan Tășiedan, *Icoane din viața poporului român din Bihor (1726–1748)*, în „Cultura creștină”, II, 1912, nr. 5, p. 142.

⁴⁵ *Ibidem*; N. Iorga, *op. cit.*, p. 401–402.

⁴⁶ Ștefan Pop, *Din istoria bisericească a Bihorului*, în „Cultura creștină”, III, 1913, nr. 12, p. 367.

⁴⁷ Ștefan Tășiedan, *Din viața și activitatea primului episcop sufragane*, p. 259.

⁴⁸ Ștefan Tășiedan, *op. cit.*, p. 263.

⁴⁹ *Ibidem*.

turile episcopului latin al Oradei de a crea „scholae valachicae” în 13 locuri, frecventate de circa 600 de elevi care deprindeau „bazele credinței” (*in rudimentisque fidei imbuti*)⁵⁰ nu erau suficiente. Era de ajuns ca un episcop schismatic să cutureiere satele, ca oamenii să fie cuprinși, așa cum scria Petru Maior mai târziu despre lupta lui Inochentie Micu împotriva „tocmealelor” noi „ispitițe de iezuviți”, de „frica aceea din inimă care o așea, să nu li se schimbe leagea cea veachie”⁵¹. Or, garanția pentru adevărata „lege” o oferea, în ochii credincioșilor români, episcopul.

Dar, ceea ce Sfântul Oficiu realizase în 1716 în privința lui Ioan Giurgiu Pataki⁵², căruia nu i-a permis, în ciuda presiunilor Vienei, să slujească în ambele rituri, ci numai în cel oriental, și nici să rămână ca episcop vicar de rit grecesc sub jurisdicția episcopului latin Martonffy, s-a pierdut cu numirea lui Meletie Kovács. Episcopul Forgách, conștient de această situație, se și grăbește la 30 noiembrie 1748 să-i precizeze lui Kovács atribuțiile⁵³, după cum se va vedea, extrem de limitate. Vicarul de rit oriental n-avea dreptul la vizitație canonică fără știrea vicarului general latin, n-avea dreptul să amendeze, să judece ori să caterisească pe preoți, nici să numească pe diaconi fără învoirea expresă a superiorilor săi. Se înțelege de la sine că subordonarea aceasta, astfel instituită, era mult mai fermă și mai precis reglementată decât relația dintre episcopul de Făgăraș și teologul iezuit.

4.3. La-nceput, lucrurile păreau să meargă, din punctul de vedere al latinilor⁵⁴, destul de bine, între preoțimea și poporul de ambele rituri dominând pacea și liniștea. Tensiunile izbucniră în 1751, când episcopul greco-oriental arădean Sinezie începu să viziteze poporul neunit al diecezei arădene, propagând întoarcerea la Biserica Răsăritului și promițând imunități fiscale⁵⁵. Între Sinezie și Forgách izbucni un conflict și plingeri din ambele părți plouau la Viena, unde amândoi episcopii solicitau sprijinul imperial.

Recursul la autoritatea politică s-a dovedit a fi, în mod paradoxal, defavorabil celor care speraseră mai mult în ajutorul ei: latinilor. Și nu atât din pricina grijii pentru obiectivitate proprie birocrăției austriece și de la care comisia de anchetă numită de împărăteasa Maria Tereza nu a abdicat în cei patru ani, cât a activat la Oradea și în comitatul Bihorului.

⁵⁰ Bunyitay Vincze, *Biharvármegye*, p. 59.

⁵¹ Apud Octavian Bârlea, *Biserica Română Unită și ecumenismul Corifeilor Renașterii culturale (Die Rumänische Unierte Kirche und der Ökumenismus der Koryphäen der Kulturellen Renaissance)*, în „Perspective” (München), V, 1983, nr. 3–4, p. 49.

⁵² O Bârlea, *op. cit.*, p. 38–39.

⁵³ Șb Lupșa, *op. cit.*, p. 35–36; N. Iorga, *op. cit.*, p. 410; Șt. Tășiedan, *op. cit.*, p. 264.

⁵⁴ Opinia îi aparține lui Adam Patachich, vicar latin și viitor episcop titular între 1759 și 1776, cf. I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 27.

⁵⁵ I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 27.

4.4. Rezultatele dezastruoase ale anchetei, desfășurate în prima fază sub președinția mitropolitului de Kálocsa, puteau fi deja întrevăzute încă din instrucțiunea imperială⁵⁶ ce trebuia să îndrume mersul lucrărilor.

Primul punct al instrucțiunii reia principiul libertății de conștiință în privința confesiunii, enunțat încă de Leopold în diploma din 1702. Locuitorii satelor trebuiau chestionați unul câte unul, nu prin deputați sau martori, căci nimeni nu poate să răspundă la o întrebare de conștiință în numele altora. Ce consecințe a avut acest principiu asupra conștiinței demnității personale a românilor, asupra raporturilor dintre laici și preoți, sint ușor de prevăzut. Oă enoriașii de rînd n-au mai urmat orbește opțiunea preotului lor ne putem lesne imagina. Mai greu de crezut este că fiecare în parte avea discernămintul necesar să judece într-o atare problemă, dincolo de circumstanțele exterioare, adică de presiunea colectivității. De aceea, era inevitabil ca singura ruptură posibilă în planul structurilor mentale să se petreacă nu la nivelul individ/colectivitate, ci în natura relației dintre colectivitate și persoana care întrupa autoritatea spirituală: preotul. Pentru a se garanta sinceritatea răspunsurilor, instrucțiunea afirma egalitatea supușilor sub scutul împăraresc și nu admitea ingerența forței „în privința religiei”. Mai mult chiar, în punctul al treilea regăsim o teză fundamentală a ideologiei Aufklärung-ului: egalitatea naturală a tuturor oamenilor în fața legii și a lui Dumnezeu. De aceea, pentru menajarea susceptibilităților și dintr-o maximă grijă pentru nepărtinire, se recomandă procedarea cu cît mai multă precauție și tact atît în privința acuzațiilor aduse episcopului Sinezie, cît și în privința vinovăției eventuale a episcopului latin și a Capitlului orădean,

Anchetarea violențelor comise de ambele părți, reabilitarea în jurisdicție a preoților de ambele confesiuni alungați trebuiau să se desfășoare „punct vor punct”, iar documentele anchetei împreună cu raporturile comisiei să fie trimise pe sub mînă, într-un mod neobservabil (auf vorermelt unvermerkte Weisze, einfolglich unter Hand) la Curte.

În sfîrșit, dreptul la exercitarea liberă a confesiunii este garantat prin lege, căci orice violență, indiferent de ce parte, va suporta rigorile legii pentru tulburarea ordinii publice.

Tocmai această excesivă scrupulozitate a instrucțiunii imperiale avea să dea, inevitabil, cîștig curentului de opinie majoritar conservator. În zadar se încuraja exercițiul libertății individuale în rîndul unei populații care nu avea adînc înrădăcinat decît imobilismul tradiției, „legea părinților și strămoșilor” săi, dincolo de care noutatea, schimbarea erau primejdii aducătoare de neliniște.

4.4. Dar desăvîrșirea dezastrului se produse atunci cînd, pentru cei care aveau dubii, comisia alcătuită din Philippides de Gaja, generalii De Ville și Hadik, la care s-a adăugat notarul Adam Kollar și mitropolitul de Kálocsa ca președinte în prima fază⁵⁷, elaboră grilele chestionarelor, separat pentru preoți, separat pentru popor⁵⁸. Pentru cei dintii

⁵⁶ Ilurmuzaki, VII, p. 15—17, și I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 28—29.

⁵⁷ St. Lupșa, *op. cit.*, p. 37.

⁵⁸ Buny'tay Vincze, *Biharvármegye*, p. 67.

fu concepută o grilă mai complexă din 21 de întrebări; dar alături în chestionarul pentru poporeni, cât și în cel pentru preoți, un nucleu de aproximativ 10 întrebări forma miezul anchetei. Între acestea, problemele privitoare la cele 4 puncte dogmatice ale unirii se dovediră a fi o capcană periculoasă în care căzură chiar cei ce imaginaseră chestionarul. Cele mai multe întrebări se refereau la dogma treimică și la *Filioque*⁵⁹: „Credeți că Duhul Sfânt purcede și de la Tatăl și de la Fiul”? cu varianta „de unde purcede Duhul Sfânt?” „de ce credeți că Sfântul Duh purcede de la Tatăl?” „de unde înțelegem acest lucru?” „ce se obișnuiește să se obiectize la aceasta?” „pe ce vă biziți când spuneți că Sfântul Duh nu purcede și de la Fiul?” La aceste întrebări, credincioșii români răspund cu greutate, confuz: unii sînt de părere că persoanele Sfintei Treimi nu sînt egale, Dumnezeu Tatăl fiind mai mare, Locuitorii satului Cocioaba nu s-au putut decide nici măcar dacă există un singur Dumnezeu ori trei! În chestiunea purcederii Sfântului Duh, sătenii roagă pe comisari ca aceste întrebări să le fie puse preoților⁶⁰.

Cele mai ciudate și neașteptate răspunsuri s-au căpătat la întrebarea: „cine este capul Bisericii?” Un tânăr preot de 27 de ani dă un răspuns antologic: nu știe, fiindcă și-a pierdut cartea. Mulți îl numesc pe vlădica Sinezie al Aradului, alții pe împărat, unii pe cei patru patriarhi ai Răsăritului, alții, mai numeroși, pe patriarhul Ierusalimului. Un preot bătrîn o consideră drept cap al Bisericii pe împărăteasa Rusiei, dar este dojenit aspru pentru asta. Dincolo de confuzia dintre autoritatea politică și cea bisericească care merge pînă la substituie, comisia a putut să constate că nici măcar la această întrebare, cea mai transparentă și înai directă dintre toate cele ce priveau dogmele, nu s-au putut obține răspunsuri corecte, nici chiar din punctul de vedere al dogmelor răsăritene. Nu e de mirare că popa Petru din Sărsig, de 80 de ani, își mărturisește credința în Sfînta Treime, Maica Domnului și împăratul Leopold, promovat la rangul de „mîntuitor”, căci a scăpat țara de turci⁶¹.

Concepția despre purgatoriu se mișcă și ea în limitele largi ale fanatiei: cei din Cristur și Pociovoliște cred că este locul unde sufletele așteaptă să fie eliberate; cei din Toplița știu în plus că aceste suflete au nevoie de rugăciunile celor vii, alții îl numesc Eden, o cîmpie unde sufletele se purifică; în sfîrșit, purgatoriul se suprapune peste vămile văzduhului pe care sufletul trebuie să le parcurgă în drumul său spre Dumnezeu (diacul Ion din Pociovoliște)⁶².

4.5. Minuțiozitatea și seriozitatea anchetei fuseseră, din capul locului, o eroare de tactică. Ceea ce pentru orice copil catolic ajuns la vîrstă, confirmării reprezintă un minim de cunoștințe religioase în materie de dogmă, pentru majoritatea preoților răsăriteni, străini de practica catehezei, totul devenea complicat și de neînțeles, o „adevărată filozofie”⁶³, cum se exprimă, indignat unul dintre ei. Căci ignoranța preoților și credincioșilor în problema adevărurilor de credință era într-adevăr uriașă, capabilă să pună pe gînduri chiar și pe un ierarh oriental, nu numai

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 37–38; Bunyitay Vincze, *Biharvármegye*, p. 68; Florian Dudaș, *Manuscrisele românești medievale din Crișanș*, Timișoara, 1980, p. 92.

⁶¹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 38.

⁶² Bunyitay Vincze, *Biharvármegye*, p. 68.

⁶³ Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 38.

pe latinii din comisie ce se vor fi îngrozit, firește, de vreme ce unele opinii emise nu mai puteau figura, de bună seamă, nici în teologia schismatică, ci de-a dreptul printré erezii.

Rezultatele anchetei scoaseră la lumină deci o situație cu totul neașteptată: după mai multe decenii de propagandă unionistă în dieceza Oradei Mari, doar opt parohii rămaseră atașate unirii, numărînd 1952 de suflete capabile să primească sfintele sacramente și 823 declarate ca incapabile ⁶⁴. Era însă firesc ca un recensămînt bazat pe verificarea asimilării celor patru puncte dogmatice ale unirii să conducă la astfel de rezultate. În fond, cu puțină abilitate, membrii comisiei puteau să conchidă liniștiți că nici aceia care se declaraseră neuniți nu erau, din punct de vedere dogmatic, foarte corect angajați pe linia „ortodoxă” a credinței răsăritene. Ceea ce era însă mai puțin liniștitoare era lipsa de identitate a noii Biserici unite cu Roma; ea era mai evidentă tocmai în punctul în care unirea se vrusese mai ușor de asimilat: problema ritului. Ancheta dovedise pe deplin că nu se putea miza pe discernămîntul credincioșilor în materie de diferențe dogmatice; acest palier abstract nu putuse fi proiectat în interiorul unor structuri mentale sensibile doar la expresivitatea concretă a formelor exterioare: ritul și obiceiurile. Or, din moment ce atît pentru uniți cît și pentru neuniți ritul era același, atunci unde mai era diferența creatoare de identitate? Răspunsul fusese sugerat de una din întrebările anchetei: jurisdicția episcopală ⁶⁵. Formula vicariatului de rit oriental subordonat episcopului latin își dovedise, cu ocazia aceasta, ineficacitatea.

5. În acest moment de criză, au fost imaginate două soluții: pe de-o parte, elaborarea unei teologii a unirii cu o pastorație proprie, iar pe de alta, crearea unor comunități românofone de rit latin. Cea dintîi inițiativă a aparținut episcopului Petru Pavel Aaron ⁶⁶, iar cea de-a doua, cum era de așteptat, iezuiților.

⁶⁴ I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 30. Raportul lui De Ville este extrem de dur la adresa latinilor: „Le clergé latin par un vile et sordide inténet s'est servj de tous les moyens les mains licites pour faire passer tout le peuple pour uni pour en tirer les diques”, apud Bunyilay Vincze, *Biharvármegye*, p. 69, Protocolul final al anchetei poartă data de 10 nov. 1756, *ibidem*, p. 71.

⁶⁵ Preotul din Brădel, întrebat de care episcop ține, de cel de Oradea (Meletie Kovács) ori de cel de Arad (Sinezie), răspunde: „să văd, în orice caz cu acela cu care ȳa ține satul, pentru că altfel mă alungă”, apud Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 38.

⁶⁶ Principalele direcții ale teologiei unirii erau: 1) instruirea în cele patru puncte ale Conciliului de la Florența adoptate și de Biserica română unită cu Roma; 2) integrarea teologiei răsăritene (tradiția patristică, dreptul canonic al praxilelor) în cea apuseană; 3) elaborarea unei noi discipline ecleziastice; 4) problema ritului. Primei direcții i-au fost subordonate: *Floarea adevărului* (Blaj, 1750) alcătuită de călugării bazinlitani blăjeni și în care se prezintă, și istoria *Soborului de la Florența* (v. BAR, CRV I 276, p. 51—53), *Doctrina christiana* (Blaj 1757) a episcopului Aaron, euprinzînd o istorie a schismei fotiniene și a sinodului florentin (v. BAR, CRV I 303, p. 150—154 și respectiv 159—160), și *Statutele sinodului de la Florența din 1439* (Blaj, 1762), traduse de același Petru Pavel Aaron, v. Aurel Răduțiu, Ladislau Gyemánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania lipărite în limba română (1701—1847)*,

5.1. Încurajați de noul episcop latin al Oradei, Patachich Adám (1759–1776)⁶⁷, misionarii iezuiți își intensifică activitatea. Socolilele capitolului arată⁶⁸ sumele cheltuite „ad pias causas gr. ritus” și pentru școlile deschise de iezuiți elevilor uniți, între anii 1760 și 1770. Judecînd după progresia acestor sume (66 de florini renani în 1760, 1810 de florini renani în 1765), numărul elevilor era în creștere.

În afara de încurajarea învățămîntului pentru elevii catolici de rit grecesc și de construirea mănăstirii bazilitane căreia i se alocă peste 22 000 de florini între 1760–1762⁶⁹, Patachich Adám apelează la colegiul iezuit din Oradea, dintre ai cărui profesori va recruta părinți iezuiți români, pe care îi va numi coadjutori misionari pe lângă episcopul sufragane de rit oriental, Meletie Kovács. Cel dintîi va fi Dobra Ladislau SI, ce va îndeplini această funcție între 1764 și 1767⁷⁰, urmat de Dobra Iosif SI pentru perioada 1767–1771⁷¹.

5.2. Personalitatea iezuitului român Ladislau Dobra (1720–1784)⁷² merită o atenție deosebită. Elev al colegiului de la Cluj, Dobra și-a făcut noviciatul în colegiul iezuit de la Trencin aproximativ în anii 1735–1737⁷³, împreună cu Dobra Iosif, Inochentie Micu, Daniel Theodor⁷⁴ etc. Orator și poet, așa cum îl califică Ștefan Katona⁷⁵, Dobra este au-

București, 1981, p. 82–83. În cea de-a doua direcție se încadrează tentativa episcopului Aaron de a promova pe Sf. Ioan Damaschianul la rangul de teolog oficial al Bisericii unite după modelul tomișt: *Opere philosophica et theologica Sancti Ioannis Damasceni* (Blaj, 1763), v. O. Bărlă, *op. cit.* p., 139–140. De o importanță aparte este manualul de disciplină ecleziastică destinat preoților: *Păstoriceasca datorie dumnezeieștii jurme vestită* (Blaj, 1759) în care vlădica Aaron formulează 10 porunci privind hirotonirea, supunerea către ierarhul locului, obligații de propovăduire și căsătorie ale preoților, toate argumentate pe baza dreptului canonic al sinoadelor răsăritene prevăzute în *Pravila* de la Tîrgoviște (1652). O singură inovație catolică poate fi detectată: punctul al noulea interzice divorțul laicilor și recăsătorirea soților pînă la moartea unuiu dintre ei (BAR, CRV, I 593, exemplar fotocopiat după cel păstrat în filiala de la Cluj a BAR, p. 192–194). Între cărțile prohibite se menționează apocrifele legate de Minunile Maicii Domnului (*Amartolen Soliria*), (p. 33–35), iar la punctul al șaselea regăsim o listă de obiceiuri românești condamnabile, ce nu par astăzi lipsite de interes pentru etnografi sau pentru istoricii mentalităților: „răjitorii, descintece, fermecătoare, vîrsări cu țeară, baiere, advare de farmer, sâmbășii, foquri yii, sâriri peste foc, trageri în apă a doua zi de Paști”, „ieșirea cu crucea la între holară, glcevi la priveghi, plugul cel negru în vreme de ciună, turcă, călușari, dezgroparea morților” (p. 90–94). În sfîrșit problema ritului formează obiectul cărții *Doctrina christiana* (Blaj, 1757), în care Petru Pavel Aaron imaginează un *Colloquium discipuli cum magistro de Sacra Unione* (BAR, CRV I 303, p. 139–186), unde se precizează că unirea credinței nu presupune și unirea ritului și a obiceiurilor (*ritum et ritualia*), căci pluralitatea riturilor este asemenea florilor de diverse culori și mișcări care se trag din aceeași rădăcină. Aceleași teze vor fi invocate și în cele două pastorale (română și latină) din 1761 ale episcopului Aaron: *Adevărata mîngiere în vreme de lipsă și Epistola cașolatoria* (BAR, CRV I 325, p. 38–39).

⁶⁷ Pentru biografia episcopului Patachich, v. Bunyitay Vincze, *A váradí püsi ökségy*, IV, p. 316–350.

⁶⁸ V. Bunyitay Vincze, *Biharrármegye*, p. 78–79.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 77.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 78, și idem, *A váradí i üsf ökségy*, IV, p. 379–380.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Ștefan Katona, *Historia Critica Regum Hungarice*, XI, Budapeșta, 1778–1817, p. 713–714.

⁷³ V. Petruș Antal, *A trencsényi jezsuita noviciátus anykönyve (1655–1882)*, Budapeșta, 1942 nr. 1048 apud Françoise Pall, *Formația școlară a lui Inochentie Micu-Klein*, în „Apulum” XIX, 1981, p. 234.

⁷⁴ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 234.

⁷⁵ *Epitome Chronologica rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et Illyricarum*, III, Budapeșta, 1708, p. 643.

toru! mai multor scrieri în limba latină. Căa dintîi este teza¹ de licență în filozofie susținută la colegiul de la Cluj : lucrarea nesemnată, dar identificată de bibliograful Carlos Sommervogel⁷⁶, este dedicată lui Andrei Peringer : *In idola orbis terrarum actis continuata* (Cluj, 1749). O orație adresată contelui Batthyány Lajos din partea colegiului iezuit din Tîrnăvia⁷⁷ ni-l arată prezent în 1751 în această instituție de învățămînt. Cariera de profesor și-o începe probabil în intervalul 1751–1755, căci în 1755 își publică prelegerile intitulate *Peregrinus Catholicus. De peregrina unitaria Religiones* (Cluj, 1755)⁷⁸.

5.3. Credem că bibliografia lui Ladislau Dobra s-ar mai putea îmbogăți cu încă un titlu. În biblioteca Arhiepiscopiei romano-catolice de la Kálocsa se păstrează, sub cota Ms. 706/2⁷⁹, manuscrisul unui lexicon latin-român : *Lexicon compendiarium Latino-Valachicum complectens dictiones ac phrases latinas cum valachica earum interpretatione*. Dicționarul are partea românească scrisă cu litere chirilice și este dedicat : *Honoribus reverendissimi domini Francesco Xaverii Rier abbatis B.V.M. de Saar, Venerabilis Capituli Magno Varadiensis canonici nec non mediocris Zolnoki Archidiaconi* (f 2)⁸⁰.

Francisc Xaveriu Rier a fost canonic de Oradea între 1761–1778⁸¹; așa cum o arată însemnarea cu creionul de pe spatele primei coperti a manuscrisului. Numele său a rămas săpat în inscripția fondatională a palatului episcopal din Oradea (23 mai 1762)⁸². După părerea lui Carlo Tagliavini⁸³, manuscrisul poate fi datat, pe bună dreptate, în intervalul în care Rier a fost canonic ; modelul lexiconului pare să fi fost *Dictionarium Latino-Hungaricum* al lui Franciscus Páriz-Pápai⁸⁴ (1708, ediția a II-a Sibiu, 1767). Asupra autorului, rămas anonim, s-au avansat diverse ipoteze : el a fost căutat îndeosebi printre personalitățile culturale blăjene (Grigore Maior). Ulterior, analiza particularităților dialectale a dus la concluzia că termenii românești reflectă graiul vorbit în zona Bihorului⁸⁵.

Îndrăznim să atribuim iezuitului român Ladislau Dobra această importantă operă lexicografică pentru următoarele considerente : a) cărturarul a activat în Oradea vreme de mai mulți ani, ceea ce coincide cu datele localizării pe baze lingvistice a manuscrisului ; b) formația intelectuală, activitatea editorială și funcția misionară îndeplinită de Dobra

⁷⁶ *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, III, Bruxelles, 1796–1819, p. 108.

⁷⁷ V. A. Vress, *op. cit.*, p. 226.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 233.

⁷⁹ Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*, București, 1986, p. 252.

⁸⁰ Am utilizat microfilmul din colecțiile BAR, Mm 232/2.

⁸¹ Data de 1778 pare să nu fie exactă ; încă din ianuarie 1777, în locul lui Rier a fost numit canonic dr. Kende Laszló, Bunyitay Vinceze, *A váradi püspökség*, IV, p. 351.

⁸² *Ibidem*, p. 480–481.

⁸³ *Lexicon compendiarium latino-valachicum*, București, 1932.

⁸⁴ L. Gáldi, *L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des Roumains de Transylvanie*, extras din „Revue d'Histoire Comparée”, Nouvelle Série, I, 1943, p. 23–24 ; A. Nicolescu, *Școala Ardeleană și limba română*, București, 1971, p. 55 ; *Istoria lingvisticii românești*, București, 1978, p. 17, cf. Violeta Barbu, *Mărturii transilvănene din secolul al XVIII-lea despre limba română (II) : glosarul latino-român al lui József Benkő*, în SCL, XL, 1989, nr. 1, p. 36–37.

⁸⁵ Gh. Chivu, *Un dicționar puțin cunoscut : „Lexicon compendiarium latino-valachicum”*, în SCL, XXXIX, 1988, nr. 6, p. 471–476.

fac diu el personalitatea românească, cea mai importantă, activă în Oradea în deceniile '60-70 ale secolului al XVIII-lea, personalitate capabilă să redacteze o operă de asemenea anvergură și complexitate; c) perioada în care iezuitul Dobra a îndeplinit funcția de coadjutor misionar al episcopului auxiliar Kovács coincide cu intervalul în care Rier a fost canonic de Oradea; d) modul de glosare al unor termeni religioși specifici ritului latin demonstrează o cunoaștere de profesionist⁸⁶; e) autorul dicționarului era membru al Societății iezuite, așa cum o demonstrează formula A <d> M<ajorem> D <ei> G<loriam>, cu care se încheie manuscrisul.

Rosturile acestui dicționar nu sînt, credem, greu de ghicit. Fiind un lexicon latin-român, e de presupus că era destinat pregătirii unor preoți de rit latin care trebuiau să stăpînească bine limba română și să nu mai repete eșecul din anii '30⁸⁷. Poziția lui Dobra pe lângă episcopul vicar Kovács ne întărește în această convingere.

Manuscrisul a fost trimis la Kálcsoa spre a fi imprimat în tipografia de pe lângă mitropolie, intenție ce nu avea să se realizeze niciodată.

5.4. Dar tipografia de la Kálcsoa avea să dea la iveală totuși o carte în limba română, singura de altfel: *Evangelie la toate duminic și șerbetory peszte tot anul*⁸⁸. Comanditara cărții, apărute în 1769, este consilierita Margareta Tomeian, soția lui Iacob Bibici, consilier aulic și vicespan al comitatului Arad. Pe domeniul lor de la Conlăuș (Sintana, jud. Arad), au construit o biserică, o mănăstire și un gimnaziu, ținut de piariști⁸⁹. În testamentul său, Margareta Tomeian, dăruiește o sumă uriașă mănăstirii întemeiate la Sintana, a cărei grijă și administrație o lasă în seama părintelui David Biró⁹⁰, profesor și la gimnaziu, predicator și confesor: „qui viginti et amplius annis in spiritualibus et temporalibus, quantum ejus facultas admisit, mihi auxilio fuit et cum ad huius ordinis professores seu alumnos inprimis pertineat, juvenutis in bonis moribus et bonis artibus institutio, Convictum meum eorum curae, directioni ac omnimoda [. . .], administrationi comitto. . .”⁹¹. Dar piariștul David Biró nu este altul decît cel care „au telnecsuit și [. . .] ku Orthografie Ungu-árszke” la tipar au dat” *Evangelia* de la Kálcsoa. Cartea este de fapt un lecionar⁹² conținînd numai evangheliile duminicale și festive pe un singur ciclu liturgic. Acest lecionar, prima carte de cult de rit latin publicată în limba română, se deosebește în mod radical de *Evangeliarul greco-bizantin*, al cărui titlu obișnuit (*Evangelie, Evangelii*) l-a împrumutat. După o *Oratio ante Concionem* află pe verso-ul foi de titlu, urmează *Evangeliiile la duminicile de peste an* (p. 3–54), apoi *Evangeliiile la sărbători* (p. 54–76), formulele întrebuintate în sacramentul botezului și al căsătoriei (p. 77–79) și o erată.

⁸⁶ V. de pildă: *adventus* (pericada postului Crăciunului în Biserica Apusului) = *venire; crticulus fidei* – *crticulus credinții, mțeajlura credinții; hostia* – *jârîfă* etc.

⁸⁷ V. supra cap. 4.

⁸⁸ BAR, CRV II 365.

⁸⁹ Ioan Iozsa-Iozsa, *Piariștii și ronțăntii pînă la 1918*, Aiud, 1940, p. 78–79.

⁹⁰ A. Horányi, *op. cit.*, I, p. 298.

⁹¹ Zimándy Ignác, *A Késsai Katolikus convictus Kérdéshez Kézli*, Budapest, 1882, p. 7.

⁹² O descriere sumară a fost făcută pentru prima oară de Ioan Papiu, *Adaus de notițe bibliografice din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, în „Transilvania”, XI\, 1883, nr. 11–12, p. 86–89.*

Ordinea și distribuția lecturilor este aceeași cu cea din *Conciones latino-moldavæ* ale misionarului franciscan Silvestro Amelio, scrise între 1725 și 1737⁹³. Titlurile lecturilor apar, fără nici o consecvență, cînd în limba latină, cînd în limba română, cînd în ambele limbi. Textul lecturilor — pericope evanghelice — a fost el „telmecsuit” într-adevăr de David Biró? Colaționarea lecturilor evanghelice din tipăritura de la 1769 cu diverse traduceri românești anterioare ale Scripturii ne-a condus la concluzia⁹⁴ că predicatorul piarist a utilizat cu mici modificări *Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, revizuit cu traducerea din *Biblia de la București din 1688*. Pe alocuri, Biró a intervenit el însuși, cu propria lui competență, în text.

Nu mai încapă nici o îndoială că o astfel de carte de cult era destinată unor comunități catolice românești de rit latin⁹⁵. Ideea de a o tipări, într-un număr fie și redus de exemplare, făcea parte dintr-un proiect: acela de a crea și de a întări astfel de comunități, hrănite din zelul misionar al iezuiților și piariștilor. Că astfel de comunități prinseseră viață și în dieceza Oradei ne-o arată exemplarul din această tipăritură conservat la BAR. Pe vorsatz-ul ei se află următoarea însemnare: „Ez az Evangheliara Könyv N<agy> Váradi Nemes Wenter Gyorgy Uránó Anno 1768-e alairándóbe”. Cartea a aparținut deci soției unui nobil român, Gheorghe Venter din ținutul Oradea Mare⁹⁶.

Viitorul acestor comunități, administrate de preoți misionari cunoscători de română formați de către iezuiți sau chiar membri ai Societății a fost scurt. După cum se știe, Sfîntul Scaun avea să desființeze ordinul după 1775.

6. În acest fel, istoria unirii, în formulele concepute pînă atunci în dieceza Oradei, fusese istoria unui eșec. Pentru marele număr, unirea nu însemna aderarea la cele patru puncte dogmatice, ci conservarea ritului. Aceasta n-o putea garanta decît un episcop propriu, nu un vicar al celui latin. Pe de altă parte, schîmbarea ritului nu putea fi decît o acțiune a micilor pași, pe termen lung și în strictă dependență de formarea unor preoți misionari în spiritul iezuit. Desființarea ordinului a distrus orice șansă pentru aceste experimente, și așa firave: comunitățile astfel create s-au asinilat probabil masei maghiarofone de rit latin.

În 1777, românii uniți din Bihor au primit, în sfîrșit un episcop al lor: Moise Dragoș. Se punea capăt unei istorii ce evoluase oarecum independent de cea din Ardeal. Eșecurile soluțiilor înaginate de ierarhia latină și de misionarii iezuiți în dieceza Oradei arătau limpede că identi-

⁹³ Ms. rom. BAR 2882, v. și studiul Terasei Ferro, *16 Conciones latine — moldavæ di Silvestro Amelio (1725)*, în vol. *Akten der Theodor Gartner Tagung*, Innsbruck, 1987, p. 297—304.

⁹⁴ Demonstrația filologică a fost făcută în studiul nostru: *O etapă a constituirii terminologiei religioase catolice în limba română: 1760—1780 (I)*, în „Verbum”, I, 1990, nr. 7—12, p. 127—128.

⁹⁵ *Evanghelia de la Kalocsa* a fost copiată cu litere chirilice de către catolicii români din Moldova: v. exemplarul de la Butea (jud. Iasi) la D. Mărtinaș, *Originea Țărilor din Moldova*, București, 1985, p. 135.

⁹⁶ Nobilii români din familia Venter au obținut diplome de la Matias Corvin în 1465, de la Ștefan Bathori în 1575 și de la Maria Tereza în 1775; trăiau în ținutul Oradea Mare, Barad, Cornățel, pe valea Crișului Repede, v. Ilarion Pușcariu, *Detale istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892, vol. I, p. 39, vol. II, p. 398.

tatea Bisericii române unite cu Roma nu se construia nici teologic, nici ecleziologic, nici prin schimbarea ritului. Ea se născuse deja și era vie în lupta dusă de Inochentie Micu și de cei care i-au urmat pentru dobândirea conștiinței de sine a națiunii lor.

L'ÉGLISE ROUMAINE UNIE AVEC ROME À LA RECHERCHE DE SON IDENTITÉ : LE PROBLÈME DU RITE ET L'ACTIVITÉ DES MISSIONNAIRES JÉSUITES

Résumé

Conçue *de jure* selon le modèle adopté au *Concile de Florence* (unité de la foi dans les quatre points dogmatiques et diversité rituelle), l'union de l'Église roumaine de la Transylvanie (1700) devait aboutir *de facto* à une identité puisée au-delà de ses fondements théologiques. Cette nouvelle identité sera le résultat du conflit entre, d'un côté, les principaux facteurs directement intéressés dans le succès du projet (la hiérarchie de rite latin, les missionnaires jésuites, le Saint Siège et le pouvoir politique des empereurs) et, de l'autre, les structures mentales et les intérêts spécifiques des Roumains.

L'expérience des conflits confessionnels dans le diocèse d'Oradea prouve l'échec de la stratégie intégraliste adoptée par la hiérarchie latine et par les pères jésuites. La nomination, en 1748, d'un évêque auxiliaire pour le rite oriental, à la suite des démarches de la hiérarchie latine qui en garda la juridiction et la plus stricte surveillance, fournit, par son insuccès, la preuve que cette subordination était perçue par les Roumains comme une permanente menace à la pureté et même à l'existence de leurs rite. Les enquêtes impériales de 1752–1754, faites selon les principes de la liberté individuelle de conscience, ont montré, d'une façon indéniable, le faible attachement des Roumains aux questions de différence dogmatique et, par contre, l'importance accordée à la préservation du rites. Ni l'effort des jésuites et des piaristes pour former des prêtres missionnaires de rite latin et de faire imprimer des livres de culte destinés aux communautés roumaines de rite latin n'a abouti à des résultats viables.

PORTRETUL UNUI DISCIPOL : ȘTEFAN AL II-LEA AL UNGROVLAHIEI

DANIEL BARBU

Vechea civilizație românească s-a constituit, în primul rând, ca univers al oralității, al comunicării directe, „față către față”, al circulației informațiilor „de la gură la ureche”. În sinul oricărei astfel de culturi de tip tradițional, raportul maestru-discipol îndeplinește o funcție centrală, în măsură să asigure proiecția în durată a valorilor, atitudinilor și practicilor colective. Acest gen de relație umană presupune atât o permanentă probă a consecvenței, cât și o succesivă transfigurare a modelului, operînd nu numai la nivelul limbajului, dar și la acela al experienței morale și al alegerii. Tocmai de aceea, raportul învățător-ucenic se refuză adesea consemnării documentare, revendicîndu-se mai ales din lumea tradițiilor nescrise și a legendelor.

Rîndurile care urmează încearcă să supună la proba documentelor tocmai o astfel de relație dintre un discipol și învățătorul său. Ideea acestei investigații mi-a fost sugerată de o însemnare de pe o filă de hîrtie adosată ultimei scoarțe a unei cărți din fondurile fostei mănăstiri Pantelimon : „*Acest mineai iaste a iubitorului de Dumnezeu chir Ștefan, ucenicul sfîntului mitropolit al Țării Românești chir Theodosie, 7234*”¹. Volumul cuprinde, coligate, *Antologhionul*² și *Octoihul*³ tipărite la Rîmnic în 1705 și, respectiv, 1706. Spre deosebire de alte asemenea „cronici scurte” — ce se referă la evenimente de ordin politic, social sau economic, ori la fenomene naturale — obiectul acestui text este o relație personală. El consemnează nu fapte concrete, ci o apartenență spirituală. De aceea, și scopul acestei note nu va fi acela de a reconstitui o biografie, ci de a descrie, la nivelul consecințelor sale culturale, o atitudine mentală.

Cel așezat de însemnare în poziția autorității nu poate fi decît mitropolitul Ungrovlahiei Theodosie Veștemeanul (1668—1672, 1679—1708). În ceea ce-l privește, autorul însemnării se numește pe sine *iubitor de Dumnezeu* și își acordă apelativul de reverență *chir*, ceea ce arată că avem

¹ Nr. de inventar 19 (fondul de carte și o parte din inventarul fostei mănăstiri Pantelimon se află astăzi adăpostite în Muzeul de la Plumbuita), pe aceeași filă de hîrtie și-a scris numele logofătul Iordache, iar un oarecare Ristea a lăsat o însemnare cu caracter privat; pe f. 406v a *Antologhionului*: „*Acest minei este al Sf. Visarion din Florești unde au fost spital de ciumă, iar în zilele mării sale Ioan Alexandru Constantin Muruz v(oie)v(od), în domnia dîntiui, s-au mutat de mîria sa lingă Dimbovița lal (ea)t 1798, era mitropolit Dosofteiu și era foamele bun i proci, Gheorghe*”.

² BRV, I, p. 462; IV, p. 219.

³ BRV, I, p. 467—468.

de-a face cu un episcop. Or, în anii 1725—1726, singurul ierarh român cu acest nume este Ștefan al Buzăului, despre care știm și din alte surse — ce vor fi puse la contribuție la timpul potrivit — că a fost discipol al mitropolitului Theodosie. Din acest moment, în centrul atenției va sta felul în care portretul episcopului, apoi mitropolitului Ștefan recom-pune, prin intermediul atitudinilor mentale și al înfăptuirilor culturale, trăsăturile distinctive ale profilului istoric al lui Theodosie Veștemeanul.

Prima mențiune documentară despre Ștefan datează din 1 octombrie 1716, când îl aflăm, alături de un Ieremia, concurent canonic al lui Daniil de Aninoasa la scaunul Buzăului⁴. Curînd după această dată, ieromonahul va fi numit „clisiar” al Mitropoliei Ungrovlahiei, căci înălțarea sa la treapta arhieriei, petrecută la 14 septembrie 1719, pentru eparhia Buzăului, îl găsește ocupînd această funcție⁵. Deși nu există nici o știre despre originea sau mănăstirea de metanie a lui Ștefan, dat fiind că în 1738, anul morții sale, acesta pare să fi fost relativ înaintat în vîrstă, iar a doua păstorie a lui Theodosie începe în 1679, avem suficiente temeiuri pentru a presupune că locul său de închinoviere a fost însăși mitropolia bucureșteană și că monahul a crescut de tînr în preajma celui pe care-l va recunoaște mai tîrziu, cu o afecțiune constantă, drept maestru spiritual.

Actul alegerii lui Ștefan la Buzău lasă să se întrevadă o oarecare protecție de care se bucura ecclesiarhul din partea lui Nicolae Mavrocordat, căci el este promovat „cu voia și sfatul” principelui, dar numai „cu voia” mitropolitului⁶. De altfel, în prefața *Chiriadromionului* a cărui imprimare o va patrona în 1732, Ștefan amintește despre „*facere mă de bine care dintru-ntăi o au început Maria sa fericitul și purure pomenitulu... Io Nicolae Alexandru Voevodu de m-au făcutu Episcopu Buzăului*”⁷. Și sînt toate șansele ca o astfel de mărturisire — privind un domn deosebit de circumspect în numirea episcopilor după defecțiunea politică a lui Antim Ivireanu — să fie mai mult decît un topos retoric impus de caracterul convențional al unei epistole dedicatorii.

Păstoria de doisprezece ani a lui Ștefan la Buzău nu a fost excesiv de rodnică sub raport gospodăresc, cel puțin în comparație cu cea a urmașului său Misail⁸. Dacă exceptăm cîteva cumpărături și unele donații primite în numele episcopiei⁹, activitatea sa a fost mai degrabă un reflex al politicii ecclesiastice a lui Nicolae Mavrocordat. Astfel, la 13 septembrie 1724, cel care rămăsese, după înstrăinarea eparhiei Rîmnicului, al doilea chiriarh al țării, a fost „adus” de principe la înnoșirea mănăstirii Văcărești, eveniment pe care domnul a vrut să-l transforme într-o ma-

⁴ Ghenadie Enăceanu, *Mitropolia Ungrovlahiei, Condiția Săntă*, I, București, 1886, p. 108.

⁵ *Ibidem*, p. 118, au mai candidat ieromonahii Onufrie și Sofronie.

⁶ *Ibidem*, loc. cit.

⁷ BRV, II, p. 47.

⁸ Despre el, Ion Ionașcu, *Episcopul Misail (1732—1740) și arcepa Episcopiei Buzăului după ridicarea lui de către Ruși*, Buzău, 1939.

⁹ Mihai diaconul și Mihai Săseanu închină, de exemplu, schitul Miluiți de pe valea Nișcovului, I. Ionașcu, *Un fost metoh al Pantelimonului, Schitul Grajdana (Buzău)*, Buzău, 1936, p. 50.

nifestare de solidaritate în jurul propriei sale persoane și de adeziune la marea tradiție a Țării Românești¹⁰. Cîteva luni mai tirziu, la 9 ianuarie 1725, Mavrocordat acorda 250 de taleri pe an din vinăriciul județului Buzău pentru ca „să aibă a ținea sfinția sa de Dumnezeu iubitorul părintele nostru chir Ștefan episcopul, dintr-acea milă, 2 școale de-a pururea la sfînta episcopie, însă una grecească alta slovenească. Și dascălii să fie oameni de ispravă și învățați cît să cade spre procopseala ucenicilor”¹¹.

După moartea mitropolitului Daniil, la 11 decembrie 1731¹², Ștefan se îndatorează din nou Mavrocordaților căci, conform prefetei amintitului *Chiriacođromion*, Constantin Vodă „mai desăvîrșit a împlinit” „facerea de bine” începută de tatăl său, ridicîndu-l pe episcopul Buzăului „la mai înaltu scaunu alu Vlădiciei”¹³. În scrisoarea pastorală adresată la 9 ianuarie 1732 credincioșilor din fosta sa eparhie, prin care le recomanda pe succesorul său, entuziasmul encomiastic al lui Ștefan este mai temperat, decizia promovării sale fiind atribuită atît „gîndului bun” al principelui, cît și „sfatului celui de obște al tuturor boierilor”, iar tonul se obiectivează prin impersonalizarea verbului: „s-a întîmplat de ne-am rădicat de la sfînta episcopie a Buzăului la preasfîntul scaunul sfîntei mitropolii a Ungrovlahiei”¹⁴. Momentul întronizării lui Ștefan nu poate fi stabilit cu precizie; el trebuie plasat în orice caz înainte de 8 ianuarie 1732 cînd noul mitropolit semnează actul numirii lui Misail în fruntea diecezei rămase vacantă¹⁵. Poate fi însă reținută, provizoriu, ca dată a alegerii, ziua de 14 decembrie 1731 ce pare să fi figurat într-un poemelnic al Mitropoliei¹⁶.

Una din primele măsuri adoptate de Ștefan în noua sa calitate este întărirea „condicelor ctitorilor” mănăstirii Colțea și confirmarea scuturilor de care beneficia așezămîntul și slujitorii săi¹⁷. Tot în primul an de pontificat, la 14 noiembrie, concelebrează căsătoria ocrotitorului său Constantin Mavrocordat cu moldoveanca Ecaterina Ruset¹⁸. Păs-

¹⁰ Vezi descrierea ceremoniei la Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Constantin Grecescu, București, 1963, p. 275—276.

¹¹ I. Ionașcu, *Material documentar privitor la istoria Seminarului din Buzău*, București, 1937, p. 1.

¹² Alexandru Elian (coord.), *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București, I*, București, 1965, nr. 257, p. 369 (piatra funerară de la Mitropolie păstrată în Muzeul Patriarhiei).

¹³ *DRV* II, p. 47.

¹⁴ I. Ionașcu, *Episcopul Misail*, doc. I, p. 16.

¹⁵ Ghenadie, *Condica Sântă*, p. 124.

¹⁶ Cf. Gheorghe M. Ionescu, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, II, București, 1914, p. 328, bănuiește că în poemelnic a figurat vîlceatul 7240 redat greșit de Gh. M. Ionescu prin millesimul 1732; cf. I. Ionașcu, *Episcopul Misail*, p. 3 n. 4; pentru alegerea lui Misail la slujitul anului 1731 se pronunță Niculae Șerbănescu, *Mitropolia Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română” LXXVII, 1959, nr. 9—10, p. 789, în timp ce Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, București, 1981, p. 330, plasează alegerea lui Ștefan în primele zile ale lui 1732.

¹⁷ I. Ionașcu, *Documente bucurestene privitoare la proprietățile mănăstirii Colțea*, București, 1941, p. 120—122.

¹⁸ Pentru participarea lui Ștefan la acest eveniment, *Cronica Ghiculesților*, ed. N. Camariano și A. Camariano-Cioran, București, 1965, p. 342, iar pentru dată, Constantin Dapostès, *Ephémérides des ou la Chronique de la guerre de quatre ans (1736—1739)*, éd. F. Legrand, I, Paris, 1880, p. 349; Ion Neculce, *Istoria Țării Moldovei*, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 715, fixează data nunții cu două zile mai devreme.

toria lui Ștefan al II-lea este marcată de o permanentă grijă pentru consolidarea și sporirea patrimoniului Mitropoliei¹⁹. În acest context, un loc important îl ocupă achiziționarea de prăvălii, case și locuri în București, cu deosebire de-a lungul Uliței Mari²⁰ și în mahalalele Scaune²¹, Colțea²² și Sf. Gheorghe Vechi²³, ca semn al continuării tradiției politice a instituției ecclesiastice de menținere a unei relative supremații economice în capitală²⁴. Nu trebuie omisă dintre activitățile curente ale chiriarhului nici acordarea, la cererea boierilor sau sătenilor, a unor cărți de blestem privitoare la stabilirea sau întărirea hotarelor unor moșii²⁵.

Știrile referitoare la ierarh devin mai numeroase pe fundalul evenimentelor din vara și toamna anului 1737. Abia acun, în preajma ocupației, îl găsim pe Ștefan participând la sfatul domnesc²⁶. Mitropolitul primește apoi, într-un răgaz al refugiului lui Constantin Mavrocordat spre Dunăre, sarcina de a se inapoia în București, pentru a urmări de acolo, împreună cu căinacanii, înaintarea trupelor austriece²⁷. Cătanalele îl surprind în palatul domnesc și, pe 24 iulie, este reținut alături de boieri și internat la Tîrgoviște²⁸, reușind să se alăture principelui în capitală numai după trei luni²⁹.

Anul 1738, ultimul al pontificatului său, îl găsește, după toate aparențele, slăbit de bătrînețe sau de boală. Nu se cunoaște decît un singur document emis de mitropolit în acest an, anume în luna mai³⁰. Simultan, Neofit Critceanul, dascăl al copiilor domnești și duhovnic al lui Constantin Mavrocordat³¹ — pe care Ștefan îl hirotonește la 17 ianuarie 1737, prin procură patriarhală, ca titular al Mirelor³² — pare să substituie, fără obiecții din partea arhierelui legiuit și, în orice caz, cu voia principelui, autoritatea de vlădica al Țării Românești. Astfel, la 15 iunie, el dă o carte de judecată ca și cum ar fi fost deja investit de

¹⁹ N. Șerbănescu, *Mitropolia Ungrovlahiei*, p. 790, cu lista documentelor emise de Ștefan în calitate de mitropolit.

²⁰ La 10 iulie 1736, Mihalache logofătul cu nepoata sa Stanca vind un loc de prăvălie, George Potra, *Istoriile Bucureștenilor*, București 1913.

²¹ La 10 februarie 1732, jupînuța Ana, soția lui Gheorghe căpitan, dăruiește un loc; doi ani mai tîrziu, la 24 februarie, Zota căpitanul vinde partea lui de loc, Gheorghe M. Ionescu, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, II, București, 1914, p. 328.

²² Un document din 1 iunie 1743 menționează diata prin care Iordache Botezatu lasă Mitropoliei niște case, I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 128.

²³ La 10 decembrie 1743, Iordache Micșănescu și Constantin postelnicul, fiii lui Asan vel sluger, vind un loc cu pivniță de piatră, G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București*, III, București, 1982, p. 166; la 21 iunie 1736, Dumitrașcu vîtaf de cîldărari dăruiește o casă cu pivniță, *Ibidem*, I, p. 350; la 23 decembrie 1736, Grigorie Groza vinde niște prăvălii aflate „într-un vîlăș” cu cele ale Mitropoliei, *Ibidem*, p. 351–352.

²⁴ Nicolae Iorga, *Istoria Bucureștilor*, București, 1939, p. 77.

²⁵ Vezi, de exemplu, doc. din 1732 apr. 28 pentru moșia Cătunul din Jud. Prahova a vel. log. Constantin Văcărescu, G. Potra, N. Simache, *Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Tîrgșor (1632–1557)*, Ploiești, s. a., doc. 23, p. 163; la o altă carte de hotărînicie se referă actul din 1736 iunie 16, G. Potra, *Tezaurul documentar al Județului Dimbovița (1418–1800)*, Tîrgoviște, 1972, nr. 809, p. 610.

²⁶ 3 iulie, C. Dapontès, *ed. cit.*, p. 14.

²⁷ 7 iulie, *Ibidem*, p. 15.

²⁸ *Ibidem*, p. 18.

²⁹ *Ibidem*, p. 32.

³⁰ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 700.

³¹ C. Dapontès, *ed. cit.*, p. 31.

³² *Condicu*, p. 128.

fapt, dacă nu încă de drept, cu prerogativele chiriarhale³³. Mai târziu, în 1743, același Neofit, de acum întîistătător al Ungrovlahiei, hotărîște în vechea pricină dintre popa Nicola și rudele lui Iordache Botezatu, a cărei rezolvare, remisă de domn lui Ștefan al II-lea, fusese amînată de „răzmerița” din 1737, pentru a rămîne apoi în suspensie („s-au delungat vreamă după vreamă”), fără ca Ștefan să mai apuce să dea curs poruncii domnești³⁴.

La 23 septembrie 1738, Ștefan al II-lea al Ungrovlahiei moare de ciumă la mănăstirea Căldărușani³⁵ — unde se retrăsese, poate, de cîtăva vreme, căci în toamna lui 1738 Curtea se afla la București, fiind îngropat, ca o extremă mărturisire a atașamentului său față de cel care-i fusese îndrumător spiritual, alături de mitropolitul Theodosie, inscripția sa funerară fiind așezată în partea de jos a crucii ce străjuiește mormîntul lui Theodosie din curtea Mitropoliei³⁶.

Dar nu biografia lui Ștefan al II-lea, ci înfăptuirile sale culturale sînt cele care poartă marca uceniciei pe lîngă Theodosie Vesteameanul. La 20 septembrie 1733, din porunca și cu cheltuiala sa, se termină lucrările de restaurare a mănăstirii Mărcuța: pridvorul adăugat acum, clopotnița reconstruită, zugrăveala nouă, înfrumusețarea ferestrelor și a ușilor de piatră îndreptățesc calitatea de „nou ctitor” pe care mitropolitul și-o atribuie³⁷. Pisania mai relatează însă că jupanița Vișa, urmașa primului ctitor, rămînînd în lipsă, închinase mănăstirea mitropolitului Theodosie; acesta nu reușise decît să ridice cîteva chilii în incintă și să învelească biserica. Iar succesorii săi Antim, Mitrofan și Daniil nu se interesează de continuarea lucrărilor. Lui Ștefan însă, împlinirea angajamentelor asumate de Theodosie față de Mărcuța îi apare ca o primă datorie a păstoriei sale, activitatea sa ctitoricească nefiînd decît un răspuns dat, peste timp, unei inițiative a învățătorului său.

Faptul este cu atît mai evident cu cît ierarhul nu a dovedit o înclinație deosebită pentru gesturile ctitoricești. Un singur act de întemeiere i-a mai fost atribuit: transformarea bisericii Lucaci din București într-un lăcaș de zid³⁸. Informația este însă discutabilă: o singură mențiune strecurată într-o catagrafie din secolul al XIX-lea, și ea transmisă indirect, consemnează refacerea bisericii în 1736 de către Momcea, Luxandra, Ștefan arhierul, Neofit arhierul și un grup de mahalagii³⁹. Oricum, valeatul 7235, dacă el va fi fost notat undeva, trebuia citit 1737, căci pînă în luna ianuarie a celui an Neofit a fost doar ieromonah. Presupun că rolul lui Ștefan în această ctitorie s-a redus doar la acordarea binecuvîntării arhieresti și, poate, la o contribuție financiară, la care a fost asociat și Neofit Cîrteanul, care încă din acest moment exercita o influență considerabilă în conducerea Mitropoliei.

Simptomatic pentru lipsa de rivă ctitoricească a lui Ștefan este un caz ce a preocupat multă vreme instanțele de judecată ale Țării Ro-

³³ N. Șerbănescu, *op. cit.*, loc. cit.

³⁴ I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 128-130.

³⁵ C. Dapontès, *ed. cit.*, p. 95.

³⁶ *Inscripțiile*, p. 304.

³⁷ *Ibidem*, p. 276-277.

³⁸ C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor* (ed. II), București, 1979, p. 93.

³⁹ Marin Dumitrescu, *Istoricul a 40 de biserici din România*, II, București, 1962, p. 114.

înănești, cel al diatei lui Constantin, fiul lui Maxim cupețul. Acesta lăsa moștenire Mitropoliei niște case și prăvălii în București ce urmau a fi vândute cu scopul de a se ridica „o biserică de piatră unde ar socoti părintele Vlădica Mitropolitul, aici în București, cu toate câte trebuie să se facă”⁴⁰. Deși, încă din 23 iulie 1735, Ștefan al II-lea este rânduit, prin poruncă domnească, „desăvîrsit” episcop⁴¹, el întârzie să se conformeze dorinței legatarului și numai în 1748 Grigore Ghica va avea prilejul să constate că întreprinzătorul Neofit a construit, potrivit testamentului lui Constantin, biserica Sf. Elefterie⁴², desăvîrșind astfel un singular act de întemeiere postumă la care înaintașul său pregetase să se facă părtaş.

Activitatea editorială a mitropolitului Ștefan al II-lea nu este nici ea foarte bogată. Sub pontificatul său se publică o singură carte românească, *Chriacodromionul* din 1732 (ante 13 octombrie)⁴³ — care reproduse textul celui imprimat la Bălgrad în 1699 — și trei slavonești: *Psalterul* din 1735 (cu un polieleu românesc)⁴⁴, *Antologhionul*⁴⁵ și *Octoihul*⁴⁶, ambele cu tipicul în limba țării. Toate sînt tipărite „cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala” arhierului în tiparnița mitropolitană de către popa Stoica Iacovici, ajutat la *Octoih* de fiul său Radu logofăt Iacovici și înlocuit pe pagina de titlu a unor *Antologhioane* de același logofăt.

Este oarecum neobișnuit, pentru al XVIII-lea secol, spiritul ce a prezidat la întocmirea acestor ediții, spirit înrudit mai degrabă cu atitudinea lui Theodosie, care nu cutezase la vremea sa „să prepună pre limba noastră” slujba Liturghiei⁴⁷, decît cu suflul românesc ce a animat tipărișurile lui Antim Ivireanu. Între prefetele *Liturghiei* din 1680 și *Chriacodromionului* din 1732 se stabilește un fel de dialog care anulează o jumătate de veac, dezvăluind această din urmă carte ca fiind numai aparent „înnoitoare în sens românesc” după cum a fost, cîndva, socotită⁴⁸.

Atașamentul lui Theodosie față de Liturghia slavonă este numai în parte consecința conservatorismului monastic. Acestuia trebuie să i se adauge o anumită teamă în fața reducăției raționaliste la care pot fi supuse textele sacre și sfinte prin traducerea lor în limba vernaculară. Liturghia este o „dramatizare” a tainei euharistice, a cărei acțiune este, oricum, obiectivă, solicitînd nu înțelegerea rațională, ci adeziunea prin credință. În fond, prin esența ei sacramentală, Liturghia oferă șanse egale și este tot atît de accesibilă și învățătilor și celor simpli: „Însă și ceia ce mai desăvîrsitu înțeleg, dentru învățătura cărților și ceia ce cătu potu înțelegu cu credința cea curată și cu fapta bună urmându miston și spăseniia sufletelor au”⁴⁹.

⁴⁰ 6 februarie 1735, G. Potra, *op. cit.*, I, p. 342.

⁴¹ *Ibidem*, p. 346—349.

⁴² *Ibidem*, p. 389.

⁴³ BRV, II, p. 46—47.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 49—50.

⁴⁵ *Ibidem* p., 50.

⁴⁶ *Ibidem*. p. 51.

⁴⁷ BRV, I, p. 234.

⁴⁸ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (ed 2), II, București, 1932, p. 108.

⁴⁹ BRV, I, p. 233.

Aceeași lipsă de adresă spirituală a traducerilor, derivată din echi-valența oricărui text cu „*credința cea curată*”, o invoca și Ștefan. Pentru el, *Chiriacodromionul* este o carte „*îndestulată a aduce la umilință și singuru sufletulu celu mai împietritu*” făcând inutilă, în ultimă instanță, însăși tălmăcirea Scripturii, oricum greu de descifrat pentru cei neînțîiați: „*De vreme ce evangheliia iaste prorocie acoperită și nepreceptuță la cei mai mulți, iaru aciasta ce să zice Chiriacodromionu iaste prorocie descoperită, cuvîntulu sfintei evanghelii tălcuitu spre înțelesulu limbii rumânești*”⁵⁰.

Cei doi mitropoliți refuză, de fapt, persoanei o altă identitate decât cea dată de credință. Identitatea lingvistică sau cea etnică sînt manifestări corupte ale umanității noastre, consecințe ale păcatului. Transformînd vedenia din *Daniel* 4, 8 în pildă, Ștefan arată în continuare cîm „*limbile fără lege*” se convertesc, prin Cuvîntul lui Dumnezeu, în „*limba sfîntă*” a credinței, idiom universal care garantează cea mai sigură comunicare verticală și cea mai solidă înțelegere între oameni.

Dar poate că această suspiciune față de transpunerea în românește a Scripturii și a cărților bisericești mai are și un alt motiv. Mediile monastice se bucuraseră, în tradiția creștinismului românesc, de privilegiul aproape nedisputat de a administra tezaurul credinței și practicilor religioase. Accesul liber la textele de bază, prin intermediul traducerilor, era un factor menit să pună capăt acestui monopol profesional. Tălmăcirea Liturghiei, ca și a Scripturii, aducea inevitabil cu sine o scădere a prestigiului și puterii spirituale — cu accente uneori „magice” în raporturile dintre lumea satului și mănăstiri — a clerului. Or, atît Theodosie, cît și Ștefan sînt produsul monahismului pămîntean și, ca atare, nu au putut evita să se lase în voia unui reflex de autoapărare caracteristic oricărui spirit de castă.

Iată cum, o simplă notă descifrată dintr-o perspectivă prosopografică poate ascunde un întreg proces de continuitate culturală. Dar, în virtutea unui fenomen tipic de integrare în semnificație, însuși suportul însemnării participă la acest proces în calitate de maior exemplar. Privite unitar ca „*mineai*”⁵¹, *Antologhionul* și *Octoihul* de la Rînnic, tipărite „*cu cheltuiala*” marelui spătar Mihai Cantacuzino și „*cu blagoslovenia*” mitropolitului Theodosie de către Antim Ivireanu și Mihai Istvanovici în 1705 și 1706, au fost modelul mărturisit al cărților omonime publicate de Ștefan al II-lea în anul 1736, căci acestea din urmă poartă în titlu mențiunea „*acum a doua oară tipărit după izvodul celui dintîi*” și, fapt semnificativ, sînt coligate după exemplul volumului pe care arhiepiscopul-editor și-a făcut însemnarea în 1725/1726.

Înfățișarea generală a celor două versiuni slavonești, din 1705—1706 și 1736, ale *Antologhionului* și *Octoihului* este aceeași: cite un *in-folio* tipărit cu cerneală neagră și roșie la 40 de rînduri așezate pe două coloane. Profunda asemănare a filelor de titlu confirmă această primă afirmație. Pe *recto*, în partea superioară, se desfășoară un *bandeau* decorativ închizînd trei medalioane în care este distribuit cinul *Deisis* (în

⁵⁰ BRV, II, p. 46.

⁵¹ Exemplarul unic deținut de Biblioteca Academiei poartă o însemnare din 1786 în care cartea este calificată tot drept *minei*.

toate cazurile, această compoziție se repetă fără abateri pe fața primei file numerotate a textului), iar partea inferioară a paginii poartă un alt chenar, parcurs de vrejuri interpretind (diferit pentru cele două ediții) motivul florii soarelui; în acest sistem decorativ se înscrie, la tipărișurile rîmnice, stema spătarului Cantacuzino susținută de doi lei rampanți, în timp ce la edițiile din 1736 vulturul bicefal este înlocuit de imaginea *Sfinților Împărași Constantin și Elena* flaucată de aceleași figuri heraldice. Pe *verso* se află stemele Țării Românești și obișnuitele versuri dedicatorii, a căror redactare și destinație a ținut, firește, seama de transformările politice.

Antologhionul de la Rîmnic conține 2 file nenumerotate și 406 numerotate, cel publicat prin grija lui Ștefan, 2 file nenumerotate și alte 410 numerotate. În ambele situații, a patra pagină neindexată este destinată unei gravuri, datată și semnată „1678 BAKOV”, reprezentind, *Duminica Tuturor Sfinților*⁵² și însoțită de o scurtă rugăciune. În interior, toate vinițele sînt prezente în formulări diferite, cu excepția ornamentului *en cul de lampe* de la f. 41^v. Textele celor două ediții merg în paralel, cu o identică oglindă a paginilor, numai pînă la f. 372^v, după aceea antologarea urmează trasee literare disjuncte. Cîntările se termină la f. 402^r și, respectiv, f. 405^r. La sfîrșit, se adaugă și *Evangeliiile Utreniilor* în românește (ff. 403^r–406^r în 1705 și ff. 407^r–410^v în 1736). Versiunea bucureșteană, în care preocupările de edificare par să compenseze anevoioasa accesibilitate a limbii, intercalează și un *Tipic pentru zilele săptămîinii* în graiul țării (ff. 405^v–406^r).

Octoihul cuprinde, în amîndouă variantele, 2 file nenumerotate urmate de alte 84 numerotate. De data aceasta, nimic nu stînjenește perfectă concordanță a textelor la nivelul punerii în pagină. Comparînd cele două tipărișuri din acest punct de vedere, impresia de reeditare anastatică este inevitabilă. Personalitatea totuși distinctă a celor două momente editoriale nu este pusă în evidență decît de o confruntare a decorației. Pe spatele celei de-a doua file neindexate se află portretul autorului prezumat al cîntărilor, Sf. Ioan Damaschin. Atît tipografii rîmnice, cît și cei care au lucrat la București au folosit unul și același clișeu, dar au tratat diferit chenarele ornamentale. În schimb, scena *Răstîgnirii* de la f. 74^v interpretează două redacțiuni iconografice independente. Ca și în cazul *Antologhionului*, și tot cu o singură excepție, la f. 71^r, toate vinițele răspîndite în carte depind de două repertorii de modele distincte. La sfîrșitul ediției din 1706 se regăsește gravura înfățișînd *Duminica Tuturor Sfinților*, temă curentă a evlaviei mitropolitului Antin Ivireanu. Versiunea din 1736, în care cele două volume au fost gîndite împreună, omite această ultimă imagine, ce nu ar fi făcut decît să o repete pe cea din debutul *Antologhionului*.

Adeziunea lui Ștefan al II-lea la modelul din 1705–1706, cu text slavon și indicații tipiconale românești, este cu atît mai pilduitoare cu cît *Octoihul* cunoscuse de atunci patru ediții în românește⁵³: traducerea

⁵² Această filă lipsește din *Antologhionul* din 1705 păstrat la Biblioteca Academiei.

⁵³ *BRV*, II, p. 29 se referă și la un al cincilea *Octoih*, in-folio cu text slavon, care nu a fost văzut decît de Udol'ski. În acest timp la Iași, în 1728, mitropolitul Gheorghe publică cu ajutorul tipografului Ieremia Simeon un *Antologhion* și un *Octoih* în limba slavonă și cu tipic românesc, *BRV*, II, pp. 23–27 și 28–29.

dată de Antim la Țigoviște în 1712⁵⁴, corectată în 1720 de către egumenul Sava de la mănăstirea Tuturor Sfinților⁵⁵ și reprodusă succesiv de Daniil al II-lea în 1730⁵⁶ și 1713 (pe pagina de titlu figurează anul 1709)⁵⁷. Cele două tipărituri rimnicene sînt legate atît de concepția editorială, cît și de numele lui Theodosie (episcopul locului, Antim, contrar oricăror uzanțe, nu este pomenit pe prima filă a *Octoihului*). Și poate că tocmai menționarea arhierelui ivirean ca tipograf și chiriarh în *Antologhion* l-a determinat pe Ștefan să fie mai circumspect față de versiunea din 1705 și să o prezinte oarecum modificată în propria sa ediție.

Introducerea limbii române în cult nu a fost deci un proces linear și evolutiv, graiul țării nu a substituit slavona în urma unui program reflectat și concentric, ci i-a contestat autoritatea printr-o serie de inițiative ezitante și inconsecvente (Damaschin al Rîmnicului nu l-a fost oare un apreciat dascăl de slovenie, iar Antim nu a publicat în 1697-1700 *Gramatică* slavonească?). În realitate, pe firul veacului al XVIII-lea (mișcarea paisiană fiind *terminus ad quem*), cele două curente lingvistice au conviețuit, disputîndu-și fără înveșunare înfrîntatea și s-au armonizat după un fel de tehnică a contrapunctului. Slavonismul nu a fost dislocuit, ci doar subînșel, prestigiul său nu s-a stins o dată cu epoca lui Matei Basarab, ci, asediat fără sistem, a resuscitat periodic, asigurîndu-și chiar, sub păstoria lui Ștefan al II-lea de pildă, scurte perioade de dominație.

Integrarea în tradiția theodosiană (tradusă și printr-un refuz al propunerilor editoriale ale lui Antim Ivireanu) este dublată și de un alt semn al solidarității ucenicului cu convingerile învățătorului său. Patronul celor două cărți imprimate la Rîmnic este Mihai Cantacuzino, iar Theodosie a debutat ca un ierarh de partid și a fost, fără disimulare, un mitropolit cantacuzinesc⁵⁸. Este oare atunci doar o întîmplare că primul document pe care Ștefan îl emite în calitate de vlădica este destinat așezămintelor de la Colțea și cuprinde un elogiu al Marelui Spătar? Cred, mai degrabă, că arhiepiscopul a moștenit, cu discreție și cu o monahală lipsă de pasiune, simpatiile politice ale maeistrului său. Cu toate acestea, el s-a bucurat de o încredere nelimitată din partea Mavrocordatilor, adică din partea celor care înlocuiseră influența Cantacuzinilor și, după toate aparențele, lucraseră activ la ruinarea acestei familii.

Este un paradox care confirmă atît geniul civilizator, cît și tendința spre compromis și mediere a primilor fanarioți. Aceștia înțelegeau să consemneze autoritatea mitropolitelor țării exclusiv în sfera problemelor duhovnicești, interzicîndu-le în același timp — cu fermitate, dar și cu o ireproșabilă reverență — accesul pe suprafața politică⁵⁹. Iar Ștefan a corespuns, ca nici un alt episcop muntean din secolul al XVIII-lea, acestei intenții domnești. Mai întîi, prin felul în care și-a asumat sarcina pastorală, manifestîndu-se — prin „cartea” trimisă în județe la 10 martie 1735 „pentru niște lucruri și obiceiuri vechi foarte necurvioase și netreb-

⁵⁴ BRV, I, p. 485—486.

⁵⁵ BRV, II, p. 2—4.

⁵⁶ BRV, IV, p. 52.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 82.

⁵⁸ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 379.

⁵⁹ *Ibidem*, II, p. 61—62.

nice" ⁶⁰ ca un precursor al reformelor lui Constantin Mavrocordat în domeniul bisericesc. Apoi, prin totalul dezinteres pentru viața publică, evidențiat cu tărie de evenimentele din 1737.

Deși avea în față precedentul defecțiunii lui Antim în circumstanțe asemănătoare. Constantin Mavrocordat nu ezită să-l trimită pe mitropolit în capitala amenințată de imperiali. Instruit, poate, asupra posibilităților de manevră pe care le avusese, cu două decenii în urmă, arhiepiscopul Ungrovlahiei, colonelul Barkocki poartă cu Ștefan al II-lea lungi convorbiri secrete. Sondajul trebuie să fi fost edificator, sau altfel spus dezamăgitor, căci ierarhul împărtășește la Tirgoviște soarta blindă a femeilor — el evadează împreună cu Elisabeta Brâncoveanu, soția marelui vornic Constantin Crețulescu — în timp ce boierii, elementul politic cu adevărat responsabil, sînt supuși unui regim de internare deosebit de sever ⁶¹. Iar o dată întors în capitală, Ștefan, pentru care vlădicia pare o povară, se prezintă la Curte fără cirja de mitropolit, cu teama (amestecată probabil cu speranță) că domnul — indispus din pricina absenței sale din scaun și nu din cauza involuntarei sale conviețuiri cu ocupanți — îl va destitui ⁶².

Dînd pesemne glas opiniei generale a contemporanilor, analistul domniei lui Constantin Mavrocordat, Constantin Dapontès nu găsește altceva de spus la moartea lui Ștefan al I-lea decît că acesta „a dus o viață plăcută lui Dumnezeu” ⁶³. Puțin pentru un arhiepiscop ai cărui predecesori, ca Ștefan I la schitul Crasna, se reprezentau la picioarele Mintuitorului alături de voievod ca o instanță întru totul echivalentă cu *basileia* sau care, asemeni lui Antim Ivireanu, aspirau la statura de etnarhi la care se înălțaseră unele personaje veterotestamentare precum Ieremia sau Iosif ⁶⁴. Modest necrolog pentru un mitropolit cu astfel de naintași, dar suficientă laudă pentru un călugăr.

Într-adevăr, Ștefan pare să fi vrut să răscumpere demnitatea publică a cirjei pe care împrejurările i-au încredințat-o, prin blindețea „monahului îmbunătățit”. O asemenea atitudine transpare, de exemplu, în desfășurarea cazului unui oarecare Marin, nepot al Tomii căpitanul și al soției sale Maria; surprinși asupra faptului și chemați în judecată pentru a fi ridicat fără aprobare o circiumă pe un loc al Mitropoliei, ei își recunosc vina, căzînd la picioarele arhiereului, iar acesta, văzîndu-le căința (a cărei sinceritate trebuie să fi fost, de altfel, îndoielnică), nu numai că renunță la trimiterea lor în fața instanței, dar îi și despăgubește pentru materialul folosit la construcția ilicită ⁶⁵! Recunoscători, locuitorii capitalei îl transmit urmașilor pe cel care a fost mai mult un ierarh al bucureștenilor decît un chiriarh al întregii țări ca pe „sfîntul mitropolit răposatul Ștefan Mitropolit” ⁶⁶.

⁶⁰ Informația este cuprinsă într-o scrisoare pastorală cu rost similar a lui Neofit. P. Ș. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares. Considerations et faits nouveaux*, în „Buletinul Bibliotecii Române”, XI(XV), Freiburg i. Br., 1984, p. 255.

⁶¹ C. Dapontès, *ed. cit.* p., 32.

⁶² *Ibidem.* loc. cit.

⁶³ *Ibidem.* p., 95.

⁶⁴ Antim Ivireanu, *Aceasta o am zis cînd m-am făcut mitropolit* în *Opere* ed. G. Ștrempel București, 1972, p. 7.

⁶⁵ G. Potra, *op. cit.*, p. 344.

⁶⁶ *Ibidem.* p. 381

Fidelitatea, ca orice altă dimensiune a vieții interioare, nu are istorie. Ceea ce înseamnă că o istorie a fidelității, inclusiv a celei care-l leagă pe discipol de maestrul său, nu poate fi scrisă. Fidelitatea este însă o valoare și, cu acest titlu, este capabilă să dea naștere unor atitudini, comportamente și texte ce stau, de data aceasta la îndemîna istoricului. Astfel, o însemnare, un act ctitoricesc, o inscripție tombală, cîteva inițiative editoriale, unele gesturi publice depun deopotrivă mărturie despre consecvența cu care mitropolitul Ștefan al II-lea al Ungrovalahiei (1732–1738) și-a asumat, prin toate faptele sale, statutul de discipol a mitropolitului Theodosie.

LE PORTRAIT D'UN DISCIPLE : LE MÉTROPOLITE ȘTEFAN II DE HONGRO-VALACHIE

Résumé

L'historien a rarement l'occasion de prendre sur le fait, document à l'appui, la fidélité d'un disciple envers son maître. Or, c'est justement le cas du métropolite de Hongro-Valachie Ștefan II (1732–1738) qui, à travers une série de faits, gestes et textes, témoigne de son attachement, profond et personnel, au métropolite Théodose (1668–1672, 1679–1708), son prédécesseur et éducateur dans la vie monastique. Les deux prélats furent les promoteurs tardifs et conservateurs du slavonisme liturgique, à une époque où la langue roumaine avait déjà triomphé dans les offices de l'Eglise de Valachie. Désintéret pour la vie publique, spiritualité de type monastique, douceur dans l'activité pastorale, lenteur dans les affaires administratives, souci pour la pureté des pratiques religieuses, recul de la politique éditoriale de l'Eglise par la mise en veilleuse des livres de culte roumains et la reprise des éditions slavonnes, voilà les traits essentiels du portrait historique du métropolite Ștefan II, traits par lesquels il entendait rester fidèle au modèle culturel et ecclésiastique établi par le métropolite Théodose.

SOCIETATE CIVILĂ—ORIZONTURI SPIRITUALE— —INTERFERENȚE CULTURALE

IDEILE DE MODERNIZARE A SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XIX

LUCIA TAFTĂ

În perioada de început a epocii moderne românești de pînă la revoluția de la 1848 și poate chiar pînă la Unirea din 1859 s-a creat o societate civilă — termen mult uzitat în secolul XIX — în sensul de desfășurare a unei acțiuni civilizatoare a individului, de integrare a sa într-un organism național și o conștiință națională. O întreagă pleiadă a inteligenței noastre a jucat rolul unui adevărat „motor cu aburi” pentru desprinderea de „Vechiul Regim” feudal și de emancipare, modernizare a românilor din cuprinsul tuturor granițelor sale naturale, indiferent de stăpînirea politică. Ne permitem chiar să subliniem că reformarea țărilor române — în toate laturile sale: economică, socială, culturală și politică — a fost o opțiune, un crez și o adevărată investiție ideologică și materială a generației intelectualilor pașoptiști. Mai ales în fața presiunilor politice externe de transformare a țărilor române, după unii cu un termen mai eizelat în „placă turnantă a chestiunii orientale”, iar după alții în „teatru și maidan de războaie”, s-a cristalizat o adevărată solidaritate a stărilor sociale: boieri de toate categoriile, burghezia în formare, intelectuali proveniți din rîndul țărănimii chiar, pentru apărarea drepturilor, „capitulațiilor” românești. Iar de aici a pornit și interferența și sincronizarea cu conceptele noi ale vieții europene și s-a ajuns la împletirea luptei pentru păstrarea și respectarea autonomiei cu aceea a introducerii, prin imitare la început, a instituțiilor moderne ale Europei occidentale, cele două aspecte ajungînd inseparabile una alteia.

În materialul de față, noi am căutat să adunăm un material aparținînd unor domenii variate: literar-lingvistic, economic, filozofic, etc. care se ocupă de mentalitățile și revendicările acestei epoci istorice și să punem la dispoziția istoriografiei concluziile noastre privind locul și importanța lor în procesul Renașterii naționale, considerînd că ele au făcut prea puțin sau deloc obiectul analizei istorice. De asemenea să introducem rezultatele cercetărilor interdisciplinare de pînă acum în analiza isotorică.

Reforma societății românești a și împrumutat de la început unele modele, concepte din Europa Occidentală și a avut încă de la inițiere obiective concrete. Împrumutul s-a făcut deci în mod deliberat, conștient, intelectualii români urmărind o încadrare a societății lor în cor-pul Europei, concomitent cu revendicarea cadrului istorico-geografic tradițional.

Eugen Lovinescu a sesizat fenomenul *sincronismului* și l-a considerat istoricește necesar, drept o inflexibilă lege sociologică și nu numai ca o problemă de voință. În virtutea acestui fenomen și revoluția de la 1848 s-a produs în direcția legității istorice. De asemenea, el a mai demonstrat — idee cu care sîntem de acord — că în acest spirit de sincronizare și de imitație s-au creat instituțiile care au grăbit momentul 1848 și apoi al Unirii, remarcînd rolul Regulamentului organic și al pașoptiștilor, care au impus astfel niște *forme* moderne, deși *fondul* nu exista, urma să fie și el creat.¹

Titu Maiorescu, remarcînd și el acțiunea inteligenței române de a impune forma pentru a crea *forma* și a *reforma* fondul, a combătut-o la vremea lui. Din punct de vedere al legității și necesității istorice nu a avut dreptate.²

Ideologia prin care generația pașoptistă a reușit să impulsioneze reformarea și modernizarea a îmbrăcat formele de manifestare ale liberalismului burghez³, venit în special prin filierele germano-austriacă și franceză.

Apusul Europei a constituit un adevărat mediu de formație și civilizație pentru români. Legătura românilor ardeleni cu papalitatea, oricît de contestată a fost, a reprezentat o luare de conștiință a latinității și de aici a conștiinței sale naționale.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea bursierii români de la Colegiul Sf. Barbara au putut pătrunde în atmosfera spirituală de la Viena, au cunoscut și o anume literatură franceză prohibită⁴. Petru Maior l-a avut profesor pe Paul Joseph Rieger. Colegiul s-a transferat apoi la Lemberg, unde circa 40 — 50 elevi români, între care Ioan Monorai de la Arad, s-au împărtășit din spiritul „fără sfială, în care grăie toate cîte le socotea a fi adevărate”. Universitatea din Göttingen a jucat și ea un rol important, autoritățile maghiare plîngîndu-se de faptul că profesorii de aici aveau o atitudine „răuvoitoare și falsă asupra realităților din Ungaria”⁵.

În Banat liberalismul timpuriu s-a făcut simțit ca o mișcare care se exprima pentru o evoluție spirituală mai liberă, în cadrul statului și al bisericii, delimitînd un liberalism timpuriu politic și unul cultural, mai mult chiar, ca un liberalism timpuriu catolic. În mișcarea politică românească sursele sale se găseau în iozefinism ca idei ale libertății religioase, culturale teoria dreptului natural, teza contractului societate-

¹ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române*, studiu introductiv de Z. Ornea, București, 1972, p. 25.

² Titu Maiorescu, *Critice*, text îngrijit de Domnica Filimon — Stoicescu, București, 1967, vol. I, p. 152—154.

³ René Remond, *Le XIXe — siècle*, Paris, 1983, p. 23—36, E. Lovinescu, *Istoria civilizației române*, G. Em. Marico, Iosif Hojos, ș. a. *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania*, Edit. Politică, București, 1968, p. 37—39; G. Ibrăileanu, *Note și impresii*, Edit. Minerva, București, 1984, p. 65; C. C. Giurescu, *Contribuțiunii la studiul originilor dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, București, 1972 după Ștefan Zeletin, *Revoluția burgheză în România*, I — IV, în „Arhiva pentru știință și reformă socială”, nr. 2—3/1929 și *Liberalism, neo-liberalism și socialism de stat*, în „Dreptatea socială”, I, 8/19 mai 1923, p. 235—243.

⁴ Iosif, Wolf, *Repere europene în istoriografia Școlii ardeleni*, în vol. *Stat, națiune, societate. Interpretări istorice*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 279.

⁵ *Ibidem*, p. 280—282.

stat, etc. La acestea se adăugau ideile kantiene, receptate în special de Preparandia din Arad, pe calea literaturii didactice și pedagogice germane⁶.

Sentimentul românilor de frustrare și asuprire națională determină inteligența românească să apeleze la teze și argumente de factură liberală, extrapolate de la individ la comunitatea națională, concepută ca personalitate juridică și morală, stabilind o identitate greu de delimitat în secolul XIX între liberalism și naționalism. Filonul ideologic al revoluției franceze a adâncit această trăsătură.

Ideile revoluției franceze în Transilvania au fost captate prin filieră maghiară, italiană, germană. În secolul XIX Ioan Gott edita la Brașov o serie de publicații românești. În librăriile săsești din Brașov și Sibiu seseau numeroase cărți de autori francezi, jurnale din Franța. Alexandru Baroczi, Barcsay Abraham, Aranka György, Orczy Laurent, Teleki Iosif și Teleki Adam din Transilvania au tradus din Corneille, Molière, Voltaire, Rousseau. La Arad, Tg. Mureș, Aiud, Cluj magnații maghiari aveau literatură franceză în bibliotecile lor. Românul T. Ci-pariu împrumuta asemenea lectură din biblioteca lui Samuil Teleki din Tg. Mureș. La Brașov au apărut primele pensioane particulare franțuzești și s-a introdus limba franceză în școlile românești. Presa romană ardeleană va găzdui traduceri de limbă franceză⁷.

Eugen Lovinescu consideră — în mod forțat credem noi — că originile liberalismului în Moldova și Țara Românească s-ar găsi în „scri-soarea” anonimă din timpul domniei lui Alexandru Moruzzi (1804), referitor la „nesupunerea franțuzească” a unor mari boieri și mai apoi constituția cărvunărilor din 1822.

În realitate reforma și modernizarea s-au introdus după anul 1829, mai precis prin Regulamentele organice, deși la 1848 erau considerate simboluri ale vechiului regim și mai ales al înfeudării naționale. La temelia regulamentelor se aflau treizeci de ani de cereri formulate de boieri, și lucrările unor comisii anterioare de reformă, formulate de boierii pămînteni după Ackermann. Prin aceste acte s-a introdus un regim constituțional — atît cît se putea — care a permis reforme în administrație, drept, comerț, învățămînt, căi de comunicație și lucrări publice, navigație etc. Regulamentul organic — cum se spune acestor acte — a avut, prin categoriile de instituții de care s-a ocupat, un caracter enciclopedic și a căutat să fixeze norme juridice acolo unde erau numai obiceiuri. În același timp a creat o bază de legalitate unor abuzuri pe plan social. A reprezentat pentru epoca respectivă o constituție boierească. Pentru Rusia a fost un cod liberal, căci această țară nu îndrăznise să introducă în hotarele sale asemenea prevederi moderne. Supus unei judecăți — prin elementele și modalitățile sale de acțiune — Regulamentul poate fi considerat într-adevăr *organic* pentru nevoile societății de adaptare la economia și politica europeană⁸.

⁶ Nicolae Bresan, *Liberalismul timpuriu în mișcarea națională din Banat*, în vol. *Stat, națiune, societate*, p. 290—300.

⁷ Andrei Radu, *Cultura franceză la românii din Transilvania pînă la Unire*, Edit. Iacra, Cluj-Napoca, 1982, p. 16—23.

⁸ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 102—107.

Între aspectele sale pozitive enumerăm: înființarea ministerelor și a unor instituții centrale în administrație (cu păstrarea însă a formelor tradiționale de împărțire administrativă: județe și ținuturi), dezvoltarea învățământului public, a asistenței sociale, înființarea corpului medicilor și comitetului sanitar, dezvoltarea industriei și comerțului, a căilor de comunicație cu stimularea navigației, dezvoltarea urbanismului cu modernizarea porturilor Brăila și Galați și crearea de noi orașe, Turnu, Giurgiu și Alexandria, mergîndu-se pînă la reglementarea modului de pavare al drumurilor; s-au desființat vechi dăni și s-a impus capitația unică (cap. III), s-a organizat contabilizarea veniturilor statului, s-a generalizat sistemul de salarii fixe ale funcționarilor, s-a introdus un regulament al farmaciilor pentru prepararea și controlul medicamentelor, s-a înființat poliția în orașe, tribunalele de primă instanță în fiecare județ, tribunalele comerciale, s-a organizat armata română, s-au stabilit dispoziții pentru aducerea de lucrători și tehnicieni, s-au luat măsuri pentru siguranța operațiilor de import-export, etc.

Sinilitudinea instituțiilor de tip modern introduse în Moldova și Muntenia a stimulat în același timp *temeiurile unei mai apropiate uniri a Principatelor*, a cărei necesitate era recunoscută în articolele 371 al Valahiei și 425 și 426 ale Moldovei⁹.

La nivelul societății românești din prima jumătate a secolului XIX problemele modernizării sînt extrem de numeroase, cu implicații și interferențe între planuri, culturalul cu socialul și politicul, economicul cu politicul, socialul cu politicul. Moștenirea epocii feudale — prevederie agrară ale Regulamentului — era încă foarte puternică și chiar inflexibilă.

Multitudinea problemelor a cerut un volum coplesitor de muncă pentru un singur individ. Astfel că, promotorii reformelor au trebuit adesea să se manifeste concomitent ca ingineri, artiști, publiciști și politicieni, să creeze convingeri, să introducă discipline, să deschidă perspective și să direcționeze pentru o serie de măsuri și instituții. Exemplele lui Ion Eliade Rădulescu, Gheorghe Asachi, Mihail Kogălniceanu, Aaron Florian, A. T. Laurian, N. Bălcescu, frații Golești și frații Brătieni sînt grăitoare¹⁰.

Căile și mijloacele de transmitere și impulsioneare a remodelării și renovării au fost în principal gazetele vremii — prin ele însele un mijloc de progres — ce au devenit a patra putere în stat¹¹.

⁹ Nicolae Bălcescu, cel mai vehement critic în epocă al Regulamentului Organic, i-a recunoscut elementul de înnoire: „Cu toate relele sale, Regulamentul aduse oarecare principii folositoare și se făcea un element de progres”, în *Opere*, vol. I, București, 1953, p. 264; vezi *Istoria României*, vol. III, p. 237; *Regulamentul Organic al Țării Românești*, cap. I, București, 1847; *Regulament Organic al Principatului Moldovei*, București, 1847.

¹⁰ Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională, 1834—1849*, București, 1967; Paul Cornea, *Oamenii începutului de drum. Pașoptiștii*. Edit. Cartea Românească, București, 1974; același, *Studii de literatură română modernă*, București, 1962; *Originile romanismului românesc*, Ed. Acad.: același și M. Zamfir, *Gîndirea românească în epoca pașoptistă*, Ed. pt. 1ta. Buc., 1968; Al. Dușu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1970; Cornelia, Papacostea Danielopolu, *Cap. Sentimentalul mul în literatura în limba greacă în Principatele române (1774—1830)*, Edit. Minerva, București, 1982, p. 194—220.

¹¹ Mihail Kogălniceanu, *Jurnalismul românesc în 1855*, în Paul Cornea, *Mihail Kogălniceanu. Scrieri literare*, București, 1976, p. 224—237; Noi ne referim în special la „Curierul Ron ânesc,” „Albina Românească”, „Buletin F. O.”, „Buletin G. A.”.

În linii mari, conștiința și acțiunea renovării se axează pe definirea și luarea unei atitudini față de trecut, pe revizuirea cadrului cultural tradițional și penetrarea masivă a valorilor europene, în spiritul gândirii celei mai democratice și mai liberale a epocii. Liberalismul european capătă în țările române o puternică tentă de patriotism, pentru schimbarea statutului internațional, al scoaterii românilor dintr-o tragică inerție feudală și situării lor în rîndul națiunilor moderne, civilizate. Despre această etapă a renovării se poate spune că a fost *arsă*, în sensul de grăbire în interiorul ei, astfel că *evoluției* a ajuns să i se impună *revoluția*, ca singur mijloc de rezolvare imediată. Un asemenea mijloc a fost revoluția de la 1848, iar actul ei reprezentativ *Proclamația de la Izlaz*. Ea reprezintă o expresie a acestui liberalism timpuriu, românesc, care a încercat o rezolvare imediată, dar imposibilă după noi a problemelor societății românești. Titu Maiorescu a apreciat-o, la vremea lui, ca o operă de fantezie, chiar în ceea ce privește drepturile politice. „A impune unei țări, care pînă atunci fusese în neputință de a progresa, tocmai din pricina deselor schimbări de Domn, un princip e ales pe 5 ani, a unei țări, geograficește, intercalată între trei monarhii absolute, care îi amenințau existența, o formă quasi-republicană, declarînd pe acel Principe de 5 ani încă și responsabil, a acorda dreptul fiecărui județ de a-și alege dreptgători, a decreta emancipația israeliților și drepturi politice pentru orice compatriot de altă credință, toate, acestea erau numai naiva așternere pe hîrtie a unui amalgam de idei nebuloase, care mișunau pe atunci în broșurile frazeologilor din alte țări”¹².

Este de înțeles și eșecul comisiei proprietății, la acea dată.

Extracția socială, vîrsta și concepțiile revoluționarilor pașoptiști au fost diverse și au creat divergențe, ajungîndu-se pînă acolo, încît s-au învinuit reciproc pentru eșecuri, în exil.

Ion Eliade Rădulescu, considerat omul Proclamației de la Izlaz, adică al armoniei sociale și „cruciatai într-o înfrățire”, vedea în treapta boierească o existență și o avere deja realizată, dar aparținînd de boieria veche, tradițională și nu de aceea din epoca sa. Pe această boierie „de baștină”, de tradiție, pe „burghezul pămîntean” și pe „țăranul laborator” în sensul de activ, lucrător, trebuia să se clădească noul stat. Se spune că el ura sincer pe revoluționarii „de profesie”, în ei vedea niște „turburători de meserie”, intercalați cu numele de liberali, de progresiști, de naționaliști, comedianți, grotești și fără de talent, declamatori de libertăți, „copii nevîrstnici, trimiși de părinții lor spre învățătură”¹³.

Nici Ion Ghica nu era convertit la ideile republicane și revoluționare. El dorea mai ales respectarea capitulațiilor cu Poarta. Pînă către Unirea din 1859, concepția lui avea în vedere o Adunare parlamentară formată din proprietari. Ion Ghica s-a impus în acțiunile de sprijinire a progresului în economie și industrie pe căile deschise în 1838 de prințul Nicolae Șuțu, cu broșura lui : *Aperçu sur les causes de la gêne et de la stagnation du commerce et sur les besoins industriels de la Moldavie*. Inginer, format în școlile de învățămînt superior tehnic din Franța — în specialitatea mine — întors în țară, a căutat să introducă ideile și

¹² E. Lovințescu. *op. cit.*, p. 143.

¹³ *Ibidem*, p. 158.

căile de modernizare europeană: dezvoltarea industriei, creditului, a căilor de comunicație. În 1842 a obținut un post de profesor la Academia Mihăileană. Aici a predat geometria, geologia, mineralogia și apoi economia politică. Cursul de economie a fost obținut prin eforturile aceluiași Șuțu, citat mai sus, care a avut pe atunci un anume rol în conducerea și organizarea școlilor din Moldova. De altfel cursul respectiv a fost introdus și în rîndul disciplinelor de examen. Iar în organizarea didactică a Academiei, economia politică a făcut parte din așa numitele științe politice: „politica, economia statului și finanțul”¹⁴.

În lecția de deschidere a cursului de economie politică la Academia din Iași, din 23 noiembrie 1843, puternic influențat pînă la similitudine de textul și ideile lecției de deschidere a profesorului francez Michel Chevalier de la Collège de France din 28 aprilie 1841, el arăta că „Economia politică singură, numai ea este în stare să lumineze întru căutarea interesurilor noastre morale și materiale... Greutatea noastră în cumpăna Europei se va mări cu numărul kilelor de grîu ce vom putea scoate peste hotare”¹⁵.

Practica înfăptuirii unității vamale germane și discuțiile economiștilor europeni asupra suprimării barierelor vamale învechite l-au interesat și pe Ghica, ca și pe alți români, chiar dintre oficialități. Însuși termenul de *unire*, însemnînd și *suprimare* a obstacolelor comerciale, a fost preluat de Ghica de la economiștii europeni într-un articol din „Propășirea” în problema vămilor dintre Muntenia și Țara Românească. În 1841 apăruse, anterior articolului lui I. Ghica, un articol al lui Wolowski în „Journal des Economistes” despre *uniunea vamală* dintre Franța și Belgia.

Chestiunea „uneizii vamale” — după gîndirea apuscană — era de mult pusă pe tapet și în țările române.

Regulamentele organice reglementează legături mai strînse între Moldova și Muntenia. În 1835 se încheiase o convenție vamală pe șapte ani¹⁶, iar în 1842, discutau prelungirea ei, din partea Munteniei Al. Villara și din partea Moldovei Teodor Balș, Iordache Ghica, Dimitrie Sturdza Lascăr Cantacuzino, Neculai Mavrocordat și Neculai Șuțu. Discuțiile au fost duse pînă la 1 ian. 1846 și convenția pusă în aplicare de la 1 ianuarie 1848. Fondul concepției economice a lui Ion Ghica a rămas liberal, combătînd un alt curent al vremii, cel socialist și chiar utopic, el a fost un adversar constant și hotărît al oricărei forme de „colectivism”¹⁷. Se discută și se propagă ideile de învoire și introducere a tehnicii europene

¹⁴ Gh. Zane, *Economia politică la Academia Mihăileană*, în vol. *Studii*, Edit. Eminescu, București, 1980, p. 98 după I. Minea, *Profesorul ieșean al lui Iancu Ghica*, în „Buletin, Comunicări, Inst. „A. D. Xenopol”, 1942, nr. 2, p. 47; același, *Cursul de economie politică a lui Ion Ghica la Academia Mihăileană*, în vol. *Studii*, p. 119—123.

¹⁵ Gh. Zane, *Economia politică...*, p. 101—103.

¹⁶ Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*, (1834—1848), București, 1915, p. 195.

¹⁷ Gh. Zane, *Economia politică*, p. 107—108.

în agricultură, de dezvoltarea comerțului intern și extern, înființarea băncilor și societăților comerciale și chiar pentru folosirea rațională a timpului¹⁸.

Ion Ionescu, un alt economist, a predat de asemenea la Academia Mihăileană. A acumulat o teameinică pregătire la Paris la cursurile lui Blanqui, fratele revoluționarului, și Wolowski la Conservatoire și la acelea ale lui Pellegrino Rossi de la Collège de France. Sub influența lor și-a cristalizat teza despre „foloasele unei țărănimii proprietare și înstărite”. A cunoscut de asemenea ideile lui Adam Smith și John Locke. Mulți din termenii folosiți de el și din numele citate — atît ca profesor cît și ca revoluționar implicat în Comisia proprietății de la 1848 — au stîrnit după mărturia unui contemporan al său — I. Eliade în *Memoriile sale* — mirare și confuzie ca în fața unor lucruri necunoscute și iritante¹⁹. Cu toate că a susținut teza împroprietăririi țăranilor pe seama moșilor boierești, el a rămas totuși un adversar al tuturor sistemelor sociale care preconizau suprimarea proprietății individuale și instaurarea proprietății colective. A combătut pe Prondhon, Louis Blanc și Fourier. După el, fourierismul, care preconiza (ca și alte sisteme colectiviste) desființarea proprietății individuale, putea duce la o nouă asupra socială. Ion Ionescu este văzut de Zane ca un liberal radical, apropiat de Pellegrino Rossi și John Stuart Mill.

Problemele economiei începeau să-și facă loc între interesele societății românești. În primăvara anului 1840 Gh. Asachi voia să editeze un Jurnal comercial „Osiris”, realizat mai apoi sub titlul de „Le glaneur Moldo-Valaque”. „Propășirea”, „Foaia satească”, Povățuitorul economiei și sănătății” au publicat materiale pe acest subiect.

Biblioteca Academiei Mihăilene era înzestrată de la început — 1841 — cu lucrări occidentale de mare circulație: Adam Smith, în traducere franceză, *Récherches sur la nature et la richesse des nations*, 3 vol.; A. Blanqui, *Histoire de l'économie politique en Europe*, 2 vol., Paris, 1837; Joseph Pecchio, *Histoire de l'économie politique en Italie*, tr. de Gallois, Paris, 1830; P. Rossi, *Cours l'économie politique en Italie*, 2 vol., Paris, 1840; Jean Baptiste Say, *Cours complet l'économie politique*, Paris, 1834 și *Traité d'économie politique*, Paris, 1834; Gh. Comte, *Traité de la propriété*, 2 vol., Paris, 1834; D. Ricardo, *Des principes de l'économie*

¹⁸ Se discută și se propagă ideile de înnoire și introducere a tehnicii europene în agricultură, de dezvoltarea comerțului intern și extern înființarea băncilor și societăților comerciale și chiar pentru folosirea rațională a timpului (*Societatea agronomică în Țara Românească* în „Buletin GA, IV (1835), p. 7. Articol program în „Muzeul Național” I (1836–1837), p. 1–2; *Economia și știința agriculturii*, în „Icoana lunii” I (1841), p. 373–374; 380–381; 387–388; 393–394; dr. Zucăr, *Idei asupra comerțului cu grîne în Ungaria și asupra mijloacelor prin care s-ar putea însuși acest negof*, „Muzeul Național”, I (1836–1837), p. 106–108; *Industria Moldovci*, în „Spicuitorul Moldo-Român”, 1841, p. 147–148; *Industria în Principatele Moldo Române*, în „Albina Românească” XIX (1847), p. 319–329, 331–333; *Iconomia generală de Jan Baptiste Say*, în „Albina Românească”, XI (1847), p. 313, 316–317; *Influența băncilor asupra bogăției naționale* în „Român a”, I (1838), p. 115–116; „Vestitorul Românesc”, III (1839), p. 58 *Casa de păstrat și de împrumutare*, în „Curierul Românesc”, XVII (1848), p. 42–44; 46–48; 50–54, 54–56; 59; *Despre înființarea unei societăți comerciale a Dunării și a unei bănci de împrumut*, în „Albina Românească”, XVIII (1846), p. 13, în „Curierul Românesc”, XVII (1846) p. 37, în „Vestitorul Românesc”, XXII (1846), p. 25–26; Ion Ionescu, *Despre economia timpului*, în „Albina Românească”, XVIII (1846), p. 387–388.

¹⁹ Gh. Zane, *op. cit.*, p. 112 după însemnările lui I. Eliade.

politique et de l'impôt, tr. de Ch. Prevost, Paris, 1835; Sismondi, *Nouveaux principes d'économie politique*, Paris, 1837; N. Storch, *Cours d'économie politique*, ed. J. B. Say, 4 vol., Paris, 1823; Garnier, *Histoire de la monnaie*, 2 vol., Paris, 1840; Mac Culloch, *Principes d'économie politique*, tr. de Prevost, Geneva-Paris, 1825; T. H. Malthus, *Essai sur le principe de la population*, tr. de Prevost, 4 vol., Paris, 1836; Dufau, *Traité de statistique*, Paris, 1840, Joanes de Moreau, *Statistique de l'Espagne*, Paris, 1834, etc.²⁰

Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, A. T. Laurian au susținut valorificarea tezaurului de documente istorice. Periodicele de lucru în acest scop au fost „Dacia literară”, „Arhiva românească”, „Propășirea”, „Magazin istoric pentru Dacia”²¹.

Ion Brătianu, care s-a aflat pretutindeni unde a fost vorba de acțiune, era format în cluburile liberalismului parizian. La el s-a realizat împletirea viziunii cu spiritul practic al realizării. Dacă, împreună cu alții din generația lui, ca C. A. Rosetti, au fost oameni de loji masonice^{21bis}, de baricade, de conspirații, ce au coborât visul și utopia în uliță, la *acea zisă nebunie revoluționară a pașoptismului*, el s-a adaptat cerințelor noi, pășind la crearea structurilor și instituțiilor burgheze propriu-zise.

C. A. Rosetti, și el un „fiu” al Revoluției franceze, a rămas până la bătrînețe un „ideolog al revoluțiilor”.

N. Bălcescu a fost un democrat-revoluționar cu obsesia trecutului și cu apărarea drepturilor săteanului²².

Presa românească a anilor 1834–1848 depunea eforturi pentru formarea unei opinii de susținere, mai ales materială, a tipăririi lucrărilor istoriografice. Evidențiem aici: „Curier de ambele Sexe” (1836–1838), „Muzeul Național” (1837–1838), „Curierul Românesc” (1838), „Spiculatorul Moldo-Valah” (1841), „Propășirea” (1844), „Arhiva Albinei”, „Gazeta Transilvaniei”, „Foaie pentru minte”²³, care au popularizat, publicat și susținut cu liste de subscripții această activitate.

Intellectualitatea pașoptistă a încurajat înscrierea tinerilor atât în școlile din interior cât și în cele din străinătate prin donații, burse și chiar testamente²⁴. Se dădeau ca modele de urmat acțiunile altor țări dezvoltate de sprijinire a instrucției publice. Austria „e o țară unde învăța-

²⁰ G. Zanc, *Economia politică...*, p. 116 după *Catalog des livres de lecture de la Bibliothèque de l'Académie*, Iași, 1841 și *Premier supplément du Catalogue de la Bibliothèque de l'Académie Michel*, 1843.

²¹ N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XIX-lea*, Minerva, București, 1908, vol. II, p. 25–32; 99–105; 120–127; George Em. Marica, *Repere ale sociologiei națiunii la scriitorii români*, în vol. *Națiunea română*, p. 450–453.

^{21 bis} Dan Berindei, *Préludes de la révolution roumaine de 1848. Les sociétés secrètes*, în „R.R.H.”, nr. 3/1978.

²² E. Iovinescu, *op. cit.*, p. 159–164.

²³ „Citiți-l tinerilor pe Paul Iorgovici. Petru Maior. Țichindeal, Șineai și veți învăța înșii și limba voastră și ceea ce au fost moșii voștri și ceea ce veți putea fi de veți urma învățăturile lor; vezi P. Cornea, M. Zamfir, *Gîndirea românească în epoca pașoptistă*, p. 98–102.

²⁴ Id. al dr. Rementai din Transilvania publicat în „Albina Românească”, 1835, nr. 31. p. 70–27 și 115.

tura populară este mai mult decât oriunde întinsă. Vrei să te faci mecanic, meșter, agricultor, arhitect? În Austria găsești tot ce-ți trebuie pentru aceasta, școli, college, profesori, laboratorie, colecții”²⁵...

Cei doi termeni *învățătura* și *neînvățătura* sînt similari cu „activitate” și „neactivitate”, chiar reacționarism, în așa fel că „neștiutorii de carte” deveneau sinonimi cu „dușmanii nației românești”. Profesorii sînt văzuți ca „apostoli” ai civilizației, instituindu-se chiar prin lege un primat moral asupra altor indivizi. Astfel că prin Regulamentul organic profesorii sînt scutiți de numeroase obligații, iar prin decret domnesc ei sînt ridicați în ranguri boierești²⁶. Pentru a arăta importanța învățămîntului susținerea examenelor școlare se face cu public de multe ori, atît în Țara Românească cît și în Moldova și chiar cu participarea ocirnuitorilor de județe și a domnilor²⁷. Se încurajează și se publică numele donatorului pentru susținerea școlilor. Epitropia învățămîntului public din Moldova aducea mulțumiri în 1833 stolnicului Stamatie Furnarachi de la Bacău pentru dania făcută²⁸, se elogie contribuția locuitorilor Brăilei pentru întreținerea școlilor²⁹ și a lui Gr. Pleșoianu și C. Glogoveanu pentru amenajarea unor localuri în folosul școlii din Cerneți (C. R. V, 1833, p. 284). O serie de moșii și venituri ale unor boieri filantropi și biserici au fost scoase la meazat pentru arendare în folosul învățămîntului („Buletin 9 A”, 1833, p. 321); la serbarea patronului Colegiului Sf. Sava din 1834, alături de Gheorghe Lazăr, este elogiât pentru „nemuritoarele lui osteneli” și pentru sprijin material banul Constantin Bălăceanu. Elevii merituosi, sînt premiați, de eforie, particulari și chiar de domnie. În anul 1835 în Țara Românească s-a luat hotărîrea obligativității prezentării atestatelor școlare pentru slujbele de stat și aceasta s-a publicat în presă³¹.

Problemele și aspectele modernizării au fost legate însă și de temperamentul și modalitățile românești de realizare concretă. Din această cauză ea a înregistrat și o serie de forțări și nepotriviri, care au făcut să apară și multe atitudini critice. Chiar ale intelectualilor români. Ion

²⁵ „Curierul Românesc”, IX (1838), p. 5—7. Se scria în continuare că „este oprit să intre un păstor, un păcurar, dacă acela nu va înainta o adeverință, de la preotul parohiei că și-a urmat școala”.

²⁶ *Regulamentul Organic*, 1832, p. 71; Gh. Părnuaș, *Istoria învățămîntului și gîndirea pedagogică în Țara Românească* (sec. XVII—XIX), București, 1971, p. 271—272, 283—294; vezi „Buletin G. A. al Țării Românești”, III (1834), p. 96 despre ridicarea în ranguri a unor profesori.

²⁷ *Examenul public al Școlii din Cerneți*, în „Curierul Românesc”, V (1833—1834), p. 193—194; *Știri despre examenul Scoliei de băieți de la Golești, întemeiată de marele logofăt C. Goleșcu*, în „Curierul Românesc”, II (1830), p. 168; *Scrișoare obștească de la Tirgul Jiului vestitoare pentru examenle din 14 septembrie 1833*, în „CR”, V (1833), p. 189—190; *Examen public la Vălenii de Munte*, în „CR”, V (1833), p. 177—178; *Descrierea examenului public ce a avut loc la școala începătoare de la Botoșani*, în „Buletinul F.O.”, I (1833), p. 65—66; *Examenul public al semestrului de vară de la școala începătoare din Focșani*, în „Buletin F.O.”, I (1833), p. 49 — public din ambele principate; *Examenul public al școlilor naționale din București*, C. R., III (1832), p. 225—227; „Alb. Rom.”, IV (1832), p. 237—288 etc. examenul general la Iași pentru sem. I 1833—34 a fost amînat pînă la participarea domnului, „înaltul protector și mecenat al învățăturilor”, „Alb. Rom.”, V; VI (1833—1834), p. 229.

²⁸ „Buletin F.O.”, I (1833), p. 23.

²⁹ „Curierul Românesc”, (1833), p. 97.

³⁰ „Curierul Românesc”, V (1833), p. 284.

³¹ „Buletin G. A.”, IV (1855), p. 129.

Codru Drăgușanu, George, Barițiu, Timotei Cipariu, A. T. Laurian, Costache Negruzzi, Dimitrie Ralet, Al. Russo, direct implicați în renovarea societății, fie prin învățămînt, presă, literatură, au lăsat în scrierile lor o seamă de observații critice.

Păreră „peregrinului” (I. C. Drăgușanu) asupra decernării rangurilor nobiliare, deci a ridicării stărilor mici și mijlocii prin „boierire” era că în general „acest principiu este generos; însă vai de lume, cele mai utile servicii private se egalează aceluia al patriei și se remunera cu rang boieresc prin favoare”. Totodată el se temea — în mod exagerat — de pătrunderea prea mare a străinilor în comerțul și industria românească și că acestea „cu încetul se vor deznaționaliza”³². Iar în privința învățămîntului el arăta că era necesară înființarea cît mai grabnică a unei Universități. El critica practica traducerii — pentru educația religioasă — a catehismelor străine de ortodoxism. Accente critice avea I. Codru-Drăgușanu și în privința organizării armatei. În practică aceasta servea mai mult pentru paradă, nu era eficientă. „Cu zeci de soldați abia scot un nap, dacă nu e sergentul ei nu fac nici atîta”. Terminologia ierarhiei militare era un amestec de denumiri germane, rusești și grecești³³.

George Barițiu în *Călătoria prin Muntenia în 1836* zugrăvea un tablou mai optimist, socotind că introducerea noilor instituții prin „Regulamentul organicesc” — justiție, armată, învățămînt — în limba românească este de laudă. Dar și el gîndea că nu darul legilor este totul, ci rodul lor³⁴.

Timotei Cipariu ne-a lăsat o serie de considerații, care arată mentalitatea uneori dură a celor implicați în reformare. Unii profesori români — proveniți mai ales din Transilvania — care predau în Moldova și Muntenia erau nemulțumiți de colegii lor nemți, francezi, etc, ca Folthausser, Flechtenmacher, Repey, pe care Gh. Asachi îi utiliza cu succes datorită cunoștințelor lor, în luminarea minților tinerilor români. Spiritul modern era astfel întunecat de intoleranța și închistarea mentală a unor intelectuali români. Tot din această cauză și introducerea unor discipline, ca filozofia Europei occidentale, au pătruns cu greu, cuvîntul filozof fiind sinonim cu ateu.

Poziția lui Văcărecu de introducere a ortografiei latine și de promovare a latinității românilor era considerată uneori ca o trădare, unii boieri reproșîndu-i că nu lipsește decît să aducă și pe Papă la București. Cu toate acestea însă, tipăriturile vor fi sprijinite cu galbeni boierești³⁵.

Dorința de a atinge rapid stadiul unor culturi dezvoltate, a încurajat imitația și a provocat unele confuzii — lucru ce s-a văzut mai direct în construcțiile urbane. Al. Odobescu era mișnat de abandonarea stilului bizantin în arhitectură și de dărîmarea unor edificii cu inscripții și portrete vechi. El nu a fost de acord cu acea mentalitate strict imitativă, care a determinat implantarea acelor nefericite monumente, care niciodată nu apăruseră pe teritoriul român și care nu erau ușor de înțeles nici în Occident. Întrucît construcțiile în stil medieval trebuiau

³² Dan Berindei, *Călători români pașoptiști*, Edit. Sport-Turism, București, 1989, p. 117—119.

³³ *Ibidem*, p. 120.

³⁴ *Ibidem*, p. 74—75.

³⁵ *Ibidem*, p. 102—104.

să aibă un aer gotic, s-a purces la demolarea unor splendide clădiri și la reclădirea lor după „un plan fantastic, ce dă astăzi înfățișarea unor temple de cofetărie”³⁶.

Înfățișarea unui individ — care a stat câteva luni la Iași — arăta după D. Ralet cam așa: „Într-însul mai mult, decât în oricine, privești caricatura pripitei civilizații ... . Teatrul l-a deșteptat, adunările l-au civilizat și cavaler și pierde-vară și diplomat și amplotiat, el este tot și nimica”³⁷.

Limbajul, vocabularul fusese și el afectat de contradicțiile operei de modernizare. Pe Cîmpia Blajului, în acea zi frumoasă din 1848, miile de oameni adunați acolo, și-au auzit „intelligenții” frați și fii strigînd pe deasupra capetelor „o babilonie de cuvinte stropsite și smulse din latinește, pe care (bieții români) nu le înțelegeau nicidecum, deși le primeau ca pe semne de mîntuire, zicînd. O fi, dar ... așa o fi”³⁸.

J. A. Vaillant sosit la București în 1829 și devenit profesor la Colegiul Sf. Sava a arătat că renașterea națională a românilor începuse înaintea sosirii sale. Constată însă că mulți renunțau cu greu la vechile obiceiuri „de a intriga și prăda, cei bătrîni pizmuiau pe cei tineri, tinerii vor s-o ia înaintea vîrstnicilor și din dezamăgire ori din prejudecată ei nu renunță toți de bună voie, nici la barbă, nici la costumul lor oriental pe care-l denumeau încă costum național...”; mai constata de asemenea corupția în atribuirea sarcinilor publice și arbitrariul tribunalelor civile³⁸¹⁵.

În ciuda acestor aspecte și tonuri amalgamate puterea de adaptare și de rapidă transformare a societății românești era evidentă. Pătrunsă de concepțiile liberalismului burghez european — de transformare în toate laturile — modernizarea s-a confundat cu epoca de renaștere a poporului român.

Promotorii pașoptiști au impus în fața societății românești *necesitatea legilor și instituțiilor burgheze*, drept o opțiune de progres sine qua-non. Ele au fost introduse în baza principiului că o lege bună, indiferent de unde vine ea, trebuie să fie bună pentru toți oamenii, după cum o formulă de geometrie este adevărată pentru toți³⁹.

Modernizarea și reformarea s-a înfăptuit în țările române prin acțiunea convergentă a mai multor forțe sociale, de „sus în jos”, de „la formă la fond”. Interesele de clasă îi deosebeau pe Golești, Crețulești, Ghiculești, Cîmpineni — mari boieri de oamenii „noi”, proveniți din rîndul țărănimii și burgheziei — „ca intelectualii ardeleni sau ca „revoluționarii de profesie” — Bălcescu și C. A. Rosetti —, de mesianici ca Eliade. Dar ei au fost cu toții alături ca iubitori de țară și oameni de cultură apuseană, convinși de efectele de progres ce nu vor întîrzia să

³⁶ Alexandru Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, Edit. Minerva, București, 1978, p. 216.

³⁷ Dan Berindei, *Călători români*, p. 161—164.

³⁸ *Ibidem*, p. 181.

³⁸ *Idem* Același, *Cultura română în epoca modernă*, Edit. Eminescu, București, 1986, p. 445—449.

³⁹ *Ibidem*, p. 402.

apară. Peste ani, Mihail Kogălniceanu avea să recunoască că a datorat Universității din Berlin și societății germane tot ceea ce a devenit în țara sa și tot ce a creat aici ⁴⁰.

Rezultatul cel mai evident al liberalismului a fost crearea cadrului administrativ-constituțional pentru viitorul stat modern, al unei mentalități la nivel de masă de absorbție și asimilare, prin învățămînt și cultură, a civilizațiilor mai înaintate, ca și ridicarea noțiunii de patrie deasupra interesului de clasă sau pătură socială, de la ideea patriarhală a părinților lor la aceea a constituirii unui stat național modern.

LA MODERNISATION DE LA SOCIÉTÉ ROUMAINE DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

Résumé

La modernisation de la société roumaine dans la première moitié du XIXe siècle a été une nécessité et une urgence qui devaient mener au détachement de l'«ancien régime» féodal et à l'émancipation des Roumains des territoires délimités par des frontières naturelles.

Elle fut réalisée délibérément par toute une pléiade d'intellectuels provenus de toutes les couches sociales : boyards de toutes les catégories, une bourgeoisie en formation, intellectuels d'origine paysanne (notamment de Transylvanie) etc. Cela a représenté en même temps une option, un credo et un investissement idéologique, moral et matériel de la génération quarant'huitarde. L'Europe occidentale eut un rôle essentiel tant dans la formation de cette génération dans les écoles, collèges et Universités de Paris, Vienne, Budapest, dans les milieux culturels, maçonniques et révolutionnaires, que dans l'adoption des modèles — notamment du libéralisme bourgeois — pour l'organisation des institutions modernes dans l'administration, l'économie et la culture roumaines.

Les résultats les plus pertinents du libéralisme furent la formation, grâce à l'enseignement et à la culture, d'une mentalité collective favorable à l'assimilation des idées progressistes, de même que la création du cadre administratif et constitutionnel, ne fut-ce que par le Règlement organique, contesté peu de temps après, concernant un futur Etat national moderne.

⁴⁰ M. Kogălniceanu arăta într-o scrisoare din Berlin din 1835 trimisă acasă „cât am petrecut în străinătate mi-a dat mai multă experiență decît 17 ani petrecuți în Moldova”, M. Kogălniceanu, *Scrisori către surorile sale*, Buc., f.a., p. 10. Și tirziu ca om politic a recunoscut că el datora Universității din Berlin și societății germane tot ceea ce a devenit în țara sa, vezi Dan Berindei, *Cultura română*, p. 434—435.

CLERICI ȘI INTELECTUALI LAICI ÎNTRE CONFESIUNE ȘI NAȚIUNE ÎN TRANSILVANIA ANULUI 1852

MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU

Dezvoltarea „cultului național sacru”¹ la românii din Transilvania secolului al XIX-lea reprezintă unul dintre cele mai importante aspecte ale procesului complex de trecere de la solidaritatea confesională la cea etnică². Ideea națională devine acum un factor de coeziune mai important decît credința. Impunerea noului sistem de legături presupunea însă o amplă acțiune modelatoare, în cadrul căreia intelectualității laice românești îi revenea rolul de vioară întîi³. Din ce în ce mai conștientă de „misiunea” sa, intelectualitatea își intensifică în secolul al XIX-lea încercările de preluare a controlului asupra vieții publice, cel puțin sub aspectul ei spiritual⁴. În condițiile în care în Transilvania viața românilor se desfășura sub zodia coexistenței tensionate a bisericilor unită și ortodoxă, cunoscînd periodice răbufniri conflictuale, eforturile „intelighenției” erau considerabil îngreunate.

În cele ce urmează ne propunem să aducem în discuție un moment de cumpănă atît din istoria relațiilor dintre uniți și ortodocși, cît și din cea a raporturilor dintre intelectualii laici și autoritățile ecleziastice. Este vorba de conflictul generat de pastorală de instalare a lui Alexandru Sterca-Șuluțiu, episod ce a stat destul de puțin în atenția analiștilor mișcării naționale românești⁵. Propunîndu-ne să îmbogățim dosarul cu noi piese documentare, parte inedite, parte uitate de mult, vom fi interesați mai puțin de reconstituirea desfășurării amănunțite a faptelor și mai mult de receptarca și reflectarea evenimentului în epocă, de integrarea lui în contextul complicat și dificil al anilor imediat următori

¹ K. Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700 — 1868)*, Cluj-Napoca, 1987, p. 115—151.

² M.-L. Murgescu, B. Murgescu, *Conștiința națională ca formă de solidaritate umană în „Societate & Cultură. Nona alternativă”*, 1/1990, p. 45—46; pentru perioada primatului factorului confesional, a se vedea deosebi E. Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, 1976.

³ K. Hitchins, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1972.

⁴ Idem, *Conștiință națională...*, pp. 83—151 și 186—189.

⁵ Vezi I. Mateiu, *Problema unității religioase în Revoluția din 1848 în Fraților Alexandru și Ioan Lapedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 469—490; K. Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andrei Șaguna and the Romanian of Transylvania, 1846—1873*, Cambridge, 1977. Deși dedică lui Alexandru Sterca-Șuluțiu un amplu studiu, în care reliefează disputele dintre cei doi episcopi din 1850—1851, D. Suciș nu se oprește asupra acestui episod (vezi Alexandru Sterca-Șuluțiu și mișcarea națională românească în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, XXV, 1988, partea II, p. 75—90 și XXVI, 1989, partea I, p. 285—301). Singurul care se oprește ceva mai mult asupra episodului este I. Lupaș în capitolul *Frecușuri confesionale din Mitropolitul Andrei Șaguna. Monografie istorică*, Sibiu, 1909, p. 132—138, numai că viziunea sa este influențată de un ortodoxism militant și deci părtinitor.

revoluției din 1848-1849. Vom încerca să găsim în spatele faptelor oamenii cu bagajul lor mental și sentimental, cu limitele și clișeele lor spirituale, oamenii prinși în „infernul mecanism” al societății.

În cuvîntul de instalare ca episcop unit al Făgărașului, cuvînt popularizat prin tipărirea în broșură atît în variantă chirilică⁶ cît și în variantă latină⁷, Alexandru Sterca-Șuluțiu, după ce își exprimă recunoștința pentru cinstea ce i se făcuse, susține un amplu excurs teologico-didactic despre dreapta credință a „Sfintei Uniri” și foloasele acesteia în păstrarea limbii și naționalității române. Încercînd să justifice unirea prin apartenența spirituală a românilor la marea familie a popoarelor latine din Europa și prin necesitatea regăsirii comunității pierdute, el introduce cîteva acute: „Nici o legătură a singelui nu-i așa puternică și atrăgătoare de inima unui om către altul ca legătura și unirea Religiei și a Credinței” cu „surorile noastre și cultivatele a Europei Națiuni: Italiană, Franceză, Spaniolă și Portugheză” și că trebuie „să ne apropiem mai lesne cu inima către acela carele este cu noi de o religie și de o credință, decît de sîngele și de frățiile noastre de diversă credință”⁸.

O astfel de aserțiune nu putea să nu provoace rumoare în societatea românească din Transilvania, cu atît mai mult cu cît de prin 1850 relațiile dintre cele două biserici erau destul de încordate⁹. Vigilent și suspicios, Șaguna urmărea fiecare mișcare a episcopului unit, căutînd să se țină la curent cu discuțiile din cercul de apropiați ai lui Șuluțiu¹⁰. Deși corespondența din 1851 dintre cei doi episcopi cuprinde referiri critice la inșii „nesocotiți la vorbă și în fapte” care strică armonia între frați¹¹, aceasta nu însemna că neîncrederea nu rămînea dominantă de ambele părți. Tensiunile au devenit acute atunci cînd Șuluțiu a considerat că ar fi un gest de „stimă și frățescă venerațiune” față de Șaguna dacă i-ar trimite „cuvîntul său” în forma tipărită în 1851 la Buda¹². Indignat, Șaguna se plînge guvernatorului Schwarzenberg împotriva tendințelor de prozelitism ale uniților; evitînd însă să se angajeze, guvernatorul recunoaște doar neutru că într-adevăr în cuvînt „se cuprind fapte și expresiuni care pot da cauză la diferite tălmăciri”¹³. În memoriile sale Șaguna este cît se poate de explicit: „Înțelegînd eu că Șuluțiu, episcopul greco-catolic, publică cuvîntarea sa de instalațiune și o îndreaptă către clerul său și poporul român, și căpătînd-o la mină, m-am convins că episcopul Șuluțiu și-a pus de problemă a ne aduce pe toți

⁶ Cuvîntare care Prealuminatul și Preasfințitul Domn Alexandru Sterca-Șuluț, Episcopul G. K. al Făgărașului în toată Țara Ardealului și părților ei împreunate, Cavalerul Crucii a III clasa a Strălucitului Ordu a Imp. Franșisc Iosif cu ocasiunea solemnei suiri sale în scaunul episcopesc au slobozit-o către tot credul său și poporul român, Buda, 1851.

⁷ *Sermo Pastoralis quae illustrissimus ac reverendissimus dominus Alexander Sterka Sultz de Kerpenys ... habuit anno 1851. Latinitate Donatus, Blassii, MDCCCLII.*

⁸ Al. Sterca-Șuluțiu, *Cuvîntare...*, p. 20-22; în cazul textelor de epocă mai puțin la edițiile moderne — ortografia a fost actualizată.

⁹ K. Hitchins, *Conștiință națională...*, p. 170-176; D. Suciu, *op. cit.*, pp. 81-89 și 285-287.

¹⁰ *Ibidem*, p. 83.

¹¹ *Ibidem*, p. 287.

¹² Dedicăție din 26 martie (probabil 1852) pe exemplarul existent la Biblioteca Academiei Române (în continuare B.A.R.).

¹³ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 134.

românii, de la Tisa pînă la Munții Pindului, la unire cu Roma, am emis din 12 Martie 1852 un circular prin care fac atenți pe protopopi la acea cuvîntare a episcopului Șuluțiu și îi sfătuiesc a nu se lăsa cu nimeni în vorbă sau dispută despre cuprinsul acelei cuvîntări”¹⁴. Măsurile de retorsiune erau însă abia la început. Deosebit de gravă a fost circulara 530 24 aprilie 1852 prin care Șaguna interzicea orice întovărășire între școlarii ortodocși și cei de altă religie (adică greco-catolici)¹⁵. Dintr-o dată, în micile comunități sătești tradiționale copiii de români se vedeau separați brutal, devenind subit „noi” și „ceilalți”. Desigur, Șaguna putea avea unele circumstanțe atenuante în „antecedentele nenorocite” care explică „susceptibilitatea confesională a lui Șaguna, mai ales că aproape în toate cazurile nu el este cel care atacă, ci e însuși atacat și dator deci a se apăra pe sine și biserica sa”¹⁶.

Dacă întoarcem oglinda și privim cealaltă parte îl observăm pe Șuluțiu plîngîndu-se și el guvernatorului Transilvaniei de uneltirile ce le încearcă Andrei Șaguna împotriva sa¹⁷, incitînd diverse persoane să „împrăstie hulele sale asupra S. Uniri ... și cu cuvinte de totul vătămătoare zicînd că Uniții n-au nici Vlădică, nici Împărat, că ... sunt Papistași și legea acelora nu-i nici de o treabă”¹⁸.

Toate aceste frecșuri și înveninate incriminări reciproce se răsfîrgeau negativ asupra strădaniilor intelectualilor de a impune primul solidarității naționale. Ambițiile și reflexele agresive ale celor doi episcopi creau permanent fisuri în pojghița cu care se încerca estomparea deosebirilor confesionale și, ca și cum aceasta nu ar fi fost de ajuns, suspiciunile se transferă și asupra mediului intelectual, accentuînd disensiunile existente deja în sinul acestuia. Iar dihononia odată declanșată va contribui la torpilarea marilor proiecte culturale comune ale intelectualilor transilvăneni, înființarea unei universități românești și crearea unei „Societăți literare române”¹⁹.

Unul dintre principalii martori ai evenimentelor este Aaron Florian. Aflat la Sibiu în preajma lui Șaguna, el îi scrie în 1851—1852 lungi epistole la Viena vechiului său amic Ioan Maiorescu. Dintr-o scrisoare din 31 martie 1852 aflăm: „Pastorală lui Șuluțiu despre care ți-am fost scris o dată de mult că profesa între altele și aceasta că Românii trebuie să iubească mai mult pe cei de o credință decît pe cei de un sînge cu dinșii a început a circula acum prin țară. Ce consecințe vor putea avea doctrinele ce cuprinde acea Pastorală nu știu, zic însă că va ațîța și mai mult vrajba între popor. Dumnezeu știe cum ar fi mai bine!”²⁰. Experimentatul Aaron Florian începea să simtă mirosul prafului de pușcă, dar se ferea încă să dea verdicte. Peste cîteva luni, la 3 iulie 1852, el este deja mai tranșant: „o epistolă enciclică ca cea tipărită și publicată de Șuluțiu și o mulțime de pîre adresate tot în spiritul acesta către Guvernul și Praesidiu au făcut pe Șaguna să fie ceea ce este. Hinc illae

¹⁴ A. Șaguna, *Memorii din anii 1846—1871*, Sibiu, f.a., p. 57.

¹⁵ I. Lupăș, *op. cit.*, p. 154.

¹⁶ *Ibidem*, p. 136.

¹⁷ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Alexandru Sterca-Șuluțiu, nr. 74.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 70.

¹⁹ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. I, București, 1973, p. 82, nota 1; D. Suciu, *op. cit.*, p. 89.

²⁰ B.A.R., Corespondență I. Maioreseu, S 10 CC11.

irae! În scurt văd că principiul *nontovărășiei* capătă consistență și Românii fac numai în idee o națiune iar altminteri ei sînt două popoare. Fie și așa, și lucre fiecare confesiune în graiul său ce va putea, dar vezi că Dracul n-are de lucru: zizania crește și fructifică, și spre a completa scandalul n-a rămas alt decît Uniții cu Neuniții să se ia de păr!”²¹. Dincolo de savoarea frazei răzbate nemulțumirea pentru atmosfera încărcată ce compromitea „societatea literară care independent de popi să unească cel puțin inteligenția și ea să stea în contra tuturor sfîșierilor care desmembră națiunea”²². Deși ascuțișul principal este îndreptat împotriva lui Șuluțiu și Aaron Florian trecea în mod justificat drept omul lui Șaguna (în 1853 avea să fie redactor la „Telegraful român”), el nu ezită să scrie despre „patronul” său: „după ce el tindălește și nu vrea să facă nimic, ar vrea ca și alții să nu miște nimica. Un principiu hundsfulu (sic) al lui ca să nu se facă cea mai mică tovărășie între neuniți și uniți ar vrea să-l întindă pînă acolo ca neunitul să nu dea nici bună dinmineața unitului”²³. Exagerare? Probabil. Duplicitate? Desigur, dacă nu față de Maiorescu, atunci față de Șaguna. Rîndurile de mai sus dovedesc însă că printre intelectuali segregarea confesională era valorizată negativ și că în dialogul lor intelectualii simțeau nevoia să afirme valori comune. Florian își exprimă astfel nemulțumirea neputincioasă față de periclitarea proiectului Societății „pe care am proiectat-o numai și numai ca să ținem legătura între Români și să astupăm prăpastia ce vor a o deschide Epii cu apucarea unuia către răsărit și a altuia către apus și pe care — durere! — îi sprijină și bărbați așa numiți inteligenți. Vouă de acolo /de la Viena — MLM/ vi se pare glumă aceasta; dar, zic, să am timp a înșira toate păcatele care se fac dintr-o parte și alta și a căror consecințe nenorocite le simt și le vor simți Românii, ați cugeta mai serios asupra acestui lucru”²⁴. Altă durere a sa era Universitatea: „Scrisu-ți-am oare că înaintea Paștilor Consistoriul Blăjean a provocat pe cel de aici ca să lucre împreună pentru o Universitate română. Eu concepi un răspuns omenesc, mă plinsei că ne doare că frații uniți propagă o doctrină că trebuie să iubim mai mult pe cei de o credință decît pe cei de un sînge cu noi; dar am lăsat loc deschis spre a se putea întemeia o cîînțelegere în scopuri naționale. Șaguna mi-a tăiat lucrul pe jumătate, zicînd că cu uniții nu vrea la nimica să aibă tovărășie”²⁵. Presimțind că ar putea fi întrebat de ce nu încearcă să discute cu Șaguna, Florian încearcă să i-o ia înainte lui Maiorescu: „De ce unii alții din cei mai cu cap nu sfătuiesc pe Șuluțiu să fie mai moderat și mai prudent? Noi de Șaguna nu ne putem apropia: Pantazi e factotum”²⁶.

În această atmosferă trece prin Sibiu August Treboniu Laurian, venind de la Viena și aflat în drum spre Moldova. Luînd repede legătura cu vechile cunoștințe, el simte imediat zumzăiala nemulțumirilor și se grăbește să-i scrie lui Maiorescu, completînd astfel informațiile pe care

²¹ Ibidem, S 22/CCII.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, S 15/CCII (2 mai 1852).

²⁴ Ibidem, S 18/CCII (5 iunie 1852).

²⁵ Ibidem, S 15/CCII (2 mai 1852).

²⁶ Ibidem.

acesta le avea de la Aaron Florian: „La Blaj s-a făcut planul pentru înființarea unei Universități Române. Blăjenii au scris la Urbea Mare /Oradea — MLM/, la Arad și la Sibiu, ca să conlucre în obiectul acesta. De la Urbea Mare le-a venit răspuns afirmativ, de la Arad și mai frumos, numai de la Sibiu nu le-a venit nici alb, nici negru. Șaguna nu vrea tovărășie la nimica cu uniții. Desbinarea a ajuns la gradul cel mai înalt. Blăjenii cu vorbele lor cele bombastice supără, Șaguna cu ambițiunea sa cea peste măsură strică — cauza națională pătimeste. Circulara lui Șuluțiu a dat ocazie la asemenea circulară din partea lui Șaguna”²⁷. Ajuns la Brașov, Laurian devine tot mai violent dețevăluindu-i lui Maiorescu o serie de acuzații pe care Aaron Florian le trecuse sub tăcere. Adevărate sau nu, acestea trădau starea de neîncredere și de nemulțumire ce stăpânea relațiile dintre intelectualii laici și autoritățile ecleziastice precum și pe cele din interiorul fiecărei categorii, alerta permanentă față de acțiunile celorlalți, considerați capabili de orice fel de manevre oculte pentru atingerea scopurilor lor egoiste. Laurian scrie: „Acum Șaguna se fălește că el singur împiedică Daco-România, căci altminteri toată inteligenția e îmbătată de idei dacoromane. Înțelegerea între români duce la Daco-Românie, ridicarea școlilor duce la Daco-Românie, unitatea în litere și abecedar duce la Daco-Românie; Societatea literară e proptia (sic) Daco-României; circulara lui Șuluțiu e plină de Daco-Românie, Academia o să fie cuibul și muma Dacoromâniei — ba chiar seminarul din Sibiu poate să devină Daco-românitoriu... Pe noi înaintea Guberniului ne caracterizează de Daco-Români periculoși, înaintea poporului și popilor neuniți de jesuiți blestemați și zice că noi am fi protestat în contra Mitropoliei neunite, că comitetul a vrut să-l omoare pe dinsul, etc. etc.... Auzit-ai! Toate acestea mi le-au spus oameni demni de credință. Către Aron a zis că noi am fi compus circulara lui Șuluțiu. Către mine a zis că el știe de securu că Maiorescu l-a compus sau cel puțin a făcut corectura. Eu i-am răspuns că nu știu nimica, dar nici nu crezu. Circulara e secătura aceea de cuvânt merit pentru instalațiune, tipărit la Buda, care l-am văzut eu și Bărnățiu la Ciupe în toamna trecută”²⁸.

Dacă Aaron Florian evitase să-i relateze lui Maiorescu despre acuzațiile ce i se aduceau, în cercul lui Șaguna acestea erau vehiculate curent. Maiorescu nu era însă singurul incriminat. În memoriile episcopului ortodox este invocată „politica cea machiavelistică și nenorocoasă care și-a pus-o în cap regimul absolutist din Viena spre stricarea religiunii noastre și spre aducere de tulburare între bărbații noștri naționali”²⁹ și sînt încondeiați pe rînd Laurian, Maiorescu, „Gazeta de Transilvania” ș.a.m.d. Idealizîndu-și poziția proprie, Șaguna susține că ar fi avertizat „inteligienția greco-catolică că toată manevra ultramontanilor merge într-acolo ca să provoace dezbinare în națiune, ca să nu putem lucra cu puteri armonice pentru cîștigarea drepturilor naționale”³⁰. Observăm permutarea accentului critic de la Șuluțiu „pre intelectualii uniți, socotiți răspunzători de aruncarea seminței discordiei. Aflat în

²⁷ Ibidem, S 16 CCII (2 iunie 1852).

²⁸ Ibidem, S 19/CCII (7/19 iunie 1852).

²⁹ A. Șaguna, *op. cit.*, p. 64.

³⁰ Ibidem, p. 65.

centrul atenției, Maiorescu devine pionul în jurul căruia se centrează polemica.

La 3 iulie 1852 George Barițiu îi scrie de la Brașov lui Maiorescu, punându-l în gardă: „Apropos de enchiclică! Grigoriu Pantazi, care tocma veni la Brașov și cu care am avut o conferință de 2 oare, foarte serioasă și fierbinte, îmi spuse curat că condeii tău a înblat coregind prin manuscriptul aceleiași, pentru care ei ar avea la mână dovadă autentică (doară o parte din manuscript?). Din aceea oară zice dînsul că episcopul Șaguna nu v-au mai putut da nici vouă crezămînt, pentru că, zice, ț-ar fi fost prin putință ca să-l abați pe Șuluț de la tipărirea acelei broșure. Mai încolo, Șaguna nu vă poate ierta vouă că-l țineți de rău întru toate, fără ca lui Șuluț și Erdeli să le faceți cea mai ușoară mustrare”³¹. Avînd senzația că amicului său nu percepe de la Viena gravitatea acuzației ce plana asupra lui, Barițiu insistă ca Maiorescu să ia atitudine și să se explice³², iar la întîrzierile acestuia îi descrie în culori vii climatul exploziv din Transilvania: „Astăzi în națiunea noastră transilvană lucrează două elemente desbinătoare, și ele lucră cu toată tăria. Cel religios, la care sînt de vină și uniții. Este adevăr că Șuluț a zis-o și o zice foarte des că el este episcop pentru ca să unească pînă și Principatele, dar el ar trebui să știe că Principatele se vor uni numai cînd se va uni și Rusia toată, și chiar Tracia. Vai de acest plan! Unii comisari uniți prigonesc formal pe popii și pe mirenii neuniți. Dezbinarea între bărbații din Sibii este completă. Nimic îi mai lipsește decît să se scuipe unii pe alții în față. Da. Vasici scrie lui Iacob curat așa: Bărnuț, Maiorescu, Laurian și toți carii fac opuseciune popilor (episcopului) nu sînt români ci sînt uniți, cari nu vreu binele românilor”³³.

Deși Maiorescu se dezvinovăța energic în scrisorile către Barițiu³⁴, el nu se grăbea cu declarația publică de neimplicare. În schimb, el intenționa încă din iunie să aibă o explicație cu Șuluțiu³⁵. Scrisoarea ca atare nu a putut fi depistată în arhiva Alexandru Sterca-Șuluțiu, dar în 1939 a fost publicată o ciornă datată 3 iulie 1852 Viena, semnată autograf Ioan Maiorescu și ajunsă ulterior în Arhiva Ioachim Mureșan. Textul este extrem de tăios, constituindu-se într-un adevărat rechizitoriu pe tema pastorală și a raporturilor confesional-național. După ce mărturisește că „n-am văzut pastoraia și o cunosc numai din scrisorile mai multor bărbați demni de toată credința, care te-au estimat înainte de a te face episcop și s-au bucurat și după ce te-ai făcut și cari s-au scandalizat toți în acea pastorală”, el se oprește asupra „propoziției absurde din sine” că „cei de o religie cu noi ne sînt mai aproape decît cei de un singe, căci cine nu știe că mai întîi a fost omul și apoi a venit religie?” Și cine n-a văzut totdeauna — și mai ales în anii din urmă și în specie la Români — că unde s-au tratat cauze naționale,

³¹ *George Barițiu...*, vol. VII, p. 77.

³² *Ibidem*, p. 79 și 82 (scrisori din 31 iulie și 2/15 august 1852).

³³ *Ibidem*, p. 81.

³⁴ „Cît pentru calomnia lui popa Paisie ver Pachomie... asta e o minciună efutită (sic) ca să se dezbine inteligența română. Nici am auzit de la Șuluț măcar o vorbă, nici am văzut manuscriptul enciclicei, nici pe cea tipărită pînă acum în foaia voastră” (*George Barițiu...*, vol. I, p. 368, scrisoarea din 20 iulie 1852).

³⁵ „Cum zic, astăzi scriu lui Șuluț să nu confunde cauza națională cu omagiul simplice popesc. În numele națiunii n-are drept de a vorbi singur nimene” (*Ibidem*, p. 365).

acolo s-au dat uitării toate diferențele religioare?”³⁶ Maiorescu nu se sfiște să afirme „fără cea mai mică mustrare de cuget, că desbinarea și inimicițiile, după cum se află astăzi, sînt fiicele epistolei pastorale a episcopului de Blaj. Să fi fost cîeva cît de mare dușmăn al Românilor, după cum stăteau lucrurile pînă a nu te denuia de episcop, n-ar fi cutezat niciodată a iesi la lumină cu o circulară ca cea din Sibiu, în care se condamnă în public orice însoțire și înfrățire între Români, — dacă pastorală din Blaj nu i-ăr fi preparat drumul”³⁷. Cele de mai sus nu însemnau că Sibiul era absolvit; dimpotrivă, un an mai tîrziu Maiorescu îi scria lui Simion Balint că „îndată ce a plecat Aaron, Telegraful și-a pus carul în pietre ca să desbine pe români. N-ai băgat de seamă că în el domnește spiritul bunavețian/poreclă peiorativă desemnind pe Șaguna — MLM/ care rîde de tot ce e național și-bate joc de tot ce e românesc”³⁸.

Indiferent de partea pe care o considera vinovată, Maiorescu a trebuit să trimită la „Gazeta de Transilvania” o „dechierăciune personală”, pe care Iacob Mureșanu se grăbește să o publice încă la sfîrșitul lui august 1852³⁹. Această grabă, ca și insistențele lui Barițiu, este firească dacă avem în vedere situația delicată în care se găsea „Gazeta” care, încercînd să se adreseze tuturor românilor, trebuia să păstreze o atitudine echidistantă față de părți. Fiind însă o foaie de informație, ea avea totodată menirea de a ține la curent publicul cititor cu toate evenimentele importante, fie ele politice, economice, religioase sau culturale. Publicarea inflamantului text al lui Șulufiu ar fi putut fi considerată o încercare de prozelitism, dar trecerea lui sub tăcere n-ar fi putut fi interpretată ca o lipsă de deferință față de episcopul unii și de biserică pe care acesta o conducea? Parcă pentru a mări perplexitatea redacției, cele mai vehemente cereri de publicare veneau „tocmai din partea aceea răsăriteană, despre care credeam că de sigur că nu va să afle nici un fel de plăcere întru reproducerea ei”⁴⁰. Dacă era vorba de o aspirație sinceră de a se informa sau de o încercare de a-l pune într-o lumină proastă pe episcopul greco-catolic și pe uniți în general nu se putea ști. Pînă la urmă redacția hotărîște ca — pîzind „cea mai strînsă neutralitate” — să publice cîteva pasaje benigne din pastorală începînd cu

³⁶ Ioan Maiorescu către Episcopul Șulufiu în „Arhiva Someșană”, nr. 25, 1939, p. 379 și 383; idei similare, dar și mai plastic exprimate se regăsesc într-o scrisoare din 10 octombrie 1854 către Barițiu: „Alta e vorba cînd m-ar întreba cineva: oare în unire e principiul, ori în neunire? Adecă: apropierea unui popor roman de popoare romane e principiu? Ori e principiu îndepărtarea unui popor roman de celelalte popoare romane? Aice nu e vorba de dogme, are unul și ce dogme are altul. Principiul va sta și atunci cînd românii vor fi toți ortodocși, și celelalte popoare romane toate muhamedane. Închine-se unii la Moscova or la Bizanț, alții la Capitol or la Vatican, unii la Meca, alții la Caba, la muntele Garisim or la Ierusalim. Toate aceste sînt lucruri omenești, și cine se catără de ele, moară cu ele în brațe. Eu știu numai una, și aceasta e românească, principiu românesc: *Singele nu se face apă!* Singele e de la Dumnezeu, de la natură, celelalte sînt de la oameni. Cine ia de pretest unire și neunire ca confesiuni religioase sînt toți sau ipocriți, draci impelițați, sau fanatici rătăciți. Naționalist nu e nici unul, român nu e nici unul. Moară de gît unii cu pescarul serbul serbilor, alții cu Papa-Tarul, alții cu Patriarhul ecumenic, alții cu Dalai-Lama, alții cu Marele Mufti ș.c.l.; eu mor în conștiința singelui român” (George Bariț., vol. I, p. 379).

³⁷ Ioan Maiorescu către Episcopul Șulufiu, p. 378.

³⁸ B.A.R., Corespondență I. Maiorescu, S 24/CCII.

³⁹ I. Maiorescu, *O dechierăciune personală*, în „Gazeta Transilvaniei”, nr. 67/27 august 1852, p. 260.

⁴⁰ „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, nr. 22/31 mai 1852, p. 85.

nr. 22/31 mai 1852. Nu înainte însă de a-și justifica poziția într-un amplu cuvânt introductiv: „După toate acestea declarăm și cu această ocaziune o dată pentru totdeauna, cum că ne ținem și ne apărăm dreptul de a culege și publica documente istorice de orice natură, curat numai în interesul istoriei, pentru ca viitorul să aibă cu ce ne trage la tribunalul său de judecată pe fiește care după faptele noastre... Iar un publicist are sacra datorie de a fi totdeauna înainte mergătoriu istoricului și a-i aduna materialul pentru clădire. Aceasta va să zică publicist, iar altminteri el ar fi numai un năimit ticălos”⁴¹. Precauție fără îndoială justificată, dar care nu putea elimina suspiciunile; astfel încît după apariția primului episod serialul este sistat, ceea ce nu a scutit însă redacția de ostilitatea manifestă a lui Șaguna⁴².

Observăm cum în încercarea de a prelua responsabilitățile comunității românești și de a o călăuzi pe făgașul afirmării naționale intelectualitate laică se vede permanent confruntată cu ghimpii dezbinării confessionale și cu tendința autorităților bisericești de a pune accentul pe elementele de separare în dauna celor generatoare de unitate. Atita timp cît disputele rămîneau la nivelul elitelor, răul nu era ireparabil. Dar cum luările de poziție ale prelaților erau publice, exista riscul ca ele să se transmită în adîncimea societății pînă la sate, subminînd astfel eforturile intelectualilor de a dezvolta coeziunea națională la nivelul întregii colectivități românești. Se pare însă că lumea țărănească era destul de puțin sensibilă la aceste dispute din sînul elitelor, ea pîrînd a trăi și simți mai degrabă în termenii solidarităților tradiționale sătești⁴³.

Acutele acestui incident nu trebuie totuși supraestimate. Ele nu au putut opri în loc procesul de lungă durată al înlocuirii primatului solidarității confessionale cu cel al solidarității naționale. Dar ele ne dezvăluie modul deloc lin, frămîntat de conflictele unor oameni în carne și oase, cu pasiunile, slăbiciunile și limitele lor inerente, în care acest proces a avut loc în realitate.

CLERGYMEN AND LAY INTELLECTUALS BETWEEN CONFESSION AND NATION IN 1852 TRANSYLVANIA

Summary

The author discusses the polemics generated by Alexander Stercașuluțiu's installation speech as Uniate bishop of the Transylvanian Romanians, using published sources and unpublished letters of Aaron Florian, Ioan Maiorescu and August Treboniu Laurian. The conflict between the Orthodox and the Uniates caused wide discomfort and mistrust between the lay intellectuals who shared national values. In spite of the temporary setback, ethnicity prevailed in the long run displacing confessionality as the main solidarity form of the Transylvanian Romanians.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² În decembrie 1855, Șaguna, care acum avea propria lui gazetă („Telegraful român”), își „sfătuieste și roagă” pe credincioșii săi ca „nimenea să nu cumpere nici să citească „Gazeta de Transilvania” ce iese sub redacția lui Iacob Mureșan, nici calendariul lui Gh. Barițiu” deoarece gazeta e „obraznică” iar Iacob Mureșan „n-are gînd bun cu noi”, ci umblă „să samente vrajă între Arhiepiscop și creștini” (cf. I. Lupaș, *op. cit.*, p. 137).

⁴³ K. Hitchins, *Orthodoxy and Nationality*..., p. 195–197.

RELAȚIILE BISERICESTI ROMÂNŢO-ENGLEZE (1935—1939)

GHEORGHE PAŞCALĂU

În anii 1935—1939, relațiile bisericești dintre România și Anglia s-au intensificat; s-au strîns tot mai mult.

Apropierea bisericii ortodoxe române de biserică anglicană este demnă de semnalat, cu atît mai mult cu cît ea a avut o importanță nu numai spirituală, ci și politică, îndeosebi pentru România, așa cum s-a și subliniat, de altfel, în epocă, atît în România, cît și în Anglia.

Primul pas mare spre apropierea dintre biserică ortodoxă română și biserică anglicană, spre strîngerea legăturilor de prietenie dintre cele două biserici l-a constituit vizita efectuată, în mai-iunie 1935, de către o delegație anglicană în România.

Hotărîrea arhiepiscopului de Canterbury, șeful bisericii anglicane, de a trimite o delegație de teologi anglicani în România, în cursul lunii mai 1935, cu scopul de a lua contact cu comisia înstituită de patriarhul Miron Cristea, șeful bisericii ortodoxe române, în vederea studierii rezoluțiilor adoptate de biserică ortodoxă în urma conferinței de la Lambeth, din anul 1930, la care biserică ortodoxă română fusese reprezentată de către mitropolitul Nectarie al Bucovinei, a fost adusă la cunoștința lui C. M. Laptew, ministrul României la Londra, și, prin intermediul acestuia, lui N. Titulescu, ministrul de externe al României, încă din ianuarie 1935, de către cănonicul J. A. Douglas și de către reverendul Alan C. Don, capelanul arhiepiscopului de Canterbury. Cu ocazia înștiințării lui Laptew despre vizita delegației anglicane, cănonicul Douglas, care urma să însoțească misiunea eclesiastică anglicană în calitate de corespondent al ei, i-a remis lui Laptew copia în limba engleză a scrisorii pe care intenționa s-o adreseze mitropolitului Tit, împreună cu care urma să facă toate aranjamentele în vederea vizitei. În scrisoare, cănonicul Douglas îl întreba pe episcopul Tit dacă putea fixa ziua de 25 mai pentru sosirea delegației, care urma să rămînă în România o săptămînă. Cu aceeași ocazie, Laptew a mai aflat că din delegația anglicană aveau să facă parte dr. F. C. Nugent Hicks, episcop de Lincoln, numit de arhiepiscopul de Canterbury ca șef al delegației; episcopul de Gibraltar (care vizitase, în 1934, Bucureștii și ayusese cu episcopul Tit convorbiri despre care îl informase pe arhiepiscopul de Canterbury), cănonicul Episcopiei de York, cănonicul Sharp și cănonicul Douglas — personalitățile cele mai reprezentative ale bisericii anglicane — și că delegația avea să fie însoțită, ca membri civili, de lordul Hugh Cecil (fratele lordului Cecil

of (Chelwood), dr. Macdonald, mediator al bisericii scoțiene, și, poate, chiar de episcopii de Fulham și de Dublin¹.

De asemenea, printr-o scrisoare din 26 februarie 1935, arhiepiscopul de Canterbury l-a încunostiințat și pe patriarhul Miron Cristea că a decis să trimită o delegație condusă de episcopul de Lincoln, F. Nugent Hicks, și compusă din episcopii de Gibraltar, Fulham și Ierusalim și din teologii pr. H. N. Bate, decanul Yorkului; pr. N. L. Goudge, profesor regins de teologie la Oxford; pr. A. J. Macdonald, canonicul J. H. Sharp, canonicul J. A. Douglas și pr. Philip Usher, cu scopul de a lua contact cu el și cu comisia constituită de Sfântul Sinod al României, în vederea examinării legăturilor dintre biserica românească și cea anglicană, și că, pe lângă această delegație, i-a invitat pe arhiepiscopul de Dublin și pe episcopul președinte al bisericii episcopale din America să trimită și ei câte un delegat în România. Drept răspuns la această scrisoare, patriarhul Miron Cristea i-a comunicat arhiepiscopului de Canterbury că el va fi bucurat să primească delegația anglicană și că nădăjduia că vizita ei în România va constitui primul pas serios spre întărirea legăturilor dintre biserica română și biserica Angliei; l-a rugat, însă, pe arhiepiscop să amâne sosirea delegației anglicane pentru ziua de 31 mai, deoarece în ziua de 26 mai începeau sesiunile adunărilor eparhiale, la care participau mai toți membrii din comisia specială. Apoi, informându-l pe ministrul de externe despre scrisoarea arhiepiscopului de Canterbury și răspunsul său la ea, patriarhul Miron Cristea l-a rugat pe Titulescu să înștiințeze și Legația română din Londra despre conținutul lor și să dea dispozițiile necesare, la timpul oportun, pentru bună primire și găzduire a oaspeților englezi².

La 28 martie 1935, capelanul arhiepiscopului de Canterbury i-a comunicat lui Laptew că șeful bisericii anglicane primise de la patriarhul Miron Cristea o scrisoare personală, privitoare la chestiunea vizitei delegației episcopilor anglicani la București, și că el îi va răspunde lui Miron Cristea³.

La 11 aprilie 1935, ministrul român la Atena a fost rugat de către M.A.Ș. român ca, în legătură cu vizita delegației de teologi anglicani în România, să comunice ce se făcuse în urmă cu câțiva ani la Atena, când arhiepiscopul de Canterbury vizitase acel oraș, informația fiind necesară pentru stabilirea programului primirii delegației de către patriarhie⁴.

Informându-l, printr-o scrisoare din 8 mai 1935, pe ministrul afacerilor externe că la 31 mai 1935 avea să sosească în București delegația anglicană, formată din 4 episcopi și 6 clerici și teologi, pentru a cărei primire a hotărât să înstituiască un comitet special format din reprezentanți ai bisericii, Ministerului Cultelor și Ministerului Afacerilor Străine, patriarhul Miron Cristea îl ruga pe Titulescu să delege 2—3 persoane

¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare, A.M.A.E.), fond 71, Anglia, vol. 89, telegramă a lui C. M. Laptew, din 17 ianuarie 1935, adresată lui N. Titulescu, filele 203+208.

² A.M.A.E., f. 71/1934. R. 15, vol. 254/4, Adresa nr. 248, semnată Miron Cristea, din 8 martie 1935, către ministrul afacerilor externe, f. 19.

³ Ibidem, Raport nr. 686/1, semnat Laptew, 28 martie 1935, către N. Titulescu, f. 20.

⁴ A.M.A.E., fond 71, Anglia, vol. 39, telegramă adresată de M.A.E. ministrului din Atena, 11 aprilie 1935, f. 216.

care să participe la ședințele comitetului, prima urmînd a se ține la 11 mai și a se ocupa mai ales cu primirea la graniță, încartiruirea, mesele, o liturghie festivă, un concert religios, vizitele și eventualele excursii ale delegației⁵.

La Londra, Laptew afla și el că la 31 mai 1935, avea să sosească la București delegația bisericii anglicane care urma să facă o vizită bisericii autocefale române și care avea să se compună din: episcopul de Lincoln, cap al delegației; episcopii de Gibraltar și de Fulham; reverendul dr. H. N. Bate, decanul Arhiepiscopiei de York; canonicul, reverendul dr. A. J. Macdonald și canonicii J. H. Sharp, Philip Usher și J. A. Douglas, ultimul urmînd a servi drept corespondent al întregii delegații. Ministrul român mai afla că era mai mult decît probabil ca și arhiepiscopul de Dublin, precum și reverendul dr. Frank Gavin, reprezentantul bisericii episcopale americane, să însoțească delegația anglicană, care urma să stea la București pînă în seara de 9 iunie 1935. Raportîndu-i lui Titulescu despre noile informații primite cu privire la delegația anglicană, Laptew încheia cu rugămintea ca Grigorcea să ia contact cu patriarhul Miron Cristea, în vederea primirii delegației⁶.

La 22 mai 1935, delegații bisericii anglicane, care urmau să sosească la București la 31 mai, în vizită oficială la biserica autocefală română, au plecat spre Belgrad. Delegații, cărora le trimisese, pînă la acea dată, vize pentru România Laptew, erau dr. Gregg, arhiepiscop de Dublin; dr. Hicks, episcop de Lincoln; dr. Bate, decanul Arhiepiscopiei de York; reverendul dr. A. J. Macdonald; reverendul canonic J. H. Sharp; reverendul canonic J. A. Douglas. După cum îl informa ministrul român la Londra pe ministrul de externe al României, episcopul de Lincoln, canonicul Douglas și canonicul Sharp urmau să meargă de la Belgrad la Sofia, de unde aveau să sosească la București, via Giurgiu⁷.

Între timp, comisia însărcinată de Patriarhia română cu aranjarea chestiunilor privitoare la primirea oaspeților englezi, la care a luat parte și un delegat al M.A.S., întocmise, în această privință, un program. Apoi, la 28 mai 1935, Patriarhia română a adresat ministrului de externe rugămintea de a delega, din partea M.A.S., o persoană care să-i întîmpine, împreună cu reprezentanții ei, pe membrii delegației anglicane, în ziua de 31 mai, la Giurgiu, și, totodată, să fie atașatul celui Minister pe lângă delegația engleză, în tot timpul rămîinerii ei în țară, adică pînă la 10 iunie. Titulescu a fost rugat, de asemenea, să intervină la Ministerul de Interne pentru a da dispoziții ca oaspeții să fie întîmpinați la sosirea la Giurgiu și de către reprezentanții autorităților locale. În fine, el a mai fost rugat să comunice Patriarhiei dacă M.A.S. putea să preia o parte din cheltuielile ocazionate de vizita oaspeților englezi⁸.

În vederea primirii, la 31 mai, la Giurgiu, a prelaților anglicani care veneau de la Sofia ca oaspeți ai României, portul Ramadan a fost pavoazat cu drapelul românesc și englez. În întîmpinarea oaspeților

⁵ Ibidem, f. 217.

⁶ A.M.A.E., f. 71/1934. R. 15. vol. 254 4, Raport no. 1204 I, semnat Laptew, din 14 mai 1935, către Titulescu, f. 22.

⁷ Ibidem, Raport no. 1262 I, semnat C. M. Laptew, 22 mai 1935, către ministrul de externe, f. 24.

⁸ Ibidem, Adresă a Patriarhiei române, Consiliul Central Bisericesc, cu no. 4361, din mai 1935, către ministrul de externe, semnată f. Arhier. Dr. Vehiamin, f. 27.

englezi a venit la Giurgiu vicarul Mitropoliei, Tit Simedrea, însoțit de preoții Gheltău și Vintilescu. În port au venit, de asemenea, reprezentanții autorităților, școlile, cercetașii și un numeros public. Oaspeții englezi au sosit în port la ora 12. În cinstea lor, muzica a intonat imnul englez. Din vaporul „T. Măgurele” au coborât: episcopul de Lincoln, Nugent Hicks; Frank Gavin, prof. univ., delegatul bisericilor episcopale din S.U.A.; canonicul J. Douglas, prof. univ. din Londra; canonicul Sharp, prof. universitar. Vicarul Mitropoliei române le-a urât oaspeților bun sosit, salutându-i în numele Patriarhului⁹.

Cu un vagon special, înalții oaspeți au fost aduși de la Giurgiu la București. La ora 3 și un sfert, trenul de Giurgiu a intrat în Gara de Nord. Oaspeții au fost primiți de Mișu Arion, secretarul general al Ministerului de Externe, de episcopul Vasile Lăzărescu al Caransebeșului și de alți reprezentanți ai clerului. Seara, au mai sosit în Capitală episcopul de Fulham și arhiepiscopul Gregg de Dublin¹⁰.

La 1 iunie 1935, în sala de consiliu a Patriarhiei române a avut loc ședința solemnă de deschidere a congresului bisericesc româno-anglican. Au fost de față: patriarhul Miron Cristea, sir R. Hoare, ministrul Angliei la București, lordul Nugent Hicks, episcop de Lincoln, Frank Gavin, prof. univ., J. Douglas, canonicul Sharp, arhiepiscopul Gregg, episcopul de Fulham, episcopul V. Lăzărescu al Caransebeșului, preotul Policarp Morușca; preotul D. Antal, inspector general la Ministerul Cultelor; Tit Simedrea, vicarul Patriarhiei. După cuvântările rostite de patriarhul Miron Cristea și de episcopul de Lincoln, șeful delegației anglicane, au început lucrările comisiei, sub președinția episcopului Lucian al Romaștului. La ora 1, la Patriarhie s-a dat un dejun în onoarea delegaților anglicani¹¹.

Conferința bisericească anglicano-ortodoxă de la București și-a continuat lucrările pînă la 10 iunie. Teologii români și anglicani au examinat mai multe subiecte religioase. Discuțiile au fost extrem de interesante. Teologii români au prezentat, în documentate expuneri, chestiuni ale religiei anglicane și bisericii anglicane, în lumina doctrinei ortodoxe, iar delegații anglicani au dat răspunsuri la toate aceste chestiuni. La 8 iunie, ora 1, membrii delegației anglicane au fost primiți în audiență de regele Carol al II-lea, care i-a reținut și la dejun. Apoi, teologii români și anglicani s-au întrunit din nou și au procedat la formularea concluziilor asupra discuțiilor purtate în cadrul conferinței¹². Ei au hotărât continuarea eforturilor în vederea stringerii legăturilor dintre biserica anglicană și biserica ortodoxă română¹³.

La 10 iunie, la amiază, la Ministerul Afacerilor Străine, în onoarea delegației de înalți prelați și profesori universitari anglicani a fost oferit un dejun, la care au mai luat parte: patriarhul Miron Cristea, N. Titulescu, Reginald Hoare, Malvin Cansfield Owsley, ministrul S.U.A. la

⁹ „Adevărul”, 1 iunie 1935, p. 7; „Dimineața”, 2 iunie 1935, p. 11; „Universul”, 2 iunie 1935, p. 11.

¹⁰ „Adevărul”, 2 iunie 1935, p. 3; „Dimineața”, 2 iunie 1935, p. 11; „Universul”, 2 iunie 1935, p. 11.

¹¹ „Adevărul”, 2 iunie 1935, p. 7; „Universul”, 3 iunie 1935, p. 13.

¹² „Dimineața”, 9 iunie 1935, p. 19; „Universul”, 23 iunie 1935, p. 6.

¹³ A.M.A.E., f. 71/1934, R. 1p. vol. 254/4, f. 41.

București, R. Franasovici, ministrul comunicațiilor și lucrărilor publice, I. Nistor, ministrul muncii, Savel Rădulescu, subsecretar general al Ministerului Cultelor, profesorii universitari Mihăilescu, V. Ispir, I. Scriban, E. Vintilescu, V. Gheorghiu și H. Roventa, I. Dragu, directorul presei, Ciotori, consilier de presă al Legației române din Londra, și alții: Cu acest prilej Titulescu, adresându-se oaspeților, a rostit o cuvîntare în care, printre altele, a spus: „Guvernul regal al României este fericit să salute prezența domnilor voastre printre noi. El este convins că, drept o consecință a vizitei domniilor voastre în România, multe înfăptuiri utile vor putea fi împlinite. Nici una, însă, nu poate întrece în importanță constatarea care v-a fost dat s-o faceți că pe multe puncte doctrina noastră religioasă stă pe aceleași baze. Aceasta înseamnă că, în ciuda divergențelor aparente, un adevăr fundamental se desprinde: oriunde s-ar găsi, omul este fratele omului. Pentru prețioasele legături de frăție spirituală pe care vizita domniilor voastre le-a întărit, vă exprim ce e mai călduroase mulțumiri”. În cuvîntarea de răspuns reverendul Hicks a spus: „Mulțumesc d. ministru Titulescu pentru generoasa ospitalitate, pentru admirabilele cuvinte în care a interpretat vizita noastră în România. Domnia sa este acela care, prin strălucitele sale însușiri, înfăptuitoare, a contribuit cel mai mult la întărirea legăturilor dintre Anglia și România și la stabilirea unei amicitii durabile între cele două țări. Sintem recunoscători patriarhului Miron Cristea nu numai pentru frumoasa sa ospitalitate și caldă dragoste ce ne-a arătat, ci și pentru înțelegerea misiunii noastre. În același timp, țin să mulțumesc distinșilor teologi români, ale căror cunoștințe și a căror înțelegere au contribuit la limpezirea și întărirea relațiilor dintre aceste două mari biserici: ortodoxă și anglicană. Fără a mă întinde asupra rezultatelor obținute de pe urma discuțiilor noastre, pot să le rezum astfel: s-a creat între Marea Britanie și România o verigă care nu va putea fi sfărîmată niciodată, iar între biserica ortodoxă și ce anglicană o frăție care ne mină spre o cooperare din ce în ce mai intimă, pentru lauda lui Dumnezeu, binele celor două națiuni și al lumii”. Șeful delegației anglicane a toastat pentru sănătatea regelui Carol II, pentru fericirea și prosperitatea poporului român, pentru patriarhul Miron Cristea și pentru Nicolae Titulescu. Reverendul canonic Douglas, vice-rectorul Universității din Londra, a adăugat la toastul reverendului Hicks toastul său „pentru d. Titulescu, mare ca intelect, mare ca simț politic, mare ca partaș al solidarității internaționale”¹⁴.

În seara zilei de 10 iunie 1935, misiunea bisericii anglicane a părăsit Bucureștiul, plecând la Londra. Pe peronul Gării de Nord oaspeții au fost salutați de N. Titulescu, de Savel Rădulescu și de reprezentanții Patriarhiei. Ei au fost însoțiți pînă la graniță de părintele diacon F. M. Găldău, din partea Patriarhiei române. Înainte de a părăsi România, episcopul de Lincoln, președintele delegației anglicane, a adresat următoarele cuvinte de rămas bun: „De la început și pînă la sfîrșit, nu numai eu, ci întreaga delegație am fost profund impresionată de amabilitatea ce ni s-a arătat. Ospitalitatea I.P.S.S. Patriarh a fost pentru noi neîntrecută, grandioasă. Scopul nostru al tuturoră este să ajungem la uniunea acestor două mari biserici: anglicană și ortodoxă. Pentru moment, nu

¹⁴ „Dîmîneța”, 11 iunie 1935, p. 4.

putem vorbi despre rezultatul discuțiilor noastre. Va trebui să supunem aceste rezultate autorităților supreme atât de aici, cât și din Anglia. Ceea ce putem spune e că, de data aceasta, s-a călit puternica verigă a prieteniei dintre biserica ortodoxă română și biserica anglicană și, deci, între aceste două mari națiuni, prietenie pe care nimeni și nimic nu va fi în stare s-o distrugă. În același timp, dorim să aducem vtile noastre mulțumiri marelui om de stat, Nicolae Titulescu, al cărui geniu politic a reușit să scoată România deasupra tuturor întortocherilor vremii. D. Titulescu este bine cunoscut în Anglia, ca și mulți dintre bărbații de stat ai României, pentru care Anglia nu are decât respect și înțelegere deplină”¹⁵. Anunțind plecarea delegației episcopilor anglicani, după zecă zile de discuții și întrevederi prietenoase cu cei mai buni dintre teologii ortodocși români, pr. C. Dron scria în „Universul” din 16 iunie 1935, sub titlul „Anglicanii”, între altele: „Și anglicanii și noi sintem conștienți că între noi și ei există un șanț despărțitor, pe care timpul și lipsa de atingeri l-au făcut tot mai adânc, dar și ei și noi credem că eforturile comune nu pot decât să înlesnească apropierea, umplind golul care ne desparte”¹⁶.

După întoarcerea delegației anglicane în Anglia, arhiepiscopul de Canterbury i-a adresat lui Miron Cristea o scrisoare în care i-a mulțumit foarte calduros pentru generoasa ospitalitate și amabilitate cu care au fost primiți delegații anglicani, nu numai de patriarhul însuși, dar și de toți cei interesați din România¹⁷.

Având în vedere strângerea legăturilor bisericești dintre Anglia și România, în urma discuțiilor anglo-române din București, din iunie 1935, și luând în considerare situația mondială încordată din toamna anului 1935, arhiepiscopul Cosma de Canterbury i-a propus patriarhului Miron Cristea, printr-o scrisoare din 5 noiembrie 1935, ca biserica ortodoxă română și biserica anglicană să publice simultan câte un apel, în cursul săptămânii ce începea la 5 ianuarie 1936, către popoarele română și englez, în spirit pacifist, amintind locul principiilor creștine în viața lumii¹⁸. Înaintându-i, la 28 noiembrie 1935, ministrului afacerilor străine scrisoarea pe care o primise de la arhiepiscopul Cosma de Canterbury, pentru o colaborare a bisericilor ortodoxă română și anglicană în vederea păcii, patriarhul Miron Cristea l-a rugat pe Titulescu să-i comunice vederile sale asupra scrisorii¹⁹. M.A.S. nu a formulat nici o obiecție cu privire la propunerea făcută de către arhiepiscopul de Canterbury în scrisoarea adresată lui Miron Cristea, la 5 noiembrie 1935²⁰. Dar din păcate, din documentele pe care le-am avut la dispoziție nu am putut afla ce răspuns a dat patriarhul Miron Cristea la propunerea arhiepiscopului de Canterbury.

¹⁵ „Universul”, 13 iunie 1935, p. 7.

¹⁶ „Universul”, 16 iunie 1935, p. 6.

¹⁷ A.M.A.E., 71/1934: R. 15. vol. 254/4, Copie a scrisorii lui Alan C. Don către Laptew. Lambeth Palace, 28 iunie 1935, f. 31.

¹⁸ Ibidem, Scrisoarea lui Cosma de Canterbury, din 5 nov. 1935, către Miron Cristea, f. 35.

¹⁹ Ibidem, Adresă nr. 1632, semnată Miron Cristea, din 28 nov. 1935, către ministrul afacerilor străine, f. 34.

²⁰ Ibidem, Răspunsul M.A.S. la adresa no. 1632, din 28 nov. 1935, semnat Savel Ră-

În martie 1936, secretarul arhiepiscopului de Canterbury,¹ comunicându-i lui Titulescu, la Londra, că a aflat că Sf. Sinod al României avea intenția de a respinge acordul intervenit în iunie 1935 între reprezentanții bisericii ortodoxe române și cei ai bisericii anglicane, i-a spus ministrului de externe român că această acțiune va produce un efect deplorabil în lumea anglicană. Întrucât importanța bisericii anglicane în influențarea opiniei publice britanice și în determinarea simpatiei ei pentru România era foarte mare, Titulescu l-a rugat pe Lapedatu, ministrul Cultelor, prin intermediul lui Al. Cretzianu, să intervină și să-i prevină pe cei în drept de consecințele pe care le-ar putea avea respingerea acordului. Deși a fost de părere că informațiile ce îi parveniseră secretarului arhiepiscopului de Canterbury, bazate probabil pe unele critici izolate în presa română, erau neîntemeiate, întrucât membrii Sf. Sinod se declaraseră pe deplin mulțumiți de rezultatul schimburilor de vederi dintre reprezentanții bisericii ortodoxe române și cei ai bisericii anglicane, Lapedatu a făgăduit totuși că va interveni telefonic pe lângă patriarhul Miron Cristea. El l-a rugat, totodată, pe Cretzianu să-i arate și el patriarhului punctul de vedere al lui Titulescu în acea chestiune²¹. Satisfăcând această rugămințe, Cretzianu l-a pus la curent, la 19 martie 1936, pe patriarhul Miron Cristea cu comunicarea făcută lui Titulescu de către secretarul arhiepiscopului de Canterbury, subliniind, totodată, toată însemnătatea pe care ar prezenta-o, din punct de vedere politic, înfăptuirea acordului, dată fiind importanța pe care o avea biserica anglicană în determinarea simpatiei opiniei publice britanice pentru România. Arătând că acțiunea potrivit înțelegerii cu biserica anglicană, pornită de la „un smintit de călugăr și de la câțiva răzvrătiți de preoți”, și-a găsit un susținător în sinul Sfintului Sinod în persoana episcopului de Huși, patriarhul Miron Cristea l-a asigurat pe Cretzianu că el nu și-a schimbat întru nimic poziția în acea chestiune, rămânând de părere că acordul trebuia înfăptuit, și și-a exprimat speranța că punctul de vedere favorabil acordului va triumfa în Sf. Sinod, întrucât biserica anglicană acceptase toate punctele dogmatice ale bisericii române și, deci, nu exista nici un motiv serios pentru respingerea acordului. El a promis, totodată, că va pune, în ședința Sf. Sinod, chestiunea și din punctul de vedere al marilor foloase politice pe care le-ar avea acordul pentru România²².

În ședința sa din 21 martie 1936, Sf. Sinod al României a aprobat acordul din iunie 1935 cu reprezentanții bisericii anglicane, omologând, cu unanimitatea voturilor membrilor prezenți, propunerile comisiei Sinodului care luase parte la convorbirile cu delegația anglicană, propuneri al căror punct principal îl forma recunoașterea de către biserica ortodoxă română a validității hirotonisirilor anglicane. Înfirmând M.A.S. despre această aprobare, patriarhul Miron Cristea preciza că ea era valabilă numai în cazul când concluziile delegației anglicane la convorbirile din iunie 1935 aveau să fie recunoscute și de biserica anglicană, căreia urma să-i fie comunicată hotărârea Sf. Sinod al României²³.

dulescu și Al Cretzianu, către Miron Cristea, f. 36.

²¹ Ibidem, telegrama 46, semnată Titulescu, de la Legația din Londra, 15 martie 1936. Externe București, f. 39; Notă de serviciu, semnată de Al. Cretzianu, la 17 martie 1936. Spre a servi la redactarea telegramii către Titulescu, după primirea răspunsului Patriarhiei, f. 40.

²² Ibidem, Nota de serviciu, semnată de Al. Cretzianu, 19 martie 1936, f. 43.

²³ Ibidem, telegramă 16356, semnată Savel Rădulescu, 23 martie 1936. Legației din Londra. Pentru Titulescu. Răspuns la telegrama 46, f. 44—45.

Presa engleză a comentat favorabil știrea despre hotărîrea Sfintului Sinod al României de a recunoaște biserica anglicană. „The Church Times” din 3 aprilie 1936 a publicat un articol elogios semnat de canonicul J. A. Douglas, care, subliniind însemnătatea recunoașterii de către biserica ortodoxă română a bisericii anglicane, scria: „În tot cazul, recunoașterea validității ordinelor anglicane, prin hotărîrea Sf. Sinod român din 21 martie, este prin ea însăși un eveniment de mare importanță, pentru că, implicit, se recunoaște că viața sacramentală, și mistică a comisiunii anglicane este apropiată de aceea a ortodocșilor. Mai mult încă, examinînd atitudinea bisericii ortodoxe, în întregul ei, față de ordinul anglican, vedem că recunoașterea din partea bisericii române, care azi este cea mai mare biserică autocefală ortodoxă, va deschide ultimul capitol al soluției finale și favorabile despre validitatea bisericii noastre, care a căpătat acum majoritatea, România fiind a șasea din cele 11 biserici autocefale ortodoxe care ne recunoaște”²⁴.

Opinia publică engleză a manifestat un foarte mare interes față de eforturile ce se făceau, în acel timp, pentru strîngerea legăturilor de prietenie dintre biserica ortodoxă română și biserica anglicană. Reflectînd acest interes, întreaga presă engleză s-a ocupat de raportul delegației anglicane care vizitase România în anul 1935, raport publicat de conducătorii acestei delegații și care definea, din punct de vedere dogmatic, asemănările dintre cele două biserici. „Times” din 30 mai 1936 a subliniat, în articolul de fond, marea importanță a acordului intervenit între cele două biserici și a unei apropieri între bisericile română și anglicană, scriind, între altele: „Raportul acesta este un document remarcabil. România este cel mai mare stat ortodox din Europa răsăriteană. Iată încă o dovadă de apropiere între creștini. Orice teren cîștigat pentru această apropiere are o mare valoare. O asemenea unire spirituală, mai ales în vremurile de azi, poate întări legăturile de pace”²⁵.

Raportul delegației anglicane asupra tratativelor purtate, în iunie 1935, cu reprezentanții bisericii ortodoxe române a fost aprobat, în luna iunie 1936, de consistoriile anglicane din nordul Angliei. El a fost luat, de asemenea, în considerație, tot atunci, de cele două consistorii din Canterbury, care au simțit, însă, că o problemă așa de importantă necesita o nouă examinare. În sfîrșit, la 20 ianuarie 1937, raportul a fost aprobat și de cele două consistorii din Canterbury ale bisericii anglicane: consistoriul superior l-a adoptat în unanimitate, iar consistoriul inferior cu 104 voturi contra 6. În camera episcopilor (superioară) a sinodului de Canterbury mișcarea pentru aprobarea raportului a fost depusă de episcopul de Gloucester, care de ani de zile lucrase neobosit pentru a promova o mai bună înțelegere între biserica anglicană și cea ortodoxă; el a fost secondat de episcopul de Derby. În camera inferioară, o mișcare identică a fost introdusă de canonicul Deane și a fost sprijinită, printr-o cuvîntare foarte eficace, de canonicul Douglas. Relatînd pe larg, în articolul său de fond din 22 ianuarie 1937, despre tratativele purtate între biserica anglicană și biserica ortodoxă română și încheiate cu aprobarea raportului delegației anglicane de către sinodul de Canterbury, marele

²⁴ Arhiva Istorică Centrală (în continuare, A.I.C.), fond Ministerul Propagandei Naționale (în continuare, M.P.N.), Buletine, dosar 6, f. 283.

²⁵ Ibidem, f. 436; „Dimineața”, 1 iunie 1936, p. 23.

cotidian „Times” accentua importanța acordului dintre cele două biserici, relevând faptul că biserica ortodoxă română, cu cei 11 000 000 de sprijinitori ai ei, era „cea mai mare și, poate, cea mai influentă dintre ramurile autocefale ale bisericii ortodoxe răsăritene” și, de asemenea, citind remarcă unui episcop anglican că votul sinodului anglican era cel mai important eveniment de la Reformă, remarcă despre care spunea că „istoria poate dovedi că... a fost justificată”²⁶.

Al doilea pas important spre apropierea dintre cele două biserici a fost vizita patriarhului Miron Cristea la Londra, din iulie 1936, la invitația arhiepiscopului de Canterbury.

Proiectul acestei vizite a fost însă mai vechi. Astfel, încă în martie 1934, arhiepiscopul de Canterbury îl invitase pe patriarhul României să vină, în vara aceluiași an, în vizită oficială în Anglia, unde ar fi fost oaspetele său, la reședința de la Lambeth Palace. Întrucât patriarhul Miron Cristea n-a putut să răspundă invitației în anul 1934, vizita a fost amînată, prima dată, pentru vara anului 1935. Astfel, în ianuarie 1935, Laptew a fost încunostiințat că arhiepiscopul de Canterbury propunea ca vizita patriarhului să aibă loc în prima săptămînă a lui iulie 1935, deoarece la acea dată urmau să se afle la Londra numeroși episcopi ai bisericii anglicane, care ar fi avut, astfel, posibilitatea să-l întâlnească pe Miron Cristea²⁷. În martie 1935, capelanul arhiepiscopului de Canterbury i-a comunicat ministrului român la Londra că arhiepiscopul primise o scrisoare personală de la patriarhul Miron Cristea, cu privire la vizita ce urma s-o facă, în cursul verii la Lambeth Palace²⁸. În aprilie 1935, arhiepiscopul de Canterbury i-a comunicat lui Laptew că el primise de la patriarhul Miron Cristea o scrisoare prin care acesta îi notifica faptul că urma să sosească la Londra în ziua de 1 iulie și să fie oaspetele lui timp de 4 zile²⁹. În mai 1935, Laptew s-a preocupat de fixarea unei audiențe a patriarhului Miron Cristea la regele Angliei³⁰. Dar, în iunie 1935, vizita patriarhului Miron Cristea a trebuit să fie amînată, pentru a doua oară, pentru vara anului 1936, din cauza unei gripe contractate de patriarh, care nu i-a mai permis acestuia să întreprindă, în iulie 1935, călătoria la Londra³¹.

În februarie 1936, arhiepiscopul de Canterbury a transmis, prin intermediul Legației române din Londra, patriarhului Miron Cristea o scrisoare prin care îl invita să-l viziteze la Londra, în cursul verii anului 1936³².

²⁶ A.I.C., fond M.P.N., Studii și documentare, dosar 80, f. 5—9; Ibidem, Propaganda, dosar 1809, f. 24—26; A.M.A.E., 71/1934. R. 15. vol. 254/4, f. 41. 52, 54; „Universul”, 24 și 25 ianuarie 1937.

²⁷ A.M.A.E., fond 71, Anglia, vol. 39, telegramă a lui C. M. Laptew, din 17 ianuarie 1935, adresată lui N. Titulescu, f. 205.

²⁸ Ibidem, f. 71/1934. R. 15. vol. 254/4, Raport no. 686/I, semnat Laptew, 28 martie 1935, către Titulescu, f. 20.

²⁹ Ibidem, Raport no. 1032/I, semnat Laptew, 18 aprilie 1935, f. 21.

³⁰ Ibidem, telegramele nr. 1219 și 1283, semnate Laptew, 16 și 25 mai 1935, f. 23, 25.

³¹ Ibidem, Adresă no. 977, semnată Miron Cristea, 18 iunie 1935. Către ministrul afacerilor străine, f. 28; telegramă 37229, semnată Savel Rădulescu, din 22 iunie 1935. Către Legația din Londra, f. 29; Raport no. 1559/I, semnat C. M. Laptew, din 2 iunie 1935, către N. Titulescu, f. 30; Copie a scrisorii lui Alan C. Don către Laptew. Lambeth Palace, 28 iunie 1935, f. 31.

³² Ibidem, Raport no. 336/I, semnat C. M. Laptew, 14 februarie 1936, către N. Titulescu, f. 37; Adresă no. 10520, a M. A. S. către Miron Cristea, 29 februarie 1936, f. 38.

Ziarele engleze din 30 mai 1936 anunțau că patriarhul Miron Cristea era invitat în mod special de arhiepiscopul de Canterbury să vină la Londra, în fruntea unei delegații românești, „Times” apreciind că „întâlnirea dintre patriarhul Miron și arhiepiscopul de Canterbury este un eveniment istoric de mare importanță”³³. Iar „The Church of England Newspaper” din iunie 1936 dădea știrea că patriarhul României a acceptat invitația arhiepiscopului de Canterbury de a-l vizita în mod oficial, în ultima săptămână din iunie, la Lambeth Palace³⁴. „Dimineața” din 15 iunie 1936 anunța plecarea patriarhului Miron, însoțit de arhimandritul Scriban, la Londra, ca invitat al bisericii anglicane³⁵. La 24 iunie 1936 Savel Rădulescu informa Legația română din Paris că patriarhul Miron, invitat în Anglia în vizită oficială de arhiepiscopul de Canterbury, plecase în urmă cu câteva zile spre Londra și că el se va opri, în drum, pentru câteva zile, la Paris³⁶.

Patriarhul Miron Cristea, întovărășit de episcopul de Arad, de arhimandritul Iuliu Scriban și de profesorii Grigore Antal și Florian Găldău, a sosit la 28 iunie 1936 la Londra unde, după cum a subliniat toată presa engleză, precum și presa română și Legația română din Anglia³⁷, i s-a rezervat o primire impresionantă, deosebit de prietenoasă și caldă, ca unui suveran. La gara Victoria, în timp ce se făceau prezentările, un cor a intonat în latinește „Mulți ani trăiască!”, iar o mulțime imensă l-a aclamat îndelung pe șeful bisericii ortodoxe române. Fiind condus la Westminster Abbey, patriarhul Miron Cristea a pronunțat o rugăciune în limba română la mormintul Soldatului Necunoscut, peste care a presărat flori. A fost un moment istoric impresionant, căci pentru întâia oară limba română a răsunat la Westminster Abbey. După terminarea acestei solemnități, șeful bisericii române a fost condus cu multă pompă la palatul arhiepiscopului de Canterbury.

La 29 iunie, la catedrala ortodoxă Sfânta Sofia, la slujba religioasă oficiată de arhimandritul Scriban, părintele Antal și diaconul Găldău, asistați de clerul grec, patriarhul Miron Cristea, răspunzând urării de bun venit pe care i-a adresat-o clerul ortodox, a spus: „Binecuvîntez și mă rog lui Dumnezeu pentru sănătatea regelui Eduard VIII și pentru marile și gloriosul popor englez, care în vremuri grele ne-a ajutat să ne ajungem ținta supremă: unitatea națională a tuturor românilor. Poporul român n-a urmărit și nu urmărește decît pacea și creștineasca prietenie. Biserica anglicană ne-a ajutat, și ea a fost singura care a dat sprijin fraților noștri emigranți în Statele Unite pînă ce au putut și ei să aibă bisericile lor. Aduc prietenia creștinească a poporului român și mulțumirea lui pentru ajutorul primit de la puternicul popor britanic. Rog pe bunul Dumnezeu să odihnească în pace sufletele eroilor care și-au vărsat sîngele pentru noi toți”.

³³ A. I.C., fond M.P.N., Buletine, dosar 6, f. 436; „Dimineața”, 1 iunie 1936. p.23.

³⁴ Ibidem, f. 479.

³⁵ „Dimineața”, 15 iunie 1936, p. 13.

³⁶ A.M.A.E., f. 71/1934. R. 15. vol. 254/4, Copie de pe telegrama 34863, semnată Savel Rădulescu, către Legația din Paris, 24 iunie 1936, f. 47.

³⁷ Vezi, pentru vizita patriarhului Miron Cristea la Londra, A.I.C., fond M.P.N., Propaganda, dosar 1809, f. 26–31; Buletine, dosar 265, f. 498, 518; A.M.A.E., f. 71/1934. R. 15. vol. 254/4, Apropierea între biserica noastră și cea anglicană, de Măleanu, f. 41; Raport no. 1387/I, semnat Laptew, 9 iulie 1936, către N. Titulescu, f. 48–50; „Dimineața”, 2, 4, 7, 9, 10 iulie 1936; „Universul”, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10 iulie 1936; „Adevărul”, 10 iulie 1936.

Episcopul de Fulham a dat, la palatul episcopal, din dejun în onoarea patriarhului Miron Cristea. În cuvîntarea pe care a ținut-o cu acest prilej, el a spus, între altele : „Nimeni nu reprezintă printre noi poporul român mai bine decît Săntătatea Voastră. Prietenia dintre popoarele noastre este un bun prețios pentru pace. Am fost în România și mi-am dat seama de sentimentele calde și de dorința de pace a poporului român”. La aceste cuvinte, patriarhul României a răspuns binecuvîntînd prietenia creștinească ce se cimenta între cele două popoare.

La 30 iunie, Legația română din Londra a oferit în onoarea patriarhului Miron un dejun, la care au luat parte : arhiepiscopul de Canterbury, înalții demnitari ai bisericii anglicane, între care și membrii delegației anglicane care vizitaseră în anul 1935 România, funcționari superiori din Foreign Office, profesori, oameni politici, scriitori, R. Hoare, ministrul Angliei la București. Lordul Salisbury l-a invitat pe patriarhul Miron Cristea la Camera Lorzilor, unde, în onoarea sa, s-a dat un ceai, la care au luat parte numeroase personalități din viața publică engleză. De asemenea, Athlestan Riley, președintele Uniunii bisericilor engleze, a oferit, în onoarea patriarhului Miron Cristea, la faimosul club „Athenaeum”, ai cărui membri erau mari savanți, oameni de litere de seamă și fruntași ai vieții politice, un dineu, la care au participat : ministrul României la Londra, arhiepiscopul de Canterbury, arhiepiscopul de Dublin, mitropolitul Thyatira, alți demnitari de seamă ai bisericii anglicane, precum și multe personalități distinse din lumea engleză. După cum a apreciat presa engleză, acest dineu a marcat un moment important în istoria relațiilor anglo-române. În discursul rostit la dineu, patriarhul Miron s-a referit la stringerea relațiilor de prietenie dintre Anglia și România și a mulțumit pentru primirea și marea cinste ce i s-a făcut, precum și pentru afecțiunea pe care i-a arătat-o arhiepiscopul de Canterbury cu prilejul vizitei. Răspunzînd, arhiepiscopul de Canterbury a adus laude regelui României și bisericii ortodoxe române și a subliniat că deosebirea de dogme nu împiedică înfrățirea și conlucrarea pentru pace a celor două popoare. Laptew i-a mulțumit lui Riley pentru munca depusă de aproape 60 de ani pentru a stabili relații prietenești între biserica anglicană și cea ortodoxă română și a subliniat rolul pe care-l juca în întărirea legăturilor anglo-române înrudirea familiilor regale română și engleză adăugînd : „Nu vom uita niciodată și vom păstra recunoștința poporului britanic pentru sprijinul pe care ni l-a dat în vremurile grele și de restriște, ajutîndu-ne pentru a realiza unitatea tuturor românilor, prin stabilirea fruntăriilor naturale și veșnice”. Lordul judecător Slesser a subliniat, de asemenea, marea importanță a prieteniei dintre biserica anglicană și biserica ortodoxă română.

La 1 iulie, patriarhul Miron și arhiepiscopul de Canterbury au luat parte la serviciul divin oficiat în catedrala Sf. Paul, cu prilejul centenarului Universității din Londra, și, apoi, la dejunul oferit de primarul Londrei și de consiliul comunal, la Guildhall. Patriarhul României s-a bucurat de o deosebită atenție, cu prilejul serbărilor centenarului Universității londoneze, acordîndu-i-se cinștea de a merge în fruntea cortegiului de rectori, profesori și delegați ai Universităților străine. De asemenea, la Guildhall, el a fost obiectul atenției și deferenței tuturor conducătorilor orașului Londra.

La 2 iulie, episcopul Londrei a organizat, împreună cu Asociația bisericilor răsăritene, în onoarea patriarhului Miron, în grădinile palatului Fulham, reședința sa, un garden party, o petrecere rustică, la care au luat parte numeroși membri ai Camerei Lorzilor, deputați, înalți demnitari bisericești, un public numeros. La această manifestare de simpatie, patriarhul Miron Cristea a răspuns cu un discurs călduros, arătând că „deși am fost despărțiți timp de o mie de ani, văd că nu ne-au trebuit, la reînnoirea cunoștinței, decît cîteva clipe pentru a ne iubi unii pe alții ca frații”. Dr. Wimington Ingram, episcopul Londrei, la rîndul său, și-a exprimat ferma convingere că biserica Angliei și aceea a României vor fi din ce în ce mai strînse laolaltă, în viitor.

La 3 iulie, patriarhul Miron Cristea a fost primit într-o audiență de peste 25 de minute de regele Eduard VIII, deși obiceiul stabilit la Curtea engleză era ca suveranul să nu acorde asemenea audiențe înalților prelați străini care veneau în Anglia. De aceea, faptul că regele Angliei a făcut această excepție pentru patriarhul României a fost mult comentat în Anglia. După cîm îi raporta lui Titulescu, Laptew a aflat din cercurile Curții engleze că regele Eduard VIII a fost foarte impresionat de personalitatea patriarhului Miron Cristea.

La 4 iulie, invitat de Universitatea din Cambridge, patriarhul Miron a vizitat colegiile principale ale Universității, fiind condus de sir Stephen Gaselee, membru corespondent al Academiei române. La „King's College”, el a fost întîmpinat de rectorul Universității și a fost condus să viziteze capela, unul dintre cele mai frumoase exemplare ale artei gotice. Sir S. Gaselee i-a oferit, apoi, un dejun patriarhului, la „Magdalen College”. Printre invitați s-au aflat rectorul Universității și numeroși profesori și învățați. Rectorul a adus salutul său „păstorului spiritual al românilor, ilustrului învățat și reprezentantului de frunte al neamului său, patriarhul Miron”. Răspunzînd, patriarhul a mulțumit pentru cîstea pe care una din cele mai vestite Universități din lume o făcea nu numai lui, ci și întregului popor român.

În zilele de 5 și 6 iulie, patriarhul Miron a fost oaspetele episcopului de Lincoln, care l-a invitat la Lincoln pe șeful bisericii ortodoxe române pentru a-i răspunde cu aceeași ospitalitate desăvîrșită de care se bucurase și el, la București, în calitatea sa de șef al delegației anglicane care vizitase România în anul 1935. Aflîndu-se acolo în ziua de duminică, el a asistat la serviciul divin și, la rugămintea episcopului, a rostit, în catedrala din Lincoln, „Crezul” în limba română. Astfel, pentru prima oară, limba română a răsunit în faimoasa catedrală. Apoi, în onoarea înaltului oaspete român s-a dat o recepție, la care au luat parte, în afară de numeroase personalități din regiune, lordul Liverpool și ministrul minelor, Crookshank.

La 7 iulie, șeful rabin din Londra a prezentat omagiul evreilor din capitala Angliei înaltului ierarh român.

Vizita patriarhului Miron Cristea în Anglia s-a încheiat la 7 iulie, cînd oaspetele român a părăsit Londra, fiind petrecut la gară, cu mare cînst, de numeroși episcopi anglicani, reprezentanți ai Foreign Office, membrii Legației române și un numeros public. Înainte de plecare, patriarhul român s-a adresat ziarului „Times”, mulțumind regelui Eduard, clerului și poporului englez pentru primirea plină de afecțiune și atît de

strălucită ce i se făcuse în Anglia. „Sînt fericit — a spus, între altele, patriarhul Miron — să constat afecțiunea și dragostea frățească întru Cristos, pe care mi-a arătat-o arhiepiscopul de Canterbury, al cărui oaspete am fost. Convorbirile care au avut loc între noi, precum și cu conducătorii bisericii anglicane, îmi întăresc credința că poporul englez și poporul român au făcut un mare și solid progres... Mulțumesc pentru cinstea care mi s-a făcut mie personal și care se răsfringe asupra poporului român”.

Vizita din anul 1936 a patriarhului Miron Cristea în Anglia a avut un mare succes. După cum a subliniat atît presa engleză, cît și cea română și după cum a putut constata și Laptew, ministrul român la Londra, din conversațiile pe care le-a avut cu diferite personalități engleze cu care patriarhul României venise în contact la Londra, Cambridge și Lincoln, înaltul oaspete român a făcut o puternică impresie cercurilor clericale și universitare engleze, precum și regelui Eduard VIII, prin înalta sa cultură și prin spiritul său luminat, iar arhiepiscopul de Canterbury și ceilalți episcopi și clerici anglicani i-au arătat șefului bisericii române o deosebită atenție și au căutat să învedereze, cît mai mult posibil, stima, simpatia și venerația de care se bucura el în Anglia. Astfel, vizita patriarhului Miron a dat prilejul poporului englez să-și manifeste simpatia pentru România și, totodată, a contribuit la apropierea dintre biserica română și biserica engleză.

Pasul următor spre apropierea dintre biserica anglicană și biserica ortodoxă română l-au reprezentat celelalte vizite ale unor teologi români în Anglia și ale unor teologi englezi în România, din anii 1936—1937. Astfel, în acei ani, un număr de teologi români, în frunte cu p.s. Andrei Mager, arh. Scriban și părinții Găldău, Roventă, Antal și Ispir, au cercetat fețele bisericești eminente din Anglia, o delegație de teologi român a participat la conferințe „Faith and Order” de la Oxford și Edinburg, iar F. M. Găldău a fost la Congresul creștinismului practic de la Oxford și a ținut conferințe în diferite centre din Anglia, fiind angajat, și pentru 1938, cu 4 conferințe la Londra și cu alte 12 în diferite alte centre și colegii din Anglia; la rîndul lor, dinstinșii teologi englezi prof. Victor B. Shearburn, vicerector al Colegiului teologic din Mirfield, de pe lângă Universitatea din Leeds, și Robert Nelson, doctor în filosofie și teologie, au vizitat, în iunie-august 1936, România, luînd contact cu autoritățile bisericești române³⁸. La rugămintea arhiepiscopului de Canterbury, Ciotori, consilierul de presă al Legației române din Londra, a intervenit pe lângă Dragu, directorul Direcției presă din M.A.S. român, rugîndu-l să ia măsurile necesare pentru a înlesni călătoria teologilor Victor Shearburn și Robert Nelson în România, pentru a vedea unele mănăstiri românești. Satisfăcînd această rugămintă, Dragu i-a rugat pe mitropolitul Moldovei, pe prefectul jud. Neamț, pe mitropolitul Visarion al Bucovinei și pe mitropolitul Ardealului să acorde înlesnirile necesare celor doi teologi englezi, însoțiți de teologii români Scorobeț și Hațiegan, pentru vizitarea sfintei Mitropolii din Iași, a mănăstirilor din județul Iași, a mănăstirilor Agapia, Văratec și Secu din jud. Neamț, a mănăstirilor

³⁸ Vezi, pentru aceste vizite, A.I.C., fond M.P.N., Propaganda, dosar 1809, f. 1, 2, 6, 11, 13, 21, 22, 23, 32, 41; „Universul”, 21 noiembrie 1937, p. 6.

Voroneț, Sucevița, Vatra Moldoviței, Putna și Dragomirna din Bucovina, a Mitropoliei din Sibiu și a principalelor așezăminte din județul Sibiu. De asemenea, Asociația studenților creștini din România l-a delegat pe Radu Mircea Iliescu ca să-i însoțească pe cei doi clerici englezi în călătoria lor prin România și a înlocuit un program pentru teologii Shearburn și Nelson, cuprinzând vizitarea mănăstirilor din Oltenia, Moldova și Bucovina. Totodată, vizita a avut loc cu știrea Patriarhiei române, care a privit-o cu simpatie. La 1 septembrie 1936, după încheierea vizitei, V. Shearburn i-a adresat lui Dragu o scrisoare în care își exprima convingerea că va trebui să se întoarcă din nou în frumoasa Românie, despre care a căpătat deja impresii atât de frumoase și interesante, pentru a studia, în special, viața țărănilor. Apoi, la 20 aprilie 1937, el i-a scris din nou directorului presei, încunoscându-l că, drept urmare a vizitei sale în România, a început să învețe limba română și că, după câteva conferințe despre România ținute de el în Anglia, a găsit, în special printre tineri, un viu interes pentru țara noastră, astfel că 4 studenți ai colegiului său și-au exprimat dorința de a petrece, în cursul Verii și toamnei 1937, câteva luni în România, timp în care urmău să studieze la Institute de teologie din Cernăuți și Sibiu, după ce vor fi făcut, în prealabil, o excursie prin țară, pentru a vedea câteva din frumusețile ei. În încheierea scrisorii, Shearburn își manifesta dorința de a vizita din nou România, ca însoțitor al celor 4 studenți, deși nu era încă sigur că va putea să-și satisfacă această dorință.

În cele din urmă, V. Shearburn a reușit să viziteze din nou România, în vara anului 1937, împreună cu cei 4 studenți englezi: Martin Pierce, Alan Harris, Howard Vernon Green și Patrick H. F. Barron³⁹. Aranjamentele necesare acestei vizite au fost făcute cu autoritățile bisericii ortodoxe române, dat fiind faptul că vizita avea ca scop promovarea bunelor relații dintre membrii bisericii anglicane și bisericii ortodoxe române. De asemenea, Dimăncescu, noul consilier de presă român la Londra, i-a adresat, la 27 iulie 1937, lui R. Anastasiu, noul director al presei și informațiilor din M.A.S., o scrisoare în care, informându-l despre vizita părintelui V. Shearburn, însoțit de cei 4 studenți englezi în România, îl ruga să facă tot ce îi va fi în putință pentru acești distinși oaspeți. La 31 iulie 1937, Shearburn se afla la hotelul Continental din București, de unde îi trimitea o telegramă episcopului Visarion al Bucovinei, la Vatra Dornei, întrebându-l dacă îl poate vizita. El și-a prezentat impresiile despre România într-un articol publicat în „Christian East”. Totodată, prof. Shearburn a pus bazele unei filiale a societății anglicano-ortodoxe „Sfinții Alban și Sergiu”, sub îngrijirea părintelui Nicodem Ionița, la Cernăuți, și a părintelui F. M. Găldău, la București, și sub patronajul mitropolitului Visarion al Bucovinei. Această societate urmărea apropierea dintre biserica ortodoxă și biserica anglicană. În ce-i privește pe cei 4 studenți englezi, în cursul șederii lor în România, ei au vizitat mănăstiri din Oltenia, Muntenia, Bucovina și Moldova. În anul 1938, Howard Green și Martin Pierce, care studiaseră la Academia teologică din Sibiu și învățaseră perfect românește, au vi-

³⁹ Vezi, pentru această nouă vizită, A.I.C., fond M.P.N., Propaganda, dosar. 1809, f. 33–34, 38, 39, 42; „Universul”, 11 august și 21 noiembrie 1937, p. 6 și 5 1938, p. 21.

zitat orașele Arad și Timișoara. Ei au declarat că, odată întorși în Anglia vor încerca să determine pe cât mai mulți studenți englezi să viziteze România. Patrick Barron și Alan Harris au studiat la facultatea de teologie din Cernăuți. Ceil 4 studenți teologi englezi primiseră câte o bursă din partea mitropoliților Bucovinei și Ardealului. La facultatea de teologie din Cernăuți a mai studiat, în 1937, și Walton Hannah, fiul deputatului englez Hannah. S-a făcut, de asemenea, un schimb de studenți teologi englezi și români, în anii 1937-1938 studiind în Anglia, la Mirfield și în alte facultăți, câțiva studenți teologi români. Patriarhul Miron Cristea a manifestat un interes deosebit pentru acest schimb de studenți, care a folosit celor două biserici, anglicană și ortodoxă română, precum și națiunilor engleză și română.

O contribuție însemnată la stringerea legăturilor dintre biserica ortodoxă română și biserica anglicană, la apropierea dintre cele două biserici, în anii 1935-1937, a adus-o — alături de patriarhul Miron Cristea, de Nicolae Titulescu, de ministrul român al cultelor, de Lapteș etc. — și D. N. Ciotori, consilierul de presă al Legației române din Londra. Apreciind că apropierea dintre biserica anglicană și biserica ortodoxă română avea o importanță extraordinară pentru România, atât din punct de vedere spiritual, cultural, religios, cât și din punct de vedere politic, întrucât biserica anglicană avea un însemnat rol în viața politică a Angliei și, deci, prietenia ei constituia un puternic sprijin pentru România în lumea anglo-saxonă, fapt de care s-a convins mai mult ca oricând în 1933, când contele Bethlen a atacat, în Anglia, dreptul românilor asupra Transilvaniei, Ciotori a căutat, cu toată stăruința, să contribuie la apropierea dintre cele două biserici. Astfel, el a insistat ca patriarhul Miron Cristea să sprijine apropierea dintre biserica ortodoxă română și cea anglicană, a organizat vizitarea României de către părintele Victor Shearburn, a încurajat vizitarea României de către tineri din clerul anglican și, în calitate de membru al Academiei române, a semnalat, într-un referat adresat acestei înalte instituții de cultură, marea importanță a adoptării de către adunările bisericii anglicane, la 20 ianuarie 1937, a raportului elaborat, în mai 1935 la București, de către delegația anglicană și delegația ortodoxă română, pentru apropierea dintre cele două biserici. Dând o înaltă apreciere acestei activități a lui Ciotori și aflând „cu cel mai sincer regret” despre apropiata lui plecare din Londra, arhiepiscopul de Canterbury i-a adresat, la 28 ianuarie 1937, o scrisoare în care mulțumindu-i personal pentru tot ce a făcut pentru dezvoltarea relațiilor prietenești dintre biserica României și biserica Angliei scria: „Am motive să știu că serviciile dv. în această direcție (a apropierii dintre cele două biserici — n.n.) au fost apreciate de toți aceia care au la inimă apropierea dintre bisericile noastre. Eu reamintesc, de asemenea, cu recunoștință, profundul interes arătat de dl. Titulescu și de prof. Al. Lapedatu pentru negocierile care au avut loc și valorosul sprijin pe care l-au dat oricărui efort pentru apropierea bisericilor noastre. V-aș fi îndatorat dacă, atunci când îi veți întâlni prima dată pe dl. Titulescu și pe prof. Lapedatu, le veți transmite expresia recunoștinței mele cordiale”. În scrisoarea de răspuns, adresată arhiepiscopului de Canterbury, la 4 februarie 1937, D. N. Ciotori scria: „Generozitatea pe care mi-ați arătat-o asociind numele meu și modesta mea activitate cu un asemenea

mare eveniment ca apropierea dintre biserica Angliei și biserica ortodoxă a României m-a mișcat profund. Sînt sigur că, prin influența muncii acestor două biserici, popoarele englez și român vor învăța să se înțeleagă unul pe celălalt și, astfel, vor contribui la menținerea și întărirea adevăratului spirit creștin al păcii. Nu mă pot abține să fac aluzie la o cuvîntare ținută la Londra, în 1527, de regele Henric VIII, în care el a invocat ajutorul creștinilor din țara mea și al aceloră din Europa Centrală, ca toți să stea împreună pentru apărarea creștinătății. Acest mare eveniment îmi readuce, de asemenea, în memorie ajutorul dat de ambasadorul reginei Elisabeta la Constantinopol eroului nostru, Mihai Viteazul, ca să obțină tronul Valahiei și care a luptat de partea creștinilor și care a reușit, deși numai pentru scurt timp (1600—1601), să unească întreaga rasă română sub un conducător, cum e unită azi. Sînt sigur că pledoaria Grației Dv. pentru cooperare va primi un răspuns călduros de la membrii bisericii noastre și, în special, de la generația tînă, pentru că tinerii noștri au o mare admirație pentru poporul englez și viața lui spirituală. Nu voi omite a comunica amabilul mesaj al Grației Dv. dlui Titulescu și, de asemenea, prof. Lapedatu. Pot adăuga că, în calitatea mea de membru al Academiei române, am scris un raport acelei învățate organizații, în legătură cu evenimentul care a avut loc la 20 ianuarie 1937 și despre marea lui importanță”⁴⁰.

Deși bune, în general în anii 1935—1939, relațiile bisericești româno-engleze n-au fost nici ele — după cum n-au fost nici relațiile economice sau cele politice — lipsite de unele asperități, de unele momente de răceală și chiar de încordare în evoluția lor din această perioadă. Problema care a avut consecințe nefavorabile asupra dezvoltării relațiilor bisericești româno-engleze, în acei ani a fost așa-numita problemă a baptiștilor din România, care, în unele momente, s-au plîns că sînt „persecutați” de autoritățile române și au cerut ajutor baptiștilor din Anglia, rugîndu-i să intervină pe lângă guvernul român și să întreprindă și alte acțiuni pentru încetarea acestor „persecuții”. Cel care s-a „remarcat”, în anii 1937—1938, prin intervențiile și acțiunile sale în sprijinul baptiștilor din România, persecutați, chipurile, de autoritățile române, a fost pastorul baptist dr. J. H. Rushbrooke. Astfel, încă la 18 ianuarie 1937, ziarul „Times” informa că pastorul baptist Rushbrooke a plecat la București pentru a ancheta noi persecuții ale baptiștilor din România și că el va solicita audiențe la primul ministru și la alți membri ai guvernului român⁴¹. După întoarcerea sa din România, Rushbrooke a publicat în „British Weekly” din 15 februarie 1937 un articol în care afirma că „în nici o țară din Europa, în afară de Rusia, baptiștii nu au suferit nedreptăți și asupriri ca în România”. Comentînd constatările lui Rushbrooke, „Methodist Times and Leader” din aceeași dată încheia cu amenințarea: „Ori guvernul român va înceta de a-i mai spiona pe membrii bisericilor baptiste, ori baptiștii vor fi nevoiți să ducă o campanie internațională de protest în întreaga lume”⁴². În noiembrie 1937, pastorul Rushbrooke a reînceput violenta sa campanie de presă contra României,

⁴⁰ A.I.C., fond M.P.N., Propaganda, dosar 1809, f. 24—31; Ibidem, Studii și documentare 80, f. 11—17.

⁴¹ Ibidem, Presa externă, dosar 877, f. 13.

⁴² Ibidem, Informații, dosar 590, f. 1.

în ziarele confesionale „Baptist Times”, „Christian New Chronicle”, „Methodist Times” etc., atacînd prevederile deciziei ministeriale din 17 aprilie 1937 referitoare la cultele din România și cerînd recunoașterea cultului baptiștilor pe teritoriul întregii Romîanii⁴³. În a doua jumătate a anului 1938, dr. Rushbrooke, reprezentînd Alianța Baptistă Mondială din Londra, i-a sprijinit, alături de arhiepiscopul de York, pe baptiștii din Anglia în campania lor de protest împotriva promulgării, la 14 iunie 1938, a decretului din aprilie 1937 pentru reglementarea cultelor din România. Referîndu-se la această agitație a baptiștilor, într-un articol intitulat „Baptiștii din România” și publicat în organul bisericii anglicane „Church Times” din 28 octombrie 1938, episcopul de Gibraltar arăta că ea a determinat guvernul român să amine, pînă în iunie 1938, promulgarea decretului din aprilie 1937, prin care a urmărit să normalizeze situația cultelor din România, și, pînă în decembrie 1938, intrarea în vigoare a deciziei ce-i privea pe baptiști⁴⁴.

În timpul vizitei regelui Carol al II-lea la Londra (noiembrie 1938), o delegație a baptiștilor din Anglia i-a înmînat lui Petrescu-Comnen, ministrul de externe român, un memoriu adresat regelui Romîaniei, în care se cerea anularea decretului din iunie 1938 referitor la culte și recunoașterea legală deplină a statutului și libertăților comunității baptiste din România⁴⁵. La 9 decembrie 1938, Ghyka, însărcinatul cu afaceri române la Londra, îl întreba, printr-o telegramă, pe Comnen dacă, în urma întrevederii sale cu delegația baptistă la Londra, a obținut oarecari indulgențe la tratamentul baptiștilor (de exemplu, amînarea intrării în vigoare, la 15 decembrie, a deciziei ce-i privea), sau dacă el trebuia să le comunice baptiștilor englezi referatul întocmit de Ministerul Cultelor și Artelor și în care era justificată atitudinea autorităților bisericești române față de baptiști, ceea ce însă — avertiza el — ar putea să dezlănțuie o nouă campanie baptistă pe tema persecuțiilor religioase⁴⁶. La 22 decembrie, Ghyka îi aducea la cunoștință ministrului român de externe că, în urma știrilor telegrafiate din România că 1 600 case de rugăciune baptiste au fost închise, din cauza noii decizii privind reglementarea cultelor, reverendul Rushbrooke a scris Legației române pentru a arăta seriozitatea situației bisericii baptiste din România, dacă știrea se confirma, și, apoi, a venit personal la Legație pentru a repeta că această chestiune ar putea influența defavorabil atmosfera româno-engleză, atît de caldă după vizita regelui Romîaniei în Anglia. Ghyka a profitat de ocazie pentru a-i remite lui Rushbrooke traducerea memoriului-răspuns al Ministerului Cultelor la plîngerile baptiștilor⁴⁷. Deci, decizia ce-i

⁴³ Ibidem, Presa externă, dosar 836, f. 45—46.

⁴⁴ A.I.C., fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 22/1938, f. 32; Ibidem, dosar 143/1939, f. 73, 77, 79.

⁴⁵ A.I.C., fond Microfilme Anglia, R 277, vol. 1, c. 90—95.

⁴⁶ A.M.A.E., fond 71, Anglia, vol. 9 bis, telegramă nr. 381, semnată Ghyka, 9 decembrie 1938.

⁴⁷ Ibidem, telegrama nr. 401, semnată Ghyka, 22 decembrie 1938. În memoriu se arăta, între altele, că decizia no. 26208/1938, care-i privea pe baptiști, nu conținea nici o restricție privind libertatea cultului baptist, ci interzicea numai propaganda misionară a baptiștilor pentru convertirea membrilor altor religii la propriile lor principii de credință, întrucît o asemenea propagandă era interzisă tuturor celorlalte religii din stat; că singura obiecție ridicată de baptiști, care ar fi putut fi luată în considerație, era că unii aderenți ai lor, ale căror biserici erau acum închise, trebuie să meargă o distanță mare pînă la biserica cea mai apro-

privea pe bapțiștii din România a intrat totuși în vigoare la 15 decembrie 1938, cu toate încercările bapțiștilor englezi de a împiedica acest lucru.

În ședința sa din 11 ianuarie 1939, Comitetul Asociației bapțiște din Northamptonshire a adoptat, în unanimitate, o hotărâre exprimând regretul și, totodată, protestul său în legătură cu închiderea bisericilor și a locurilor de întrunire bapțiște din România; luându-se notă de apelurile adresate regelui Carol al II-lea de către bapțiștii din România și Baptist World Alliance (Alianța Bapțiștă Mondială), în hotărâre se exprima, de asemenea, speranța membrilor Asociației că memoriul prezentat regelui Carol al II-lea, în noiembrie 1938, va primi un răspuns favorabil. Informându-l despre această hotărâre pe însărcinatul cu afaceri al Legației române din Londra, printr-o scrisoare trimisă la 12 ianuarie 1939, Asociația bapțiștă din Northamptonshire îl ruga pe Ghyka să supună hotărârea Majestății Sale regelui Carol al II-lea și să-l asigure, totodată, de sincera bunăvoință pentru persoana și țara lui, simțită de toți cei care erau constrânși să exprime astfel grija și neliniștea lor pentru tovarășii lor creștini ⁴⁸. La 26 ianuarie 1939, ministrului român la Londra i-a fost înmănată o scrisoare semnată de dr. Scott Lidget, secretar onorific al lui National Free Church Council, și de S. W. Hughes, secretar general, prin care Tilea era informat că acest Consiliu al bisericii naționale libere sprijină rezoluția lui Federal Council of Evangelical Free Churches, care deplîngea decretul guvernului român ce a dus la închiderea bisericilor bapțiște din România și care exprima regretul că n-a fost încă primit nici un răspuns la memoriul prezentat ministrului de externe român, la Londra, la 17 noiembrie 1938, de o delegație în care a fost reprezentat acest Consiliu ⁴⁹.

Între timp, în problema bapțiștilor din România intervenise și ministrul englez la București, R. Hoare, deși acesta recunoștea că primul ministru român, patriarhul Miron Cristea, nu putea tolera o organizație religioasă, ca cea a bapțiștilor, care se lăuda că face propagandă pentru a atrage adepți de la biserica ortodoxă. Astfel, în ianuarie 1939, el și colegul său american au avut o discuție cu Armand Călinescu, ministrul de interne, în legătură cu situația bapțiștilor. Călinescu i-a asigurat pe cei doi miniștri că, oricare ar fi prevederile stricte ale deciziei referitoare la bapțiști, el a dat dispoziții jandarmăriei și administrației locale să închidă ochii la orice infracțiuni nevinovate ale bapțiștilor ⁵⁰. În problema bapțiștilor din România n-a mai intervenit nimic important de semnalat. La 29 martie, dr. Rushbrooke l-a vizitat pe F. Brown, funcționar superior în Foreign Office, pentru a discuta cu el despre situația bapțiștilor din România. Rushbrooke și-a exprimat îngrijorarea în legătură cu această situație, arătând că bisericile bapțiște din România

piată; că, pentru perioada de 6 luni de la publicarea deciziei no. 26208 (15 iunie) pînă la 15 decembrie 1938, situația existentă a fost menținută în toate casele de întrunire bapțiște; în fine, că cererea ca decizia în cauză să fie retrasă e inadmisibilă, (A.I.C., fond Microfilme Anglia, R. 277, vol. 1, c. 96—103).

⁴⁸ A.I.C., fond Microfilme Anglia, R. 277, vol. 1, c. 90—95, Copie a scrisorii trimise de Northamptonshire Baptist Association însărcinatului cu afaceri al Legației române din Londra, 12 ianuarie 1939.

⁴⁹ Ibidem, Copie a scrisorii înmănată la 26 ianuarie 1939 ministrului român la Londra și semnate de dr. Scott Lidget, secretar onorific al lui National Free Church Council, și S. W. Hughes, secretar general.

⁵⁰ Ibidem, c. 108—110, Scrisoarea lui R. Hoare către Nichols, 12 ian. 1939.

erau încă închise și menționind, de asemenea, că arhiepiscopul Colan, fostul ministru al cultelor, a discutat chestiunea baptiștilor cu succesorul lui în guvern și a insistat ca el să mențină decizia no. 26208 din iunie 1938 și chiar să-i dea putere de lege. El n-a cerut, însă, ca Foreign Office să întreprindă, deocamdată, vreo acțiune în sprijinul baptiștilor din România, spunind numai că, dacă va fi necesară o asemenea acțiune, mai târziu, va adresa el o scrisoare oficială în acest sens⁵¹. A doua zi, Rushbrooke i-a trimis lui R. Hoare o scrisoare în care îl informa că baptiștii din Anglia erau neliniștiți de situația baptiștilor din România, ale căror biserici erau încă închise, după mai mult de 3 luni de la data intrării în vigoare a deciziei no. 26208, semnată de ex-ministrul cultelor, arhiepiscopul Colan, care exercita toată influența posibilă pentru a împiedica retragerea ei⁵². La 31 martie, el l-a rugat, printr-o scrisoare, pe subsecretarul de stat să dea dispoziții ministrului britanic la București ca să adreseze proteste guvernului român pentru a încuraja o schimbare favorabilă în situația baptiștilor din România, care părea posibilă, având în vedere că, în ultima vreme, baptiștilor li se permisese să țină servicii de botez și comuniune și să facă nunți și înmormintări, și, de asemenea, ca R. Hoare să dea un sprijin neoficial unei cereri ca preoților baptiști din România să li se acorde scutire de serviciul militar⁵³. Ministrul englez la București a fost informat de Foreign Office despre protestele lui Rushbrooke. Dar, potrivit aranjamentului stabilit anterior cu el, Foreign Office a lăsat la latitudinea lui R. Hoare să întreprindă sau să nu întreprindă vreo acțiune pentru a aduce aceste proteste la cunoștința guvernului român⁵⁴.

La 6 aprilie 1939, dr. Rushbrooke a adresat și lui Halifax o scrisoare în care, arătând că „chestiunea libertății religioase în România provoacă îngrijorare profundă nu numai baptiștilor, dar și multor alora”, îl întreba dacă n-ar fi posibil ca în timpul negocierilor sale cu ministrul român să-i arate acestuia că reprimarea și refuzul libertății religioase (baptiștilor — n.n.) sînt obstacole reale în calea unor relații cordiale între Marea Britanie și România⁵⁵. La 10 aprilie, Halifax i-a răspuns lui Rushbrooke că va căuta o ocazie pentru a discuta cit de repede va putea chestiunea libertății religioase în România, pentru a aduce o îmbunătățire⁵⁶. Dar, se pare că Rushbrooke n-a fost mulțumit cu acest răspuns, căci, la 11 aprilie, el a revenit, cerînd o întrevvedere de cîteva minute cu Halifax, pentru a discuta cu secretarul de stat chestiunea situației baptiștilor din România, a căror atitudine — considera el — nu era înțeleasă deloc de guvernul român⁵⁷.

La 13 aprilie 1939, însă, Rushbrooke a fost informat de baptiștii din România, printr-o telegramă, că primul ministru român a dat ordin ca să fie deschise toate bisericile baptiste din România. El a transmis

⁵¹ Ibidem, c. 177—181, Minută Foreign Office, semnată de F. Brown, 29 martie 1939.

⁵² Ibidem, Scrisoarea lui Rushbrooke către R. Hoare, 30 martie 1939.

⁵³ Ibidem, c. 183—194, Scrisoarea lui Rushbrooke către subsecretarul de stat, 31 martie 1939.

⁵⁴ Ibidem, Scrisoarea lui Ingram către R. Hoare, R. 2232/140/37, 13 aprilie 1939; Scrisoarea lui Ingram către Rushbrooke, 13 aprilie 1939.

⁵⁵ Ibidem, c. 187—191, Scrisoarea dr. Rushbrooke către Halifax, 6 aprilie 1939.

⁵⁶ Ibidem, Scrisoarea lui Halifax către dr. Rushbrooke, 10 aprilie 1939.

⁵⁷ Ibidem, c. 196—197, Scrisoarea lui Rushbrooke către Halifax, 11 aprilie 1939.

imediat această veste bună lui Halifax⁵⁸, care a primit-o cu satisfacție⁵⁹. El a trimis, de asemenea, spre publicare, presei baptiste din Anglia o declarație în legătură cu această știre „foarte bine primită”, care „confirmă impresia că guvernul d. Călinescu e înclinat spre toleranță”, exprimând speranța că „decretul ministerial (publicat înainte ca d. Călinescu să devină premier) va fi definitiv retras și baptiștilor români li se va acorda statutul legal al unei comunități recunoscute”⁶⁰. Apoi, la 14 aprilie, dr. Rushbrooke i-a trimis lui Tilea, ministrul român la Londra, o scrisoare în care, după ce îl informa despre conținutul telegramei primite la 13 aprilie de la baptiștii din București, îi scria: „Vă rog respectuos ca să transmiteți, în numele Alianței Baptiste Mondiale, Excelenței Sale ministrul-președinte asigurare de sincere mulțumiri pentru această acțiune preliminară. Gratitudea noastră e sporită de faptul că Excelența Sa a acordat timp și atenție, în mijlocul presiunii grele a problemelor internaționale, acestei chestiuni a libertății religioase; și noi simțim încrederea că, la momentul convenabil cel mai apropiat, el va studia întreaga chestiune, în vederea unei reglementări permanente. Doresc să exprim bunele urări ale tuturor celor pe care-i reprezintă pentru rege, guvernul și poporul României”⁶¹.

La evoluția favorabilă a problemei baptiștilor din România a contribuit și R. Hoare, ministrul englez la București, care a intervenit, în acest sens, pe lângă Armand Călinescu, primul ministru român⁶². Această evoluție favorabilă a continuat, în perioada următoare, așa-zisa problemă a baptiștilor din România fiind, în bună măsură, rezolvată prin noua lege privind asociațiile religioase din România, publicată în Monitorul oficial no. 161 din 15 iulie 1939, lege ce conținea un articol declarând că asociația baptistă se număra acum printre sectele recunoscute în mod oficial⁶³.

LES RELATIONS ECCLÉSIASTIQUES ANGLO-ROUMAINES (1935—1939)

Résumé

L'article aborde un sujet qui jusqu'à présent n'a pas été traité dans l'historiographie roumaine bien qu'il présente une importance particulière pour l'histoire des relations roumano-anglaises de l'entre-deux-guerres: les relations ecclésiastiques entre la Roumanie et l'Angleterre aux années 1935—1939. Au cours de cette période, les relations entre l'église orthodoxe roumaine et l'église anglicane sont de plus en plus suivies. Le rapprochement entre les deux églises a une importance non seulement spirituelle, mais aussi politique, surtout pour la Roumanie.

⁵⁸ Ibidem, c. 187—191, Scrisoarea dr. Rushbrooke către Halifax, 13 aprilie 1939.

⁵⁹ Ibidem, Scrisoarea lui W. Mallet (secretar personal al lui Halifax) către dr. Rushbrooke.

⁶⁰ Ibidem, c. 192 — 195, Scrisoare a dr. Rushbrooke către subsecretarul de stat, 14 aprilie 1939.

⁶¹ Ibidem, Scrisoarea dr. Rushbrooke către V. Tilea, 14 aprilie 1939.

⁶² Ibidem, c. 198—200, Scrisoarea lui R. Hoare către Ingram, 21 aprilie 1939; Scrisoarea lui Ingram către R. Hoare, 27 aprilie 1939.

⁶³ Ibidem, c. 309—310, Scrisoarea Chancery (București) către Southern Department, 18 iulie 1939.

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

SILVIU DRAGOMIR—ISTORIC AL „UNIRII” RELIGIOASE

GRETA MONICA MIRON

În a doua jumătate a secolului trecut și începutul secolului nostru istoriografia „unirii, religioase evoluase în două mari direcții, ambele confesionale: una, de nuanță ortodoxă, iar cealaltă greco-catolică ce polemizau pe tema semnificațiilor „unirii”¹. Prin studiile întreprinse la început de secol XX, Silviu Dragomir venea, ca atare, să continue o problemă deja tradițională în istoriografie.

Prima mare contribuție în această direcție, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*² a fost precedată de alte câteva studii semnificative pentru concepția sa asupra evoluției bisericii ortodoxe românești în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

În anul 1911 s-a oprit asupra unui capitol *Din istoria luptelor noastre pentru ortodoxie*³, după cum ne indică însuși titlul studiului, scris cu ocazia împlinirii a 150 de ani de la numirea lui Dionisie Novacovici ca episcop al românilor ortodocși din Ardeal. Aniversarea acestui moment, considerat drept „un triumf al bisericii ortodoxe”⁴ i-a oferit istoricului prilejul de a stăruia asupra perioadei 1744—1761, prin publicarea unor documente inedite, mărturii ale „zbuclumărilor” și „frământărilor” românilor ortodocși din Transilvania acelor ani. Studiul anticipa în fapt perspectiva din care istoricul va aborda ulterior problema „unirii”.

Un an mai târziu aportul său în această direcție a fost concretizat în lucrarea *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*⁵ în care a reconstituit diversele fațete ale solidarității ortodoxe manifestate între cele trei țări române și Rusia. În contextul politic de la sfârșit de secol XVII istoricul a remarcat începuturile manifestării ofensivei catolice în Transilvania ca și primele reacții vis-à-vis de aceasta. O scrisoare a trimisului domnului Țării Românești, Șerban Cantacuzino, Isaia, în Rusia, datînd din 1688 stă mărturie pentru începuturile tratativelor de catolicizare în spațiul transilvan. Istoricul Silviu Dragomir reține esențialul din scrisoarea lui Isaia: „... Și lucrul acela îl știu bine și autentic patriarhii și toți creștinii ortodocși, că papistașii au hotărît să împartă între ei toate mitropoliile și episcopiile cari le vor lua de la Turci spre a le face catolice și a le impune „biscopii” lor, pe urmă a izgoni și a înlătura preoțimea ortodoxă... Sînt mulți oameni bine credincioși de legea grecească acolo, cari au început a fi siluiți în credință de papistași...”⁶. Istoricul insistă deosebi asupra reacției ortodoxe la inițiativele de „unire” așa cum poate fi aceasta detectată din scrisoarea mitropolitului Teodosie către patriarhul Adrian, din anul 1700. Referindu-se la împrejurările redactării acesteia Silviu Dragomir sesiza: „Vre-mea despre care vorbim acum e cea a noului asalt al catolicismului, cînd acesta, prin îndrăzneala fără de margini a iezuiților și prin politica urmată în acest sens a Casei de Austria voia cu orice preț să cucerească pe români. Ne putem deci aștepta ca mitropolitul Teodosie

¹ I. Crișianu, *Adaus la istoria uniației bisericești a românilor din Transilvania*, în „Programa institutului pedagogic-teologic”, Sibiu, 1886—1887; Nicolae Densușianu, *Independența bisericească a mitropoliei române de Alba-Iulia*, Brașov, 1893. Pentru orientarea de tendință greco-catolică esențială fost studiile lui Al. Grama și A. Bunea, *Cestiuni din dreptul și istoria bisericii românești unite*, Blaj, 1893.

² Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I—II, Sibiu, 1920—1930.

³ Idem, *Din istoria luptelor noastre pentru ortodoxie, O aniversare*, în „Revista Teologică”, Sibiu, 1911, nr. 9 p. 257—265.

⁴ *Ibidem*, p. 259.

⁵ Idem, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Academiei Române”, seria II, tom. XXXIV, 1912, p. 1065—1243.

⁶ *Ibidem*, p. 59.

să ne înfățișeze situația tristă de atunci a bisericii, arătând mai ales la iminenta primejdie catolică. A și făcut-o aceasta și pe alocurea de pe buzele lui se desprind vorbe grele și aspre, dar cu desăvârșire adevărate pentru biserica cea mai intolerantă de pe fața pământului”⁷.

Cu analiza scrisorii își încheie istoricul studiul, care prelimina o nouă etapă în evoluția bisericii ortodoxe, cea a seacului al XVIII-lea, marcată de momentul „unirii” și efectele acesteia.

Asupra acestor probleme a stăruit în lucrarea *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*⁸, apărută în 1914 precum și în primul volum din *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*⁹ pe care îl terminase în același an, dar care, din rațiuni de natură politică, a fost publicat doar după război, în 1920.

Studiul referitor la relațiile ortodoxiei românești cu Rusia în secolul al XVIII-lea fusese destinat în fapt luptelor pentru restaurarea ortodoxiei de la mijlocul secolului în sfera raporturilor cu lumea ortodoxă răsăriteană, un aspect a ceea ce istoricul a numit mai târziu „lupta de desrobire”. De altfel, studiul urma să constituie un capitol al unei mai ample lucrări referitoare la istoria luptelor religioase din același veac.

Apariția primului volum din *Istoria desrobirii*... marchează neîndoiește un moment esențial în analiza pe care Silviu Dragomir o destinase problemei „unirii”. S-a aplecat asupra acesteia din perspectiva efectelor pe care le-a generat în societatea românească „unirea”, deschizând seria eforturilor pentru menținerea și restaurarea ortodoxiei.

Discursul istoric s-a bazat pe noi izvoare documentare: petiții, rapoarte, rescripte imperiale, scrisori datind din primele șase decenii ale secolului al XVIII-lea, adunate din arhivele și bibliotecile Vienei, Moscovei, Budapestei și Sibiuului, menite să ofere reconstituirea o mai mare valoare¹⁰. Istoricul a analizat „unirea”, urmărindu-i etapele din perspective diverse, pentru a evidenția factorii care au prezidat la înfăptuirea ei. Ca atare, putem distinge trei nivele de abordare: cel vizând acțiunea imperiului, cel al acțiunii elitei ecleziastice românești și cel al reacției ortodoxe.

Pentru Imperiul habsburgic românii erau importanți prin numărul lor, destul de mare pentru a conferi soliditatea noii stăpîniri. Conjugînd ofensiva politică cu cea confesională Curtea veneză acționa prin intermediul misionarilor iezuiți, inițiativele acestora fiind secondate de diplome imperiale menite a impulsiona „unirea”. Privită din această perspectivă acțiunea de „unire” apare ca o „ieftină, dar dibace izbîndă a politicii veneze”¹¹.

Analiza întreprinsă la nivelul elitei ecleziastice a vizat îndeosebi persoana episcopului, sesizîndu-i șovăielile de natură a-i diminua credibilitatea în fața iezuiților. Hotărîtoare apare călătoria la Viena, menită a-l determina la decizie și a-l purifica. Numirea sa ca „episcop al națiunii românești din Transilvania” marca în fapt desăvîrșirea „unirii”, încheiată în numele întregului popor, pe baza imputernicirilor pe care le primise din partea protopopilor¹². Ca atare, conchidea istoricul, rolul determinat în promovarea acestei acțiuni l-a avut elita prin protopopii săi, iar nu prin episcop: „unirea nu e opera sa (a lui Atanasie Anghel n.n.), ci a iezuiților din Ardeal și a protopopilor români”¹³.

În ceea ce privește ultimul nivel al analizei, cel vizînd reacțiile față de ofensiva catolică, autorul distinge direcții diverse dinspre care acestea au pornit: dinspre elita politică transilvăneană, preponderent calvină, respectiv dinspre reprezentanții Dietei și Guberniului, dinspre lumea satelor, dinspre membrii ai nobilimii române și dinspre ortodoxia românească extracarpatică.

Manifestarea primelor acțiuni în favoarea „unirii” determinase din rațiuni de ordin politic intervenții ale Dietei și Guberniului, în anii 1698–1699. „Unirea”, potrivit opiniei istoricului, nu ar fi zdruncinat doar pozițiile protestantismului în Transilvania ci însăși structura politică a provinciei¹⁴. De pe aceste poziții s-a remarcat o încercare de negociere a modalităților de „unire” dinspre Dietă prin impunerea propriilor condiții viitoare preoțimii unite¹⁵.

⁷ *Ibidem*, p. 72.

⁸ Silviu Dragomir, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu, 1914.

⁹ *Ibidem*, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol I, Sibiu, 1920.

¹⁰ Sint publicate în cele 223 de pagini ale Anexei.

¹¹ *Ibidem*, p. 79.

¹² *Ibidem*, p. 77.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 19.

¹⁵ *Ibidem*, p. 21–22.

Aceleași instituții au avut inițiativa alcătuirii unor sondaje de opinie în rândul țărănimii române, ce oferă istoricului posibilitatea de a pătrunde reacțiile unei alte păтури sociale, a celor mai numeroase de altfel. Rezultatul anchetelor, deși nu relevă atitudinilor univoce a fost favorabil ortodoxiei: 276 de comunități s-au pronunțat pentru credința ortodoxă, 2 pentru „înire”, iar 20 au dat un răspuns echivoc¹⁶. Instalarea lui Atanasie în scaunul vladicesc a constituit un alt prilej de manifestare a atitudinii mirenilor, îndeosebi a celor din Brașov, ai căror reprezentanți la ceremonia de instalare au încercat să i se opună episcopului. Exemplul brașovenilor a fost luat și de membrii ai comitatului Hunedoarei care, printr-un protest, cereau permisiunea de a respecta în continuare obiceiul ortodox¹⁷.

Opțiunile în favoarea ortodoxiei reconstituite de istorie, s-au exprimat încă o dată prin acțiunea inițiată de nobilul român Gavril Nagyszeghy, care, printr-un protest împotriva „unirii” din septembrie 1701 apărea drept „împuternicit legal al tuturor credincioșilor ortodocși din Transilvania și părțile anexate, aparțină ei la oricare stare și condiție și la oricare națiune”¹⁸. În memoriile sale avertiza asupra nemulțumirilor care vor crește în Ardeal, dezlănțuit de asemenea și cauzele de ordin material ce au stimulat o parte a preoțimii la unirea cu biserica Romei: „... de aceea să nu creadă papa sau alteineva că românii s-au unit din dragoste cu biserica catolică”¹⁹.

Acțiunea lui Gabriel Nagyszeghy a marcat, în opinia istoricului, sfârșitul unei prime faze de manifestare a reacției ortodoxe, motivațiile atenuării acesteia fiind de ordin psihologic: „Ani întregi, decenii chiar se strecurară, pînă cînd ajunse și în conștiința poporului convingerea că prin unire s-a schimbat credința strămoșilor săi”²⁰.

Aderarea la catolicism a elitei bisericesti ardeleni a însemnat, subliniază Silviu Dragomir, deopotrivă și ruperea legăturilor cu ierarhia ortodoxă, efectele fiind nu numai de natură religioasă ci și politică. Reacțiile s-au pronunțat din sprijinul Patriarhului Calinic al Constantinopolului, Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, care îl anatimizară pe noul episcop unit²¹. Domnul Țării Românești, Constantin Brîncoveanu manifestă o atitudine prudentă, pentru a nu periclitiza legăturile sale politice cu imperiul. Cu toate acestea Țara Românească, prin domnul său, reprezenta un puț de sprijin și de refugiu în caz de nevoie. Referindu-se la brașoveni, autorul îi consideră favorizi de prietenia cu domnul muntean, semn de solidaritate, deși „dacă ar fi stat singuri, fără nici un sprijin și fără nici un protector”²².

Istoricul s-a oprit asupra momentului „unirii” cu intenția de a dezvălui factorii care au concurat la îndeplinirea acesteia, precum și felul în care a fost receptată în societatea românească de la nivelul elitar la cel al lumii sătești. În fapt, „unirea” rămîne, esențial, în concepția lui Silviu Dragomir, prin efectele pe care le-a generat în spațiul transilvănean, un fenomen ce a deschis „un lanț neîntrerupt de lupte politice și religioase”²³. De altfel, *Istoria desrobirii religioase*..., cu cele două volume ale sale, este dedicată în cea mai mare parte eforturilor pentru menținerea și recistigarea ortodoxiei. „Unirea” se definește ca atare și prin prisma evenimentelor pe care le-a determinat, aceasta constituind momentul declanșator al „luptei de desrobire” a românilor ardeleni în veacul al XVIII-lea. Acest concept s-a conturat și definit pe parcursul celor două volume ale *Istoriei desrobirii*..., cel de-al doilea, apărut în 1930 aducînd noi surse documentare. Cronologic „lupta de desrobire” e cuprinsă între anii 1744—1781, respectiv între acțiunea călugărului Visarion, care, spre deosebire de cea a lui Inochentie, a avut meritul de a antrena lumea satelor, și acțiunea lui Sofronie urmată de numirea și instalarea lui Dionisie Novacovici ca episcop al românilor ortodocși din Transilvania. Protagonisții acesteia au fost fie preoți, ca de exemplu: popa Cosma din Deal, popa Ioanș din Gales, popa Ioan din Aciliu, fie călugări, ca Nicodim, Visarion și Sofronie, fie reprezentanți ai elitei ecleziastice, ca mitropolitul Nenadovici. Alături de aceștia esențială rămîne mișcarea satelor, ce a dat luptei consistență și dinamism, secundînd acțiunile petiționale și diplomatice. Spațiul de desfășurare a fost reprezentat îndeosebi de partea sudică a Transilvaniei, de zonele Brașovului și Sibiuului. Rezultatul luptei a constat în înființarea unei episcopii ortodoxe transilvănene, act ce încheia „răbia babilonică a bisericii ortodoxe din Ardeal”²⁴.

¹⁶ *Ibidem*, p. 16.

¹⁷ *Ibidem*, p. 34—35.

¹⁸ *Ibidem*, p. 46.

¹⁹ *Ibidem*, p. 54.

²⁰ *Ibidem*, p. 73.

²¹ *Ibidem*, p. 69—70.

²² *Ibidem*, p. 40.

²³ *Ibidem*, p. 77.

²⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 253.

Istoricul a revenit la problema „unirii” în două studii de referință intitulate *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei*²⁵, apărut în anul 1959 și *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privilegiate la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697—1701)*²⁶, apărut în 1963.

În cel dintâi a reluat discuția, mai veche în istoriografia română²⁷, referitoare la genuitatea actelor „unirii”, recurgând la o atentă analiză a manifestului de unire din octombrie 1698. Perspectiva dinspre care a abordat problema a rămas aceeași, analiza propriu-zisă a actului fiind precedată de câteva considerații menite a releva rolul răscoalei lui Sofronie și al acțiunilor maselor țărănești în spulberarea „unirii”²⁸. Critica de text a constituit încă un prilej de a surprinde atitudinea clitic eclesiastice, transilvănene față de „unire”, față de formula de înfăptuire a acesteia. Ca atare, „unirea” apare ca rezultat al unor negocieri prin care elita ortodoxă încerca să-și impună propriile condiții. În acest sens istoricul remarcă: „Faptul că declarația românească nu traduce din cuvânt în cuvânt textul latin dovedește că au existat divergențe în ce privește formula de unire și anume divergențe bine cunoscute de toată lumea, și că Atanasie și oamenii săi au persistat până la sfârșit asupra punctului lor de vedere”²⁹. Întrebându-se la ce și-au dat adeviziunea protopopii prin semnăturile lor, autorul sesiza că aceștia erau în principiu de acord cu „unirea”, într-o formulă, însă, diferită de cea a ieziuiților³⁰. A considerat esențiale două din dezideratele ortodocșilor: recunoașterea doar a primatului papal, din cele patru puncte deosebitoare stabilite la Conciliul de la Florența, și menținerea vechii „legi”, menite a respecta tradițiile ortodoxe în materie de rit în vederea prevenirii reacțiilor țărănești. Analiza îl determină pe istoric să revină asupra părerii exprimate anterior, atribuind de această dată responsabilitatea majoră pentru inițierea și realizarea „unirii” mitropolitului, principalul partener în tratativele cu ieziuiții: „Discuțiile pentru încheierea unirii le-a condus Atanasie, ajutat poate de doi-trei protopopi de încredere. Lui îi transmis protopopii, după mărturia lui Mihai din Călată, lista cu semnăturile și cu pecețile, din care nu reiese nici un strop de entuziasm pentru schimbarea de credință”³¹.

Analiza întreprinsă a avut drept scop să demonstreze, încă o dată, lipsa de autenticitate a actelor pe baza cărora s-a înfăptuit „unirea”, cu referire specială la manifestul din 1698. Comparând cele două texte ale manifestului, cel latin și cel românesc, concluzia că ambele au fost măsluirii ale ieziuiților, iar nu rezultat al întrunirii vreunui sobor.

Continuă, de altfel, analiza actelor „unirii” într-un mai amplu studiu, reprezentând ultima sa contribuție în această problemă, publicat în anul 1963. Dedicat în exclusivitate analizei „unirii” de la primele tentative (1697) până la înfăptuirea sa deplină (1701), studiul readuce în prim plan documentele acesteia: diplomele imperiale, actele sinodale și anchetele anului 1699 pe baza cărora demersul câștigă în amploare și profunzime, distanțându-se în acest sens de contribuțiile anterioare.

Întrebările la care încearcă și de această dată să dea răspuns sînt cele pe care le regăsisem în analizele anterioare: care au fost rațiunile pentru care s-a inițiat „unirea”?, care au fost căile de realizare ale acesteia?, ce aderență a avut în societatea transilvană? Insistă deosebi asupra ultimelor două interogații prin analiza actelor „unirii” din anii 1697, 1698 și 1700 și prin publicarea rezultatelor anchetelor întreprinse în lumea satelor în anul 1699.

De monstrînd lipsa de autenticitate a documentelor anilor 1697, 1698 și 1700 autorul concluzionează asupra căilor de realizare a „unirii”: forță și teroare, înșelăciuni și minciuni³².

²⁵ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei*, în „Studii și Materiale de Istorie medie”, 1959, vol. III, p. 323—337.

²⁶ Idem, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privilegiate la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697—1701)*, București, 1963.

²⁷ I. Crișianu, *op. cit.*; N. Densușianu, *op. cit.*; Ștefan Lupșa, *Biserica ardeleană și „unirea” în anii 1697—1701*, București, 1949; Ioan Lupas, *O analiză a cărții de mărturie de la 7 oct. 1698* (în manuscris), apud S. Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei*, București, 1963, p. 35.

²⁸ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei*, în „Studii și Materiale de Istorie medie”, 1959, vol. III, p. 323—325.

²⁹ *Ibidem*, p. 332.

³⁰ *Ibidem*, p. 333.

³¹ *Ibidem*, p. 336.

³² Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privilegiate la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697—1701)*, București, 1963, p. 94.

Ca atare, măsluirea actelor „unirii” era menită a da o altă imagine asupra acesteia, aceea că, „românii s-au unit de bună voie și au adoptat” încă sub Teofil formula completă de măt-surisire a credinței catolice”⁸⁸.

Argumentele de care s-a folosit în analizele de text au fost de natură lingvistică și diplomatică. Referindu-se la actul „pretinsului” sinod întrunit cu mitropolitul Teofil remarcă folosirea unor termeni și expresii nespecifice ca de exemplu: „ministranți”, „cina domnului”, „missa”, „jus canonicum latinum”, „nos episcopus et universus ecclesiae valachiae clerus”, alături de semnătura falsă a mitropolitului⁸⁴. Deficiențe de aceeași natură sesiza și în cuprinsul actului din septembrie 1700: semnătura deosebită a vladîșii, „arhiepiscopus Athanasius”, și lipsa unui sigiliu al mănăstirii emitente⁸⁵. Consideră autentic doar actul din 1701, elaborat de sinodul întrunit după vizita decisivă a lui Atanasie la Viena, act ce marchează praeic realizarea „unirii”. Autenticitatea îi era conferită de prezența unui secretar ales, a unui „notăraș” ce semnează din oficiu actul, confirmându-l cu pecetea sa, precum și de apariția formulei deja consacrate „noi soborul și toți protopopii”⁸⁶.

Problema receptării „unirii” istoricului o abordă diferențiat vizînd pe de o parte elita bisericii ortodoxe din Ardeal și pe de alta lumea țărănească. Atitudinile elitei se confundă cu cele ale mitropolitului Atanasie și ale protopopilor ale căror semnături apăruseră pe actele „unirii”, mitropolitul Teofil fiind exclus dintre promotorii acțiunii. Regăsim ca și în studiile precedente aceeași atitudine oscilantă a mitropolitului, pentru care „unirea” capătă valențele unui joc politic. Soborul din anul 1701 marchează solidarizarea deplină dintre mitropolit și protopopi în desăvîșirea „unirii”, cei din urmă identificîndu-se cu Atanasie probabil de teama unor imixțiuni în problemele bisericii⁸⁷. Manifestările elitei sînt încă un argument în favoarea ideilor lansate de autor privind căile de înfăptuire a „unirii”: tergiversări, presiuni, „siluiri morale”.

Cum a receptat marea masă „unirea”, istoricul ne dezvăluie prin publicarea textelor a ncheturilor anului 1699, culese din Arhivele de Stat ale Ungariei. A redat anchetele efectuate în prima etapă în comitatele Hunedoarei și Clujului și în comitatul Mureșului, iar în cea de-a doua în districtul Bistriței, comitatul Dăbica, ținutul Blrsei, o parte a Secuinii și Țării Ol-tului⁸⁸. Rezultatele acestora scot la iveală o țărănime ostilă acțiunii prozelite și o preoțime care a înțeles, în afară de avantajele materiale, prea puțin din semnificațiile „unirii”: „Unirea însăși, remarcă istoricul, nu o definește limpede nici unul din preoții anchetati”⁸⁹. Manifestarea unor atitudini diferite între preoți și săteni, demonstrează că „unirea” a dus, în unele cazuri, la ruperea solidarității existente pînă atunci în cadrul comunității⁹⁰. Concluzia căreia istoricul îi acordă o importanță deosebită era aceea că „unirea” nu a antrenat marea masă a țărănimii ardelence, neavînd deci suport în cea mai mare parte a societății românești. Această concluzie, raliață celorlalte ce au încheiat studiul, reflectă în fapt concepția pe care istoricul și-o formase despre momentul „unirii” și implicațiile sale. Ideile esențiale sînt: 1) „Unirea” cu biserica Romei s-a înfăptuit în anul 1701 nu din îndemn propriu, ci datorită momelilor întinse cu perfidie de habsburgi⁹¹; 2) „poporul a refuzat-o aproape în unanimitate, iar clerul s-a declarat înclinat să o îmbrățișeze doar dacă i se va lăsa nealinsă legea veche”⁹²; 3) acceptul mitropolitului a fost obținut prin forță și teroare; 4) „nemulțumirea țărănimii moc-nește cîteva decenii de-a rîndul, pentru ca să se dezvăluie în cele din urmă furtunos, altă împotriva stăpînirii tiranice cît și a propriilor preoți”⁹³. Ideile, în general, nu sînt noi, ci le regăsim la istorici ce s-au ocupat de această problematică de pe pozițiile ortodoxismului. Ceea ce însă Silviu Dragomir aduce în plus este o importantă bază documentară, o argumentație minuțioasă care face apel și la filologie și diplomatică și care trădează un spirit

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 12–18.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 54.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 88.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 65 s.u.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 77.

⁹⁰ *Ibidem* p. 96.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*, p. 97.

erudit. Semnificativă este și perspectiva de abordare, prin care integra momentul „unirii” evoluției ulterioare a bisericii ortodoxe transilvănene, astfel că anii 1698–1701 sînt corelați cu cei din intervalul 1744–1761.

Remarcabil rămîne efortul de multiplicare a informației istorice prin categoriile de izvoare pe care le-a folosit: scrisori, rapoarte, ordine ale guvernului, procese-verbale, memorii. De asemenea analiza de text și-a întemeiat-o pe baza actelor cuprinse în colecția Hevenessi.

Prin considerațiile făcute istoricul s-a raliat punctului de vedere ortodox-tradițional, ce s-a manifestat în replică la teza catolică. Înscrișese ca atare în istoriografia secolului XX o problemă care prin contribuțiile ulterioare ale lui Augustin Bunca, Ioan Lupaș și ale altora s-a constituit într-un capitol al scrisului istoric al acestui veac.

GEORGE ENESCU—PROFESOR ONORAR ȘI RECTOR ONORAR LA IAȘI

IOSIF E. NAGHIU

Genialul reprezentant al muzicii românești, intrat de mult în Pantheonul muzicii universale, este alături de M. Eminescu, de N. Iorga, unul din cei care reprezintă România. Marele creator în domeniul muzicii trebuia să fie profesor universitar, la un așezământ de muzică. Reproducem câteva documente din arhivele Institutului de muzică George Enescu din care se vede clar că marele Enescu a sprijinit conservatorul din Iași, că profesorii de la Iași l-au propus să fie profesor de onoare al Conservatorului care îi poartă numele.

Radu Constantinescu scrie în lucrarea *Istoricul înființării Academiei de muzică și artă dramatică „George Enescu” din Iași*, 1940, p. 35, că în timpul primului război mondial „Singura manifestație serioasă era aceea a orchestrei simfonice George Enescu în care își dădeau concursul și profesorii conservatorului și elevii avansați”. Colaborarea lui George Enescu cu profesorii de la Conservator a contribuit la cunoașterea personalității excepționale a maestrului. Profesorii Conservatorului au dorit din ce în ce mai mult să-l aibă printre ei, profesor și dirijor, pentru creșterea prestigiului Academiei și pentru progresul tinerelor vârstare care se pregătesc să devină slujitori ai artei, ca profesori de muzică, dirijori de coruri și de orchestre și desigur, viitorii compozitori în cele mai variate domenii.

Încă în 1912 Carol Nosec, „membru al orchestrei permanente”, scrie într-o cerere adresată Ministerului, că este „înseris pe tabloul care va forma orchestra simfonică sub conducerea maestrului Enescu” (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 53).

Radu Constantinescu, în *Istoricul înființării Academiei de muzică și artă dramatică „George Enescu” din Iași*, Iași, 1940, p. 54, notează ca fapt de cronică în analele acestui așezământ de învățământ superior că „Se decerne lui George Enescu titlul de profesor onorific”.

Era atât de importantă contribuția lui George Enescu la dezvoltarea Conservatorului din Iași încât George Pascu scrie următoarele: „Contractul cu G. Enescu, concertele simfonice date la un ridicat nivel artistic, concertele de muzică de cameră și spectacolele de operă au adus un puternic eveniment vieții muzicale ieșene”¹. În 1930 George Enescu a ținut la Conservatorul de muzică din Iași o conferință despre *Rolul muzicii în societate*. Cu modestia sa a declarat că îi este mai ușor să „zică” ceva decît să vorbească. Rugat să cînte, a executat în redacție un fragment din Simfonia a IX-a de Beethoven².

Profesorii Conservatorului ieșean încă în 1918 au hotărît să aleagă pe George Enescu profesor onorific al Institutului lor de artă. Iată textul hotărîrii semnate de toți profesorii Conservatorului.

PROCES VERBAL

Anul 1918 luna noiembrie în douăzeci și opt zile. Subsemnații profesori ai Conservatorului de muzică și artă dramatică din Iași, ținînd seama de marele serviciu adus pe tărîmul muzicii de George Enescu, marele artist, violonist și compozitor, am hotărît a-i decerna titlul de profesor onorar și al școalei noastre.

Timp de doi ani cit a durat campania pentru realizarea idealului nostru național, Enescu și-a dat toate ostenețele pentru a alina cu arcușul său fermecat suferințele și durerile celor care se jertfiră pe front, timp de doi ani în contact veșnic cu profesorii și elevii școalei noastre, cu care a organizat orchestră, care a dat acele minunate concerte simfonice a căror folos

¹ 1864—1964. 100 de ani de la înființarea Conservatorului de muzică „George Enescu” din Iași, Iași, 1964, p. 85.

² *Idem*, p. 95.

material a vindecat răni ale vitejilor noștri, fără să mai vorbim de folosul moral, care așa de minunat a alinat suferințele sufletești, a încurajat, a îndrumat pe cei mai buni dintre elevii școlii noastre de la clasele instrumentale, a conlucrat ca un bun camarad cu mulți dintre noi pentru reușita așa de strălucită a acelor concerte. S-a interesat de aproape de activitatea acestei instituții cu întreaga sa activitate precum și pentru interesul pe care ni l-a arătat, noi profesorii Conservatorului am hotărât a-i decerna titlul de profesor onorific al școlii.

Drept care am încheiat prezentul proces verbal.

Director,

ss indeseifrabil

(Urmează semnăturile tuturor profesorilor)

(Arhivele Statului Iași. Conservatorul de muzică Iași, Nr. 7/1918, fila 222).

Propunerea profesorilor a fost trimisă la Minister, iar la 23 ianuarie Ministerul Instrucțiunii și Cultelor a aprobat ca George Enescu să fie *profesor onorific al acelu Conservator*". Iată textul deciziei ministeriale.

România, Ministerul Instrucțiunii și Cultelor. Direcția învățământului: secundar și superior. Nr. 90799.

23 ian. 1919

Domnule Director,

Ca urmare la raportul Dv. Nr. 116/918 avem onoarea a vă face cunoscut că Ministerul a aprobat încheierea Consiliului profesoral prin care se decerna Dlui George Enescu, marele artist, violonist și compozitor,, titlul de profesor onorific al acelu Conservator.

Ministru

I. D. Duca

Director,
Kirițescu

Domniei Sale

Domnului Director al Conservatorului de muzică și artă dramatică
Iași

(Arhivele Statului Iași, Fond Conservatorul de muzică Iași, Dosarul 7/1918, fila 223).

Profesorii Conservatorului au onorat altit de mult pe „profesorul onorific” George Enescu, înct i-au ridicat un bust.

Reproducem două documente în legătură cu acest bust.

424. 15 noiembrie 2

Domnule Ministru,

Potrivit deciziei Consiliului profesoral consemnată în procesul verbal Nr. 27 din 9 noiembrie 1932 pe care vi-l trimitem în copie, vă rugăm a aproba plata sumei de lei 17.695 de la capit. „Deschideri de credite” din buget pe anul în curs pentru bustul Maestrului George Enescu, precum și plata sumei de 3596 lei de la același capitol, pentru cheltuielile de deplasare la București, deplasarea făcută de Rectorul Academiei în interesul școlii.

Rector,

M. Codreanu

Secretar,
M. Al. Foca

Domnului Ministru al Instrucțiunii Publice Cultelor și Artelor.

București

(Arhivele Statului Iași, Academia de muzică „George Enescu” Iași, Fond 102, Nr. crt. 9, anul 1931, fila 60).

România, Academia de Muzică și Artă Dramatică din Iași, Nr. 92, 8 noiembrie, 1931.

INVITAȚIE

Joi 19 noiembrie, orele 16 va avea loc cu deosebit fast inaugurarea bustului maestrului Enescu, opera sculptorului ieșean R. Hette, în salonul Academiei de Muzică și Artă Dramatică din str. Banu, nr. 10. Solemnitatea va avea loc în prezența Maestrului Enescu și a notabilităților Iașului.

Cu onoare Vă rugăm să binevoiți a onora cu prezența voastră această solennitate.

Rector,

M. Bârsan

Secretar,

M. Al. Foca

(Arhivele Statului Iași, Academia de Muzică G. Enescu, Fond 102, Nr. crt. 9, anul 1931, fila 404).

În 1931 George Enescu a împlinit 50 de ani. Conservatorul de muzică din Iași (devenit Academie de Muzică și Artă Dramatică „George Enescu” a sărbătorit cu mult fast pe genialul reprezentant al muzicii.

Academia de Muzică și Artă Dramatică Iași
Iași, 10 octombrie 1931

Domnule Ministru,

Școala noastră organizează la sfârșitul lunii noiembrie o mare festivitate muzicală pentru sărbătorirea senicentenarului Maestrului George Enescu. Cu acest prilej se va face o săp-tămină Enescu la care va participa însuși Maestrul. Între alte puncte am înseris în progra-mul nostru și instalarea unui raion al operelor maestrului autografiate de dînsul, precum și înăugurarea în sala de concerte a școalei noastre a unui bust al Maestrului turnat în bronz.

În consecință venim a Vă ruga să binevoiți a ne aproba deschiderea unei liste de sub-scriptie din veniturile cărcia să putem face față numeroaselor cheltuieli ce avem de îutimpinat pentru realizarea programului nostru festiv.

Rector.

Indescifrabil

Secretar.

M. Al. Foca

(Arhivele Statului Iași, Academia de Muzică și Artă Dramatică, Fond 102, Nr. crt. 9, Dosar eșire 1931—1932, fila 480).

Cu prilejul înăugurării bustului, Academia de muzică și artă dramatică din Iași a acor-dat lui George Enescu titlul de „Rector de onoare pe viață”.

România, Academia de Muzică și Artă Dramatică din Iași, Nr. 102. 29 noiembrie 1931

Domnule Ministru,

Joi 19 noiembrie a-c. s-a înăugurat cu deosebit fast, în sala de concerte a Academiei noastre, bustul ilustruului și iubitului nostru Maestru George Enescu, în senin de omagiu adus de școala noastră Maestrului, cu ocazia împlinirii celor 50 de ani.

Cu acca ocazie Maestrul Enescu a fost aclamat Rector de onoare pe viață. În același timp, propunindu-se de către rector ca de azi înainte, școala noastră să se numească Aca-de-mia de Muzică și Artă Dramatică „George Enescu”, asistența compusă din notabilitățile ora-șului, corpul profesoral și studenții Academiei au aclamat cu entuziasm propunerea făcută.

În consecință, venim a Vă ruga Domnule Ministru, să binevoiți a incuviința, după formele cerute de legi, ca școala noastră să poarte de azi înainte titulatura oficială de „Aca-demia de Muzică și Artă Dramatică George Enescu”.

Primiți, Vă rog, Domnule Ministru, expresiunea respectuoasei noastre grațititudini.

Rector,

Indescifrabil

(Arhivele Statului, Iași, Acaentia de Muzică G. Enescu, Fond 102. Nr. crt. 9, anul 1931, fila 392).

George Enescu a năuțumit prin scrisoarea din 29 mai 1933.

Arta Dramatică din Iași

29 Mai 1933

Mult Stimat Domnule Director,

Profund mișcat de cuvintele de caldă simpatie ce mi le-ați trimis împreună cu tot corpul profesoral al Conservatorului din Iași, vin la rîndu-mi să vă exprim toate sentimen-tele mele de credincios devotat către această instituție de care mă leagă atîtea duioase amin-tiri.

Rog să primiți și să binevoiți a transmite scumpilor noștri colegi cele mai vii mulțumiri din parte-mi, la care adaog urările mele de sănătate și de fericire.

George Enescu

D-sale

Domnului Rector al Conservatorului de Muzică și Artă Dramatică

Iași

(Arhivele Statului Iași, Academia de muzică George Enescu Iași. Intrare 1933, fila 207).

Serbarea s-a organizat cu bani colectați de la public.

Nr. 259—29 IV 1932

Mult Stimate Domn,

Avem onoarea a vă trimite lista de subscripție Nr. 37 din colecta publică ce se face pentru refacerea unui bust al Marelui nostru artist George Enescu. Cunoscînd atît cultul Dvs. pentru frumos cît și avîntul sufletului Dvs nu ne îndoiim că ne veți restitui cu cît mai multe subserieri. Odată cu mulțumiri primiți considerațiunea înaltei noastre stime.

Director,
Mihai Codreanu

Secretar,
M. Al. Foca

(Arhivele Statului Iași, Academia de muzică „George Enescu” Iași, Fond 102, Nr. crt. 9, anul 1932, fila 227).

Nicolae Iorga scrie atît de poetic despre George Enescu „dintre bunii moldoveni s-a ridicat din părțile de sus, pline de trecut și de poezie, un copil, care a minunat pe cei mai cunoscători ai unei arte pe care o avea din instinct. Și din copil s-a făcut tînărul, vajnicul tînăr, nou ca în ziua întîia, cînd a înfiorat struncele vioarei cu atingerea sufletului” (N. Iorga, *Sărbătorirea lui G. Enescu*, în „*Neamul românesc*”, An XXVI, 1931, 28 octombrie, p. 1)

Admirația și stima deosebită a corpului profesoral al Academiei de muzică și artă dramatică din Iași pentru George Enescu se vede din organizarea unei solemnități cu prilejul dezvelirii bustului.

România

Academia de artă dramatică din Iași, Nr. 92.

18 decembrie 1931

INVITAȚIE

Rectoratul Academiei de muzică și artă dramatică vă roagă să binevoiți a onora cu prezența Dvs solemnitatea inaugurării bustului Maestrului Enescu, opera sculptorului ieșean R. Iette.

Solemnitatea va avea loc în prezența Maestrului Enescu, joi 18 noiembrie, orele 16, în sala Academiei din str. Banu, nr. 10.

Rector,
ss indescifrabil

L. S.

(Arhivele Statului Iași, Fond Teatrul Național Iași, Dosar 531, anul 1931, fila 147).

La început de an școlar Academia de Muzică și Artă Dramatică își îndreaptă gîndul spre George Enescu și îl invită să dea concerte la Iași.

România, Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor.

Academia de muzică și artă dramatică „George Enescu” Iași Nr. 605

3 noiembrie 1941

Maestrului

George Enescu
Vila Luminiș, Sinaia
Prahova

Corpul profesoral al Academiei, ce are cînslea de a purta numele D-Voastră, la început de an școlar, Vă dorește sănătate îndelungată și Vă așteaptă cu tot dragul de a veni iarăși în turneu printre noi.

Directorul Academiei de Muzică Iași
Radu Constantinescu

Academia de Muzică
Banu 10 Iași

(Arhivele Statului Iași, Conservatorul de Muzică Iași, Dosarul 14 din 1941, fila 492).

DOCUMENTAR

NOI CONTRIBUȚII LA ISTORIOGRAFIA REFORMEI

MARIA TEODOR

Istoriografia secolului XX, așa cum a evoluat în urma fenomenului Annales, a fost în ultimele decenii influențată de impactul științelor naturale și de cel al interdisciplinarității în zona cercetării umanului. În această conjunctură, istoriografia își îndreaptă atenția spre reevaluări ale izvoarelor istorice tradiționale, spre exploatarea unor izvoare noi și spre noi perspective asupra unor teritorii de mult explorate.

Reforma constituie un segment de istorie europeană care s-a bucurat de atenție ca fenomen global, fiind subiectul unor remarcabile sinteze, a unor analize de detaliu, dedicându-i-se monografii regionale și o serie lungă de lucrări speciale. Reforma a fost evaluată economic, politic și dogmatic. A fost evaluată din perspectiva cauzalității, a răspîndirii, a efectelor și a istoriografiei, fără ca domeniul să fie epuizat. Cercetări noi aduc clarificări în sfera mentalului individual și colectiv, în cea a psihologici credinciosului. Aceste cercetări permit reevaluări în zonele periferice sau ignorate de domeniile tradiționale de studiu, adîncind imaginea Reformei și impulsînd înțuirea complexității fenomenului și a epocii.

În mod firesc, discuția trebuie pornită de la cea mai recentă lucrare de sinteză dedicată Reformei. Este vorba de contribuția lui Evan Cameron intitulată: *The European Reformation*¹. Sinteza discută Reforma prin prisma conceptului de creze care oferă o biserică alternativă. Pornind de la o tentativă de definire a conceptului se afirmă că în practica evului mediu tirziu omul devenea eretic fie în ipostaza de teolog care amenința ortodoxia, fie în cea de laic care se pierdea în masa ereticilor populari. Erezia populară este, în opinia autorului, dificil de studiat pentru că ereticii populari nu au scris nimic înainte de Reformă și au lăsat în urma lor numai confesiuni judiciare în versiunile Inchiziției, care pot exagera coerența credințelor ereticilor. Un capitol este dedicat lui Jan Hus și mișcării boeme. Aceasta este definită ca o rebeliune a populației împotriva ierarhiei bisericii catolice. Gîndirea lui Hus este prezentată ca un amestec de predică reformatoare cu șovinism filozofic și mîndrie națională. Criticile sale asupra bisericii devenind astfel mai destructive și mai periculoase.

Istoricul își pune întrebarea în ce măsură diversele mișcări husite au înlocuit activitățile bisericii oficiale. Este evident faptul că bisericile husite au crescut pe seama celei catolice, deosebindu-se prin aceasta de toate celelalte mișcări medievale, pentru că de obicei aceste mișcări nu aveau nici un impact asupra bogăției bisericii sau asupra frecventării ei de către credincioși. Pe de altă parte, în opinia lui Cameron, impactul husitismului este limitat de doi factori. În primul rînd, religia husită era foarte sacramentară. În al doilea rînd, fiind un fenomen axat pe național, are o răspîndire limitată. Ereticii boemi erau priviți cu neîncredere și respinși în restul Europei. Ni se pare că în acest sens lucrarea ignoră cariera unor grupări husite în zona central și est-europeană unde aderă la husitism și grupuri aparținînd altor etnii. Ne gîndim la activitatea husiților maghiari.

Am selectat, în general, din această sinteză capitolele care au tangențe cu spațiul central și est-european. În acest sens, ne-a interesat, dintr-un capitol mai larg despre principate și regate, subcapitolul dedicat negaților fragmentate. Argumentul de la care se pornește este acela că ideile luterane și calvine au găsit audiență în rîndul nobilimii care respingea disciplina autoritară a episcopilor și care cerca regelui, în schimbul sprijinului acordat, control asupra religiei în teritoriul jurisdicției ei. Capitolul debutează cu o analiză a situației Poloniei. Se insistă pe rolul jucat de Seim pentru explicarea succesului Reformei în Polonia. În opinia autorului garantarea libertății religioase se obține pe cale legislativă. Concluzia este că protestantismul este stabilit în Polonia într-un sens negativ, mai exact în sensul că persecuția nu este tolerată (p. 278). Mai interesante, din punctul nostru de vedere, sînt informațiile despre Ungaria. Acestea debutează printr-un profil etnic — afirmînd că populația

¹ Evan Cameron, *The European Reformation*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

regatului constă din secui, primii locuitori de origine hunică, maghiari, care sînt colonizatori din secolul X, sași, colonizați începînd cu secolul XII și, în unele zone, vlahi sau români, datorati unei migrații tirzii de secol XIII. O atare prezentare, datorată probabil unei receptări parțiale și unilaterale a istoriografiei speciale, crează o bază destul de labilă pentru demersul reconstituirii istorice care urmează. Este analizată situația politică, accentuîndu-se semnificația eșecului de la Mohács ca punct de turnură. Transilvania este considerată semi-autonomă sub Ioan Zapolya (1526—1540), vasal al turcilor (p. 279).

Istoricul insistă pe ideea că contextul politic afecta în mod negativ menținerea unei ortodoxii riguroase. Din dorința de a-și asigura loialitatea supușilor, nici un conducător nu-și putea permite eroarea politică a persecuției religioase. Autorul vede în indiferența otomanilor față de opțiunile religioase ale „infidelilor” un stimul în plus pentru toleranță religioasă. Cameron observă în primele progrese ale Reformei un tip de condiționare etnică — de exemplu apropierea sașilor de luteranism. Pentru perioada dintre 1540 și 1567 (sinodul calvin de la Debrecen), autorul reia materialul cunoscut despre Matyás Devai Biro, István Szegédi Kis, Gáspár Heltai și Ferencz Dávid, ajungînd la concluzia că protestantismul în Ungaria este mai ferm stabilit decît cel din Polonia. Ultima problemă legată de estul european, asupra căreia am dori să ne oprim, se referă la noile erezii în jurul anilor 1560—1570. În opinia autorului citat, este vorba de distrugerea coaliției dintre reformatori și popor care duce la proliferarea unor grupări care respingeau înțelegerea tradițională a Treimii; relația dintre Cristos și D-zeu tatăl și Botezul. Pînă la sfîrșitul secolului, asemenea grupări au găsit o identitate formală ca biserici unitariene sau sociniene, cu structură sinodală, bucurîndu-se de patronaj nobiliar și recunoaștere legală. Este subliniat rolul emigrației italiene, influența pe care aceasta a avut-o asupra unitarienilor polonezi. Cameron analizează, din același punct de vedere, și situația Transilvaniei, vizita lui Stancaro în 1554, preponderența acestuia la curte și polemica cu Ferenc Dávid în 1557. Este amintit și Giorgio Blandrata și influența pe care a avut-o asupra lui Ferenc Dávid. Concluzia autorului este că biserica reformată transilvăneană se îndreptă, constant, spre unitarianismul formal. După 1569, unitarianismul a devenit cea mai puternică credință protestantă în Transilvania. În afara unor extreme — cum erau tendințele iudaizante —, unitarismii esteuropeni s-au bucurat, în opinia istoricului, de protecția celor puternici, de forță intelectuală și de pondere numerică.

Pentru a rămîne în sfera Reformei esteuropene, am dori să supunem atenției studiul lui Jerzy Kloczowski, *The Polish Lithuanian Commonwealth*, publicat în volumul *Catholicism in Early Modern History*, îngrijit de John W. O'Malley². Într-un sens, studiul este continuarea unei direcții a istoriografiei poloneze care a susținut o foarte timpurie toleranță religioasă în Polonia. Studiul debutează cu ideea că, în 1525, Polonia recunoaște în mod oficial existența în interiorul granițelor ei a primului stat protestant — prin oficializarea persoanei lui Albrecht de Brandenburg. Această toleranță religioasă poloneză, excepțională pentru vremea ei, este garantată în 1573. Motivația este căutată și în faptul că nu există monarhie absolutistă. Autorul este însă, în mod special preocupat de cauzele eșecului Reformei în Polonia. Acest fenomen este indicat de apariția, în anii '60, a unei puternice mișcări antitrinitare în Polonia. În ciuda eforturilor lui Jan Laski, nu se crează niciodată o biserică națională poloneză. În plus, biserica protestantă condamnă antitrinitarianismul, ceea ce dăunează unității Reformei poloneze. Dintr-o altă perspectivă, cauzele eșecului sînt căutate și în dinamismul interior și vitalitatea bisericii catolice. O explicație, mult favorizată de istoriografie și pe care o amintește, este atitudinea nobilimii. Faptul că protestantismul polonez cîștigă avînt în deceniile 5 și 6 ale secolului XVI se dovedește a fi un dezavantaj, deoarece în acea epocă, în catolicismul european forțele reformatoare se intensificau. Istoricul constată în Polonia existența unor personalități, aparținînd aceleiași generații și care au beneficiat de o educație europeană și au sprijinit diverse mișcări reformatoare. Indiferent de opțiunile lor religioase, toți au exploatat tradiția reformismului erasmian (p. 86).

Existau cercuri erasmice care erau continuatoare ale tradiției reformatoare a secolului XV. În Polonia, autorul remarcă o polarizare a unor poziții religioase care apăruseră în cadrul umanismului. Estimînd reformele mai multor generații, istoricul polonez constată că reproșurile reformatorilor nu reflectau probleme specifice, ci erau mai degrabă expresia unor nevoi și, de multe ori, a unei conștiințe morale și eclesiastice. Tabloul pe care-l face societății poloneze este suficient de optimist. Autorul estimează că în Polonia a avut loc mai mult o îmbunătățire decît un declin al instituției bisericii. Clerul locuia în parohii într-o mai mare măsură decît în vest. Interdicțiile erau un fenomen mai rar. Există un dinamism considerabil al călugărilor cerșetori. Baza materială a bisericii catolice nu era fundamental afectată.

² Jerzy Kloczowski, *The Polish Lithuanian Commonwealth*, în *Catholicism in Early Modern History*, Ann Arbor, Michigan, 1988, sub red. John W. O'Malley.

Historicul insistă asupra faptului că exproprierea bunurilor bisericii nu a devenit un punct focal al dezbaterilor, o excepție de la evoluție în contextul european. În plus, autorul remarcă și loialitatea față de catolicism a maselor țărănești, a micii nobilimi, a claselor de mijloc poloneze, pe care o explică, în parte, prin convertirea lor relativ recentă la catolicism (p. 87).

Există o conexiune puternică între catolicism și cultura folclorică, care era în general aspru criticată de protestanți. Este subliniat rolul capitolului catedral care încurajează critica internă și inițiativele reformatoare. Este subliniat rolul nunțiatului ce-l reprezenta pe Papă. Ei se apropiau uneori de ideea unei biserici naționale. Este subliniat rolul lui Hoszius și, în general, rolul episcopatului după Trento, când balanța era înclinată în favoarea catolicilor (p. 88).

O importanță mare are și *Societatea lui Isus*. După 1564 ordinul își începe expansiunea în Polonia. Din momentul în care Ștefan Báthory are planuri de recatolicizare, începe o competiție între catolici și protestanți la nivelul școlii. Se arată că școlile iezuite au marcat elita intelectuală clericală și laică a țării. Este subliniat faptul că acțiunile Societății lui Isus depășesc cu mult domeniul școlii. Membrii ei se angajează în misiuni, polemică, literatură, astfel încât protestanții nu puteau lupta cu elita iezuită. Autorul remarcă că după anii '60 se înregistrează întoarcerea nobilimii protestante la fosta lor biserică. Este adus în discuție cazul rutenilor. Inițial au renunțat la ortodoxie pentru protestantism, pentru ca apoi să ajungă la catolicism. În paralel are loc un proces de polonizare a nobilimii. Autorul încearcă analogii cu vestul european constatând că în Polonia expansiunea catolicismului decurge într-o manieră pașnică (p. 91). Se înregistrează violențe după 1570, în orașe mari cu populație preponderent catolică, unde mulțimea a distrus altare protestante, iar autoritățile n-au reacționat. Evident, promovarea catolicismului de către regalitate are un impact major, care nu scapă istoricului. Apar diverse forme de presiune politică, cum ar fi evitarea numirii de protestanți în poziții senatoriale. În aceste condițiuni senatul ajunge preponderent catolic. În deceniile 7 și 8 există o generație care se întoarce în masă la catolicism. Autorul consideră că sentimentul tradiției, împreună cu legăturile italiene, au adus nobilimea înapoi la catolicism (p. 92). Poziția conciliantă pierde teren. Istoricul este de părere că evoluția religiei în Europa și persecuția religioasă în Polonia poartă responsabilitatea pentru schimbarea atitudinii. Obiectivitatea senină și un optimism umanist au fost înlocuite de nevoia pentru un adevăr interior, o nevoie mistică pentru o legătură personală între om și divinitate. Evoluții care în fond erau caracteristice pentru creștinătatea protestantă (p. 92).

Autorul este de părere că Polonia resimte influența misticismului spaniol. Misticismul catolic și ascetismul, influențate într-o măsură de umanismul creștin, urmăreau formarea unor indivizi care să îndeplinească sarcinile vieții în toate sferile. Pe ideea că viața presupune o misiune, religia dădea individului un sentiment clar al împlinirii personale. Această atitudine a influențat succesul catolicismului. Istoricul aduce în discuție și idealul cavalerului creștin ca model al sanctității eroice pe care îl propune reforma catolică (p. 94). Continutul o direcție existentă în istoriografia poloneză, autorul discută și situația bisericii ortodoxe. Aceasta a fost profund afectată de Reformă și istoricul găsește motivația acestei evoluții în criza profundă a acestei biserici, educația slabă a clerului, confuzia organizatorică, dependența extremă de puterea seculară. În opinia autorului se crează imaginea unei biserici complet nesatisfăcătoare. Magnații ruteni o părăseau în favoarea catolicismului, calvinismului sau antitrinitarianismului (p. 94).

Expansiunea culturii latine și a creștinătății latine putea să ducă la o confruntare. Din partea poloneză interesul pentru biserica ortodoxă și unirea ei cu biserica catolică era explicat într-o serie de scrieri polemice. Iezuiții preiau ideea în anii '70. Unirea cu Roma se discută în termenii menținerii autonomiei în organizare și rit. Dar presupunea și întreruperea relațiilor cu patriarhul din Constantinopol (p. 95). Biserica ortodoxă avea opoziție din interior, dinspre o mișcare inițiată de laici, care doreau reforme sub patronajul patriarhiei. Unirea care se preconiza cu catolicismul era în termeni similari cu cei de la Florența. Autorul remarcă că uniți episcopi și majoritatea mănăstirilor au rămas în biserica ortodoxă (p. 96). Guvernul recunoaște pe uniți și ierarhia lor ca unici reprezentanți ai creștinătății estice. Pe de altă parte însă episcopii uniți nu erau primiți în Senat. Uniții se puteau baza pe bunăvoința Romei și pe a nunților papali, dar episcopii latini, în general, erau rezervați. Ortodoșii doreau propria lor ierarhie. Autorul consideră că situația poloneză este unică prin coexistența formulelor clasice ale Reformei la care se adaugă reformele din biserica estică (p. 97). Concluzia este în ton cu pozițiile mai vechi ale istoriografiei poloneze. Există o agitație religioasă și intelectuală și în comunitățile necreștine. O tendință similară remarcă istoricul și în dezvoltarea studiilor biblice, a patristice și a istoriei bisericii. Pornind de la teologia vieții interioare, originalitatea operelor poloneze asupra bisericii constă parțial în interesul față de problemele bisericii estice (p. 98).

În opinia autorului reforma catolică, în ciuda dinamismului ei, nu a reușit să impună catolicismului polonez cerințele severe ale misiunii eroice. În rîndul nobilimii, anticlericalismul este manifest, Seimul nu cedează în fața cererilor bisericii. Atmosfera era foarte departe de intoleranța care domina Europa. Studiul se încheie pe două idei care nu par suficient argumentate pe parcursul acestuia. Finalul pare o pledeare pentru predominarea politicului. Religiozitatea autentică și chiar credința polonezilor este influențată de viața socială (p. 101). Reforma poloneză prezintă similitudini cu toate mișcările reformatoare din secolul XVI, dar suportă și eșecuri similare (p. 104). Distincția pe care autorul ține să o facă se referă la mijloacele coercitive, folosite mult mai puțin în teritoriile poloneze, lituaniene și rutene. Pentru o explicație se revine la apa din ideile de debut ale studiului — absența absolutismului și a bisericii de stat. Studiul ni se pare o reactualizare a unor teze cu care istoriografia poloneză ne-a familiarizat deja, cum ar fi explicarea eșecului Reformei poloneze prin vitalitatea catolicismului polonez, sau foarte mult subliniata toleranță poloneză în secolul XVI.

Pentru a rămîne la evaluări ale Reformei în spațiul central și est european am dori să discutăm lucrarea lui Alexander Unghvary, *The hungarian Protestant Reformation in the sixteenth century under the Ottoman impact*³. Vom insista asupra capitolului care privește în mod special spațiul românesc. Pentru înțelegerea contextului este interesant capitolul dedicat pericolului otoman și rolul Ungariei în apărarea creștinătății apusene. Capitolul debutează prin enunțarea unor locuri comune. Absorbția în Imperiul Otoman a fost o tragedie pentru Europa centrală și de est. Este afectată atât identitatea națională cît și tradiția religioasă. Autorul combate ideea efectelor benefice ale unei Pax Otomanice și nu este de acord cu teza potrivit căreia conducătorii islamici au fost toleranți cu biserica ortodoxă. În opinia istoricului nu există o toleranță otomană. Propune conceptul de Pax Hungarica pe care îl opune celui de Pax Otomanica. Teza pe care își construiește argumentația este că Pax Otomanica nu a funcționat pentru maghiari. Forța cea mai influentă care a operat împotriva oricărui compromis a fost Reforma protestantă. În acel moment critic, preotul a înarmat poporul cu conștiința spirituală pentru a lupta cu influența Islamului. Calvinismul helvetic, prin ius resistendi, a dat oamenilor arma ideologică (p. 22). Clarificări importante asupra concepției autorului aduce capitolul referitor la formarea ethosului religios maghiar. Formarea ethosului cunoaște două momente. Primul este trecerea la creștinism sub influența reformei cluniene. A doua transformare radicală a avut loc în cel mai critic moment, în secolul XVI, cînd invazia asiatică musulmană amenința existența poporului maghiar. În acest moment Reforma protestantă oferea o speranță pentru o națiune adînc rănită (p. 25).

Unghvary propune o portretizare a maghiarilor ca apărători ai Europei timp de 500 de ani: "By defending European christianity for five hundred years, it became possible for Martin Luther and John Calvin to make their reforming impact upon christianity" (p. 26). Se înscrie astfel într-o direcție a mitizării eroice în istoriografie, reprezentată generos în unele școli istorice ale estului european. Nu dorim să infirmăm rolul jucat de regatul feudal maghiar în politica europeană pe parcursul evului mediu. Am pleda doar pentru o prezentare realistă și din perspectivă corectă a acestui rol.

În momentul în care biserica reformată se stabilește în Ungaria două evenimente istorice au pregătit drumul pentru această evoluție: înfrîngerea de la Mohács, în urma căreia biserica romano-catolică rămîne fără conducere, și invazia otomană. În legătură cu această a doua evoluție amintește și schimbarea atitudinii lui Luther care a declanșat o campanie a fricii față de turci. Ungaria nu mai putea beneficia de această schimbare de atitudine: "It was characteristic how often Luther failed to see the historical realities" (p. 58).

Autorul discută în continuare câteva probleme practice ale ocupației turcești, începînd cu o notă desul de pesimistă: „An example of this was the imprisonment of the professor and reformed bishop Dr. Stephen Szegedi Kis, whose books were read in Europe among Protestants and Roman Catholics alike" (p. 55). Ni s-a părut de asemenea interesant capitolul care se ocupă de mișcările sectare și traduceri timpurii ale Bibliei în maghiară. Ungaria, datorită poziției geografice și distribuției ei rasiale, a fost mereu un punct de contact și conflict pentru diferitele mișcări sectare; „It is worthy of note that no heretical movement originated in that country" (p. 76). În consecință, regele și biserica au susținut o campanie împotriva păgînilor și a sectelor care au infiltrat țara. Acolo unde biserica istorică își pierde țolul, catastrofa politică este inevitabilă (p. 81). În opinia autorului, valdensii se amestecă cu husiții. Pentru unele din afirmațiile autorului nu ni se pare că se aduc argumente suficiente și, uneori, chiar sensul afirmației ni se pare declar. Pentru a lupta cu influența se-

³ Alexander Unghvary, *The hungarian Protestant Reformation in the sixteenth century under the Ottoman impact, Essays and profiles*, Edraim McIber Press, Lewiston, 1989.

telor, afirmă istoricul, biserica misionară a tradus ea însăși părți ale Bibliei și astfel a ajutat la răspîndirea interpretărilor laice. În cele din urmă se susține o atitudine neobișnuită de toleranță religioasă (p. 84).

După toate aparențele, autorul nu este de acord că primele traduceri ale Bibliei în maghiară se datorează lui Peci și Ujlaki — husiți maghiari refugiați în Moldova, deși evită să fie explicit în exprimarea opiniei: „There are further objections to the authorship of Bálint Ujlaki and Thomas Peci, such as the discrepancies in their ages and the date of the translation”. Drept care continuă: „The date is also uncertain, Most probably it was begun in 1439, and by that time the Prague students in question had already emigrated to Moldavia” (p. 97). Din care se poate înțelege că autorul nu este de acord nici cu efectuarea traducerii în Moldova.

Mai multe certitudini sînt enunțate în capitolul care privește direct spațiul românesc: Este vorba de misiunea reformată în rîndurile românilor ortodocși din Ungaria. Cu dualitatea creștină în minte pare logic că oponenții protestanți ai Romei, în timpul Reformei, exprimă interes și simpatie față de biserica greco-ortodoxă. Martin Luther este amintit ca primul reprezentant al tendinței. Este manifestă o nouă recunoaștere a rolului ortodoxiei răsăritene. În urma lui Luther, Philip Melancthon are un rol important în stabilirea unei legături cu ortodoxia din est. În cazul lui, în opinia autorului, este vorba de un rezultat al educației umaniste și un interes pentru patristică. Protestanții vor avea convingerea că popoarele din Balcani, sub dominație musulmană, aveau nevoie de o misiune protestantă. Teologii descriau ortodoxia estică ca superstiție. Era necesară eliberarea din idolatrie pentru ca biserica răsăriteană pasivă pînă atunci, să experimenteze propria ei Reformă. Din aceste considerații rezultă o misiune în Balcani printre românii „migratori”, care speriați de amenințarea pericolului turcesc, s-ar fi refugiat în teritoriul maghiar. În continuare istoricul explică cum, în noile condiții ale ascensiunii Islamului, estul și vestul nu se mai puteau ignora. Melancthon încearcă să câștige simpatia bisericii ortodoxe, pentru a asigura Reforma în Ungaria. Patriarhul din Constantinopol, fiind sub control turcesc, nu își depășește suspiciunile și uită să răspundă la scrisorile lui Melancthon.

Revenind la subiectul principal al capitolului, autorul distinge în misiunea reformată în rîndul românilor din sudul Ungariei și Transilvaniei, două epoci distincte. Prima epocă este a inițiativei sașilor luterani: „The first was started by Lutheran Saxons in Transylvania, who were inspired by Wittenberg's theologians. Through local and individual efforts, they gave the illiterate wandering and semi settled Rumanians as well as their semiliterate priest the much-needed religious literature”. Catehismul, părți ale Bibliei și psalmii au fost traduse în română „and traditional greek”. Rezultatele finale au fost total nesemnificative (p. 186).

Al doilea moment se leagă de inițiativa electorului maghiar al Transilvaniei și a sinoadelor reformate. O notă de subsol ne informează că conducătorii Transilvaniei erau cunoscuți sub titlul de elector, prinț, voievod și rege, în funcție de evoluția constituțională: „During this epoch, corporate endeavour organized Rumanian Eastern Orthodox bishoprics, nominated Orthodox bishops, educated the clergy, established printing presses, published Christian literature in the native Romanian language, and organized several Rumanian schools.” (p. 187).

Traducerile luterane și reformate sînt primele tipărituri literare. G. Bogdan-Duică este citat în sprijinul acestei teze. Misionarii protestanți doreau să le redea oamenilor religia cărții. Premiza pentru acceptarea revoluției religioase era, în primul rînd, elita educată. Autorul subliniază că acolo unde această elită lipsește, Reforma ca forță integratoare în Europa creștină nu poate pătrunde. Ungvary ne asigură că geneza spirituală a Reformei românești nu rezultă dintr-o prejudecată. Reforma aduce redescoperirea Evangheliei. În istoria Reformei la români în secolele XVI și XVII se găsește mai întîi conceptul de totalitate religioasă, ca motiv principal. Istoricul este de părere că Reforma nu implica o convertire pas cu pas a unor indivizi, grupe sau secte. Reforma implica convertirea prin acțiuni corporative ale Dietei nobiliare, ale magistraților sau prin decrete ale electorului Transilvaniei. Literatura reformată este în mare măsură dedicată discutării influenței și responsabilității magistratului. Prima datorie a magistratului era să apere Evanghelia și problemele religioase. Ideea, prezentă la Calvin, poate fi regăsită și la Peter Bornemissza. Autorul insistă asupra faptului că era o epocă care cerea participarea totală în mișcarea religioasă. Intenția era de a asigura bunăstarea spirituală pentru toți indivizii, de pe poziția autorității de stat, pentru că electorii se considerau slujitorii Domnului. Ioan Sigismund, spre exemplu, își asumă misiunea creștină: „In order of time, John Sigismund was the first Elector in the East part of Hungary, later called Transylvania. He spent long days in heading religious disputes among his theological advocates, Lutherans, Calvinists and Antitrinitarians” (p. 188). Considera de datorie lui să apere bunăstarea spirituală a poporului său și să-l apere de Antichrist: „The action for a Romanian Reformation was generated by similar pious concepts of christian princes”.

Același spirit este prezent în Dieta de la Turda, în 1566, unde se sublinia necesitatea misiunii în rândul românilor ai căror păstori orbi conduc un popor orbit. Atitudinea față de români este rezumată în felul următor: "That is, nobody was permitted either to offer God's glory through religious illiteracy or to obstruct growth of the kingdom of God in Transylvania". Plecând de la aceste convingeri, Dieta a acționat în mod logic asupra clerului ortodox român, condamnând acest cler pentru refuzul de a colabora. Autorul îl citează pe Antonio Possevino în sprijinul tezei sale că propaganda reformată în rândul românilor este un eșec pentru că românii sînt analfabeți (p. 189).

Documentele Dietei și cele din arhivele magistraților oferă o descriere a populației românești în secolul XVI, pe care autorul o rezumă în acest capitol: "picture the Rumanians as serfs who lived unsettled lives as nomad-shepherds, wandering from one corner of the county to another". Portretul clerului nu apare în termeni mai flatanți: „but in a later decret the Diet limited the number of popas / priests/ to two per village because it had become customary among the shepherds to buy a ordination from their superiors in order to avoid taxation". În sprijinul acuzațiilor de corupție aduse chiar ierarhiei ortodoxe este citat Ștefan Meșeu. În concluzie: "The caluger or popa lived among the shepherds and did manual labor. The only thing which distinguished him from the other people was his uncult hair" (p. 189). Deși autorul confundă clerul regular cu cel secular, intenția formulării este clară, dorind să sublinieze lipsa de pregătire a clerului ortodox și, prin urmare, opacitatea acestuia în fața propagandei reformate. Invasia continuă a turcilor a declanșat schimbări radicale în structura demografică a popoarelor balcanice, care în general s-au mutat spre Nord. Românii, în aceste condiții, afirmă autorul, s-au refugiat în Transilvania. Din evidențele Dietei Transilvaniei rezultă că în secolul XVII cam 1/3 din populația Transilvaniei era românească. În opinia istoricului, Dieta era obligată de standardul moral foarte redus al acestei populații la o legislație destul de drastică. Pentru a sublinia cerințele dogmatice ale Românilor sînt citate scrierile lui Popa Grigore, cuprinse în Codex Starzanus, publicat de B. P. Hașdeu. În interpretarea lui Hașdeu, practicile descrise de Popa Grigore sugerează infiltrarea bogomilismului. "These Bogomil influence in time made it difficult for the Rumanian Eastern orthodox people to be changed through Western influence" (p. 190).

Sinoadale reformate, împreună cu un număr mic de preoți mai educați au început lupta pentru a interzice superstițiile populare. Autorul îl citează pe N. Iorga în sprijinul tezei sale că masele erau victimele unor superstiții extrem de primitive: "An organized Eastern Orthodox church in Transylvania did not exist until the arrival of the Protestant Reformation in the sixteenth century". În acest sens este subliniat rolul episcopului Grigore ca superintendent român, deși se face afirmația, absolut eronată, că el urma să organizeze Biserica ortodoxă română din Transilvania: "Earlier the Hungarian Roman Catholic Church and the Apostolic King had not permitted the existence of any Eastern Orthodox bishopric in Hungarian territory". Afirmație din nou discutabilă. În concluzie: „it may be said that one cannot historically speak of an established or accepted continuity of the Rumanian Eastern Orthodox church" (p. 190).

Dieta putea anula consacrarea clerului declarînd-o ilegală dacă episcopul fusese neautorizat. Pentru a da o imagine cît mai clară a vieții spirituale și religioase a românilor în biserica ortodoxă, autorul citează a afirmație a lui Adalbert Wurmloch referitoare la faptul că, clerul ortodox citea Evanghelia într-o limbă pe care nu o înțelegea. Acuratețea afirmațiilor autorului este însă pusă în discuție de pasajul referitor la Wurmloch: „A Protestant pastor Albert Wurmloch who translated and published the Rumanian catechism in 1546" (p. 190). Adalbert Wurmloch era într-adevăr pastor protestant în Bistrița și a scris în Germania despre catehismul tipărit la Sibiu, în 1546. Dar el nu a tradus și nici nu a publicat acest catehism. De altfel, data tipăririi este 1544 (p. 197).

Secolul XVI este apreciat ca o perioadă critică în istoria bisericii ortodoxe române. Stagnarea acestei biserici se datora unor motivații istorice. Biserica era pietrificată, își pierduse complet vitalitatea. Etosul ei nu urmărea o schimbare a lumii în conformitate cu principiile credinței. Dorea mai degrabă o confruntare cu lumea pentru a scăpa de ea. Pietatea ortodoxă se caracteriza prin pasivitate. În perioada timpurie a misiunii reformate catehismul era o metodă populară de a transmite dogmele creștine nou interpretate. De aceea, una dintre scrierile publicate pentru propagarea învățăturilor reformate era catehismul. Este amintit, după Hurmuzaki, Philip Pictor care tipărește în 1544 un catehism românesc. Istoricul îl citează pe N. Sulică pentru a afirma că acest catehism a fost tradus după un text maghiar și că nobilimea amintită de Hurmuzaki era de fapt alcătuită din români ce deveniseră nobili maghiari: "It was they who sponsored the educational efforts to bring the Rumanian shepherd and peasant to a reformed Eastern Orthodoxy". După părerea lui Hurmuzaki, citată de Ungvary unii preoți români acceptau catehismul, în timp ce alții îl respingeau cu oroare. În 1564 "another hungarian nobleman, Miklos Forro, financed in the city of Brasso, another

hungarian publication by printer Coresi namely a collection of Sermons and a book of Eastern Orthodox rituals. Only one copy of this manuscripts has been preserved, the others were destroyed by the Eastern Orthodox clergy". Nu se face nici o trimitere care să ne indice sursa sau sprijinul documentar al acestei afirmații. Publicarea catchismului deschide drumul pentru o literatură foarte necesară (p. 192).

Scopul publicațiilor este exprimat destul de concis: "The publishers' main purpose was to instruct the illiterate people to know their sins, to learn where could receive forgiveness after repentance and to live according to the Gospel". În opinia autorului nu este vorba de prozelitism. Misionarii ofereau Evanghelia pentru a înlocui demonologia (p. 192).

Episcopatul român reformat marchează inaugurarea unei noi politici bisericești. Episcopul Grigore întâmpină opoziția astfel încât electorul este obligat să ceară clerului să-i dea ascultare noului episcop. În opinia istoricului, eforturile lui Grigore nu se bucură de succes: "The latter called together several synods to lay down a church policy, but the popas simply did not attend. Many objected to the use of Rumanian language in church services, the complaint being that they wanted to praise God in Slavic only". Este regretabil că autorul nu consideră necesar să-și sprijine afirmația pe o sursă documentară. Deși Grigore nu are prea mult succes, efortul reformator continuă și, în opinia autorului, unele din rezultate sînt permanente: cum ar fi folosirea limbii române. Lui Grigore îi urmează episcopul Pavel Tordași, a cărui misiune este confirmată într-o scrisoare a electorului. El trebuia să răspundească Evanghelia și să reformeze sacramentele după învățăturile lui Cristos (p. 193).

În continuare autorul se ocupă de politica religioasă a electoratului. Pornește de la afirmația că în istoria Transilvaniei elementele românești nu jucau un rol politic sau ecleziastic pînă în secolul XVII pentru că nu se integraseră în sistemul națiunilor sau al religiilor recepte. Este amintită politica lui Bocskay, care în 1608 la Viena refuză conceptul de cuius regio eius religio și astfel deschide un capitol nou în istoria bisericii: "That of the personal freedom in religions matters. This occurred forty years before a similar European decision was taken at the Westphalia Peace Treaty". Electorul regla problemele românești în același spirit al libertății religioase. "The Elector wanted to follow a similar policy concerning the Rumanian Eastern orthodox church of which one part exclusively used the Greek liturgical language, because he was conscious of his duty to defend all his people and their religions" (p. 194). Electorul stabilca viața religioasă a supușilor săi români prin episcopi români care serveau politica religioasă a electoratului. În acest mod se stabilizează statutul ortodoxiei române. Preoțimea iese din servitute, cîștigînd astfel libertate de mișcare. Istoricul apreciază că această politică liberală era un progres față de ceea ce se întâmpla în țările învecinate. "With this Electoral church policy the Rumanian Eastern orthodox church slowly crystallized her status and gained social privileges for her clergy" (p. 195).

Este discutată în continuare politica lui Gábor Bethlen care dorea să numească episcopi în toate episcopatele ortodoxe vacante, să dispună de episcopi talentați care să edifice clerul în privința dogmelor mintuitoare și să salveze biserica de aberații. În opinia istoricului nu este vorba de o acțiune prozelită și de stimularea unor evoluții reformatoare din cadrul ortodoxiei. În epoca lui George Rákóczi, ortodoxia este — evident greșit — declarată constituțională, lăsînd în spate statutul de biserică tolerată. Acest spirit tolerant are influențat de un soi de ecumenism. Era promovată ideea unei colaborări între ortodoxie și protestantism, pe linia lui Iacob Dury. Episcopul reformat Celei influențat de Dury a sugerat modalitățile și condițiile. El dorea o unire a Bisericii reformate maghiare cu Biserica ortodoxă care se va reforma. Era vorba de o alianță cu o autonomie destul de largă. Deși Celei nu a supraapreciat diferențele dogmatice, el a judecat greșit importanța liturghiei și a ceremonialului ortodox care reprezenta forța acestei creștinătăți. Celei a luptat de asemenea cu superstițiile și cu răspîndirea lor în rîndul laicilor. Celei era totuși convins că prin educație biserica ortodoxă putea atinge puritatea evanghelică (p. 196).

În sfera socială, în opinia autorului, tot mai mulți membri ai clerului intrau în rîndurile nobilimii. Clerul român juca pentru prima oară un rol în istoria Transilvaniei. Ungvár este de părere că politica electorului are o bază solidă. Este însă în continuare sceptic în ceea ce privește urmările politicii din moment ce Apafi, ca ultim elector, trebuia încă să avertizeze episcopii și să impună liturghia în limba română. Sîrșitul misiunii în rîndul românilor are loc în contextul schimbării situației politice. Transilvania își pierde independența. În acest moment se deschide și un nou capitol în istoria bisericii. Catholicismul se impune. Mai exact, sub dominație Habsburgică sistemul religios este impus poporului. Autorul este de părere că în Transilvania, ca și în Polonia, Reforma și misiunea ei au facilitat drumul Romei (p. 197). Comparția cu Polonia este neclară din mai multe puncte de vedere. Drumul nobilimii rutene era ortodoxie-reformă-catholicism și era paralel cu integrarea în statul centralizat polonez. În Transilvania cercetări asupra nobilimii românești din Hațeg par să sugereze ortodoxie-catholicism-reformă, care duce însă și la pierderea treptată a identității naționale.!

Analogia cu Polonia este și mai ambiguă dacă considerăm, că autorul neagă de fapt existența unei Reforme la români. Sprijinindu-se pe o afirmație a lui Alexandru Grama autorul ajunge la concluzia că "the Rumanian Reformation has no history". Cum argumentul principal rămâne că reforma nu devine o parte a sufletului românesc și cum compoziția sufletului este dificil de evaluat științific, autorul se decide totuși pentru o estimare a rezultatelor finale ale misiunii reformatoare. La o privire de suprafață rezultatul este un eșec total. Reforma, ca produs al vestului, refuză implantarea în est. "Western religions life stressed the national, individualistic cult, whereas the Eastern spiritual climate nursed an impersonal mysticism". Estul are o atitudine pasivă față de lumea seculară, pe cînd Vestul vine cu o participare pasionată. În consecință, credinciosul vestic devine cu mare ușurință misionar. Cele două perspective creștine se confruntă în Europa Centrală în sec. XVI și XVII, misionarii începînd tentativa de reformare fără să înțeleagă atitudinile profund diferite față de religie ale populației receptoare. "The reformers belonged to a well educated class and they could not understand the Rumanian folk religion with its mythical, emotional content". Evident că primele lor tendințe vor fi de a aboli superstițiile care blocau triumful Bisericii. "The religion of the Book demanded a literary and cultural standard which was lacking among the Rumanian nomads and illiterate settlers of Transilvania". Istoricul găsește semnificativ faptul că serviciile culturale erau singurele acceptate de români. Îl citează pe Lupaș în legătură cu rolul Reformei în dezvoltarea scrisului în limba română. Autorul încheie subliniind paradoxalul acestei misiuni. Misiunea pornește de la o responsabilitate religioasă transcendentă pe care a resimțit reformatul maghiar, față de român. Concluzia însă este că poporul ortodox român rămîne în afara creștinătății apusene. Toată misiunea reformată în rîndul românilor din Ungaria se reduce la o problemă lingvistică. Istoricul se îndoiește de posibilitatea educației în contextul folosirii unei limbi străine — slavona — pe care nimeni nu o înțelege.

Concluzia capitolului este că biserica reformată maghiară este de la începuturile ei o biserică misionară și că misiunea ei nu a fost inutilă, atîta timp cît i-a determinat pe românii să-și dezvolte limba maternă ca limbă literară (p. 198).

Lucrarea lui Ungvary ni se pare un amestec de concluzii valide cu concluzii întemeiate pe o cunoaștere incompletă a realităților spațiului central și est european. Ni se pare că lucrarea este deficitară în contactul direct cu izvorul istoric primar. În ceea ce privește contactul cu literatura problemei autorul a optat, cel puțin pentru problemele românești, pentru o bibliografie mai veche și incompletă. De exemplu îl citează pe Bogdan Duică, după o lucrare a Marianei Szekely publicată la Debreczen în 1935. Cea mai recentă lucrare românească pe care o citează este *Istoria Bisericii* a lui Mateș, din 1935. În rest Hașdeu, Iorga, Dobrescu, — lucrări publicate pînă în 1905. Ne face să ne întrebăm dacă pentru autor cercetarea istorică în estul Europei se oprește în secolul XIX, sau cel mai tîrziu în perioada interbelică.

Rămînînd din punct de vedere geografic în centrul Europei și, din punct de vedere cronologic, în epoca Reformei, am dori să discutăm o lucrare absolut novatoare în modă la început de abordare a Reformei. Este vorba de lucrarea lui Hsia R. Pochia, *Social discipline in the Reformation: Central Europe 1550—1750*⁴. Lucrarea merită toată atenția datorită problematicei pe care o aduce în discuție. Este vorba de fapt de lectura unor surse cunoscute, de interpretarea unor evenimente cunoscute din perspectiva unui concept nou. Conceptul pe care îl introduce Hsia este cel de confesionalizare. Pe parcursul lucrării se încearcă o definire și o delimitare a conceptului. Din punct de vedere cronologic, conceptul începe să devină operant în a doua jumătate a secolului XVI și lucrarea debutează cu o analiză a cauzelor acestor evoluții. De la început Hsia remarcă similitudinea structurală a confesiunilor majore ca sisteme coerente de doctrine și ritual. Autorul remarcă între Reformă și Contrareformă un paralelism structural. Confesionalizarea creează grupuri sociale și întărește grupurile politice existente, în contextul în care biserica și statul formau o matrice a puterii pentru a impune disciplina și confesionalismul. Istoria confesionalizării, cel puțin în Germania primelor timpuri moderne este o istorie a statului teritorial. Confesionalizarea poate să mobilizeze rezistența față de consolidarea puterii princiare. Lupta între principii și orașe sau mai larg lupta între diversele facțiuni se dădea deseori în confruntări confesionale. Limbajul polemicii confesionale amenința să se confunde cu limbajul discursului politic (p. 6). Altfel spațiul catolic cît și cel protestant au nevoie de confesionalizare. De exemplu, Habsburgii austrieci promovează conștient cultul catolic pentru a-și întări legitimitatea. Astfel este subliniată din nou dimensiunea politică a domeniului confesional. Efortul statului este de a impune disciplina religioasă. Statul va dori să controleze comportamentul sexual, viața de familie și participarea

⁴ Hsia R. Pochia, *Social discipline in the Reformation: Central Europe 1550—1750*, Routledge, London, 1989.

la biserică. Istoricul remarcă faptul că interacțiunea între religia populară și cea oficială este esențială pentru a înțelege semnificația istorică a confesionalizării (p. 8). Pentru a crea o legătură, toate regimurile confesionale, mai ales cele protestante, au sprijinit autoritatea tatălui ca reprezentând autoritatea divină și magisterială în casă. Prin aceasta, Hsia încearcă o abordare a psihologiei credinciosului prin structurile comportamentale cotidiene.

O altă problemă abordată de autor o constituie relația între confesionalizare și magia populară, în special nebulia vrăjitoriei care a afectat Europa centrală.

Consolidarea protestantă este legată de suprimarea spiritului umanist. Încercând să elucideze complexitatea confesională a centrului european, autorul abordează diverse aspecte ale confesionalizării din dubla perspectivă a motivației religioase și politice. Astfel este preocupat de un subiect deseori neglijat — soarta calvinilor germani (p. 28). Autorul este de părere că consolidarea ortodoxiei luterane a împins mulți indivizi spre calvinism. Pe de altă parte, progresul calvinismului german reprezenta atât o evoluție naturală a calvinismului internațional, cât și o reacție împotriva unei contrareforme catolice mai agresive. Iar pentru principii care s-au convertit la calvinism problematica religioasă era inseparabilă de cea politică (p. 34). Pornind de la ideea că statul confesional este construit de conducători seculari și ecleziastici, autorul ajunge la concluzia că reînnoirea catolică în imperiu semăna cu structura reformei calvine. Amândouă erau reforme de sus — emanații ale principilor, ale oficialității și ale elitei academice (p. 44). Multe dintre evoluțiile unei tabere sînt o reacție la evoluțiile altei tabere adverse. Citeva dintre exemplificările autorului — adevărate studii de caz — sînt bine venite. Pentru că într-o primă fază Reforma a micșorat numărul clericilor, la începutul reinnoirii catolice a existat o nevoie disperată de clerici. Prin urmare au apărut colegii care formau tineri catolici pentru lupta cu creștinii protestanți.

Autorul constată că epoca conflictelor confesionale a coincis cu epoca absolutismului, deși nu există o corelație simplă între o anumită confesiune și o formă politică (p. 53). De exemplu, istoria catolicismului în imperiu este inseparabilă de soarta Habsburgilor austrieci. Ortodoxia catolică crează statul austriac. Pentru a impune unitatea într-un meșteșug politic și etnic, pietatea personală a Habsburgilor era elevată la un cult public. Pe de altă parte, conducătorii teritoriilor mici, pentru a-și apăra drepturile constituționale, făceau politică confesională ca o parte a strategiei lor generale. Curțile calvine au fost și ele deschizătoare de drumuri în modernizarea politică. Adaptarea calvinismului putea stimula procesul de centralizare politică început înainte (p. 77). În fine, autorul discută și situația orașelor imperiale unde uniformitatea confesională era o imposibilitate. Acolo coexistența grupurilor confesionale era o consecință directă a unor rațiuni de stat (p. 84).

În continuare autorul abordează consecințele confesionalizării în diverse domenii. Un proces creator de aculturație a întărit diferențele dintre diferitele Germanii. Este analizată propaganda confesională prin teatru, folosită atât de catolici cât și de protestanți (p. 94). Apoi sînt amintite cîntecele confesionale care folosesc material din predici, poezie, catchism (p. 106). Un studiu de caz extrem de interesant este evoluția imaginii lui Luther. Exploatată la maximum ca propagandă, imaginea lui Luther stă în centrul polemicii confesionale. În imagină de sorginte protestantă, Luther este reprezentat cu halou de sfînt. Viața lui Luther, așa cum apare în predică, tipărită, sau pe scenă, urmărea să întărească loialitatea confesională. În opinia autorului credința luterană trebuia să se apere și față de iezuiți și față de calvini. Prin urmare, genul de biografie Luther, sau mai exact hagiografie Luther, a apărut pe fondul unor amare polemici confesionale. Devenea astfel necesar un Luther purificat. Cu multă subtilitate, autorul demonstrează că în timp ce catolicii au creat imaginea unui Luther magician, al cărui succes se datora ajutorului diavolului, creștinii luterani accentuau virtuțile umane ale lui Luther în contextul unui cămin protestant idealizat (p. 106).

În fond erau exaltate virtuți inseparabile de o existență burgheză solidă. După 1550 se tipăresc calendare luterane care popularizau legende din viața lui Luther. Acesta era reprezentat ca Profet, om sfînt și instrument al lui Dumnezeu. Conținuturile autorului sînt de mare originalitate. Noțiunile magice atașate cultului lui Luther reprezintă o deplasare a ideilor religioase din evul mediu tîrziu în luteranism și indică, în opinia lui Hsia, o continuitate deseori trecută cu vederea (p. 107).

Istoricul extinde analiza în sfera muzicală unde subliniază locul tradiției muzicale, a imnurilor în special, în comunicarea mesajului evanghelic. Imnul devine simbol al identității confesionale luterane. Există imnuri antipapale dar și imnuri anticlavine, în a doua jumătate a secolului XVI — ceea ce reflecta spiritul polemic al epocii. O consecință pe care Hsia o subliniază este o bogată cultură muzicală în devoțiunea privată. Este analizat și rolul artelor vizuale în mișcarea evanghelică (p. 109).

Urmează o abordare a Reformei aproape din perspectiva unei sociologii a culturii. Problema alfabetizării în luteranism sugerează caracterul esențial burghez al culturii. Cartea

începe să fie foarte răsplădită în stratul mediu al societății (p. 110). Cultura este extinsă și asupra fetelor, preconizându-se educația acestora. Sint predicate diverse virtuți feminine și se naște conceptul de femei creștine. În opinia autorului se conturează idealuri luterane ale feminității. Autorul remarcă însă că o distribuție fermă a rolurilor celor două sexe este prezentă atât în literatura luterană celtică și în cea catolică. Doar că în mediul luteran era un accent mult mai puternic pe noțiunea de *pater familias* (p. 111).

O notă distinctă a luteranismului este în opinia lui Hsia fervoarea apocaliptică. Se pornește de la argumentul că Luther personal a fost foarte interesat de escatologie. El și contemporanii lui și-au înțeles epoca ca fiind ultima în istoria umană. Eșecul luteranismului de a modela un popor prin educație și disciplina bisericii după imaginea pastorilor a adăncit pesimismul apocaliptic. Se încearcă o corelare a istoriei cu profeția. În opinia autorului educația a fost una dintre cele mai importante forțe folosite pentru a induce conformitatea confesională și pentru a forma supuși creștini model. Natura umană însă este percepută ca fiind incorrigibilă. Prin urmare controlul, disciplina, autoritatea, au devenit fundamentale pentru învătătura lui Luther (p. 112).

Este dărimat aici un clișeu istoriografic care tindea să echivaleze spiritul protestant cu libertatea conștiinței sau cu cea a gândirii. Hsia duce demonstrația mai departe luând în discuție universitățile germane care, în momentul în care au fost încorporate în statele teritoriale confesionale, au suferit o eroziune graduală a autonomiei lor și a reputației lor internaționale. Pe măsură ce definițiile ortodoxiei confesionale devin mai precise, universitățile devin instituții confesionale ale statului teritorial. Este amintită universitatea din Tübingen care joacă un rol important în consolidarea ortodoxiei luterane. Concluzia autorului este că viziunea universității confesionale este mai provincială (p. 119).

O altă consecință a confesionalizării este instituționalizarea moralei — mai exact crearea unei poliții morale prin care prinții și magistrații pot să controleze moralitatea oamenilor de rând (p. 122). Ne aflăm în sfera unei tematici abordate tot mai des în ultimele decenii în general pentru epoci mai tirzii. Hsia coboară acest prag cronologic integrând secolul XVI. El consideră că una dintre consecințele Reformei și Contrareformei a fost impunerea disciplinei sociale în statul modern. Magistratul creștin elaborează statute și mandate care reglementează căminul. În a doua jumătate a secolului XVI toate instituțiile regimului moral existau deja. Analizând procesul disciplinei sociale și morale, autorul constată că o distincție trebuie făcută între sancțiunile statului și disciplina bisericii. Toți creștinii susțineau un anumit grad de disciplină al bisericii. Disciplina internă a bisericii nu era sinonimă cu coerciția statului. Originalitatea tezei lui Hsia constă în ideea că, confesionalizarea a unit potențialul coercitiv al statului cu disciplina bisericii și a creat o interacțiune între istoria păcatului și istoria criminalității. În practică, disciplina morală cea mai eficientă exista în comunitățile calvine, disciplină care a influențat moralitatea burgheză. Prezbiterul era o instituție a controlului rural. Membrii bisericii acceptau voluntar disciplina (p. 123—125).

În fine, Hsia încearcă o evaluare a eficienței confesionalizării prin gradul ei de răspundere. Pornește de la ideea că există un model al conflictului între religia populară și confesiunea oficială. Confesionalismul progresează inegal din cauza aparatului ecleziastic și oficial al statului modern. Istoricul este interesat de strategiile prin care putea penetra la bază (p. 135).

O modalitate mult folosită este consolidarea ethosului familiei, patriarhale. Reforma, în opinia lui Hsia, a intensificat unele evoluții din societatea medievală tirzie pentru a întări legăturile familiei patriarhale (p. 144). Căsătoria este mereu prezentată ca o vocație nobilă. În confesiunile reformate majora autoritatea patriarhală în familie a fost întărită de statutul bărbatului în comunitate. Bărbații comunității erau materialul social care susținea statul confesional. Există un model al soțului reformat căruia i se cerea să fie afectuos și pios. Hsia este de părere că această figură a patriarhului nu apărea într-un vacuum. În secolul dinaintea Reformei evoluția anumitor forțe a impus roluri mai stricte ale sexelor și ale familiei. Din nou Hsia subliniază continuități între evul mediu tirziu și secolul XVI, situându-se pe linia unui Huizinga sau Jean Delumeau. Doar că domeniul discutat este nou. Moravurile sexuale erau conservatoare. Pentru a le impune în familie, principii și magistrații foloseau atât sancțiunile seculare cât și disciplina bisericii (p. 145). Conducătorii protestanți încercau să descurajeze destrămarea familiilor. Hsia constată că, deși căsătoria nu mai era un sacrament, avea o funcție mult mai mare în stat și societate. Încercând să lărgască cimpul de investigare al istoriei spre zone tot mai obscure, Hsia își pune problema dacă într-adevăr viața de familie devine mai afectuoasă după Reformă, dacă căsătoria protestantă implica o mai mare camaraderie. După părerea lui Hsia, probele sînt ambigue. Oricum, punerea în legătură, chiar pentru secolul XVI, a ideilor reformate și viața de familie este nouă. Teologia protestantă prescria un patriarhat puternic pentru a corecta păcatele carnale. Rolul mamei

era limitat la nașterea copiilor. Educația acestora din urmă se baza pe înfrângerea voinței, Hsia este de părere că în clasele de jos ideile protestanțe, care sînt de sorgintă burgheză, nu prind rădăcini. Patriarhatul devine un semn de stratificare socială. Imaginea paternă pătrunde în viziunea despre sine a elitei conducătoare. Și aici autorul vine cu o interesantă trimitere în sfera conceptualizării politice. Principii luterani sau calvini se autodefinesc ca părinți ai poporului lor (p. 147—148).

Foarte interesantă este și analiza reacției grupurilor marginale față de confesionalizare. Din această perspectivă, Hsia consideră disensiunile radicale o alternativă în fața confesionalizării societății (p. 170).

Drept concluzie, Hsia ne oferă o cronologie a sentimentului religios în secolul XVI. Primele decenii ale Reformei sînt marcate de ferveura religioasă. Pacea de la Augsburg din 1555 deschide o eră nouă unei situații confesionale foarte fluide. Toleranța, acceptarea reciprocă și pacea socială exprimau o conștiință religioasă care a accentuat o identitate creștină comună, pietatea personală și caritatea practică. Anul 1580 este considerat de Hsia un alt punct de turnură. Nu oferă o explicație pentru această opțiune. Afară doar că el deschide un proces de confesionalizare rapidă. Atmosfera se schimbă. Umanismul, ecumenismul și toleranța dau înapoi în fața confesionalismului militant. În opinia autorului, confesionalismul a transformat prin mijloace diferite, structura socială a Europei centrale moderne. Se observă ridicarea unei elite oficiale confesionalizate, consolidarea elitelor rurale și, în fine, apariția unor elite burgheze clericale. Toate acestea fenomene sînt o consecință a convergenței unor evoluții. Pe de o parte consolidarea statutului teritorial căruia istoricul îi delimitează principalele conotații: extinderea birocrăției, standardizarea legii și întărirea curții princiare. Pe de altă parte evoluția rolului reformator religios. Principii, deveniți capi ai bisericilor teritoriale, au înțeles impunerea conformității confesionale ca o extensiune a autorității seculare și ca o complementare a operei lui Dumnezeu (p. 175—177).

O abordare cel puțin la fel de originală a interferenței dintre sfera religioasă și politică reflectată în psihicul și conștiința umană încearcă lucrarea lui Perez Zagorin, *Ways of Lying. Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe*. Pornind tot de la concepte, Zagorin nu ne duce atît la fapte și evoluții concrete cît și la teoretizări în jurul acestor concepte. Teoretizări care sînt o chintesență a mentalului unei societăți și un model pe care o societate și-l fixează. Pornind, ca și Hsia, de la spinoasa problemă a conformității religioase, Zagorin ajunge la reacția de respingere a conformității și de apărare în fața persecuției religioase. Cartea lui Zagorin analizează prin urmare conceptul de disimulare. Lucrarea debutează cu subtile delimitări lingvistice între disimulare ca acțiune de camuflare a convingerilor și simulare ca acțiune de mimare a unor convingeri care nu-ți aparțin.

În cazul intoleranței religioase sau intelectuale disimularea este asociată cu clandestinitatea. Disimularea este definită ca o atitudine modernă pentru că este declanșată de confruntarea cu rațiunea de stat. Disimularea, în opinia lui Zagorin, este un răspuns defensiv la pericolul persecuției. Disimularea este prin urmare o trăsătură centrală a tuturor formelor de disidență religioasă. Unul dintre conceptele centrale ale lucrării este acela de Nicodemism care este o disimulare motivată religios. În opinia lui Zagorin, în toate țările în care protestantismul a găsit adepți, nicodemismul a devenit un răspuns obișnuit la persecuțiile religioase. Exemplul pe care-l dezvoltă este cel al protestanților italieni. Împrăștiați în toată Italia, slabi și mereu supuși riscului persecuției au de ales între exil și nicodemism. De aceea mulți protestanți italieni, în special radicali, au fost acuzați de duplicitate și ipocrizie. Toate exemplele pe care le analizează sînt relevante din diverse puncte de vedere: protestanții în Anglia fervent catolică în epoca lui Mary Tudor, nicodemismul sectelor protestante cum erau spiritualii care erau respinse în egală măsură de catolici și protestanți. Zagorin subliniază faptul că, din perspectiva discursului teologic protestant, se încuraja exilul sau emigrarea religioasă, nu disimularea. Dar teoreticienii nu sesizau întotdeauna complexitatea problemelor practice cu care se confruntau protestanții din țările catolice.

O imagine a ceea ce se întîmpla în tabăra adversă oferă studiul cazului Angliei elizabetane. Guvernarea pretindea conformitate față de biserica națională. Pe catolicii englezi, legislația îi punea în fața unor permanente probleme de conștiință. Soluția disimulării religioase era extrem de frecventă. Zagorin subliniază faptul că mulți catolici au ales să-și privească participarea la slujbă ca un act de supunere politică mai mult decît de aderență religioasă. Autorul subliniază caracterul excepțional al cazului catolicilor englezi pentru că în Anglia catolicismul era interzis prin lege. Impresionantă este literatura cazuistică care căuta să justifice atitudinea catolicilor. Atitudinea contrasta puternic cu severitatea fără compromisuri față de crypto-protestanți.

Autorul dovedește o înțelegere profundă a situației engleze, unde soluția exilului nu putea fi încurajată. Conducătorii spirituali ai catolicismului în epoca elizabetană sperau să

reslăuieze biserica catolică în Anglia. Pentru ca să supraviețuiască catolicismul, prima condiție era să supraviețuiască catolicii. Observația centrală pe care o face Zagorin era că nici una dintre tabere nu tolera separarea între credința interioară și comportamentul exterior.

Parte partea cea mai interesantă a lucrării lui Zagorin o constituie analiza lucrărilor de cazuistică morală. În opinia sa, cazuistica modernă privitoare la problema rezervei mentale și a adevărului reflecta o concepție legalistă asupra moralității, în care adevărul la reguli formale de comportament era exagerată, în timp ce substanța moralității era ascunsă. Cazuiștii își exersau ingenuitatea pentru a găsi noi moduri de a exprima neadevăruri. În consecință, sistemul moralității catolice a devenit tot mai mecanic. Bisericile protestante nu dezvoltă o cazuistică comparabilă cu cea catolică ca scop și volum. Pentru protestanți imoralitatea echivala cu încălțarea legii divine a scripturii. Zagorin remarcă cum din moment ce protestantismul a renunțat la confesiune împreună cu sacramentul penitenței, clerul nu mai avea nici o autoritate ca judecător al conștiinței. Morala depindea de convingerile personale ale individului și de responsabilitatea lui imediată față de Dumnezeu.

În confruntarea cu statul, Zagorin încearcă o originală paralelă între puritani și catolici — o analiză a atitudinii lor față de guvernare. Apar o serie de distincții subtile între minciuni și ascunderea adevărului.

Lucrarea lui Zagorin ni s-a părut extrem de interesantă și din perspectiva unui comparatism universal. Problematika cărții care evoluează între concepte cum ar fi libertatea conștiinței, conformitate, cenzură, autocontrol, se înscrie în sfera unor conflicte eterne între autoritatea de stat și libertatea de gândire.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

UN DOCUMENT INEDIT REFERITOR LA VASILE ALECSANDRI

VALERIU STAN

Prinii ani de după Unirea Principatelor au reprezentat pentru Vasile Alecsandri o perioadă de intensă activitate pe plan politic și diplomatic, în cursul căreia i-au revenit sarcini deosebit de dificile. Din însărcinarea domnitorului Al. I. Cuza, la a cărui alegere în Moldova avusese un rol însemnat¹, el a îndeplinit izbatite misiuni diplomatice în Franța, Anglia și Italia², pentru a obține din partea marilor puteri recunoașterea faptului împlinit la 24 ianuarie 1859, act ce trebuia să constituie doar prima etapă pe calea unirii depline și definitive a celor două țări române. În aceeași perioadă el a deținut funcția de ministru de externe al Moldovei în guvernele conduse succesiv de Vasile Sturdza (17 ianuarie — 8 martie 1859), Ion Ghica (8 martie — 27 aprilie 1859) și Manolache Costache Epureanu (27 aprilie — 10 noiembrie 1859), pentru ca, după întoarcerea în țară din călătoriile diplomatice efectuate în Apus, să devină ministru de externe și în guvernul Țării Românești condus de prietenul său Ion Ghica între 11 octombrie 1859 și 28 mai 1860³.

De etapa ministeriatului său în Țara Românească se leagă un episod mai puțin cunoscut din viața poetului, asupra căruia importante lămuriri găsim într-un document inedit aflat la Arhivele Statului București, în fondul Ministerului de Interne al Țării Românești, pe care-l publicăm în anexă la rîndurile de față. Documentul conține sentința dată de Tribunalul districtului Ilfov, Secția I, în procesul intentat lui Vasile Alecsandri de conservatorul Dimitrie Ghica (Beizadea Mitică) pe motivul înscrierii sale ilegale între alegătorii direcți ai aceluiași district, înscriere ce i-ar fi dat poetului dreptul de a participa la alegerile din februarie 1860 pentru noua Adunare legislativă. Importanța documentului rezidă nu numai în sentința pronunțată, care a dat câștig de cauză lui V. Alecsandri, ci și în faptul că reproduce amănunțit alți argumente de care s-a servit Dimitrie Ghica pentru a contesta înscrierea poetului cit și pledoaria apărătorului acestuia, avocatul Pantazi Ghica, care nu era altul decât însuși fratele primului ministru⁴. Dacă Dimitrie Ghica a avut posibilitatea să-și expună punctul de vedere și în organul de presă al grupării politice din care făcea parte⁵, în schimb mo-

¹ Documente privind Unirea Principatelor, vol. III, *Corespondență politică 1856—1859* ediție Cornelia Bodea. București, Edit. 'Academiei', 1963, p. 483—487.

² Vezi V. Alecsandri, *Călătorii. Misiuni diplomatice*, Craiova, f.a.; L. Boicu, *Știri noi despre activitatea lui Vasile Alecsandri ca ministru de externe*, în „Studii și cercetări științifice”, Istoric, Iași, X, 1959, nr. 1—2, p. 195—200; Marta Anineanu, *Din activitatea diplomatică a lui Vasile Alecsandri, Corespondență inedită, 1859—1862*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. II, București, 1960, p. 257—272; N. Corivan, *Vasile Alecsandri, 1821—1890*, în *Diplomați iluștri*, vol. II, București, 1970, p. 250 și urm.; G. C. Nicolescu, *Viața lui Vasile Alecsandri*, ed. a III-a, București, Edit. Eminescu, 1975, p. 339 și urm.

³ Cf. Dan Berindei, *Guvernele lui Alexandru Ioan Cuza (1859—1866)*, *Liste de miniștri*, în „Revista arhivelor”, s.n., an II, 1959, nr. 1, p. 147—154.

⁴ Faptul că apărătorul ministrului „din Afară” era chiar fratele ministrului „din Întru” a stîrnit comentarii malițioase din partea ziarului „Românul”, organul de presă al liberalilor radicali, ceea ce l-a determinat pe Pantazi Ghica să riposteze, afirmîndu-și independența de gîndire și de acțiune (cf. Pantazi Ghica, *Răspuns la Românul*, în „Românul”, IV, 1860, nr. 40 din 9 februarie, p. 123).

⁵ „Conservatorul progresist”, I, 1860, nr. 8 din 29 ianuarie, p. 30—31; nr. 9 din 2 februarie, p. 33—34.

tivele invocate de Pantazi Ghica pentru a justifica înscrierea poetului moldovean între alegătorii direcți ai districtului Ilfov nu le cunoaștem decât din acest document. Nu insistăm asupra argumentelor utilizate de o parte sau de cealaltă în sprijinul propriei poziții, întrucât ele rezultă cu claritate din lectura documentului la care ne referim. Vom observa numai că atât Dimitrie Ghica și Pantazi Ghica în intervențiile lor, cât și sentința tribunalului se bazează în principal pe lipsa din anexa electorală a Convenției de la Paris a unor prevederi clare referitoare la domiciliul politic al alegătorilor.

Încurajat de sentința dată, care-i era favorabilă, poetul și-a pus chiar candidatura spre a fi ales deputat în colegiul alegătorilor direcți din districtul Ilfov, dar a suferit o înfrângere, fiind ales cu o largă majoritate însuși adversarul său, cel care-i contestase calitatea de alegător. Aceeași soartă a avut-o în alegerile din februarie 1860 din Țara Românească și un alt moldovean unionist, Anastasie Panu, fost caimacam al Moldovei, care nu a reușit să fie ales deputat la Craiova⁶. Comentînd evenimentul, ziarul „Dimbovița”, condus de Dimitrie Bolintineanu, care a nutrit întotdeauna sentimente de mare dragoste și admirație față de poet, considera nealegerca lui V. Alecsandri și a lui Anastasie Panu ca un act profund nepatriotic, de ingratitudine față de țara soră, care știuse să aleagă printre deputații săi pe un muntean (A. G. Goleșcu — n.n.), numindu-l chiar vicepreședinte al Adunării Moldovei⁷.

Procesul electoral intentat lui V. Alecsandri ca și eșecul său în alegerile pentru Camera munteană din februarie 1860 aveau însă o semnificație politică mai largă, ele reprezentînd o manifestare clară a ostilității conservatorilor, adversari ai reformelor și ai lui Cuza, față de guvernul de orientare liberal-moderată condus de Ion Ghica, din care făcea parte și poetul în calitatea lui de ministru de externe și devotat al domnitorului.

Pronunțarea sentinței și aflarea rezultatului alegerilor nu au pus capăt incidentului avînd ca protagonist involuntar pe V. Alecsandri. Acesta va fi adus în dezbaterile noii Adunări legislative muntene încă de la începutul sesiunii, dînd naștere unor vii discuții care s-au extins pe parcursul mai multor ședințe. La discuții a luat cuvîntul, în chestiune personală, și poetul, care a respins acuzația că prin înscrierea sa între alegătorii județului Ilfov ar fi urmărit să influențeze alegerile, motiv pentru care comisia Adunării însărcinată cu validarea acestora ceruse să se dea un vot de blam guvernului. El a relevat că prin interpretarea dată de guvern legii electorale, care lăsase alegătorilor latitudinea să se înscrie în orice colegiu ar dori, se avusese în vedere o mai strînsă unire a românilor de o parte și de alta a Milcovului, precum și lărgirea dreptului electoral prin „desființarea privilegiilor de vatră, de ocol, de district”⁸.

Punctul acesta de vedere exprimat de V. Alecsandri și de alți membri ai guvernului, inclusiv de primul ministru Ion Ghica, a fost combătut însă nu numai de conservatori, ci și de unii deputați aparținînd grupării liberal-radicală, ca Ion C. Brătianu și C. A. Crețulescu, care au suspectat la rîndul lor guvernul de intenția de a influența alegerile și de a-și crea o Cameră progubernamentală. Era un prim semn al apropierii dintre cele două extreme ale Adunării, care avea să ducă la votul de neîncredere dat la 30 aprilie 1860 cabinetului prezidat de Ion Ghica, silit, după o criză guvernamentală prelungită, să se retragă de la putere⁹.

Incidentul a fost în cele din urmă încheiat prin votarea de către Adunarea legislativă a unui amendament propus de deputatul C. Argintoianu, prin care se prevedea ca pe viitor alegătorii celor trei colegii, cîte existau la acea dată, să nu-și poată exercita dreptul de vot decât în acel district în care își aveau cel puțin o parte din averea lor¹⁰.

Cît despre poet este neîndoielnic că procesul electoral care i s-a intentat, eșecul suferit în alegerea sa ca deputat de Ilfov, ca și atacurile din Cameră îndreptate împotriva lui l-au determinat să părăsească scena vieții politice, plină de intrigi și calomnii. Deși în mai 1860, cu ocazia unor alegeri parțiale, va fi ales deputat de Buzău, el va declina onoarea ce

⁶ G. C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 350—351. Biograful lui Vasile Alecsandri se înșală însă cînd afirmă că poetului i s-a contestat candidatura de deputat în județul Ilfov. Ca eligibil, potrivit prevederilor electorale ale Convenției, el putea candida în orice colegiu din țară, fără ca nimeni să-l poată contesta. I s-a contestat numai înscrierea printre alegătorii direcți ai aceluiași județ, întrucît, deși îndeplinea condiția censului de avere — un venit funciar anual de cel puțin 1 000 de galbeni —, proprietățile sale se aflau în Moldova, nu în județul respectiv.

⁷ „Dimbovița”, II, 1860, nr. 37 din 24 februarie, p. 141.

⁸ *Protocoloalele ședințelor Adunării legislative a Țării Românești 1860*, tom I, București, 1861, p. 38—39.

⁹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, ediția a III-a, vol. XIII, București, f.a., f. 77—78.

¹⁰ *Protocoloalele ședințelor Adunării legislative a Țării Românești ...*, p. 68—69.

I s-a făcut dîndu-și imediat demisia, iar în anii următori nu va mai îndeplini la cererea domnitorului decît misiuni diplomatice speciale, între care și aceea de gerant al postului de agent al Principatelor Unite la Paris, deținut de fratele său Ioan (Ianeu) Alecsandri. În 1869, cînd ministru de interne era prietenul său M. Kogălniceanu, alegătorii de la colegiul I din Roman îi pun candidatura pentru un loc de deputat și îl aleg, dar și de data aceasta poetul refuză să ia parte la lucrările Camerei¹¹. Viața politică, cu dedesubturile și meschinăriile ei, nu-l atrăgea, iar ambițiile personale nu au intrat niciodată în sfera preocupărilor sale. Adevărata sa vocație era aceea a scrisului, căreia i se dedică cu pasiune, în liniștea conacului de la Mircești, pînă spre sfîrșitul vieții, cînd va fi chemat din nou să-și servească țara în calitate de ministru plenipotențiar al României în capitala Franței.

ANEXĂ

Copie

No. 2

Principatele Unite

Trib(unalul) District(ului) Ilfov

Secția I

(Nr. de înregistrare)

420

D-lui Prințul Dimitrie Ghica de aici din Capitală prin petiția ce a dat Trib(unalului) la 27 Ianuarie expirat anul corect 1860, înregistrată cu No. 12, a făcut arătare că, contestînd la Onor(abila) Ad(ministra)ție locală înscrierea d-lui Vasile Alecsandri în lista electorală a acestui județ pentru motivele ce a spus pe larg în petițiunea ce au adresat d-lui Administrator, a primit răspunsul No. 1274 prin care i se anunță că acea contestațiune s-a recomandat Trib(unalului), cu toate actele relative la dînsa, cerînd d. Ghica a i se comunica zioa ce se va fixa hotărît pentru cercetarea acestei împrejurări, ca să vie și d-lui a susține de va fi trebuința și verbal dreapta pretenție ce are după Convențiune de a se scoate d. Alecsandri din lista electorală a districtului Ilfovului.

În urmarea căria, după chemările făcute, s-a înfățișat în ședința de astăzi reclamantul în persoană cu d. Pantazi Ghica, procuratorul orînduit din partea d-lui Vasile Alecsandri prin procură legalizată de comisia vopselii Roșic, sub No. 330, și procedînd Trib(unalului) în cercetare s-a luat mai întîi în citire petiția trecută mai sus precum și următoarele hirtii primite pe lingă adresul d-lui Administrator local cu No. 1276 din 23 Ianuarie expirat. însă :

Anul 1860, Ianuarie 20, No. 582 în copie, ordinul d-lui Ministru din Întru către Ad(ministra)ție, prin care se zice că spre întîmpinarea a veri ce nedomirire, părerea d-lui Ministru este că tot Românul avînd vîrsta, venitul sau capitalul cerut, poate fi înscris în veri ce județ al Principatelor Unite și în caz de n-ar avea proprietate unde cere să fie înscris și că aceasta nu va atinge dispozițiile Ordinului No. 176 pentru cei înscrîși.

1860 Ianuarie 21, No. 846, petiția d-lui Vasile Alecsandri către Ad(ministra)ție prin care arată că avînd calitățile de vîrstă, de naționalitate și de avere în district(ele) Romanul și Bacăul din Principatul Moldavia, a moșiilor Mircești, Petrașcanii și Borzești *, care produce un venit anual de cîinci mii galbeni, calități cerute de Art. 45 din anexa a II-a al Convenției, cere a fi înscris în lista alegătorilor direcți din districtul Ilfov unde se află acum cu locuința.

1860, Ianuarie 21, No. 1150, în copie jurnalul Onor(abilei) Ad(ministra)ției locale, prin care se zice că primînd cererea d-lui Vasile Alecsandri trecută mai sus și pentru trecerea d-lui Vasile Alecsandri, avînd în vedere ordinul d-lui Ministru din Lăuntru No. 11.195, din anul 1859 și 582 din 20 Ianuarie, formînd acest jurnal, a și trecut în lista proprietarilor direcți pe d. Vasile Alecsandri, și se va raporta d-lui Ministru din Lăuntru spre a afișa numele prin Monitor.

1860, Ianuarie 21, No. 1149, copie după raportul Onor(abilei) Ad(ministra)ției către Onor(abilul) Minister Interior prin care arată că a regulat înscrierea d-lui Vasile Alecsandri între proprietari(i) direcți ai acestui district și că să se pue la cale d-a se afișa numele prin Monitorul Oficial.

1860, Ianuarie 23, copie după petiția Luminăției sale Prințului Dimitrie Ghica către Ad(ministra)ția locală prin care zice că, aflînd cum că d. Vasile Alecsandri s-a înscris în districtul Ilfov, acum după publicarea listelor electorale, spre a exercita dreptul său de ale

¹¹ G. C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 430—431.

* Lectură nesigură.

gător în colegiul direct, vine a protesta contra acc<le>i înscrieri pe care o socotește ilegală pentru următoarele motive,

Cîrculara ministerială înărginește termenul în care alegători(i) se pot înscri în listele electorale, lăsînd în urmă colegi(i)lor. alitudinea a revizui acele liste și a contesta pe cei ce fără drept s-au înscris. D. Alecsandri prin urmare nu poate să se înscrie după expirarea termenului hotărît de d. Ministru din Lăuntru și că această urmare privește mai cu osebire pe d. Administrator.

Motivul însă principal pentru care contestează înscrierea oricărui strein de acest district, ca unile care-i privesc pe d-lor dintr-un punct de vedere foarte însemnat, este că potrivit Art. 11 din al doilea anex al Convenției, fiecare district are să trimită în Adunarea electivă doi deputați din colegiul direct și unul din cel primar, nu numai spre a reprezenta interesele generale ale țării, dar și pe ale districtului, cînd de s-ar primi înscrierea precum voește d. Administrator să facă astăzi, s-ar întruni alegătorii din județe străine și ar năbuși cu acest chip adevărata expresiune a unui district, încît interesele sale locale n-ar putea fi deloc reprezentate în viitoarea adunare. Că acestea nu este susceptibile d-o interpretare care acolo unde Convențiunea a voit să întinză un drept în alegeri a făcut-o într-un mod categoric, cum în Art. 9 din același anex, prin care zice că accia cari au un venit de patru sute galbeni pot fi aleși în toată țara; că oricum dacă s-ar afla diferite opinii asupra acestei împrejurări, ar fi trebuit ca d. Ministru din Lăuntru să dea aceasta în cunoștința obștii din vreme, ca să se poată bucura toți de o asemenea întindere a legii electorale și să nu se pară a fi o concesiune făcută numai în favoarea unora.

1860 Ianuarie 23, No. 1275, copie după jurnalul Onor<abilei> Ad<ministra>ției prin care se zice că primind adresa de mai sus al Prințului Dimitrie Ghica prin care contestează înscrierea d-lui Vasile Alecsandri și pentru că această înscriere este urmată la 21 ale corespondenței (Ghicarie) prin încheiere de jurnal sub No. 1150, și pentru că temeiurile cuprinse într-însul sînt bazate pe ordinile d-lui Ministru, neputînd încuviința cerea Prințului Dimitrie Ghica, a încheiat acest jurnal și a încuviințat trimiterea lui la Trib<unal> d-odată cu toate hîrtiile atinse de această chestie.

După care întrebîndu-se amîndoa părțile ce au a mai propune în această chestie, luminăția sa Prințul Dimitrie Ghica a întîmpinat că d. Administrator, surprins de pretenția d-lui Alecsandri de a voi să-și exerceze drepturile sale electorale în districtul Ilfov, ș-a socotit dător a se refera la d. Ministru din Lăuntru și că numai după ordinul ce a primit a făcut această înscriere, precum să dovedește din jurnal prin care pretinde a motiva respingerea reclamației, luminăției sale. Că prin acel jurnal nu se espune motivele prin care Ad<ministra>ția respinge protestația sa, nu se bazează pe vrun articol din Convenție, nu se sprijină pe antecedentele aleg(er)ilor trecute, ci în loc d-a se conforma cu ceea ce-i prescrie legea, d. Administrator declină dreptul său și să mărginească a constata ca înscris pe d. Alecsandri în urma unei porunci ministeriale; dar, ceea ce e și mai mult este că chiar acest ordin nu există, căci d. Ministru a fost destul de prudent și a exprimat numai opinia sa personală, dar această opinie izolată, în opoziție cu aceea a d-lui Administrator, precum și aceea a țării întregi, alît în alegerile parțiale ce s-au mai făcut în urmă, s-ar putea oare considera ca o opinie nesupusă la greșală, ca un ordin suprem? Cu legea electorală în mină răspunde nu.

Inovația ce ar voi să introducă d. Ministru din Lăuntru este în contradicție flagrantă atît cu spiritul cît și cu litera Convenției, care prin Art. 11 al anexului al doilea stipulează că fiecare district trebuie să trimită la Adunarea electivă doi deputați din colegiul direct și unul din colegiul primar pentru ca să fie reprezentate nu numai interesele generale ale țării dar și cele particulare ale fiecărei district.

Dață dar s-ar primi modul înscrierii după cum s-a făcut în favoarea d-lui Alecsandri, partițiile și mai cu seamă guvernul ar ține în rezervă un număr oarecare de alegători și i-ar arunca după publicarea listelor electorale și în deplină cunoștință a lucrurilor în diferite colegiuri, precum în acela al Vilcei, Brăila ș.c.l.

Că să știe că trei sau patru glasuri ar fi de ajuns în multe din colegiuri pentru a forma majoritatea; partidele ar învinge desigur orice alt candidat, ar îneca astfel adevărata expresie a districtului și osebît interesele locale nu ar fi în nici într-un chip reprezentate în viitoarea adunare. Că autori(i) Convenției știau, zice d. Ghica, tot atît de bine ca și d. Ministru din Lăuntru ce este domiciliul politic, și dacă ideea lor ar fi fost ca indivizii, iar nu proprietatea, să fie reprezentați în Cameră, ei ar fi formulat-o într-un mod categoric, căci altfel cum s-ar putea ca Convenția în aceeași foare unde întinde drepturile electorale acordînd eligibilitate facultatea d-a fi aleși în oricare colegiu, dacă în adevăr ar fi voit să dea aceeași întindere și alegătorilor, cum s-ar putea ca să fi uitat de a o indica în termeni formali? Că ține mult ca să constate în această ocazie că nu este deloc contrariu libertății domiciliului politic, cînd ea va fi dată printr-o lege, și în conformitate cu interesele locale, dar dacă chiar în țările unde există sufragiul universal să cere pentru depărtarea oricărui abuz

ca alegerea locului unde voește cineva să-și exerseze drepturile sale politice să se arate cu șase luni înainte, o precauție analogă este cu atât mai mult neapărată într-o țară cu a României unde numărul alegătorilor este restrins. Că ține asemenea ca să se constate ca n-a venit să apere înaintea Tribunalului decît un princip, adică acela d-a nu lăsa oricărui Ministru latitudinea d-a interpreta legea după părerea sa și, subt aparența de a întinde drepturile Românilor electorale (*sic!*), să împiedice poate expresia sinceră a opiniei țării. Și că pentru ceea ce privește personal pe d. Alecsandri, ar fi fericit de a-l vedea în Camera noastră, nu numai pentru eminentele servicii, ce talentele sale ar putea să ne aducă, dar mai cu seamă în considerația unei acțiuni dintr-o zi în alta mai întinsă a unirei la care ne-am atașat ca la principiul fundamental al naționalității noastre.

D. Pantazi Ghica, procuratorul d-lui Vasile Alecsandri, contra acestora a întimpinat că nu vine a face o pledoarie întinsă ca să combată elocuintul discurs al Luminăției Săle Prințului Dimitrie Ghica, ci se mulțumește numai a răspunde la aceste do(u)ă argumente ale luminăției sale, care sînt :

I. Dacă înscrierea d-lui Vasile Alecsandri în virtutea unei păreri a Ministeriului Interior poate fi valabilă?

Al II-lea. Dacă după Convenție d. V. Alecsandri, care nu are averea sa în districtul Ilfov, își poate exersa dreptul său de alegător?

Toate celelalte părți ale discursului luminăției sale au fost disvăluiri de sentimente patriotice, de teorii politice, care nu este, zice d. Pantazi, competent a intra în desbatere ca să le combată sau ca să le refuteze; prin urmare se mărginește a răspunde la punctul cel dinții. Că, nefiind lege care să reguleze (o asemenea chestie), judecătoria nu ar avea pe ce să se bazeze spre a susține o sentință pro sau contra, ci de aceea ia libertatea a recuza competența sa în regularea aceștii materii, fiind numai în dreptul Camerii a hotări în asemenea cazuri printr-o lege specială și lămurită în această privință.

La Art. al II-lea, că d. Alecsandri s-a înscris bazat pe acel principiu frumos de unire sancționat atît prin Convenție cît și prin naștea întreagă. D. Alecsandri a dorit să consolideze validitatea celui principiu printr-un fapt și a contesta urmarea sa este a izbi în acel principiu susținut cu elocvență și patriotism chiar acum în predoria (*sic!*) Mării Sale. Că luînd în considerație legea, adică Convenția, nu oprește pe d. Alecsandri de a exersa dreptul de alegător și pentru aceasta să se citească Convenția.

Art. 4 zice: „sînt alegători direcți din districte toți aceia care pot justifica de un venit cel puțin de o mie galbeni”. Dacă ar fi voit să oprească pe acel care are avere într-un district de a-și exersa dreptul său în altul, cade asupra simțului că Convenția ar fi adăogat la frasa „Toți aceia cari pot justifica de un venit cel puțin de una mie galbeni” și lămurirea „în acel district”. Tot asemenea și pentru aceea ar fi adăogat „în acel oraș”.

Că afară de acestea, fără a voi să facă nici o personalitate, a văzut că nu a fost un alegător, ci eligibili sau aleși în unele locuri, candidați care nu aveau averea lor într-acel district; precum a fost d. Alexandru Golescu în Bacău, precum s-a prezentat d-lor Eliad și Boleac spre a fi aleși la Dinbovița, și nici d. Golescu nici celorlalți doi nu le-au contestat nimeni acest drept. Dacă dar nu s-a contestat dreptul de a fi ales, ceea ce prezintă o importanță mult mai serioasă, căci alesul la Cameră exprimă votul nației, cum se poate contesta un alegător a căria importanță este mult mai minimă, cînd alegătorul nu înfățișează decît propriul său vot și că voind să interpretăm Convenția am ajunge la deducții care nu ar fi decît niște simple supoziții și din o parte și din alta. Că judecătorii nu poate proceda pe supoziții; o judecătorie este chemată să procedeză numai prin argumente legale cu capul de lege și cu legea. Că legea nu e pe cît timp un articol admite dreptul d-a fi ales oriunde și nu este nici un alt articol să oprească pe un alegător d-ași exersa dreptul său în oricare district. Și că concludă dar rugînd pe judecători ca luînd în considerație că nu are (*sic!*) lege pe care să constate sau să conteste dreptul d-lui Alecsandri, să recunoască însăși incompetența sa și să lase Cameră(i) regularea aceștii chestii, iar înscrierea d-lui Alecsandri să rămîie desăvîrșită.

Hotărîrea Tribunalului

În numele Mării sale Domnitorului Principatelor Unite.

Trib(unalul), în urma tuturor acestora, după desbaterea și chibzuirea făcută, considerînd că contestația adusă de d-lui reclamantul se mărginește ca d. Vasile Alecsandri, nefiind proprietar în acest district unde s-a înscris, nu poate figura între alegători;

Avînd în vedere că prin Art. 4 din anexul al II-lea al Convenției în coprindere: „este alegător direct în districte oricine va dovedi un venit foncier cel puțin de o mie galbeni” nu se determină pozitiv ca să fie cineva și proprietar în acel județ, ci numai să dovedească un venit de o mie galbeni;

Considerind că argumentarea ce face d-lui reclamantul în privința înțelesului citatului Art. 4 și 9, este o învederată interpretare a Convenției, iar argumentul ce invoacă partea pilită în sprijinul său este că pe cit timp acest Art. nu cere neapărat ca să fie și proprietar în districtul unde s-a înscris, nu vede cum i s-ar putea contesta înscrierea sa în listele electorale din acest județ fără o lege pozitivă;

Considerind că Trib(unalul) este chemat d-a se pronunța în chestii de contestații numai pentru cazurile prevăzute anume și determinate de Convenție, iar nu să o interprete(ze) și să complinească lacuncle ei, fiind aceasta numai în competența puteri(i) legislative a țării, Trib(unalul) pentru aceste argumente și astfel precum dispoazează citatul Art. 4, neputând eși din litera lui, căci altfel ar interpreta Convenția, hotărăște ca d. Alecsandri să rămie înscris în lista alegătorilor direcți ai acestui district unde se vede trecut de Ad(ministra)ția locală, rămiiind ca acest caz îndoios să se rezolve de Cameră ca singurul organ legal și competent în asemenea chestii conform Art. 17 de la anexul al II-lea al Convenției.

Acastă hotărîre fiind fără apel, conform alin(eatului) 1 de subl Art. 7 de la zisul anex, se va trece îndată în condica respectivă și se va trimite copie după densa și Onor(abi)lului) Ministeriu Interior.

1860, februarie 1, dela* 4/(18)60.

(Îscăliți) Prez(ident) : N. Năcescu, D. Florescu, D. Iconoimă
Grefier I. Nicolescu

Prez(edenția) Trib(unalului) Civil Ilfov, Secția I

Acastă copie fiind scoasă întocmai după originalul trecut în condică, se legalizează de Prezedenție.

1860, februarie 1

Prezident N. Năcescu

Grefier I. Nicolescu

Arh. St. Buc., Ministerul de Interne al Țării Românești, Div. Administrativă, dos. 127/1859, p. 252—254, 264—266.

* Dosar

RESTITUIRI

CAMPANIA ROMÂNEASCĂ DIN 1919 ÎN UNGARIA (Amintiri și documente inedite)

N. P. COMNEN *

Va fi avut, poate, la începutul primului Mare Război, *Antanta* informațiuni asupra tunurilor, mitralierelor și carabinelor de care dispuneau Puterile centrale. Este sigur însă, că i-a trebuit multe luni, până să-și dea seama de importanța și efectele demoralizante ale unei arme noi, de care, din primele zile ale ostilităților, Puterile centrale s'au servit cu dibăcie și netăgăduit succes: propaganda.

Cei ce au trăit acele zile în Elveția, Suedia, Norvegia, Statele Unite, cei ce-și amintesc anii de neutralitate ai Italiei și României, își aduc bine aminte de virtuositatea, de ingeniozitatea cu care „Wolf Bureau”, „Corr Bureau”, sau presa „Hearst”, pentru a nu numi decât pe cele mai faimoase, au întrebuințat această armă despre care mai târziu, Mareșalul Joffre spunea că a fost „mai primejdioasă chiar decât *Dicke Berta*”.

Această propagandă se exercita nu numai în țările neutre, dar chiar în Țările beligerante, prin agenți și oficine abil camuflate, cari, prin tot felul de mijloace, determinau curente de opinie favorabile Puterilor centrale, ce aveau efecte deprimante asupra trupelor, comandanților militari și cercurilor politice occidentale.

A trebuit să treacă multe luni, până ce Englezii și Francezii să se dumirească și să organizeze o replică pentru a combate efectele noii arme. Intrarea noastră în război, în August 1916, ne găsi și pe noi, tot atât de nepregătiți pe acest tărâm ca pe Franco-Englezi, la începutul campaniei.

În timpul războiului, Puterile centrale dezvoltaseră și perfecționaseră acest instrument de luptă în proporțiuni nebănuite. Nu era oraș mai important în țările neutre, în care acestea să nu-și aibă birourile lor „de presă și informațiune” și să nu dispună de coloanele a cel puțin două ori trei ziare. De multe ori, unele dintre aceste ziare, devenite proprietatea lor, nu mai aveau de neutral decât numele directorului sau primului redactor, triste epave ale jurnalismului, cari își puneau numele și articolele la mezat.

În primăvara anului 1917 mă aflam bolnav în Sanatoriul Mont Pellerin de lângă Lausanne. Știrile groasnice, ce soseau din țară, sporeau suferințele mele trupesti. Trădarea ru-sească și tăcerea voită, ce se făcea în jurul tragediei românești, erau, pentru toți cei ce simțeau românește, un adevărat chin.

Până în Ianuarie, vajnicul naționalist bănățean, Aurel Popovici, autorul celebrei lucrări *Die Vereinigten Staaten von Gross-Oesterreich*, încercase să țină piept în presa elvețiană propagandei anti-românești, dusă cu puteri unite de Unguri, Bulgari, Germani și Austriaci. El murea însă în acea lună, la Geneva, în plină luptă, nerămânând nimeni care să-l înlocuiască.

Exasperat de știrile infame, ce se revărsau din partea adversarilor în presa internațională împotriva armatei, a poporului, a Guvernului nostru, fără a mai ține seama de pă-

* Nicolae Petrescu-Comnen (1881—1958), om politic și diplomat român și-a început cariera ca magistrat, după ce luase doctoratul în drept la Paris (1905). Intrat în diplomatie a fost delegat la Societatea Națiunilor (1928—1929) și ministru plenipotențiar în diverse țări, între care Germania (1933—1938). Revenit în țară a fost numit subsecretar de stat la Ministerul de Externe (1938), apoi, la scurt timp ministru de externe (30 martie — 28 decembrie 1938). După înlocuirea sa cu Grigore Gafencu, a părăsit țara și a trăit în Italia și Elveția. Autor al mai multor lucrări memorialistice și de istorie a diplomației: *Anarchie, Dictature ou Organisation Internationale* (Geneva, 1946); *Preludi del grande dramma: ricordi e documenti di un diplomatico* (Roma, 1947); *I responsabili* (Verona, 1949); *Luci e ombre sull' Europa 1914—1950* (Milano, 1957).

ierca bravilor medici Centurier și Gelad ce mă îngrijau, părăsii într-o zi Sanatoriul și mă duși la Geneva. Aci, cunoșteam pe venerabilul nostru Consul onorariu Georges Fazy, căruia îi împărtășii revolta mea împotriva articolelor și informațiilor defăimătoare cu care propaganda inamică inunda presa elvețiană și cari găseau apoi ecou chiar și în presa „Antantei”. Îl întrebai apoi ce s’ar putea face pentru a nu lăsa această campanie fără răspuns și dacă el ar fi dispus să mă ajute să am acces la câteva ziare elvețiene.

Fazy mă felicită „pentru gândul meu bun” și mă îndemnă să scriu fără întârziere două trei articole, pentru a rupe această „conspirație a tăcerii”, fructul cuvântului de ordine dat presei în Franța și Anglia de polițienii cari ne forțaseră mâna să intrăm în vâltoare înainte de vreme și cari, pentru a evita controverse supărătoare, preferau să se vorbească cât mai puțin despre „sacrificarea României”.

— „Îndată ce le veți avea gata, trimiteți-mi-le și eu voi găsi unde să le publicăm”. Îmi făcu apoi clogiul marelui patriot Aurel Popovici care, prin condeiul său afer și cunoștințele sale asupra politicei Monarhiei Habsburgice, devenise un adversar temut față de propaganda Puterilor centrale. Îmi mărturisi apoi că, după moartea lui Popovici, își propusese să scrie el însuși câteva articole în favoarea noastră; că însă, fiind și profesor la Universitatea din Geneva, funcțione pe care o cumula cu aceia de Consul al României, fusese sfătuit de autoritățile elvețiene să renunțe la acest proiect care, după concepția Bernei, putea fi considerat contrar neutralității. Peste câteva zile, cu toată febra ce-mi scutura trupul, așternui trei articole pe cari le trimisi lui Fazy. Ele apăreau succesiv în ziarul *Le Genevois*.

Prin un articol *On oublie la Roumanie*, în care denunțam și trădarea rusească și aceea ce Consulul Fazy numea „conspirația tăcerii”, difuzat nu numai în Elveția dar și în Franța, eu multă dăruie, de Directorul ziarului *Tonny Roche*, am un răspuns neașteptat.

Ministrul nostru la Berna, Păceanu, ministrul nostru la Paris, Lahovary, și nemurări compatrioți cunoscuți și necunoscuți, îmi adresară scrisori de felicitare, încercându-mă să continui. Fostul comandant al trupelor noastre, Generalul Iliescu, aflat la Paris în misiune specială îmi scrisese o lungă scrisoare în care îmi dădea noi amănunte asupra condițiilor în cari fu eșecul „șiliți” să intrăm în război, deși se știa și la Paris și la Londra și la Petr-gad deficiențele noastre în materie de armament.

Aste informațiuni, ca și cele ce obținui mai târziu de la Legațiunile noastre la Berna și Paris, îmi permisă să scriu alte articole, pe cari, încet, izbutii să le public în *Le Journal de Genève*, *La Gazette de Lausanne*, *Neue Zürcher Zeitung*, *Nazionale Zeitung*, *Der Bund*, etc. La început, aceste articole nu prea erau pe placul Guvernelor de la Paris și Londra căci ele dovedeau lipsa lor de prevedere și erorile funeste comise față de România, abandonată bunului plac al trădătorilor ruși, Stürmer și Protopopof. Presa franceză, mai ales cea independentă și de opoziție, nu putea să rămână surdă la ecourile acestor articole ce le proveneau prin agențiile de presa sau prin corespondenții particulari ai ziarelor. Cu timpul, modesta mea cameră de Sanatoriu deveni un adevărat centru de presă.

De la o vreme, Ministrul nostru la Berna, Păceanu, nu încetă de a mă îndemna, îndată ce sănătatea îmi va permite, să mă stabilesc la Berna, unde, după părerea lui, puteam stabili legături utile și desfășura o activitate pe care binevoia a o califica de „prețioasă” în favoarea cauzei noastre.

Peste câteva luni, simțindu-mă mai bine, cu învoirea medicilor, plecai la Berna. Aci, bunul român și excelentul diplomat ce era Mihail Păceanu, mă primi cu brațele deschise. După un lung schimb de idei, el îmi propuse să mă instalez la Berna unde mă asigura că îmi voi face în curând prețioase relațiuni. Îmi făgădui tot concursul său moral, insistă asupra cuvântului *moral*, mărturisindu-mi că de mai multe luni Statul nu putea plăti apunamentele și indemnizările Corpului Diplomatic, și că atât el, cât și restul personalului Legațiunii, trăiau dintr’un împrumut contractat la Banca Cantonală pe baza creditului său personal.

Răspunsei că sunt gata să rămân la Berna pentru a încerca să fiu cât mai de folos Țării, adăugând că, din fericire, aveam câteva disponibilități cari îmi permiteau să trăiesc împreună cu familia mea, și să lucrez fără a recurge la concursul material al nimănui. Astfel mă instalai la Bellevue Palace Hôtel, unde creai primul centru românesc de presă din Apus.

De la acea dată și până la deschiderea Conferinței de Pace de la Paris publicai un număr important de cărți, memorii, hărți istorice și etnografice, articole de ziare și reviste, ținând nenumărate conferințe publice și private¹.

Lucrările mele, pe care le ofeream gratuit Legațiunilor noastre, expediate prin curier diplomatic de bunul Păcleanu, erau răspândite din belșug în lumea politică și diplomatică, prin redacțiuni și Cancelarii, la Paris, Londra, Roma, Washington și în capitalile scandinave.

În curând constatai că această activitate dădea roade și cuvântul meu câștiga tot mai multă greutate. Lucrările mele erau citate în presa internațională, ba chiar în Parlamente și multe instituții de cultură, ca „Institutul Franței”, se ocupau de ele comentându-le în mod favorabil.

Aceste împrejurări îmi deschideau larg ușile Ambasadelor, Legațiunilor și birourilor oficiale de presă ale Marilor Puteri. Modestul meu „birou” ajunsese să se bucure de o astfel de notorietate, încât „colegii” mei francezi, Ilaguenin, François Poncet și Massigli, americani, Allan Dulles, Frederic Dolbeare și Hugh Wilson, englezii Walter și Morris, Italienii Borghese, Caprin, Sacchi... îmi făceau cinstea să-mi ceară părerea ori de câte ori se interesau de vreo chestiune în legătură cu trecutul, etnografia sau revendicările României sau altor țări din Europa dunăreană și balcanică.

După armistițiul — Noemvrie 1918 — în ajunul Conferinței Păcii, Marile Puteri și în special Americanii, dorind a-și completa informațiile relative la problemele ce aveau să rezolve, creară tot felul de misiuni — forate din geografi, economiști, istoriografi și militari — pe cari le răspândiră pe teritoriile țărilor învinse. În drumul lor spre țările dunărene, prima etapă a acestor misiuni era de obicei Berna. Ei bine, Legațiunile aliate, îmi făceau în mod constant onoarea de a mă pune în contact cu aceste comisiuni de anchetă, dându-mi astfel fericita ocaziune de a le vorbi despre problemele ce ne intereseau și a le dăruî în același timp lucrările mele asupra Transilvaniei, Bucovinei, Basarabiei, Dobrogei, Banatului, etc.

Am în fața mea, în momentul când scriu aceste rânduri, noianul de scrisori prin cari șefii acestor misiuni îmi mulțumesc pentru documentele și explicațiile date și cari, spuneau ei, „le-au fost deosebit de folositoare”.

Datorită mai ales prietenilor americani Dulles — azi ministru în Guvernul Eisenhower — și Hugh Wilson — fost ambasador în 1950 — ajungând la Viena, la Budapesta sau la Sofia, experții americani erau deja în posesiunea datelor și informațiilor culese de la mine la Berna și mai puțin dispusi să ia drept literă de evanghelie afirmațiile adversarilor noștri². Între timp, sosind la Paris, ca refugiat politic, strălucitul nostru om de Stat Tache Ionescu, cu concursul câtorva patrioți, în frunte cu inimosul oltean Pavlică Brățășanu, se putu crea un „Comitet Național Român” și un ziar redactat în limba franceză „La Roumanie”. Activitatea acestui Comitet și a acestui ziar fu neprețuită. Ori cari vor fi fost divergențele de metodă, invite ulterior între grupul format în jurul lui Tache Ionescu și delegația oficială română la Conferința de Pace nu se poate tăgădui „Comitetului” și ziarului „La Roumanie” meritul de a fi câștigat prețioase concursuri și simpatii cauzei noastre! Trebuie să recunoșc că imediat ce s-a constituit acest Comitet, el nu lipsi de a face apel și la „centul” meu de presă de la Berna, menținând cu mine în contact constant și rodnic.

Dacă, acum, cam la a unsprezecea oră, începam și noi să lucrăm mai cu spor, cu concursul a tot ce era om de cultură refugiat în Apus³, nici adversarii noștri nu rămăneau inactivi. Broșurile, pamfletele, memorandum-urile, articolele de ziare, semnate de cărturari sau oameni politici cu vază unguri, bulgari și ruși, inunda redacțiile ziarelor, Cancelariile, birourile miniștrilor, parlamentarilor, ba chiar și Consistoriile protestante, Episcopiile catolice și Comunitățile evrești.

¹ Pentru documentarea celor ce ar dori să cerceteze mai de aproape aceste lucrări, citez câteva dintre cele ce se găsesc în toate marile Biblioteci din Paris, Roma, Berna, Geneva și Londra: *Notes sur la guerre roumaine*, Paris, Lausanne, Payot, 1917; *La Dobrogea*, Paris, Lausanne, Payot, 1914. *Les revendications de la nationalité roumaine*, Lausanne; Librairie des Nationalités, 1919; *Roumania through the Ages. La terre roumaine à travers les âges. Atlas historique, ethnographique et politique*, Paris, Payot, 1919, etc.

² În memoriile lor D. Allan Dulles și Hugh Wilson pomenesc despre aceste adevărate conferințe documentare, mai ales cu prilejul trecerii prin Berna a misiunilor Prof. Archibald C. Coolidge și Lawrence Martin, ale căror păreri au atârnat deosebit de greu în balanța Conferinței Păcii. Cfr. Hugh Wilson, *Diplomat between wars*, Longmans, New York, 1941, pag. 29.

³ Citez printre aceștia numele patrioților: Tache Ionescu, C. Disescu, Vasile Lucaci; Octavian Goga, Pavel Brățășanu, N. Titulescu, Prof. Drăghicescu, G. Mironescu, Prof. Toma Ionescu, V. V. Tilca, Ionel Moezoni, C. Xenii, Aurel Iiescu, Emil Fagure, Prof. Hurmuzescu, J. Th. Florescu, J. Pahgal, A. Blank, Prof. D. Ghermani, J. Candel, Ūrsu, Macri, Em. Dan, L. Purcăreanu, etc.

Această activitate febrilă, dusă de Unguri mai ales, fie prin mijlocirea agenților lor din țările neutre, fie de „amicii” lor mai mult sau mai puțin desinteresați din țările aliate, nu rămânea fără efect.

Sosind la Paris, în Februarie 1919, delegația noastră la Conferința Păcii, formată din Primul Ministru Ion Brătianu, Ministrul Ardealului Dr. Alexandru Vaida și Ministrul Plenipotențiar Nicolae Mișu, fu uimită de efectele propagandei inamice, chiar printre rândurile personagiilor aliate de prim plan, cari aveau un cuvânt de spus la Conferință. Li se spuse că centrul acestei propagande se afla în Elveția, unde lucrau cu mari mijloace materiale, ne-numărați cărturari și oameni politici cu mare vază, refugiați la Zürich, Lausanne, Berna și Geneva. Li se mai spuse că cu țineau acestora piept, pe cât imi era cu putință, cu propriile mele mijloace. Ministrul Mișu, care cu vre-un an de zile mai înainte, trecuse prin Berna, cunoștea activitatea mea, cunoscând mai ales cartea mea asupra Dobrogei, pe care binevoia a o aprecia în mod deosebit. El sfătui pe Brătianu și pe Vaida să mă cheme fără întârziere și să mă însărcineze cu organizarea unei contra-propagande energice, punându-mi la dispoziție și câțiva colaboratori destoinici, și fondurile necesare.

În acest scop fui chemat telefonic la Paris, unde plecai imediat.

Am socotit că nu era de prisos să iau cu mine și patru lăzi de 197 kgr., și un cufăr de 64 kgr., conținând tot ce adunasem ca material pentru a dovedi intensitatea propagandei adversarilor și unele documente puțin cunoscute, ce puteau servi întru susținerea revendicărilor noastre. A doua zi chiar, după sosirea mea, adică la 26 Februarie, fui primit, mai întâi de Mișu, care imi comunică obiectul chemării mele. Două ore mai târziu, eram primit de Brătianu și de Vaida, la reședința Primului Ministru din Avenue des Champs Elysées, No. 77.

Vaida în special era perfect informat despre activitatea mea, de la tinerii patrioți ardeleni V. V. Tilea și Ion Mocsoni cari, trimiși de „Consiliul dirigent al Transilvaniei” la Paris, se opriseră câteva săptămâni la Berna și își dăduseră seama de proporțiile propagandei inamice, și de rezultatele obținute, dar și de greutatea de care mă isbisem.

După un lung schimb de vederi, Brătianu, de acord cu Vaida, mă însărcină să creez un Birou oficial de presă român, la Berna, dându-mi mină liberă, nu numai de a combate propaganda adversară, dar de a întreprinde și orice acțiune ași fi socotit prielnică intereselor noastre, „de acord cu Ministrul Păcleanu”, adăugă Vaida⁴.

Cum în zilele acelea Conferința Păcii trecea prin serioasă criză provocată de chestiunea Banatului, și unii dintre membrii delegațiunii ardeleni, formați la școlile din Budapesta și Viena, nu erau prea familiarizați nici cu limbile occidentale, nici cu usanțele diplomatice, Vaida mă rugă să rămân câteva zile la Paris pentru a lua parte la unele dejunuri și reuniuni ce organizase pentru a stabili un contact mai cordial cu unii delegați și ziariști streini, și a-l însoți la întrevederile ce ceruse Secretarului de Stat american Lansing — unchiul amicului meu Allan Dulles —, Președintelui italian Orlando, ziaristului englez Wikham Steed, ce cumula postul de Director la „Times” cu acela de sfătuitor tainic al delegației engleze, și expertului francez Prof. de Martonne.

După aceste întrevederi, cu prilejul cărora și Dnul Vaida și cu făcurăm tot ce era cu putință ca să convingem pe interlocutorii noștri despre necesitatea menținerii și salvării integrității Banatului, cu respectarea tratatelor noastre de alianță, am înțeles că, cel puțin parțial, partida era pierdută; că Președintele american Wilson socotea că și tratatele încheiate de noi, că și cele încheiate de Italiani cu Franța, Anglia și Rusia erau pentru el *res inter alios acta*, care nu-l obligau; ba ceva mai mult, că Președintele Wilson luase angajamente formale față de Sârbi, așa încât atât Banatul cât și Fiume erau în serios pericol⁵.

⁴ Mă cred dator să aduc aci omagiul meu memoriei Ministrului Păcleanu, care în timpul vieții sale, datorită poate unui caracter cam dificil, nu a fost prețuit la justa lui valoare. Domnul Vaida avea însă, cu drept cuvânt, o deosebită considerațiune pentru el. Între altele imi povesti că la începutul războiului, în timpul neutralității noastre, având la Berlin o conversație cu secretarul de Stat german, von Kinderlen Waechter, acesta, care cunoscuse pe Păcleanu, fi făcu un cald elogiu, adăugând că regreta că Germania nu număra printre diplomații săi câțiva oameni de valoarea Ministrului nostru la Berna.

⁵ Cfr. articolul meu *Ricordo di V. E. Orlando* în „*Rivista di studi politici internazionali*”, Firenze, No. 1, 1953.

Referind, împreună cu Dnul Vaida, rezultatele întrevederilor noastre Dlui Brătianu, acesta ne declară că este indignat de atitudinea „Marilor” aliați; că el va lupta până la capăt și dacă nu va reuși să hotărască pe Lloyd George, pe Clemenceau și pe Orlando să facă onoare semnăturii lor, va părăsi conferința, își va da demisia și va lăsa ca alți delegați „cu coloana vertebrală mai flexibilă” să semneze tratatul... dacă se vor găsi.

Îmi dădu apoi alte instrucțiuni, mă rugă să continui a lucra de acord cu Ministrul Păcleanu „pe care nu-l iubea, dar îl socotea un bun patriot”, și mă îndemnă să mă pun de acord cu Dnul Vaida și cu delegatul bănățean Căius Brediceanu, asupra chestiunilor de amănunt cu privire la reorganizarea centrului meu de presă și la personalul ce socoteam necesar.

După două zile de conferințe, ne înțeleseserăm ca Dnul Vaida să delege la noul „Bureau de presse roumain” ce urma să crez imediat la Berna, pe Prof. Gh. Pop⁶, pe cunoscutul ziarist Josif Schiopul⁷, pe Căpitanul Radu, pe scriitorul Emil Isac, toți ardeleni, pe avocatul bănățean Crismariu și pe bucovineanul Constantin Flondor⁸. Plecând de la Paris, luai cu mine tot materialul informativ ce putui culege de la delegații noștri, și în special ultimele date statistice de cari dispuneau și declarațiile de Unire cu Vechiul Regat, de la Cernăuți, Chișinău și Alba Julia. Activitatea noastră începu la Berna fără întârziere. Zilnic, plecau spre redacțiile celor mai importante Agenții de Presă, ziare și reviste, nu numai un copios buletin de informațiuni — cuprinzând toate știrile ce, cu mari greutate, obținem din țară — dar și articolele redactate și semnate de colaboratorii mei și de mine, care, dacă nu erau întotdeauna reproduse în întregime, serveau în mod util ca documentație editoriaștilor marilor Reviste și cotidiene din Apus.

La 13 Aprilie 1919, Ministrul Vaida îmi scria de la Paris: „...vă admir activitatea și vă felicit de rezultatele obținute în timp așa de scurt. Sunt rezultate mari și de importanță extraordinară în momentele de față. Te rog să exprimi Dlor Pop și Schiopul mulțămitele mele și să-i asiguri că voi face tot ce pot pentru a prezenta în adevărata lor lumină, munca lor devotată și pricepută, atât Dlui Brătianu cât și Consiliului Dirigent din Sibiu...”

În primele zile ale lunii Iulie se anunță la Biroul nostru din Schwartzhorstrasse 20 un ziarist polonez cu numele de Willensky, care-mi spuse că cu toată apriga propagandă dusă împotriva noastră de Unguri, erau totuși mulți patrioți maghiari cari înțelegeau că „morții nu învie”, că o pagină nouă s'a înscris în Istorie, care punea sfârșit Monarhiei Bicefale; și că, atât pentru Ungaria cât și pentru România, ba chiar și pentru Polonia, o apropiere între Români și Unguri era o necesitate vitală. „Ori, zicea el, un diplomat maghiar, Dl. Alexandru de Moldovany, știind creditul de care vă bucurați pe lângă Delegația Română de la Paris, dorea să ia contact cu Dvoastră pentru a avea un prim schimb de vederi, urmând apoi ca, eventual, să întâlniți trei personaje ungare de prim plan, pentru a vedea ce s-ar putea face, pentru a inaugura o nouă politică între țările Dvoastră”.

Declarai Dlui Willensky că propunerea Dsale este demnă de tot interesul, dar că, aflându-ne încă în război cu Ungaria, aveam nevoie de două-trei zile pentru a examina toate incidențele posibile, ale unor contacte atât de delicate cu supușii unui Stat inamic, și în acest scop să mă sfătuesc mai ales cu Ministrul Țării, Dl. Păcleanu și cu colaboratorii mei. Interlocutorul meu conveni, și ne înțeleseserăm să revină să mă vadă peste trei zile.

Îndată după plecarea lui convocai pe cei mai apropiați colaboratori ai mei, pe Prof. Gh. Pop și Josif Schiopul, pe care îi pusei în curent cu obiectul vizitei lui Willensky. Discutarăm toată dimineața. Convenirăm că, mai înainte de a lua vreo hotărâre, să ne informăm cine era acest Willensky și ce încredere se putea acorda spuselor sale. Schiopul, care avea o deosebită aplicare de a face pe „detectivul amator”, se însărcină să afle de ce reputație se bucura „detectivul amator”, se însărcină să afle de ce reputație se bucura ziaristul polonez și cum era considerat în lumea ziariștilor elvețieni și streini din Berna. Informațiile fură favorabile. Ceva mai mult, Schiopul află că într-adevăr Willensky era în bune relațiuni cu „importanți” refugiați Unguri, de la cari primea informații asupra evenimentelor din Ungaria și le strecura apoi în presa elvețiană.

⁶ Mai târziu membru al Partidului național-țărănist, deputat și subsecretar de Stat.

⁷ Care îmi rămase până la sfârșitul vieții neprețuit prieten și care, după 1923, mă însoți la Berna și în 1930 la Berlin în calitate de Consilier de Presă.

⁸ Mai târziu Consilier de Legațiune și apoi Mareșal al Curții Regale.

A doua zi discutam din nou sugestunile lui Willensky și hotărâram să punem în curent eu cele de mai sus și pe Ministrul Păleanu. Acesta conveni că nu era rău să vedem cine sunt „personagiile maghiare” și ce vor, având eu ei o convorbire strict particulară, lipsită de orice caracter oficial. Potrivit înțelegerii avute, Willensky se prezintă în ziua convenită. Îi comunicai să sunt dispus să iau contact cu patrioții unguri despre cari îmi vorbise, dar că doream, în prealabil, să știu cine erau aceștia. Îmi răspunse imediat că aceste personaje erau: fostul Prim Ministru al Ungariei, Contele Julius Andrassy, fostul Ministru Principele Ludovic de Windischgraetz, care era și înrudit cu Casa de Habsburg și fostul Ministru Waszony Wilmos.

Aceste nume erau de natură a da demersului lui Willensky o însemnătate neașteptată. Răspunsei că accept propunerea de a mă întâlni cu aceste persoane, dar puneam drept condiție să fiu însoțit de un colaborator al meu ardelean, care, născut și crescut în Transilvania, era mai în măsură decât mine să cunoască în amănunt chestiunile ardelenice și să-și spună părerea asupra oricărei probleme ce s'ar pune în cursul conversației. Willensky consideră punctul meu de vedere îndreptățit și își rezervă dreptul de a-mi comunica atât părerea celor trei personalități maghiare, cât și eventual ziua și locul unde urma să ne întâlnim.

A doua zi se prezintă la Belle-Vue Palace, unde locuiam, Consilierul de Moldovany, însoțit de un alt personagiu ungur, ce afirma că era din Transilvania și se numea Dr. Beleg. Amândoi îmi confirmară spusese lui Willensky, accentuând că cele trei personalități pe care urma să le întâlnesc, aveau să-mi facă chiar propuneri concrete de imediată colaborare „pentru salvarea Ungariei, și o sinceră apropiere între Ungaria și România”. Căzurăm de acord ca întâlnirea să aibă loc la Hotelul Schweizerhof dela Lucerna, în ziua de 10 Iulie 1919. Convenirăm deasemenia că Dl. Moldovany avea să însoțească pe foștii Miniștri unguri, în vreme ce eu urma să fiu însoțit de Prof. Pop.

Pentru a înțelege rostul demersurilor patrioților unguri și atitudinea noastră se cuvine să reamintim împrejurările internaționale din acele momente.

După prăbușirea Monarhiei Habsburgice, clasa conducătoare maghiară încerca să salveze ceea ce spera să mai poată salva din aglomeratul de națiuni asupra cărora exercitase egemonia, proclamând independența Ungariei sub conducerea unui Guvern pretins „democratic” prezidat de Contele Mihai Karoly. Două zile după capitularea Germaniei, Ungaria încheia la Belgrad, la 13 Novembrie 1918, cu Generalii Henrys și Mishitch, în numele Generalului Franchet d'Esperey, Comandantul Armatelor Aliate din Orient, un armistițiu. Acesta prevedea, între altele, retragerea trupelor ungurești din teritoriile aflate la Nordul unei linii ce pleca din valea superioară a Someșului, trecea prin Bistrița și Târgul Mureșului, mergea pe valea Mureșului până la confluența acestuia cu Tisa și apoi prin Sabadka, Baia și Pecs urma cursul Dravei până la coincidența lui cu vechia frontieră a Croației-Slavoniei. Teritoriile aflate la Sudul acestei linii, urmau să fie ocupate de trupele aliate. De fapt, împreună cu mici deșășamente aliate, aceste teritorii fură ocupate de trupele române și sârbești.

Puțin timp după ce Conferința Păcii se întruni la Paris, România fu invitată a-și formula revendicările. Ele fură prezentate în mod oficial la Februarie 1919, de șeful Delegației Române, Președintele Consiliului de Miniștri Ion I. C. Brătianu, în fața unui Consiliu restrâns ce cuprindea pe Miniștrii de Externe ai Angliei, Franței, Italiei, Statelor Unite și doi Ambasadori Japonezi.

Cererile noastre se sprijineau pe principiul etnic — formulat în faimoasa declarațiune de 14 puncte a Președintelui Wilson, sub numele de „Dreptul de Autodeterminare al Popoarelor” — și pe tratatul încheiat de România cu Anglia, Franța, Italia și Rusia, pe baza căruia România intervenise în Răsboi, în August 1916. Argumentele României erau cu atât mai solide, cu cât ele se sprijineau nu numai pe o documentație științifică de prim ordin (studii etnografice ale savanților Kiepert, Reclus, von Czoernig, Novicow, Auerbach, James Caterly, De Agostini, etc.) și pe statisticile oficiale ale Austro-Ungariei și Rusiei dinainte de război, dar și pe voința popoarelor din teritoriile revendicate de noi, exprimată în mod solemn la 1 Decembrie 1918 de Adunarea Națională de la Alba Iulia, la 28 Noembrie de Congresul General al Bucovinei și la 10 Decembrie 1918 de Sfatul Țării Basarabiei.

Teza noastră, susținută cu dăruire și competență de marele patriot ce era Brătianu, se izbi de neînțelegerea unora, de rețeaua de intrigi ce se țesea în jurul României, de vrămașii interni și externi ai acesteia, și de antipatia pe care atitudinea demnă, mândră, ireductibilă a Primului Ministru român o trezea în sufletele unora dintre delegații Marilor Puteri. Lipsa de pregătire a celor trei mari conducători ai Conferinței, Wilson, Lloyd George și Clemenceau, asupra problemelor istorice, etnice, teritoriale, ce-și propuneau să deslege, era atât

de isbitoare, încă și cei mai de aproape colaboratori ai lor n'au lipsit de a o semnala în memoriile și comentariile lor succesive, presărate de nenumărate anecdote ce ar putea fi comice, dacă nu ar fi fost vorba de searta atâtor popoare⁹. . . Prof. Paul Mantoux, interpretul oficial al Conferinței Păcii, care mai târziu lucră cu mult tact și succes în calitate de șef de secțiune la Societatea Națiunilor, povestea la Geneva prietenilor săi intimi că într-o zi fu chemat în Sala Orologiului de la Quai d'Orsay (Ministerul Afacerilor Străine din Paris) unde cei trei „Mari” țineau întrunirile lor secrete. Acolo găsi, de-abușelea, pe Lloyd George și pe Clemenceau, căutând ceva pe o hartă mare a Statului Major întinsă pe parchet, sub privirea ironică a lui Wilson.

„Mantoux, întrebă în grabă Clemenceau, Dă care ești profesor, spune-ne unde naiba se află Dantzigul, că nu ajungem să-l găsim. . .”. Îl căutau cam pe malurile Insulei Creta!

Tot Mantoux îmi povestii și mie, că multă vreme unii dintre delegați la Conferință vorbind de Bela Kuhn, credeau că e vorba de o dansatoare celebră ca „la Bella Ottero” sau „la Bella Carmencita”.

Datorită acestei lipse de pregătire și unei organizațiuni defectuoase, nu numai afecării delegați în parte, dar și a întregii Conferințe în genere, o ciocnire de interese și concepțiuni de o parte și susceptibilități personale de alta, nu întârzie să se producă. Deosebirile de concepțiuni între metafisicianul Wilson și realistiile Clemenceau și Lloyd George, între metodicul Clemenceau și empiricul Premier britanic, între reprezentanții anumitor interese financiare și delegații Micilor Puteri, între Polonezi și Cehoslovaci, între Sârbi și Români, erau sporite apoi de sforțările Germanilor, Ungurilor, Bulgarilor și Turcilor de a salva cât mai mult din vechiul lor patrimoniu teritorial, economic și de prestigiu.

România avu de luptat în primul rând împotriva ignoranței lui Wilson și Lloyd George și a intoleranței și agresivității lui Clemenceau. Vastele cunoștințe ale lui Brătianu, spiritul său logic și precis și mai ales dărzenia cu care apăra interesele țării noastre, vorbind ca reprezentant al unui Stat suveran iar nu ca un vasal, îi atrăsese antipatia celor „Trei Mari”. Această antipatie era exacerbată de câte ori cei „Mari” comparau ținuta fermă a primului delegat român, cu atitudinile mlădioase ale celorlalți reprezentanți ai țărilor „cu interese limitate”. Venizelos îmi spunea într-o zi, că greșcila lui Brătianu la Conferință a fost de a se fi socotit reprezentantul unei țări independente. „El ar fi putut obține poate mai mult, dacă ar fi plecat de la premisa că țările mici nu pot fi independente. Eu am plecat de la această premisă și am obținut aproape tot ce revendicam”. Dar puțină simpatie pe care o inspira Brătianu era agravată și de alte clemente. Două erau însă cele mai primejdioase: campania Evreilor împotriva presupusei intoleranțe religioase a poporului nostru și influența oamenilor de afaceri internaționale, cari încercau, în schimbul recunoașterii drepturilor noastre, să ne smulgă mănoase concesiuni economice și financiare și în special un adevărat monopol asupra petrolului nostru. Avea dreptate, deci, Tache Ionescu, care, d-și nu aprecia intransigența lui Brătianu, era nevoit să admită că atmosfera Conferinței, în cecece ne privea, a fost otrăvită de multe ori de „emanațiuni de petrol”.

Pentru a avea o icoană cât mai credincioasă a climatului în care s'au desbătut problemele românești, mai trebuie să reamintim acțiunea energică, concentrică, fără preget, dusă din birou în birou, din salon în salon, din delegat în delegat, din expert în expert, de Unguri, Bulgari, Ucrainenii și de agenții lor, care, mai ales, în vreme ce Brătianu nu dădea nimic, făgăduiau tot, ba mai mult încă, acordau chiar opțiuni pentru cazul când cutări mine sau fabrici din Ardeal ar fi rămas Ungurilor, sau, bunăoară dacă cutări teritorii din Bucovina sau Basarabia ar fi rămas Ucrainenilor.

După expunerea magistrală prezentată de Brătianu la 1 Februarie în fața „Consiliului celor Zece”, acesta hotărî crearea unei Comisiuni de Experți chemată să examineze revendicările României. Această Comisie formată din Francezi, Englezi, Italiani și Americani, trebuie să recunoaștem, se arată mai cunosătoare a realităților de fapt, mai înțelegătoare, mai dispusă să judece în mod obiectiv revendicările noastre, ținând mai puțin seama de apetitul șacalilor cari roiau în jurul Conferinței. Scrisorile ce posed și tot ce am aflat ulterior mă îndreptătesc a crede că acțiunea noastră de la Berna pe lângă Colonelul House, Prof. Herron, Whitehouse, Coolidge, Martin, etc., nu au fost streine atitudinii înțelegătoare a Comisiunii experților.

⁹ Cfr. COL. HOUSE: *Ce qui se passa réellement à Paris en 1918—1919*. Lausanne, Payot, 1923; D. H. MILLER: *My Diary . . .*, Appeal Printing Company, New York, 1924—1926. HAROLD WILSON: *Peacemaking*, London, Constable, 1934. MIRCEA DJUVARA: *Principiile și Spiritul Tratatelor de Pace*, în „Politica Externă a României”, București, Cultura Națională, 1925.

În timp ce delegații noștri luptau pe zece fronturi întru apărarea intereselor noastre dincolo de linia provizorie de demarcație stabilită de armistițiul dela Belgrad, frații noștri Ardeleni erau căsați și jefuiți de bande ungurești în plină anarhie. Chiar în ziua sosirii mele la Paris, Dl. Vaida îmi arată un vraf de telegrame sosite dela Iuliu Maniu, Președintele „Consiliului Dirigent” al Ardealului, în care se denunța teroarea deslănțuită în ținuturile aflate încă sub oblăduire ungurească; recrutarea silită a elementelor românești, jafuri, schingiuri, asasinări chiar. Liste întregi precizau numele satelor devastate și ale victimelor bandelor deslănțuite. Concomitent, și urmând probabil un cuvânt de ordine, bande bolșevice rusești încercau să pătrundă în Basarabia. Ne găseam, prin urmare, prinși între două focuri, sub ochii îngăduitori ai trupelor „aliate” dela Odesa, dela Arad și Seghedin.

A trebuit totată energia lui Brătianu și a întregii Delegații românești — fiecare delegat încercând să convingă cercurile cu care era în relațiuni mai strânse —, pentru ca „principalele Puteri aliate și asociate” să înceapă a pricepe primejdia ce amenința Europa în caz de prăbușire a ultimului zăgaz ce-l constituia România, în fața pericolului bolșevic. Brătianu a fost silit chiar să amenințe că demisionează și părăsește Conferința, dacă nu se pune capăt fărădelegilor săvârșite în teritoriile aflate încă sub controlul Budapestei. Abia la 20 Martie, adică după o lună de la protestul lui Brătianu, Colonelul Vix, în numele Aliatilor, invită pe Conte Karoly, Președintele Consiliului de Miniștri de la Budapesta, să-și retragă trupele pe o nouă linie de demarcație, stabilită în mod mai judicios de experți, mai spre Apus, punând astfel o mai largă parte a populației românești din Transilvania de Vest și Părțile Ungurești, la adăpost de urgia bandelor comuniste. Trufia magnatului Karoly suferise însă prea mult înfringeri: Sârbii ocupau Banatul și Voivodina, Cehoslovacii ocupau Slovenia, Românii ocupau jumătate din Transilvania, și acum, Reprezentantul Aliatilor în chiar Capitala „Ungariei milenare” îi intina ordinul de a abandona încă o largă fâșie din teritoriile ce aparțineau „Coroanei Sfântului Ștefan”... și cui? celor mai ireductibili și temuți adversari ai Maghiarilor: Românilor! Încercarea, se înțelege, era prea grea pentru a fi înfruntată cu bărbăție de un om atât de puțin pregătit ca Mihail Karoly, pe care, câteva săptămâni, mai târziu, propriul său socru, Conte Julius Andrássy, mi-l definea „un degenerat”. În mânia lui, și fără a se gândi la soarta ce pregătea propriului său popor, Karoly părăsi puterea, — se poate spune că dezertă predând frâncle Guvernului în mâinile Comitetului zis „Revoluționar”, în realitate comunist, condus de Bela Kuhn. Deabia instalați la putere, bolșevicii unguri nu întârziău să aplice peste tot metodele obișnuite, împrumutate de înaintașii lor Ruși. Sub conducerea lui Bela Kuhn, și a călăului Szamuely, Ungaria cunoscu teroarea, jafurile, arestările, asasinările, apanajul obișnuit al bolșevismului de pretutindeni¹⁰.

Ori, spre surprinderea întregii opinii publice internaționale, Consiliul Suprem, în loc să ia imediat măsurile profilactice ce se impuneau împotriva flagelului comunist ce amenința Europa, acum, în chiar inima ei — ascultând sfaturile unora dintre reprezentanții săi oficiali de la Viena și Budapesta¹¹ gâsi de cuvânt să trimeată la Budapesta pe Generalul Sud-African Smuts, pentru a lua contact cu Bela Kuhn și a căuta să-l înduplece a accepta o formulă de înțelegere. Încurajat de această dovadă de neașteptată atențiune — interpretată de Sovietul de la Budapesta ca o probă de slăbiciune —, încurajat de sfaturile venite din Rusia, care, prin „Ambasadorul” său la Budapesta, Rakovsky, propovăduia rezistența și lupta până la capăt anunțând și expedierea de trupe rusești prin Nordul Basarabiei și Ucraina Sub-Carpatică; biziindu-se apoi și pe prețiosul concurs al unora dintre Reprezentanții Marilor Puteri la Budapesta, Bela Kuhn se arătă atât de agresiv față de împăciuitorul General Smuts, încât acesta, se văzu silit să părăsească Ungaria complet lămurit asupra mentalității Dictatorului maghiar.

Dar și de data aceasta — ca și mai târziu față de Hitler și de Stalin — politica de „apaisement” a Marilor Puteri, gata de a se mulțumi cu orice aparență de pacificare, obținut tocmai efecte contrarii celor așteptate. La 15 Aprilie trupele înaintate ale lui Bela Kuhn

¹⁰ Memoriile fostului Regent al Ungariei, Amiralul Horthy, Paris, Hachette, 1954.

¹¹ Vezi mai jos, destăinuirile făcute autorului acestui articol de fostii miniștri unguri Julius Andrássy, Louis Windisch-Graetz și Wilmoș Waszany, cu privire la opera de corupție a regimului lui Bela Kuhn asupra unora dintre reprezentanții Aliatilor la Budapesta. Însuși Ministrul Vaida, în posesiunea unor informații extente de compromițătoare pentru unii reprezentanți ai Marilor Puteri la Viena și Budapesta, rugându-mă să încerc a semna prin presa elvețiană anumite străni compelezențe și complicități, ce încerca să el fără succes să denunțe prin presa franceză, îmi scria, exasperat, în lunga sa scrisoare din 24 Aprilie 1919, între altele: „Cred că opiniunea publică și Guvernul de aci vor fi sguduți din letargie și-și vor da seama de rușinoasa complicitate în care au fost seduși să intre cu Maghiarii de niște aventurieri, dacă se vor vedea demascați în presa elvețiană...”.

atacau posturile noastre din Munții Apuseni. Atât îi trebui lui Brătianu. În timp ce notele și declarațiile sale oficiale atrăgeau atențiunea Consiliului Suprem asupra noilor violări ale clauzelor armistițiului, săvârșite de trupele maghiare, Primul Ministru român sfătuia Guvernul d-la București să ordone un contra-atac viguros pe tot frontul de Nord și de Apus, împingând armatele noastre până pe malul răsăritean al Tisei pentru a tăia în primul rând orice posibilitate de ajutorare a lui Bela Kuhn din partea Rusiei, și a stabilit apoi un contact direct între forțele noastre militare și Polonezi și Cehoslovaci.

În două săptămâni (Mai 1919), trupele noastre atingeau aceste obiective, Ungurii se retrăgeau suferind mari pierderi, iar steagul românesc flutura pe malurile Tisei. Ori, ca răsplată a acestei izbânzi, ce în realitate era o izbândă a civilizației împotriva bolșevismului, Delegația noastră fu invitată să ia cunoștiință de proiectele a două convențiuni neașteptate, ce urmau să fie inserate în viitorul Tratat de Pace cu Austria. Era un anteproiect de tratat pentru ocrotirea minorităților de rasă, limbă și religie, aflate în țările „moștenitoare” ale fostei Monarhii Habsburgice și un tratat destinat „a garanta libertatea transitului și un regim echitabil pentru comerțul celorlalte națiuni”.

Aceste două proiecte — zămislite în mintea celor ce vroiau cu orice chip să încătușeze Micile Puteri din punct de vedere politic și economic —, aduceau o grea știrbire suveranității acestora. Felul, mai ales, cum erau redactate în prima lor formă (și care nu a fost atenuată decât mult mai târziu), aducea apoi o gravă jignire amorului nostru propriu național. Ceva mai mult, în redactarea lor primitivă, aceste proiecte constituiau o adevărată poliță în alb ce ni se cerea să încredințăm celor patru Mari Puteri, care își rezervau dreptul de a insera într-un tratat ce urma să încheiem numai cu ele, orice dispozițiuni ar fi judecat necesare întru ocrotirea minorităților și a libertății tranzitului, fără măcar a le discuta cu noi.

Ni se cerea să acceptăm o îndoită servitute, fără a ni se preciza măcar obligațiile ce urmau să fie stipulate în niște tratate, ce urmau să ne fie comunicate mai târziu, cum se făcuse și cu tratatul cu Germania, în ajunul semnării lor, cu injoncțiunea: „c'est à prendre ou à laisser”.

Citindu-ne nota celor „Patru Mari” prin care ni se propunea să ne închinăm și în fața acestei monstruoșități politice și juridice, Brătianu ne declară categoric: „Am înghițit atâtea serpi dela sosirea noastră la Paris, am fost tratați nu ca aliați ci ca inamici, am suferit jigniri de demnitate națională pe care de un veac țara noastră nu le mai cunoscuse. Cupa s'a umplut. Am intrat în război pe picior de egalitate cu Franța, Anglia, Italia și Rusia, ca țară liberă și independentă, am avut pierderi ce nu se pot compara decât cu acelea ale Franței, noi am acceptat atâtea sacrificii ca să ieșim supuși unor capitulațiuni, a căror întindere nici măcar nu suntem puși în măsură să o cunoaștem”.

El ceru întregii delegațiuni avizul și aceasta *in mod unanim*, — în frunte cu Miniștrii Vaida, Mișu¹², Brădiceanu, Antonescu, — declară că asemenea obligațiuni, în alb, nedrepte, primejdioase și umilitoare, erau inacceptabile.

Brătianu prezentă apoi Secretariatului General al Conferinței un memoriu în care dădea asigurări complete asupra drepturilor minorităților, se declara gata să accepte orice garanții la cari ar fi supuși toți membrii viitoarei Societăți a Națiunilor, dar că România nu era dispusă să primească a fi considerată în sânul acestei Societăți ca membru de clasa a doua și — cu știrbirea suveranității sale — să se creeze în Stat cetățeni privilegiați, garantați nu numai de legile țării ca ceilalți cetățeni dar și printr'un Statut internațional pus sub controlul — lucru și mai grav încă —, nu al Societății Națiunilor, ci al unui soi de Directorat format din cele patru Mari Puteri. În ziua de 31 Mai, reprezentanții tuturor țărilor mărite sau reînviată în urma prăbușirii Puterilor Centrale, fură invitați în fața Conferinței pentru a prezenta punctul lor de vedere asupra acestei grave chestiuni. Polonia era reprezentată prin Paderewsky, Cehoslovacia prin Kramarz, Jugoslavia prin Trumbici, Grecia prin Venizelos, România prin Brătianu.

Trebuie să mărturisim, spre cinstea țării noastre, că în fața obiecțiunilor îngăimate ale celorlalți delegați, singurul care îndrăzni să se opună bărbătește tendințelor dictatoriale ale celor „Patru Mari”, fu Brătianu, care invoca argumente istorice, politice, juridice și de

¹² La 1 Iunie Ministrul Vaida îmi scria următoarele: „... Brăteanu a pus chestia de cabinet și nu se va putea găsi Guvern român care să cedeze pe tema aceasta...” Și totuși s'a găsit. Tratatul a fost semnat — oh, ironic a soartei! — de Guvernul Vaida. Era cu puțință să se continue politica de rezistență a lui Brătianu sau nu? Este o chestie ce a fost viu dezbătută în Parlamentul țării, în presă, în nenumărate lucrări printre cari citez: GH. I. BRĂTIANU, *Ațiunea politică și militară a României în 1919*, București, Cartea Românească, 1939; V. V. TÎLEA, *Ațiunea Diplomatică a României, Nov. 1919 — Martie 1920*, Sibiu, Tip. Poporului, 1925. Istoria nepărtinitoare a dat dreptate lui Brătianu.

demnitate națională, împotriva cărora nici chiar vajnicul Clémenceau nu găsi argumente valabile de opus. În fața acestei situațiuni, Venizelos recurse la un chitibuș de vechi politician, propunând crearea unei Comisiuni care să studieze toate aspectele acestei gravo ches-tiuni. Conferința se amână pentru a examina această sugestione.

Această amânare nu conduse însă la o adevărată soluțiune. Ea fu urmată de alte convocări succesive în fața Consiliului Suprem unde spre marea surprindere a lui Cramarz, Brătianu și Mișu, Wilson și Lloyd George, în loc să țină seama de observațiile lui Brătianu, și fără a-și mai reaminti macar de sugestiile lui Venizelos, învinuîră pe Români și pe Cehoslovaci de „calamitățile din Ungaria”, unde trupele lui Bela Kuhn își încercau din nou norocul, de data aceasta atacând pe Cehi. Clémenceau merse chiar mai departe, amenințînd pe Brătianu că dacă nu ne retragem trupele de pe Tisa „pe frontiera româno-ungară stabilită de Conferință”, nu ni se va mai trimite niciun ajutor și ni se vor tăia toate creditele,

— Dar unde este acea frontieră? întrebă Brătianu.

— Cum, replică „Tigrul”, nu cunoașteți această frontieră?

— Nu. Auzim că s-ar fi stabilit una, în momentul de față, pentru întâia oară, de la „Dvoastră”.

Urmă un moment de consternare printre cei Patru.

Se hotărî atunci ca a doua zi chiar să se dea puțință Românilor și Cehilor să ia cunoștiință de nouile hotare stabilite de cei „Patru Mari” în urma propunerilor experților respectivi.

Brătianu ceru atunci un răgaz de câteva zile pentru a comunica Guvernului său atât hotarele stabilite, cât și injoncțiunea ce ni se adresa de a ne retrage trupele de pe Tisa pe noua linie de hotar. În răstimp, în ziua de 28 Junie, Conferința Plenară se întruni pentru a semna Tratatul de Pace cu Germania.

Unii membri ai delegației românești erau de părere ca România să se abțină dela această solemnitate, manifestând astfel în mod public indignarea sa față de felul cum cei patru „Arbitri” — cum îi numea mai târziu fostul Prim Ministru italian Orlando —, se purtaseră față de nefericitele State mai mici. Brătianu nu se alătură însă acestui fel de a vedea. El dorea să afirme încă odată calitatea sa de aliat și să dovedească încă odată spiritul de solidaritate față de Aliați, de care, cu pericolul propriei sale existențe, România nu încetase să dea nenumărate și strălucite dovezi.

El semnă deci tratatul alături de ceilalți aliați.

În ziua de 2 Iulie însă, Brătianu părăsea Parisul. Înapoi de a pleca, el se prezentă încă odată în fața Consiliului Miniștrilor Afacerilor Străine pentru a susține de dala aceasta drepturile noastre asupra Basarabiei. În aceeași zi, el remitea Conferinței un ultim memoriu în care protesta împotriva nerecunoașterii unor granițe care să asigure României securitatea ei, și asupra felului cum aceasta „ce se afla în război deschis cu bolșevicii Ruși și Unguri” era tratată de Conferință, care menținea „populația țărilor române într-o neînclătă nesiguranță”.

— „Două mângâieri — îmi spunea el mai târziu —, am avut în zilele întunecate ce au precedat plecarea mea de la Paris; isbânzile armatelor noastre, ce înaintaseră până la Tisa și aprobarea, ba chiar concursul inteligent ce am primit de la Mareșalul Foch și de la Generalul Franchet d'Espérey”.

În vreme ce Marii Politicieni, pentru a înbuna pe Bela Kuhn, ne poșteau să părăsim imediat malurile Tisei, Mareșalul Foch, cu ceva mai multă pricepere a treburilor militare și mai multă înțelegere a întregii situațiuni politice, adresa lui Clémenceau un memoriu în care demonștra necesitatea rămânerei trupelor române pe Tisa până la dezarmarea efectivă a Ungariei și până ce aceasta va fi dat garanții depline că nu va mai tulbura pacea. „Altfel — adăugă Generalisimul — s'ar pune din nou în primejdie pacea în întreg Sud-Estul Europei”.

Aceasta era situația în momentul în care, în Elveția, eram solicițat să iau contact cu foștii Miniștrii Andrassy, Windischgraetz și Waszony.

La ziua convenită, adică la 10 Iulie, la orele 10 dimineața, soscam împreună cu Profe Gh. Pop la Hôtelul Schweizerhof din Lucerna, unde ne așteptau Principele Windischgraetz, fostul ministru Waszony și Consilierul Moldovany. Waszony se rugă să scuzăm pe Contel-Andrassy care răcise și, dată fiind vârsta sa înaintată, fusese sfătuit de medici să nu părăsească casa. „De îndată ce se va simți mai bine, ni se spunea, el va sta la dispoziția noastră, pentru a lua parte la discuțiunile ce avea, probabil, să urmeze între noi”. Mulțumii pentru această comunicare și declarai să sunt gata să le ascult dorințele.

Waszony, cel mai inteligent dintre cei trei și cu mai multă experiență, ne făcu atunci o lungă expunere asupra situației politice din țara sa.

— „După cum știți, începu el, poporul nostru nu vrea nici să audă de stăpânirea lui Bela Kuhn, care nu a izbutit să pună mâna pe putere decât datorită gestului dement al Contelui Karoly. Dacă a reușit să se mențină până acum, aceasta se datorește numai asigurărilor date ofițerimei maghiare, patriote, că el are însășinare nu numai din partea lui Karoly și a reprezentanților partidelor democratice ce participaseră la Guvernul acestuia, dar și din partea Aliatilor, de a goni rând pe rând din teritoriile ocupate de Români, Sârbi și Cehi trupele acestora, și reface Ungaria în hotarele sale istorice.

„Oamenii înțelepți însă, și cu oarecare trecut politic, își dau seama de impostura acestui aventurier care, este drept, și-a câștigat — cu prețul a multor smaralde, rubine și briliante, furate din casele boerilor noștri, jefuite de bolșevici —, concursul unor reprezentanți ai Guvernelor aliate la Budapesta. Ori, aceștia trimet rapoarte inexacte la Paris și induc în eroare Marile Puteri, făcându-le să creadă că „Guvernul” lui Bela Kuhn este pacifist, democrat, dispus la orice tranșacțiuni politice, militare și mai ales comerciale, răspunzător de situația turburată din Ungaria fiind vecinii acesteia, hrăpăreți, imperialiști, și cari vor să șteargă Ungaria de pe harta Europei și să-o împartă între ei.

„Aventurile primejdioase în care Bela Kuhn încearcă să târească poporul nostru, și așa destul de nenorocit, au hotărât tot ce mai este sănătos în țara noastră, să alcătuiască un contraguvern provizoriu la Szegedin, pe care să-l opună bolșevicilor de la Budapesta, și în caz de răsturnare a acestora, să-i ia imediat locul, scutind astfel țara de o completă anarhizare și ruină. Animatorul acestei inițiative este una dintre cele mai eminente personalități ce ne-a mai rămas, Amiralul Horly, care, nefăcând până azi nici-o politică, e pe deasupra tuturor partidelor și inspiră respect și încredere tuturor. La această încercare au aderat toți patrioții refugiați în Elveția și la Viena, și, bine înțeles, cei ce se află la Szegedin, sau în alte localități din Ungaria, unde regimul lui Bela Kuhn nu a reușit să se impună. Printre aceștia figurează Contii Ștefan Bethlen, Palavicini, Smrecziany și alte personalități printre cari și mulți democrați”.

La obiecția mea că această grupare pare a avea un caracter prea *ancien régime*, Waszony răspunde: — „Ce văreți, aceștia sunt oamenii mai cunoscuți la Londra și Paris, de multe ori înrudiți prin căsătorii cu *gentry* engleză, și cari pot lucra mai cu folos. Apoi ei vor fi încadrați de elemente democratice. Chiar eu, care am o viață întreagă de activitate democratică, sprijinesc mișcarea de la Szegedin și dacă mi se va cere, nu voi lipsi să intru într-un asemenea guvern național”.

— „Întrebați atunci, ce crede Dsa, că ar trebui să facem noi — „Dv., răspunde Waszony, ar trebui să nu vă mai impresionați de amenințările ce vă vin de la Paris. În urma înfrângerilor suferite de trupele cehoslovace, în ultimele lor încercări cu trupele lui Bela Kuhn și în urma succeselor Dv. pe Tisa, s'a dovedit că singura Putere în măsură de a lichida bolșevismul, în centrul Europei, e România. Dv. ar trebui să cereți la Szegedin să se facă apel la mai multe elemente democratice (mici proprietari, democrați, liberali, social-democrați), precum Lorent Hegedüs, Martini Lovaszy, Anton Varjassy, Franz Chorin, Julius Lakatos, etc., făgăduind în schimb să ajutați intrarea „Guvernului” de la Szegedin, în Budapesta”.

Atunci interveni în conversație Prințul Windischgrätz, care preciză că sub nicio circumstanță nu ar trebui să părăsim malurile Tisei, supunându-ne ordinelor Consiliului Suprem; că ar fi bine să încurajăm formarea unor gărzii albe, recrutate printre populația maghiară în teritoriile aflate între Tisa și noua noastră frontieră; apoi, precedate de aceste gărzii albe, trupele noastre ar trebui să treacă Tisa și să ocupe Budapesta, gonind pe Bela Kuhn și pe tovarășii acestuia. „Numai cu concursul Dv. putem să ne salvăm Țara, și să se restabilească pacea și ordinea în inima Europei”. Acestea fură ultimile, dar decisivele cuvinte, cu care își încheie principiile scurte, dar substanțiale sa expunere.

Spun drept, că la toate mă așteptam, dar ca să aud, pe un mare senior ungar, înrudit cu familia imperială și fost ministru, făcând cor cu un al doilea fost ministru ungar, în prezența Consilierului ungar Moldovany și a ardeleanului Prof. Pop, că ne cere să ocupăm Budapesta și la aceasta nu mă așteptam.

În discuțiile noastre cu Ministrul Păcleanu, cu Pop, cu Șchiopul, la Berna, ne așteptam la tot felul de sugestii. Ne așteptam bunăoară să ni se ceară să căutăm împreună bazele unei păci mai puțin desastroase pentru Unguri, pe care apoi delegația noastră și o delegație a „Guvernului” de la Szegedin și a patrioților refugiați în Apus, să le prezinte Conferinței de la Paris, rugându-o a ține seama de ele. Propunerea ce ni se făcea de a trece peste înjunctiunile Consiliului Suprem, și în loc de a ne retrage de pe malurile răsaritene ale Tisei, să trecem pe malurile de Apus, mergând spre Budapesta, ... avea un aspect atât de temerar, încât mă întrebai dacă Ungurii nu începeau să ne întindă o cursă, nu urmăreau

să ne pună în opoziție hotărâtă cu Marile Puteri, provocând între noi și acestea un conflict insanabil din care să tragă ei, pe urmă, toate foloasele. Inimile noastre de Români ne ziceau; „La Budapesta”! Mintea noastră și situația noastră oficioasă, ne impunea prudența.

Lipsa apoi de la această primă luare de contact a fostului Prim Ministru Andrássy, om cu mult mai mare suprafață de cât Windischgrätz și Waszony, ne da de asemenea de gândit. Mă sfătuii atunci cu Prof. Pop și căzurăm de acord să oprim aci această primă întrevvedere, pretextând că orele erau destul de înainte — erau orele 14,30 — și că mai înainte de a continua aceste discuțiuni atât de grave, era nemerit să luăm și părerea Ministrului Țării. Comunicai aceste intențiuni interlocutorilor noștri și sugrai să ne mărginim, pentru acea zi, la acest prim schimb de vederi, urmând însă a relua aceste conversațiuni peste două trei zile, la Berna. Îmi exprimai apoi, cu intenție, speranța că până atunci sănătatea Contelui Andrássy se va îmbunătăți, premiându-i a lua parte la conversațiile noastre.

Peste două zile ne întâlnim din nou, la Berna, la Hôtelul Belle-Vue. De data aceasta în fața mea aveam atât pe Windischgrätz și pe Waszony, cât și pe Contele Andrássy.

Reluarăm conversația pe baza convorbirilor de la Lucerna.

Câte trei personagiile îmi confirmară într-un tot cele ce auzisem cu două zile mai înainte, și anume:

1. România să dea concursul său „Guvernului” de la Szegedin;

2. România să încurajeze formarea gărzilor albe;

3. Trupele române să treacă Tisa, să ocupe Budapesta, să gonească pe Bela Kuhn și să înlocuiască regimul bolșevic cu un Guvern național, format în jurul „nucleului” de la Szegedin.

Cu acest prilej avui ocazia să constat ușurința cu care ușurelul Prințul Windischgrätz și Maghiarul de dată recentă, Waszony ne îndemnau să ocupăm Budapesta, și lupta ce se petrecea în sufletul bătrânului om de Stat Andrássy care, cu inima îndoită, și cu vocea tremurândă de emoție, trebuia să admită și el că numai noi, disprețuiții valachi de altă dată, eram în stare să-i salvăm țara. În vreme ce însă, ceilalți doi foști Miniștri făceau apel la noi aproape cu inima ușoară și fără rezerve, fostul Prim Ministru nu-și ascundea durerea și căuta pe cât putea să formuleze unele condițiuni prealabile care să ofere un minimum de garanții poporului său. Astfel el propunea ca condițiile „colaborării” cu noi, să fie fixate de acord cu patrioții de la Szegedin asigurându-ne că „poporul maghiar va rămâne recunoscător poporului care-l va ajuta să scape de anarhie”. El mă lăsa să înțeleg că unii dintre prietenii săi se gîndiseră să facă un apel, ca acel pe care el și colegii săi Windischgrätz și Waszony ni-l adresau nouă, Sârbilor cu cari poporul său avea mai puține puncte litigioase decât cu noi, dar că, după matură chibzuință, au optat pentru colaborarea cu noi, cari aveam o mentalitate occidentală, aveam un trecut istoric și politic mai vechi, și o cultură superioară, ce le ofereau mai multe garanții”.

Vorbind apoi despre persoanele pe ale căror rapoarte se bazuiau cei Mari de la Paris, interlocutorii mei se exprimă în termeni extrem de severi, citând mai ales numele unui francez, Olivier de Gerdé, care în realitate se numea Garden și era de origine evreu ungur. Fură de o potrivă de severi față de englezul Cuningham și de americanul Brown. „Acestui Mister Brown, spuneau ei, îi datorăm ordinul Consiliului suprem de a vă opri la Szolnok. Bela Kuhn își reunise tocmai sovietul pentru a hotări să abandoneze puterea și să părăsească Ungaria. Atunci interveni Brown care asigură pe dictatorul roșu că el are mijloace infalibile de a opri pe Români. Și își ținu făgăduința, salvând astfel încă odată bolșevismul unguresc”.

Windischgrätz, mai naiv, mă lăsa să înțeleg că „ar fi fericit să colaboreze cu noi”, mai ales dacă am fi dispuși să ajutăm pe Unguri să-și „corecteze” frontierele față de ceilalți vecini.

Waszony își modifică puțin primele sale sugestii declarând că „ar fi probabil mai bine ca trupele române să nu mai aștepte, ci să ocupe mai întâi Budapesta, urmând a se alcătui ulterior un adevărat guvern național cuprinzând elemente cu adevărat democratice”, ca cele despre care-mi vorbise la Lucerna. Windischgrätz se arătă favorabil acestei idei. Andrássy își mângăie nervos barba albă, fără a mai adăuga nimic. Întreaga lui expresiune era tristă și demnă.

Ascultai expunerile celor trei persoane, cu toată atenția. Prof. Pop lua din când în când însemnări ce ne folosiră apoi la întocmirea rapoartelor noastre. Când avui impresia că cei trei domni au spus tot ce aveau de spus, le răspunsei că am ascultat cu tot interesul importante declarațiuni ce mi-au făcut onoarea de a-mi face și că le voi transmite imediat atât la București Suveranului și Guvernului meu, cât și la Paris, delegației noastre la Con-

ferință. Îmi permisei însă să le atrag atenția că situația mea era destul de modestă și că, în schimb, România avea la Berna un reprezentant oficial, Ministrul Păcleanu, care se bucura de toată încrederea Guvernului și mai ales de prietenia personală a Delegatului Transilvaniei la Paris, Dnul Vaida Voivod. „Ori câtă greutate ar avea cuvântul meu la Paris și la București, socotese că niște declarațiuni și propuneri de importanță excepțională, chiar istorică, a celor ce auzisem, ar avea un și mai mare răsunet, dacă ar fi repetate și reprezentantului diplomatic al Suveranului Țării și al Guvernului regal acreditat în țara în care ne găseam. Așa fiind — încheiai — îmi permit a sugera ca Excelențele Voastre să solicite o audiență Miistrului nostru la Berna căruia să-i confirmați declarațiunile și propunerile făcute mie”.

— „Dar socotiți că Ministrul Dv. va fi dispus să ne asculte?” întrebă Windischgraetz.

— „De aceasta, răspunsei, voiui avea eu grijă. Chiar azi voiui vedea pe Excelența Sa și îi voiui raporta în amănunțime tot ce mi-ați făcut onoarea să-mi comunicați. Dacă mă autorizați, îi voiui comunica în același timp intențiunea E.E.V.V. de a-i solicita o audiență pentru a-i vorbi în același sens. Sunt sigur că Ministrul nostru vă va primi fără întârziere și vă va asculta cu tot interesul”.

După ce se sfătuiră câte-va minute, pe ungurește ei se declarară de acord.

Întrevederea noastră luă astfel sfârșit, într-o atmosferă pe care, cu toată rezerva demnă a bătrânului Andrassy, o voiui califica de cordială. De la Hotel plecai imediat la Legație, unde raportai cele petrecute Ministrului Păcleanu.

Auzind că el, reprezentantul Valahilor detestați, avea să fie solicitat de cele trei personalități ale vieții publice maghiare, să-i ajute să-și salveze țara; că trei foști miniștri, dintre care unul fost prim ministru, doi magnați, dintre care unul înrudit cu Casa imperială; veneau să ceară armatelor Române să ocupe Budapesta pentru a salva Ungaria, ba chiar Europa centrală, din ghiarele bolșevicilor, bunul patriot român nu-și putea ascunde emoția. Cu ochii plini de lacrimi se sculă de la biroul său, veni spre mine, mă îmbrățișă îndelung și, aducându-și aminte cuvintele lui Simeon, nu-mi putu spune decât: „Și acum liberează Doamne pe robul tău...!”

De cele petrecute, redactai imediat (12 Iulie) împreună cu prețiosul meu colaborator Pop, o lungă telegramă pe care Ministrul Păcleanu o încredință Consilierului Jacovaki pentru a o transmite lui Brătianu la București și lui Vaida la Paris. Ea fu cifrată și expediată imediat în mod oficial¹³.

Dar Bela Kuhn se hotărî să ne înlesnească el marea deciziune. În ziua de 20 Iulie, însemnate forțe ungurești (peste o sută de mii de oameni), reorganizate și bine înzestrate cu mitraliere, tunuri și trenuri blindate, trec Tisa, resping perdeaua noastră de acoperire și lărgindu-și frontul pe o linie de 120 km., înaintează, vre-o 60 Km., în adâncime în teritorial aflat la răsărit de râu.

Concomitent — și aceasta dovedește colusiunea ce exista între bolșevicii de la Budapesta și cei din Rusia —, pe Nistru se constată o recrudescență a tentativelor bandelor rusești de a pătrunde în Basarabia, după o largă pregătire de artilerie și mitraliere.

Demersurile patrioților unguri din Elveția, cunoscute de Rege, de Guvernul din București și de delegații de la Paris, soseau la timp. Ele întâreau convingerea celor ce-și dădeau seama de primejdia ce amenința Europa centrală, de necesitatea de a se pune capăt bălbăcilor Consiliului Suprem și de a se strivi bolșevismul unguresc, mai înainte ca acesta să-și fi dat mâna cu cel rusesc și să fi format un front comun, ce ar fi izolat România de Cehoslovacia și de Polonia.

Peste câteva zile plecai din nou la Paris pentru a lua noi instrucțiuni de la delegația noastră, cu privire la evenimentele din Ungaria și la poziția noastră din acel moment în fața Conferinței. Vaida îmi spuse că a primit „cu o imensă satisfacție” raportul nostru și că nu a lipsit de la telegrafia la București că întreaga delegație e de părere „să se ia în serioasă considerație demersul patrioților unguri”. Efectul acțiunii noastre conjugate nu întârzie.

Pe masa Suveranului și a Prinului Ministru, de mai multe zile aștepta raportul Marului Cartier General român, care cerea autorizația de a porni la contra-ofensivă, a se trece Tisa și a urmări distrugerea completă a forțelor bolșevice, obiectivul final fiind ocuparea Budapestei și pacificarea întregii Ungarii. Rapoartele sosite de la Paris și Berna fură elemente ce atârnav greu întru luarea noii hotărâri ce comporta, netăgăduit, enorme riscuri. Regele și Guvernul hotărîră contra ofensiva.

¹³ Posed și acum telegrama No. 36.386 din 18—VII—1919 prin care Dnul Vaida confirmă de la Paris primirea aceluia raport.

„Sfaturile primite la acea epocă de la Mareșalul Foch care ne îndemna să nu mai ezităm — îmi spunea mai târziu Brătianu — precum și telegramele primite de la Vaida, de la Păceanu și de la Dta, ne-au întărit în convingerea că nu mai era nici o clipă de pierdut; că în afară de interesele noastre vitale, soarta chiar a civilizației europene depindea în acel moment de noi și numai de noi, și că ni se oferă acum un moment unic de a dovedi lumii întregi ce suntem în stare să facem, și care este misiunea noastră istorică la porțile Orientului. „Demersul Ungurilor era, în jocul nostru strâns în fața Consiliului și al opiniei internaționale, o carte prea importantă pentru a nu ne folosi imediat de ea“.

În răstimp, Păceanu, la Berna, primea o scrisoare semnată de Conte Andrássy și de Prințul Windischgrätz, prin care solicitau o audiență, pentru a continua cu reprezentantul oficial al României conversațiile pe cari le avuseseră înainte cu Dl. Comnen „...sur une action ayant pour but de rapprocher la politique actuelle de la Hongrie antibolchéviste aux lignes de conduite de la politique roumaine“¹⁴.

Ministrul nostru le acordă chiar a doua zi audiența solicitată.

În cursul acestei audiențe, cei doi domni scuzară absența lui Waszony care plecase la Viena „pentru a fi printre primii în a sosi la Budapesta, îndată după intrarea trupelor române pe care o socoteau iminentă“. Apoi, ambii vizitatori repetară, confirmându-le în întregime, conversațiile raportate de mine și sugestiunile lor.

Păceanu se mărgini a lua act de demersul acestora, asigurându-i că va comunica fără întârziere, amănunțit, obiectul acestui demers, care, „în bună parte era deja cunoscut la București și la Paris, prin rapoartele anterioare trimise de Dl. Comnen“. Și se țină de vorbă. Demersurile celor doi patrioți unguri fură imediat raportate cifrat, cu telegramele No. 2.625 și 2.639—1919— Ministrului de Externe din București și delegațiunii române la Paris.

Pe front, luptele se dădeau cu înverșunare. Ungurii, însuflețiți de Bela Kuhn și de comisarii săi — ce alergau printre trupe din regiment în regiment, din companie în companie, făgăduind unora, amenințând pe alții, asigurând pe toți de sosirea iminentă a ajutoarelor rusești —, resistau cu îndârjire.

Moralele soldaților noștri, avântul lor, superioritatea comandamentului nostru, nu întârzie însă să înfrângă cerbicia inamicului, care începu să se retragă, lăsând în mâinile alor noștri prizonieri, arme și munițiuni. La 2 August Corpul I de armată ungurească capitula la Czegled. Era începutul sfârșitului.

În zadar reprezentantul misiunii militare italiene Colonelul Romanelli venea în goană într-o întâmpinarea trupelor noastre pentru a le invita în numele Generalului Franchet d'Espèrey „să suspende orice ostilități împotriva armatei ungurești“. Obiectând că nu putea lua nici o hotărâre fără ordinea Marelui Cartier român, comandantul trupelor noastre îndreptă pe ofițerii italieni spre Marele Cartier, punându-i la dispoziție chiar un ofițer român pentru a-l însoți. De abia plecase Romanelli și Comandantul Brigăzii a IV de roșiori, Colonelul Rusescu, ce-și dăduse seama de gravitatea intervenției lui Romanelli, porni în marș spre Budapesta. O ultimă ciocnire avu loc peste câteva ceasuri la Pesti Sankt Lorincz, la vre-o cinci Km. de Pesta, între un escadron de roșiori și ultimele trupe de apărare ale capitalei, ce mai resistau. Ele fură risipite de împetușii noștri călărași cari șarjau ca la Reichshofen și la Fröschwiller. În seara zilei de 3 August, Cavaleria noastră își făcea intrarea în Budapesta, iar a doua zi, 4 August, grosul trupelor noastre, defilau pe faimosul Bulevard Andrássy în fața comandantului lor, Generalul Măldărescu.

Cu prilejul unei anchete ce din ordinul Guvernului român, am întreprins, în calitate de delegat permanent al României la Societatea Națiunilor, în 1927, asupra faimoasei chestiuni a „Optanților Unguri“, Ambasadorul Franței, Jules Cambon, unul dintre cei mai străluciți diplomați ai Republicii franceze, ne dădea o dovadă de prețuire de o mare însemnătate. Reamintind momentele evocate în prezentele pagini, el scria :

„Cu prețul celor mai mari sacrificii, România a îndeplinit la Sud misiunea tradițională, care mai la Nord a fost întotdeauna aceea a Poloniei; ea a fost bariera Europei împotriva invaziei tătare și a pus sfârșit unei dezordine ce amenința să întindă puterea bolșevică până la porțile Vienei. Ea însăși s'a salvat; dar a liberat în același timp Ungaria de odioasă dominație, care, câțva timp, a apăsât asupra Regatului Sfântului Ștefan. Acesta a fost de altminteri și sentimentul autorităților ungare, căci, atunci, când armata română se pregătea să evacueze teritoriul lor, Prefectul ungar al Județului Szabolcz intervenea pe lângă coman-

¹⁴ Originalul acestei scrisori ca și minutele raportelor noastre se găsesc în arhivele Legațiunii României la Berna.

dantul român ca să mențină ocupația ce apăra țara împotriva armatei roșii. După puțină vreme, o cercere asemănătoare i-a fost adresată de teama reacțiunii albe. Aceasta reamintește rolul de moderatör ce l-a jucat odinioară în Spania, în timpul Restaurației, armata Ducelui d'Angoulême. Poate că amintirea acestor servicii e astăzi ștersă, dar e bine să fie reînviată. România a fost instrumentul acestei solidarități europene ce se afirmă în toți anii la Geneva, și aceasta chiar atunci cind Societatea Națiunilor încă nu exista”¹⁵.

Intrarea trupelor române în Capitala Ungariei, dovedea nu numai maturitatea politică a poporului nostru, și înalta concepțiune a misiunii sale istorice de apărător al civilizației creștine împotriva barbariei asiatice, dar și dovada forței sale de rezistență și a calităților sale militare fiind în stare, el singur, de abia, eșit dintr'un război istovitor, să-și încordeze din nou puterile și să restabilească în câteva zile, ordinea, serios primejduită în Europa danubiană și balcanică. Va rămâne această pagină de glorie de-apururi înscrisă în analele neamului nostru.

Câțiva ani mai târziu, — uitând propunerile și făgăduelile făcute României, în zilele de pomină din Iulie și August 1919, împreună cu compatrioții săi Andrássy și Wászony —, Prințul Windischgraetz a încercat să tăgăduiască participarea sa la acțiunea ce am relatat în paginile de față. Prințul uita însă că în Arhivele Legațiunii de la Berna se găsea cererea de audiență ce purta semnătura sa și aceea Contelui Andrássy, și că atât la Berna cât și la Ministerul nostru de Externe existau rapoartele Ministrului Păcleanu și ale mele cari dovedesc participarea sa la acțiunea în chestiune. Dar ceva mai grav, el uita că la aceeași epocă, acordase Biroului român de Presă din Berna un interview, publicat în cele mai importante ziare din lume (printre cari „Le Temps”, „Le Journal des Débats”, etc.). Acest interview, având o adevărată valoare istorică îl reproduc aci integral în traducere :

„Ași fi voit, de sigur, să mor pentru a păstra Transilvania Ungariei. Ași fi preferat, de asemenea, să văd trupele maghiare intrând în Budapesta pentru a goni pe bolșevici. Acest lucru, din nenorocire nu a fost posibil. Așa fiind, mărturisesc în mod franc că sunt mai bucuros să văd pe Români la Budapesta, decât pe Bela Kuhn și pe complicii săi cari mi-au ruinat Patria din punct de vedere atât politic cât și material. Recunosc astfel în mod leal că, intrând în Budapesta, Românii au adus un serviciu imens atât Ungarici cât și lumii întregi.

„Relațiunile viitoare între popoarele noastre depind mai ales de atitudinea României față de Ungaria din Transilvania și de rolul pe care Guvernul Român va ști să-l joace în situația actuală.

„România poate contribui enorm la ridicarea țării mele și țara mea va ști, la momentul cuvenit, să-și reamintească de serviciile pe cari i le va fi adus. Suntem numeroși oamenii politici cari ne gîndim, în Ungaria, că trebuie să lucrăm la o apropiere cu România, întrebându-ne, cât va fi cu putință, să uităm trecutul, și să ne vindecăm rănilor încă sângărânde.

„Cât despre politica internă a țării mele, am certitudinea absolută că Ungaria e datoră să facă apel la elemente naționale sincere democratice, și că orice întoarcere spre trecut sau orice șovăire pot fi fatale renașterii sale”.

Aceste prețioase declarațiuni, după cum se vede, confirmă pe cele făcute, la Lucerna, Profesorului Pop și mie, iar la Berna Ministrului Păcleanu.

¹⁵ Acest articol, sub titlul *Roumanie et Transylvanie* a fost publicat în, *La Revue des deux Mondes* de la 1 Dec. 1927, p. 617, și l'am reprodus apoi în colecția de consultațiuni¹ juridice și opinii politice, publicată la acea epocă în două volume destinate Consiliului Societății Națiunilor. Aceste volume au fost larg răspândite în streinătate și se găsesc în mai toate marile biblioteci din Apus.

Originalul acestui interview, iscălit de Windeschgraetz și adresat mie — cu mâna lui — la camera 443 ce ocupam atunci la Hotelul Bellevue din Berna, îl posed și acum.

Dealminteri, când solicitatorul de altă dată, de la Lucerna și Berna, atins de un straniu *lapsus memoriae* părea că nu-și mai reamintește acțiunea sa din 1919, Prof. Gh. Pop se grăbi să-i reîmprospăteze memoria, publicând două excelente articole în „Universul” de la 29 Iunie 1929 și în „Adevărul” de la 27 Iunie 1922. N’am auzit să fi răspuns la articolele documentate ale fostului meu colaborator.

Într’un viitor articol voi vorbi despre misiunea mea la Budapesta, în timpul ocupației române, și despre noile tentative maghiare de o apropiere de România, mergând chiar până la o uniune personală sub sceptrul Regelui Ferdinand¹⁶.

¹⁶ În Revista „Les Ecrits de Paris” (Mai, 1956, p. 33), patriotul maghiar Carol d’Es-lary confirmă, aducând precizii, această afirmație. El afirmă că „în vremea când trupele românești ocupau încă Budapesta, Regele Ferdinand, însoțit de Principele moștenitor, vizitând Ungaria, s’au oprit și la Castelul Regal de la Goedocelloe unde, în onoarea Suveranului, fu organizat un banchet. Cu acest prilej, Regele Ferdinand fu aclamat ca viitor Suveran al Ungariei. La acest banchet luă parte și Ștefan Szabo de Magyatad, membru al Parlamentului între anii 1910 și 1918 și Ministru în Cabinetul Karoly. Acest om politic se angajase atât de mult în acest proiect de Uniune personală ungaro-română, încât în Octombrie 1921, cu prilejul tentativei de restaurație a lui Carol IV, el se refugie în cea mai mare grabă pe un vas de război francez ancorat pe Dunăre. O broșură scrisă de Job Pal, editată cu autorizația cenzurii române, sub titlul „Cine va fi Rege al Ungariei?”, rămâne o dovadă decisivă asupra acestei întregi agitații”.

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

SIMPOZIONUL „ȘTEFAN CEL MARE. 535 DE ANI DE LA ÎNCORONARE”, Iași, 16—17 aprilie 1992

În organizarea Institutului de istorie „A. D. Xenopol” din Iași și sub egida Academiei Române în zilele de 16 și 17 aprilie 1992 și-a desfășurat lucrările simpozionul consacrat împlinirii a 535 de ani de la urcarea pe tronul Moldovei a lui Ștefan cel Mare.

Simpozionul a fost organizat pe trei secțiuni. Prima dintre acestea, intitulată *Omul și suveranul* a cuprins cinci comunicări. Prima dintre ele a aparținut marelui istoric P. P. Panaitescu, și s-a intitulat *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*. Lucrarea, scrisă în perioada de detenție a istoricului din anul 1941, a fost citită de Ștefan S. Gorovei și a aruncat o nouă și interesantă lumină asupra personalității marelui voievod, personalitate dublă prin determinările sale, puternic ancorată în trecutul țării, dar și cu o scrupuloasă privire aruncată asupra viitorului. Constantin Rezachevici, în comunicarea *A fost Ștefan cel Mare „ales” domn în aprilie 1457? Un vechi „scenariu istoric” de la „tradiția” imaginată la realitate* a făcut o interesantă încercare de demitizare a momentului și formelor în care s-a desfășurat preluarea puterii de către Ștefan, iar Veniamin Ciobanu, în comunicarea *Idee și practică politică la Ștefan cel Mare*, a analizat aspectele ale politicii externe a Moldovei din această perioadă, dacă se poate vorbi de o dublă suzeranitate (Polonia, Imperiul otoman) sau de o triplă suzeranitate (Polonia, Ungaria și Imperiul otoman). Ultimele două comunicări din prima secțiune, cele susținute de Maria Magdalena Székely, „*Dixit Wajwoda*” și de Costică Asăvoaie, *Trăsături contradictorii ale personalității lui Ștefan cel Mare* au adus în discuție o interesantă tematică asupra personalității marelui voievod, personalitate care rezultă atât din propriile-i cuvinte, cit și din acțiunile la care a participat.

Cea de-a doua secțiune, intitulată *Surse și percepții* a cuprins patru comunicări. Eugen Denize, în comunicarea *Informații inedite în legătură cu anul 1497*, a scos în evidență faptul că și în acest an antagonismul dintre Moldova și Imperiul otoman s-a menținut la cote ridicate, Sergiu Iosipescu în comunicarea *Întregiri la istoria lui Ștefan cel Mare* a adus câteva interesante completări asupra momentelor 1467, 1473 și 1486, Petre Ș. Năsturel, a cărei comunicare *Mărturia lui Dosoftei despre zăgăveala din afară a bisericilor lui Ștefan*, a fost citită de Ștefan S. Gorovei, a întregit un aspect important din istoria artei din timpul marelui domnitor, iar Kurt W. Treptow, în comunicarea *Ștefan cel Mare în politica româncască în secolele XIX și XX* a demonstrat felul în care a evoluat imaginea domnului Moldovei în epoca modernă și contemporană în funcție de evenimentele și vicisitudinile politice.

În fine, cea de-a treia secțiune, intitulată *Moldova lui Ștefan: unitate și diversitate* a cuprins de asemenea patru comunicări. Leon Șimanschi, în comunicarea *Ștefan cel Mare și contemporanii săi*, a făcut o interesantă incursiune în lumea izvoarelor narative ale epocii ștefaniene, iar Șerban Papacostea, în comunicarea *Moldova lui Ștefan cel Mare și genezeii din Marea Neagră*, s-a oprit asupra ultimului capitol al relațiilor moldo-geneveze, capitol căruia i-a pus capăt cucerirea otomană a țărmului nord pontic. Gheorghe Pungă în comunicarea *Unele considerații privind problema Chilieii în vremea lui Ștefan cel Mare* a redeschis un capitol de istorie ponto-danubiană deosebit de interesant, în timp ce Ștefan S. Gorovei, a cărei comunicare *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică*, care a încheiat lucrările simpozionului, a adus la lumină noi aspecte, deosebit de importante care vin să clarifice situația Moldovei lui Ștefan cel Mare din acest an crucial al existenței sale.

Mai trebuie adăugat faptul că toate comunicările au fost urmate de discuții aprinse, de multe ori contradictorii, dar desfășurate într-un autentic spirit științific, ceea ce a făcut ca simpozionul să fie de un real folos pentru toți participanții. O mențiune aparte trebuie făcută în legătură cu foarte buna organizare a lucrărilor, un merit deosebit revenind domnului Ștefan S. Gorovei.

Eugen Denize

SIMPOZION „ISTORIE-CULTURĂ-RELIGIE”

BUCUREȘTI, 21 FEBRUARIE 1991

Din inițiativa Societății de Științe Istorice din România, a Muzeului de Istorie și Artă al Municipiului București, a Facultății de Teologie Ortodoxă a Universității București, a Inspectoratului Școlar și a Casei Corpului Didactic al Municipiului București la 21 februarie 1992, la Palatul Șuțu, a început desfășurarea unui simpozion cu tema: „Istorie-Cultură-Religie”. Organizatorii au preconizat derularea simpozionului în mai multe etape cu susținerea unor conferințe tematice, mese rotunde și aplicații cultural-pedagogice la câteva monumente istorice și de artă laică și religioasă.

În cadrul primei etape au susținut comunicări: Radu Dumitru, *Biserica, un prim factor de cultură în istoria poporului român*; Virgil Căndea, *Raportul religie-cultură în istoria educației românești*; Roman Wyboyski, *consilier cultural al Ambasadei Republicii Polonia, Reflecții ale fenomenului religios în viața politică a Poloniei*; Dan Berindei, *Biserica și sfârșirea României moderne*.

„CONTRIBUȚIA CULTURII ISTORIEI LA FORMAREA
SOCIETĂȚII CIVILE” — ÎNTILNIRE ÎNTRE ISTORICII
ROMÂNI ȘI GERMANI

În zilele de 17 și 18 februarie 1992, Institutul „N. Iorga”, Institutul de Studii Sud-Est Europene și „Goethe — Institut” București au organizat, gazdă fiind cel din urmă, o întâlnire între istoricii români și germani, tema de discuție fiind pe cât de generoasă pe atât de actuală: „Contribuția culturii istoriei la formarea societății civile”. La coloeviu au participat nume de rezonanță ale istoriografiei germane și românești: profesorii Jürgen Kocka (Berlin), Jörn Rüsen (Bielefeld), Bodo von Borries (Hamburg), Șerban Papacostea, directorul Institutului „N. Iorga”, Alexandru Dușu (directorul Institutului de Studii Sud Est Europene), Al. Zub (directorul Institutului „A. D. Xenopol” — Iași), Dinu C. Giurescu, Andrei Pippidi. A participat de asemenea dl. Vladimir Kadavy, directorul Institutului „Goethe”; moderator a fost dl. Th. Kleininger, redactor șef la Editura Humanitas. Au fost prezentate următoarele materiale: „Cultura istoriei și democrației” (Jörn Rüsen): „Miturile trecutului și răspunderea prezentului. Probleme ale istoriografiei românești” (Andrei Pippidi); „Timpul totalitarismului în România: să uităm sau să ne amintim?” (Dinu C. Giurescu); „Experiența germană: sfârșitul naționalismului, amintirea dictaturii naziste și formarea unei societăți democratice” (Jürgen Kocka); „Educația istorico-politică în Germania — experiență și sarcini viitoare” (Bodo von Borries); „Naționalismul românesc în secolul XX” (Alexandru Zub). La încheierea fiecăreia din cele două zile de dezbateri au avut loc mese rotunde, cu următoarele teme: „Unificarea Germaniei, prilej pentru un nou naționalism?” (participanți fiind Jörn Rüsen, Bodo von Borries, Jürgen Kocka, moderator Th. Kleininger) și „Democratizarea României: prilej pentru un nou naționalism?” (participanți Șerban Papacostea, Alexandru Dușu, Alexandru Zub, Dinu C. Giurescu, Andrei Pippidi, moderator Th. Kleininger). Pe marginea materialelor prezentate și a dezbaterilor prilejuite de mesele rotunde au avut loc numeroase intervenții din rîndul celorlalți participanți (cadre didactice universitare, cercetători științifici, studenți etc) la această întâlnire a istoricilor români și germani.

Socotim că ținuta și consistența unor intervenții pe marginea materialelor prezentată ar fi avut de câștigat dacă acestea ar fi conturat mai precis definiția unor termeni cărora spații geografice și culturale, precum și mentalități și convingeri diferite le pot conferi accepțiuni deosebite; în acest sens ne gîndim în primul rînd la cuvîntul cheie în jurul căruia a gravitat cea mai mare parte a discuțiilor, anume „naționalism”.

Cu toate că dezbaterile nu au surprins întotdeauna cu mîgală de artizan deosebirile de natură social-economică, politică și geopolitică, culturală, precum și cele din sfera mentalităților, dintre *Europa occidentală* (inclusiv Germania, cu alte tradiții de cooperare și integrare, mai ales dacă avem în vedere situația specifică ultimelor patru—cinci decenii, ulterioare detașării de dominația totalitarismului de dreapta, îngăduitor totuși cu o componentă fundamentală a societății civile — proprietatea privată) și *Europa de est și sud-est* (aflată la marginea stepii, marcată de eforturile unor popoare pentru renașterea statalității sau a unității

lor naționale și care în prezent se străduie a depăși consecințele totalitarismului de stînga), problemele abordate au avut darul de a se constitui într-o contribuție semnificativă la clarificarea unor opțiuni fundamentale pentru societatea românească, renașterea valorilor acestora fiind raportată la experiența germană, totuși atît de specifică.

Bogatul schimb de idei a sugerat numerosului auditoriu cîteva interesante cercetări: actualitatea științifică, dar și politică, a depășirii unor mituri istoriografice; „naționalismek” și află zorii și amurgul ca formă de manifestare a ideologiilor de stînga (termenul de „stînga” luat în înțelesul său „clasic”), caracterul nefast al diferitelor forme de totalitarism, concepute ca tragice utopii, posibilitatea de a reține „un naționalism compatibil cu democrația”, perspectiva de a rezolva probleme concrete (Basarabia, minoritatea maghiară) în contextul democratizării și al integrării europene.

Unele puncte de vedere au avut însă darul de a nedumeri, așa cum a fost cel enunțat de prof. von Borries, conform căruia românii ar trebui să aibă în vedere o eventuală vremenicie a Unirii de la 1859 sau să admită caracterul accidental al actului de la 1 Decembrie 1918, în lumina unor concepții legate de o istorie contrafactuală istoricul german evocînd astfel de „scenarii” nefericele.

Preconizînd o posibilă și necesară dezbatere la scară națională, avînd meritul de a fi enunțat grave și presante probleme ale devenirii societății românești și ale integrării europene, sugerînd direcții de acțiune ce merită a fi atent examinate, întîlnirea istoricilor români și germani de la „Goethe Institut” a reprezentat fără îndoială o experiență utilă ce se cere a fi repetată.

Sever Mircea Catalan

AL VIII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ILUMINISM

Între 21—27 iulie 1991 s-a desfășurat la Bristol (Anglia), cu concursul nemijlocit al Universității (Prof. Haydn și Adrienne Mason, Department of French) și cu efortul administrativ depus de „Eyas Conferences Ltd”, al VIII-lea Congres Internațional de Iluminism. Lucrările pe secțiuni, la care s-a estimat că vor participa peste 900 specialiști, s-au derulat în sălile oferite cu generozitate de „Victoris Rooms” și „Queen's Road”.

Practic, lucrările Congresului s-au deschis duminică, 21 iulie, în „Great Hall, Wills Memorial Building (Queen's Road)”, la orele 9,30, printr-o ședință inaugurală. Profesorul Haydn T. Mason, organizatorul Congresului, a salutat participanții la lucrări. Au rostit alocuțiuni, impregnate de spirit și umor britanic, primarul orașului Bristol, lordul Peter Abrahams, vicecancelarul Universității, Sir John Kingman și William Waldegrave. De un deosebit interes s-a bucurat conferința profesorului Robert Darnton, Președintele Societății Internaționale de Studii a Secolului al XVIII-lea (S. I. E. D. S.), intitulată *Reviving the Republic of Letters* cu referiri directe la evoluția studiilor consacrate secolului Luminilor în ultimii ani și cu aprecieri deloc măgulitoare asupra evoluțiilor politice, economice, sociale și culturale din cîteva țări ale Europei de Est. În cazul României s-au discutat caracterul evenimentelor politice din decembrie 1989 și situația actuală.

Însă, au fost de remarcă, sub raport științifico-profesional, comunicările din partea a doua a programului aceleiași zile: Roland Mortier, *Les générations littéraires devant la Révolution française* (Președinte: René Pomeau); Howard Weinbrot, *Enlightenment canon wars: Anglo-French views of literary greatness* (Președinte: Michel Baridon); Georges Rousseau, *Cannibal Discourse, the Grand Tour and Literary History* (Președinte: Jean Perkins); Béatrice Didier, *L'art sacré dans l'„Encyclopédie”* (Președinte: Jochem Schlobach).

Lucrările Congresului au fost împărțite, în conformitate cu tematica propusă de comunicări, în zece secțiuni: I) *Dezvoltarea urbană și rurală* (Responsabili: Michel Baridon): 26 comunicări; II A) *Luminile și adversarii lor* (Responsabil: David Adams, Președinte: Theodore Braun): 58 comunicări; II B) (Responsabil: Martin Fitzpatrick, Președinte: Frank O'Gorman) 50 comunicări; II C) (Responsabil: Simon Davies): 47 comunicări; III) *Comerț și industrie* (Responsabil: Trevor Fawcett): 19 comunicări; IV) *Studii feministe* (Responsabil: Marie Mulvey Roberts): 59 comunicări (Președinți: Marie-Laure Giron-Swidorski, Felicia B. Sturzer, John Dunkley, Yvonne Noble, Beatrice Fink, Lynn Salkin Sbiroli, Ann B. Shteir, Jean Bloch, Lois Chabier, Anne Withers, Mary Waldron, Judith Stanton, Marie Mulvery Roberts, Janet Todd, Adrienne Mason); V) *Correspondența și comunicarea literară* (Responsabil: Ulla Kölvig): 33 comunicări (Președinți: Christiane Mervaud, English Showal-

ter, François Movreau, Jochen Schlobach, Renée Waldinger); VI) *Istoria cărții și tiparului* (Responsabil: Andrew Brown): 52 comunicări (Președinți: François Moureau, David Coward, Vivienne Mylne, Lise Andries, Robert Wokler, Jean Sgard, Giles Barbes, David Smith); VII) *Știință și tehnologie* (Responsabil: David Williams): 29 comunicări; VIIA) *Literatura și artele* (Responsabil: Anthony Strugnell): 53 comunicări; VIII B) (Responsabil: Murry G. H. Pittock): 43 comunicări; VIII C) (Responsabil: Michael Liversidge): 49 comunicări; IX) *Călătorii și comunicații* (Responsabil: David Smith): 29 comunicări (Președinți: Marie-France Silver, Aubrey Rosenberg, David Higgs, Eric Annandle, Brian Corman, César Roulen); X) *Familia* (Responsabili: Jean Perkins, Renée Waldinger): 23 comunicări (Președinți: Carol Blum, Patrick Andrivet, Kay Wilkins, István G. Tóth).

Aproape toate comunicările Congresului, susținute în limbile engleză și franceză, au fost precedate de prezentarea succintă a activității titularului, de către președintele secției. Comunicările, a căror oră programată era riguros respectată (din cauza interesului științific particular al participanților), nu erau numeroase, în cadrul unei secții. S-a dat, astfel, posibilitatea întrebărilor și discuțiilor pe marginea celor comunicate.

Pe lângă lucrările Congresului, desfășurate în cadrul celor zece secții, unde au fost înscrise în totalitate 570 de comunicări, s-au organizat unsprezece mese rotunde. Aici au fost dezbătute, în cadrul unor comunicări scurte, de 20 de minute, teme, aspecte și probleme interesante asupra secolului Luminilor, după cum urmează: I) *Artele casnice* (Responsabil: Beatrice Fink): 5 comunicări; II) *Comunicarea prin manuscris* (Responsabil: François Moureau. Președinte de onoare: Robert Darnton): 9 comunicări; III) *James Boswell și Luminile* (Responsabil: Greg Clingham): 7 comunicări (Răspuns formal: Irma S. Lustig); IV) *Iluminismul scoțian: conflicte și opoziții* (Responsabil: Richard B. Sher. Președinți: John Robertson, Andrew Hook, Arthur Donovan): 7 comunicări; V) *Revoluția franceză și opinia publică* (Responsabil: William Doyle): 7 participări prevăzute; VI) *Marile ediții în curs de elaborare* (Responsabil: Andrew Brown): 17 comunicări prevăzute; VII) *William Beckford* (Responsabil: Kenneth W. Graham): 11 comunicări; VIII) *Război și pace* (Responsabil: Donald Spinelli): 4 comunicări; IX) *Metamorfozele „Enciclopediei”* (Responsabil: Anne-Marie Chouillet. Președinte de onoare: John Lough. Președinte: Robert Darnton): 12 comunicări; X) *Procesul de receptare între națiuni în Epoca Luminilor* (Responsabil: Hans-Erich Bodeker, Hans-Jürgen Lüsebrink): 8 comunicări; XI) *Sănătate și boală* (Responsabil: Roy Porter): 7 comunicări.

La aceste unsprezece mese rotunde (seminarii), care au totalizat 94 comunicări și participări prevăzute, menționăm seria, de patru conferințe consacrate orașului Bristol și împrejurimilor sale în secolul Luminilor, prezentarea ediției *Opere complete* de Montesquieu cit și sediinta „Societății de Studii Scotiene a Secolului Luminilor” (23 iulie a.c.).

Prezența românească la al VIII-lea Congres Internațional de Iluminism a fost concretizată, din păcate, doar prin trei comunicări. Dr. Paul Cernovodeanu, director adjunct la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București, a prezentat textul unei interesante comunicări (completat cu proiecții), la secția IX, *Călătorii și comunicații*, intitulată *Ottoman picturesque: Luigi Mayers drawings of the Turkish life (1776–1794)*. La secția II C *Luminile și adversarii lor*, dr. Iacob Mărza, șef birou la Biblioteca Națională București Filiala Bathyanecum Alba Iulia, a susținut comunicarea *Coordonnés de l'enseignement roumain de Transylvanie dans l'époque des Lumières*. Comunicarea *Les filiations culturelles et littéraires entre l'Europe du Sud-Est et l'Europe Centrale au XVIII-ième siècle: paradigmes et perspectives de recherche*, redactată de dr. Alexandru Duțu, directorul Institutului de Studii Sud-Est Europene din București, nu a fost susținută în cadrul mesei rotunde *Procesul de receptare între națiuni în Europa Luminilor*, prin neprezentarea autorului.

Unul din punctele de maxim interes, pe toată durata Congresului, a fost „auditorium” de la „Victoria Rooms”, unde aveau standul cu cărți și material publicitar „Fundația Voltaire” (*Taylor Institution*) din Oxford și alte edituri specializate în valorificarea moștenirii culturale a secolului Luminilor. Dacă „Fundația Voltaire” oferea numeroase volume de referință asupra secolului al XVIII-lea (cu precădere asupra Luminilor franceze), nu este mai puțin adevărat că și alte edituri, cum au fost celea ale Universităților din Oxford, Cambridge, Manchester, Yalle, Edinburg ș.a. îndemnau participanții la Congresul de Iluminism să comande ori să cumpere literatură de specialitate, pe baza materialului publicitar ori a exemplarelor din cadrul punctelor de desfășurare.

Participanții la cel de al VIII-lea Congres Internațional de Iluminism au beneficiat și de un variat program social și cultural. Spicuim, din acest interesant și atractiv program, câteva momente: recitalul de muzică de orgă din 22 iulie (lucrări de J. S. Bach, W. A. Mozart ș.a.), susținut de Carys Hughes în biserica St. Mary Redcliffe; recepția la „City Art Gallery and Museum”, în 23 iulie, în prezența primarului orașului Bristol, lordul Peter Abrahams; spectacolul cu piesa „Crcieul lui Voltaire” de la Théâtre du Hot Club des Cinq”;

instruativele excursii de o zi, la Blenheim Palace, Oxford, Stratford-upon-Avon, Badminton House și Cotswolds, Bath și Muzeul american, Stourhead și Salisbury (24 iulie); dineul swiftien; vernisajul de la „David Cros Art Gallery” (25 iulie), care posedă una din cele mai frumoase colecții de artă din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea (în regiunea Bristol), cu o expoziție de pictură din secolul Luminilor (piese de Edward Marlow, George Morland, desene ale școlii din Bristol, imagini topografice ale regiunii Vivarès și Angier etc.); dineul doamnelor participante la Congres (organizat de „British Women's Caucus”); banchetul de la „Grand Hotel” din Bristol (26 iulie); expoziția de cărți rare, hărți și imprimate referitoare la călătorii și explorări în secolul Luminilor (University Library, Bristol); plimbările cu balonul (montgolfière) în zona orașului Bristol etc.

Ultima zi a Congresului de Iluminism a înscris în program interesante manifestări științifice și culturale. S-au susținut două interesante comunicări, în „Great Hall, Wills Memorial Building”: Jean Sgard, *Les philosophes en montgolfière* (Președinte: Anne-Marie Choillet) și Roy Porter, *Thomas Beddoes of Bristol: the dilemmas of Enlightenment medicine* (Președinte: Richard Waller). Totodată, a avut loc ceremonia „honoris causa”, prin conferirea titlului de doctor în litere a Universității din Bristol lui Robert Darnton, Președintele S. I. E. D. S. Oratorul ceremoniei: William Doyle. Recepția („Vin d'honneur”) de la „Royal Fort Gardens” și Adunarea generală S. I. E. D. S. („Auditorium” — Victoria Rooms”) au încheiat, practic, lucrările celui de al VIII-lea Congres Internațional de Iluminism.

Iacob Mârza

DONAȚIE FRANCEZĂ DE CĂRȚI PENTRU INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

Serviciile culturale ale Ambasadei Republicii franceze au făcut un însemnat dar de cărți Institutului de istorie „N. Iorga” în cursul anului 1990. Cărțile dăruite acoperă variate domenii ale istoriei Franței și ale istoriei universale.

Cele mai numeroase sînt cărțile consacrate Revoluției franceze, în legătură cu sărbătorirea bicentenarului acesteia (ediții de texte comentate ca: Madame de Staël, *Considérations sur la Révolution française*, ed. J. Godechot; clasicii istoriei revoluției ca J. Michelet, *Histoire de la Révolution française*; crestomații de texte revoluționare și postrevoluționare, lucrări privitoare la raporturile între Revoluție și Biserică, gîndirea revoluționară, marle personalități care au ilustrat Revoluția, moștenirea Revoluției în Franța și în lume, etc).

Un alt grup de cărți e dedicat unor personalități istorice de frunte (*Richard Coeur de Lion*, de Régine Pernoud, *Francois I*, de Jean Jacquart, *Philippe le Bel* de Jean Faroi, *Henri IV* de Jean-Pierre Babelon, *Napoléon* de Jean Tulard).

Două prestigioase lucrări reprezintă domeniul istoriei bisericii: Paul Cristophe, *L'Église dans l'histoire des hommes* (2 vol.) și *Histoire de la France religieuse*, operă colectivă sub conducerea lui J. Le Goff și R. Rémond.

Semnalăm în sfîrșit două lucrări ale lui Pierre Chaunu, *Histoire science sociale* și *Rétro-histoire*.

Biblioteca Institutului s-a îmbogățit astfel cu un șir de lucrări valoroase, fapt pentru care exprimăm și pe această cale sentimentul de recunoștință a membrilor institutului.

RECENZII

MISKOLCZY AMBRUS, *Egyház és forradalom — Biserică și revoluție. A K öröskisjenői ortodox román egyházi zsinat 1849 — Sinodul ortodox românesc de la Chișineu-Criș 1849*, Budapest, 1991, 199 p.

Sub egida Catedrei de limbă română a Facultății de litere a Universității Eötvös Loránd de la Budapesta, catedră condusă de Dr. Ambrus Miskolczy, a fost inițiată editarea unei colecții intitulată *Encyclopaedia Transylvanica*, care își propune să publice izvoare și studii cu privire la istoria Transilvaniei, la raporturile culturale româno-maghiare în contextul Europei centrale și de sud-est. Inițiatorul colecției amintește că o asemenea încercare s-a mai făcut în 1787, când membrii maghiari, români și germani ai lojei de la Sibiu au lansat proiectul editării unei atari enciclopedii despre trecutul provinciei, despre oamenii care locuiau aici și despre natura înconjurătoare.

În ciuda faptului că inițiativa de acum două veacuri nu s-a materializat, ideea trecutului și a destinului comun a fost cultivată de capete luminate, iar colaborarea pe termen lung promovării și printr-o cercetare comună nu a fost abandonată nici măcar în vremuri de restriște în raporturile interetnice.

În spiritul tradiției transilvane, noua colecție își propune să devină unul din forumurile colaborării pe termen lung științifice. Scopul urmărit este de a promova mai cu seamă cercetarea aspectelor care au legat popoarele din bazinul Dunării, de a scoate în relief aspectele de conviețuire și nu atât momentele de dezbinare, fără să piardă din vedere că trecutul raporturilor a fost complex, plin de contradicții, la fel, de altfel, cum este și prezentul.

Pentru a oferi cititorilor români o imagine despre concepția călăuzitoare a colecției voi aminti câteva din titlurile lucrărilor preconizate a fi editate în cadrul ei: Henri H. Stahl, *Salut vechi românesc și moștenirea lui*; Nicolae Iorga, *Trăsăturile comune ale instituțiilor sud-est europene*; Radu Rosetti, *Despre ungarii din Moldova*; Gheorghe I. Brătianu, *Studii alese*; *Concepte privind evoluția românească* (selecțiuni din studiile lui Ștefan Zeletin, Șerban Voinea, N. Manolescu și alții); *Studii privind etnogeneza românească* (din scrierile lui B. P. Hașdeu, I. Bogdan, O. Densușianu, N. Iorga, A. Philippide, S. Pușcariu, I. Iordan și alții); culegeri de studii ale unor cărturari maghiari care au cercetat trecutul

româno-maghiar sau care au avut un anumit rol ori o anumită viziune înaintată în evoluția acestor raporturi, cărturari ca: László Gáldi, Lajos Tamás, Zsolt Trócsány, László Mak-kai, Dénes Kemény, Károly Szász, László Gál, Sándor Veress. Károly Böhm, la fel ca și culegeri de studii pe aceeași temă elaborate și publicate de autori români.

În promovarea cunoașterii reciproce se preconizează publicarea de studii referitoare la cultura populară românească. Volumele din colecție, în funcție de publicul cărui se adresează, vor apare în limba română sau maghiară, dar vor apare și volume bilingve, așa cum este și volumul la care ne referim.

Coordonatorul colecției este deci Dr. Ambrus Miskolczy, care a realizat și volumul întâi în colaborare cu Ioan Octavian Rudeanu. Precedat de o prefață scrisă de cunoscutul istoric György Szabád și de un studiu introductiv substanțial semnat de același Ambrus Miskolczy, volumul — așa cum rezultă și din subtitlu — cuprinde protocolul Sinodului Bisericii ortodoxe din dieceza arădeană, sinod ținut în lunile martie-aprilie a anului 1849. Deși izvorul a fost cunoscut de unii specialiști, textul lui integral se publică pentru prima dată.

În studiul său introductiv Ambrus Miskolczy arată că din manuscrisul protocolului, redactat în limbile română și maghiară în patru exemplare autentificate, la ediția de față el s-a folosit de exemplarul înaintat guvernului maghiar. Textul românesc a fost scris cu litere chirilice, la transcriere respectându-se întotdeauna originalul.

După o scurtă trecere în revistă a istoriografiei referitoare la Sinodul de la Chișineu-Criș, autorul studiului schițează împrejurările în care s-a pregătit și s-a desfășurat acest eveniment notabil, precum și importanța lui în evoluția raporturilor româno-maghiare și în afirmarea vieții naționale românești din părțile Aradului și Oradei. Se menționează faptul că la 15 mai 1848, la Pesta, circa 40 de delegați români din așa-zisele Părți ungurene, sub președinția lui Emanoil Gojdu, au elaborat un memoriu, tipărit cu o zi mai târziu. Revendicarea principală formulată în memoriul, redactat în limbile maghiară și română, se

referea la asigurarea folosirii libere a limbii române în biserică, în învățămînt, în viața publică „și pretutindenea în toate trebile noastre cele din lăuntru”.

Reazemul principal al vicțiilor naționale române de atunci în părțile amintite îl constituia biserica. Cum însă Biserica ortodoxă română se afla sub conducere sîrbească a mitropoliilor din Carlovăț, românii ortodocși încă din 1810 au declanșat lupta pentru autonomia bisericii lor naționale. Dieceza arădiană a reușit în 1829 să impună numirea unui episcop român, iar în 1835 în scaunul episcopal a fost instalat Gherasim Raț. În Banat conducerea luptei de emancipare a bisericii ortodoxe române a fost preluată de Eftimie Murgu care, la sfîrșitul lunii iunie 1848, a organizat la Lugoj o adunare națională. În cadrul acestei adunări a fost declarată autonomia bisericii ortodoxe române și ruperca raporturilor de dependență față de mitropolia din Carlovăț. Totodată, s-a trecut la introducerea limbii române ca limbă oficială și la organizarea gărzilor naționale. La sfîrșitul lui august și la mijlocul lui septembrie 1848 trei deputați români din Parlamentul ungar: Eftimie Murgu, Ioan Dragoș și Teodor Sîrb au prezentat fiecare separat cîte un proiect de lege care să consfințească autonomia bisericăscă pentru români.

În acest context a inițiat Ioan Dragoș, împreună cu grupurile influente române din viața socială și bisericăscă, convocarea sinodului ortodox de la Chișineu-Criș. Este de menționat că dobîndirea independenței față de mitropolia din Carlovăț a fost sprijinită de József Eötvös ministrul culturii și învățămîntului public din Guvernul ungar și de Károly Szász secretar de stat la acelaș minister. Propunîndu-se mărirea salariilor preoților, Lajos Kossuth a cerut părerea deputaților români din parlament și l-a numit pe Ioan Dragoș comisar guvernamental cu puteri depline pentru a soluționa situația din dieceza Aradului. Ioan Dragoș în calitate de secretar la Ministerul Finanțelor, funcție pe care o îndeplinea încă din septembrie 1848, a hotărît convocarea sinodului pentru a rezolva problema succesiunii în scaunul episcopal și a ameliora starea materială a preoților și dascălilor. Episcopul Gherasim Raț, în acord cu Ioan Dragoș, a emis actul de convocare a sinodului la Chișineu-Criș pentru ziua de 17/29 martie 1849. Cu toate că Gherasim Raț, demisionat din cauza vîrstei și a bolii, a dorit ca noul episcop să fie ales în persoana protopopului din Șiria, sinodul l-a ales pe preotul Ștefan Chirilescu din Talpoș.

Ambrus Miskolczy înfățișează o serie de aspecte noi și mai puțin cercetate în istoriografie, aspecte care privesc raporturile dintre români și maghiari în a doua jumătate a anului 1848, dar mai ales din primăvara anului

1849. El subliniază că evoluția acestor raporturi a definit cadrul politic în care s-a ținut sinodul, a influențat în mod pozitiv desfășurarea lui, care la rîndul său a marcat un moment important în încercările de apropiere dintre cele două părți. Autorul studiului introductiv reproduce răspunsul lui Kossuth la revendicările naționale românești, răspuns datat din 26 aprilie 1849. În acest document de netăgăduită importanță Kossuth preciza: „În ceea ce privește limba, nici eu, nici națiunea maghiară nu vrem să oprimăm limba concetățenilor noștri de altă limbă, noi numai atît am vrut și vrem ca, după ce țara e una, una să fie și limba diplomatică și în guvernarea țării; pentru că, altfel, țara nu se poate menține, dar, pe lîngă acestea vrem și permitem fiecărei limbi și fiecărei naționalități nu numai folosirea și dezvoltarea liberă, dar să și sprijinim această evoluție în interesul civilizației, de aceea dumeavoastră puteți aduce la cunoștință oricui că eu garantez folosirea liberă a limbii poporului român atît în școlile, în bisericele și în ceremoniile lui religioase, cit și în viața comună; nu numai atît, ba mai mult, în măsura în care românii nu dispun de fundații proprii care să acopere cheltuielile pentru o bună organizare a școlilor și pentru ridicarea științifică, eu asigur ajutorul total din partea statului, în aceeași măsură în care statul se va îngriji de cheltuielile necesare educației oricărui cetățean de altă limbă și de altă religie. În afară de acesta, garantez că, dacă cineva nu prin avocat, ci personal se adresează guvernului, aceasta poate să o facă în orice limbă, în problemele aparținînd curții de jurați și în procedură verbală, chiar în fața tribunalului, fiecare se poate apăra cu grai viu, iar guvernul se va îngriji ca legile și circularele guvernamentale să fie aduse la cunoștința publică în limba poporului și cu plăcere voi da ajutor la cultivarea spre un nivel științific mai ridicat a limbii valahe, în care scop voi încuraja orice mijloace ducătoare la scop.

În ce privește religia lor, eu mărturisesc dreptul divin al libertății conștiinței și dau asigurări că preoții din biserica orientală sau cei din biserica greco unită vor beneficia de aceleași alocații de existență ca și oricare din preoții altor religii și garantez libera rezolvare a treburilor bisericăști, cu respectarea statutelor legale, după cum, relativ la aceasta, adevărul intenției mele îl cunoașteți și dumeavoastră, așa cum am demonstrat-o și în timpurile mai apropiate”.

Am reprodus și noi acest document care, la momentul respectiv, preciza poziția guvernului ungar în problema raporturilor româno-ungare la solicitarea deputatului român Ioan Dragoș, care a inițiat ținerea sinodului de la Chișineu-Criș, și prin prezența sa la desfășurarea lucrărilor lui a jucat un rol impor-

tant inclusiv în asigurarea caracterului democratic și național al sinodului.

Miskolczy apreciază pe bună dreptate că sinodul a constituit „un compromis politic între guvernul maghiar și mișcarea națională a românilor din Ungaria. Ambele părți puteau să simtă că au câștigat ceva, în timp ce ambele părți ar fi putut modifica ceva din pozițiile lor și le-ar fi formulat, totodată, cu mai multă claritate”.

Sinodul de la Chișineu-Criș s-a deschis la 17/29 martie 1849, protocolul consensuind numele reprezentanților bisericești și laice prezenți la prima ședință. La ședința din 18/30 martie s-a hotărât ca în locul lui Gheorghiș Raț alegerile să se facă în ziua de 21 martie/2 aprilie. Totodată, au fost aleși membrii celor două deputațiuni, una pentru „coordonarea sinodului, a consistoriului și a parohilor” și alta pentru „coordonarea institutelor clericale și preparandiale, asigurarea și a școlilor elementare”. În urma celui de al doilea tur de scrutin Ioan Chirilescu, parohul din Talpoș și asesor consistorial a fost ales vicar episcopal al diecezei Aradului. La 23 martie/4 aprilie s-a trecut la adoptarea statutelor de funcționare a sinodului, a consistoriului diecezan. În paragraful 1 al articolului I din statutul sinodului se preciza: „Limba sinodului va fi românească”. S-a hotărât ca cei 50 de deputați la sinod să fie aleși astfel: cîte un deputat cleric de la 50 de parohii și cîte unul mirean din parcea a 18 000 de enoriași, astfel încît deputații clerici să formeze o treime din totalul deputaților. Mănăstirea din Hodoș, Facultatea de teologie și directoriatul școlilor aveau dreptul să trimită cîte un deputat. Se înțelege că episcopul diecezan era membru din oficiu al sinodului. Statutul amintit reglementa în detaliu felul în care se făcea alegerea deputaților, durata mandatului, termenele cînd se țin ședințele sinodului la Arad sau la Oradea, modul de convocare, alegerea președinților și a notarilor cu majoritate absolută de voturi. În continuare statutul stabilea „drepturile” și „datorințele” sinodului și ale deputaților aleși.

În statutul de funcționare a Consistoriului diecezan se arăta că acest for este unul de judecată, compus din episcop sau vicar și șase asessori aleși, dintre care doi mireni, precum și un notar și un „fiscal”, aceștia doi din urmă cu vot consultativ. Se înființau două consistorii, unul la Arad și altul la Oradea. Se precizau în continuare periodicitatea și modul de convocare a ședințelor, atribuțiile forului judecătoresc și regulamentul lui de funcționare. La ședința din 24 martie/5 aprilie au fost aleși membrii celor două consistorii. După ce la 25 martie/6 aprilie la ședință a fost citit și autentificat protocolul ședinței precedente,

așa cum se procedea în toate cazurile, sinodul și-a întrerupt lucrările pînă la data de 11/23 aprilie. În această zi și în cele următoare sinodul a trecut la elaborarea și adoptarea instrucțiunilor date președinților și a asesorilor celor două consistorii, instrucțiuni în care au fost precizate atribuțiile, obligațiile și drepturile membrilor din consistorii, a notarilor și fiscalilor.

Un loc central în lucrările sinodului a ocupat problema învățămîntului. În această ordine de idei a fost adoptat actul privind organizarea școlilor române de religie ortodoxă. Documentul deosebit de important, care reglementa întreg învățămîntul confesional ortodox din dieceză, preciza că „limba de capătene în școlile române de religie greco-uneunită va fi română, iar unde sînt mai multe neamuri de aceeași credință în nuinăr înseunat și în același limbă care pentru dinșii se va socoti de capătene”. În localitățile unde ortodocșii sînt de alt neam decît cel român limba de predare va fi cea maternă a locuitorilor. Alfabetul care urma să fie înșușit era cel chirilic alături de cel latin. Materiile ce urmau să fie predate în cele patru clase elementare erau: religia, alfabetul, scrierea, citirea, catechisul, istoria Bibiei, aritmetica, istoria, cîntarea, economia, gramatica, geografia și cunoștințele de drept. Statutul de funcționare al școlilor elementare reglementa în detaliu împărțirea materiilor pe clase, succesiunea lor. Se preciza, printre altele, că în clasa a IV-a copiii învățau „istoria românilor și a patriei” în limba maternă. În statut se reglementa modul de funcționare a școlilor „de mijloc” cu patru clase după terminarea școlii elementare, al școlilor pentru fete. Un loc aparte în statut ocupă prevederile cu privire la organizarea „Institutului preparatoriu pedagogic” de trei ani. În acest institut puteau intra numai tineri înzestrați și cu „bună moralitate” care au terminat gimnaziul. Statutul stabilea programa școlară, succesiunea materiilor predate în trei ani de cei cinci profesori încadrați în institut: de religie, de limbi, de istorie, de economie și de pedagogie. Limba de predare era cea română, dar elevii învățau și limbile maghiara, latina și germana. Profesorul de istorie era obligat să predea „istoria universală, istoria patriei, istoria românilor, retorica și logica”. Un paragraf separat se referea la funcționarea și înzestrarea bibliotecii institutului.

Sinodul de la Chișineu-Criș a adoptat și statutul de organizare și funcționare al Institutului teologic, precum și statutul de organizare al celor două districte școlare cu sediile la Arad și Oradea. Directorul școlar (cun am numi azi inspectorul școlar general) putea fi numit „numai acela carele e născut și crescut român, are deplină cunoștință a limbii și literaturii române, e bine deprins în limba

ungurească și latină, o înzestrat cu științe mai virtuos pedagogice, filosofice și juridice, și are pe lângă acestea caracter moral și cultură din afară. Posturile de directori școlari în cele două districte de învățământ confesional ortodox se puteau ocupa prin concurs validat de sinod. Directorii școlari districtuali aveau dreptul de a-i numi pe directorii teritorialii.

Conform statutului, posturile de învățători erau ocupate prin concurs. Comunitatea, prin reprezentanții săi anunța concursul, rezultatul fiind validat de directorul districtual. Puteau candida la postul de învățători doar persoanele cu diplomă de învățători și de stare „nărenească”. Este de menționat că statutul la paragraful 61 prevedea: „Pe deapsa trupescă din școli cu totul se șterge”.

Ședința din 17/29 aprilie a avut la ordine a zi mai multe probleme, printre care raportul prezentat de deputatul Ioan Dragoș despre obținerea salariului pentru personalul didactic și pentru preoți din partea Ministerului cultelor și învățământului, ceea ce a fost întărit de hotărârea nr. 482 din 20 aprilie/2 mai 1849 prin care se dispunea ministrului de finanțe să aloce suma totală de 229 290 de florini argint pentru salariile învățătorilor, profesorilor, preoților din dieceza Aradului.

În ziua de 18/30 aprilie sinodul a dezbătut proiectul unei fundații de „științe și pensie”. Pentru a organiza fundația sinodul a desemnat pe vicarul Ioan Cbirileanu, pe Dimitrie Constantini directorul școlar districtual, pe Ioan Raț protopop de Arad și asesor consistorial, pe Atanasie Șandor medic și profesor la Institutul de învățători, pe Grigorie Popovici asesor consistorial și pe George Popanolar consistorial; aceștia aveau sarcina să elaboreze statutul de întemeiere și funcționare al fundației. Totodată, s-a prezentat și s-a aprobat darea de seamă financiară, s-a hotărât preluarea arhivei consistoriale de la fostul episcop.

Cu acestea s-au încheiat lucrările Sinodului de la Chișineu-Criș, dar protocolul mai cuprinde în anexă și proiectul „în privința înființării unei fundații de creștere și pensie și în privința îmbunătățirii soartei învățătorilor”, proiect elaborat de cei menționați în zilele de 19–21 aprilie. Astfel protocolul conține un izvor de primă mână pentru cunoașterea vieții românilor din părțile Aradului și Oradiei la mijlocul secolului trecut.

L. Demény

I. DUMITRIU-SNAGOV, *Le Saint Siège et la Roumanie moderne 1866–1914*, Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1989, 1012 p.

În peisajul atât de divers al istoriografiei românești contemporane se conturează personalitatea deosebită a unui umanist atras la început de studiul medicinei dar care își găsește împlinirea spirituală în descifrarea evoluției istorice: I. Dumitriu-Snagov.

Beneficiind de o bursă de studii la Universitas Gregoriana din Vatican, descoperă cu satisfacția unui cercetător împătimit bogăția documentelor inedite aflate în arhivele papale referitoare la istoria țării noastre, fructificându-le în lucrări originale; *România în arhivele Romei; Borgiana V și VIII, două hărți italiene din Renaștere și localizarea Viciinei de Dunăre*, etc.

Deschizătoare de noi orizonturi pentru înțelegerea legăturilor dintre lumea ortodoxă danubiană și cea catolică peninsulară rămân scrierile: *Le Saint-Siège et la Roumanie moderne 1850–1866* și continuarea acesteia, ce constituie subiectul sursei noastre prezentări. De menționat că ciclul închinat acestor relații s-a îmbogățit în 1991 cu o nouă contribuție: *România în diplomația Vaticanului 1939–1944*;

Lucrarea *Le Saint-Siège et la Roumanie moderne* este structurată astfel: șase capitole de analiză profundă, sintetice a unui bogat material documentar; anexele, compuse din 340 de documente prezentate într-un util indice cronologic.

În capitolele introductive, *Propunere de studiu (Proposition d'étude)* și *Către sfârșitul secolului al XIX-lea: noi puncte de vedere politice. (Vers la fin du XIXe siècle: nouveaux points de mire politique)* este conturat tabloul prefacerilor europene, lupta dintre națiunile asuprite — dornice de a-și constitui state independente, unitare, moderne — și puterile conservatoare, care încearcă să se adapteze realităților prin efortul — limitat de altfel — de regindire a structurilor economice, sociale, politice, a relațiilor dintre stat și biserică. Astfel sunt prezentate actele legislative, ce încearcă să dea un nou conținut raportului laic-religios în: Imperiul austro-ungar — validitatea mariajului civil în caz de refuz al celui religios, controlul de către stat al instrucției școlare și dreptul adolescenților de a-și alege confesiunea religioasă; Imperiul otoman — măsurile luate de sultanul.

Abdul-Aziz (1861–1876) de introducere a unui regim egalitar pentru toți creștinii și dorința de constituire a unui „commonwealth islamic” prin unirea popoarelor islamice într-un singur califat.

În aceste coordonate Sfântul Scaun este nevoit să-și redefinească rolul și locul său: renunțarea la puterea temporală — constrins de constituirea statului italian — consolidarea celei spirituale, reinviind dorința de unire a celor două biserici: catolică și ortodoxă. În Transilvania biserica greco-catolică reprezenta o materializare a acestui program, de aceea teritoriul românesc va intra în sfera de interes a diplomației papale.

În capitolul intitulat *În căutarea timpurilor noi. Între tradiție și reformă (À la recherche des temps nouveaux. Entre tradition et réforme)* este prezentată politica de intensificare a contactelor dintre papalitatea și oficialitățile românești, oamenii politici din București apelând cu luciditate la prestigiul spiritual al Sfântului Scaun în realizarea programului național.

Relațiile papale cu biserica unită din Transilvania se desfășoară într-un context politico-religios complex, cea din urmă reușind să-și mențină identitatea religioasă și națională în fața încercărilor Curiei romane de a și-o subordona pe deplin. Vor eșua și intențiile guvernului de la Budapesta de unire a bisericilor din Transilvania și Ungaria prin crearea unei biserici greco-catolice de rit ungiuresc.

România. *Vocația de unitate a României moderne (Rome. Vocation de l'unité de la Roumanie moderne)* este cel de-al patrulea capitol în care se analizează rezolvarea dată de ținărul stat român unor probleme importante ca: urcarea pe tronul unei țări ortodoxe a unui principe catolic, constituirea unei ierarhii catolice, locul cetățenilor catolici în actele constituționale ale statului.

Între Sfântul Scaun și noua dinastie domnitoare a României va exista la început o stare de încordare motivată de atitudinea principelui Carol față de religia sa și a urmașilor săi înscrise în Constituție, de căsătoria acestuia cu o principesă luterană Elisabeta de Wied. Începându-se principelui și în special interesul papalității de a-și consolida influența în spațiul românesc vor aplană conflictul.

Dorința de reglementare a raporturilor stat-biserică l-au determinat pe Mihail Kogălniceanu să-și exprime intenția — după cucetirea independenței — de a trimite pe lângă Sfântul Scaun un reprezentant oficial al guvernului. Încep astfel negocierile, ce vor avea drept scop fie încheierea unei înțelegeri de tip concordat, fie înștalarea unei ierarhii catolice naționale. În urma numeroaselor dis-

cuții a fost aleasă a doua variantă — ierarhia națională — în 1883, fiind numit arhiepiscop catolic la București monseniorul Paoli, iar în Moldova monseniorul J. M. Camilli. Astfel întreg teritoriul cuprins între Nistru, M. Neagră, Dunăre, Cîmpia Tisei a trecut sub jurisdicția directă a Propagandei Fide, constituind „Status Catholicus Romaniae”. Crearea arhiepiscopiei din București oferea perspectiva unei jurisdicții proprii, centralizate, corespunzând evoluției României, anticipând cu 34 de ani actul de la 1 Decembrie 1918.

Activitatea înaltilor demnificari eclesiastice catolici în România este subiectul tratat în *Miscări interne ale ierarhiei. Consolidare și contraste (Les mouvements internes de la iérarchie. Consolidation et contrast)*.

În regat se disting prin activitatea lor monseniorii Paoli și Paul Palma, în timpul cărora se pun bazele ierarhiei catolice, se începe construirea catedralei arhiepiscopale. Dorința papalității de a sprijini monarhia din România se materializează prin numirea în funcția arhiepiscopiei din București a unor germanofili și prin apărarea bisericii catolice în fața ofensivei misiunilor catolice maghiare organizate în „Societatea Sfântul Ladislau”.

În Transilvania sfârșitul de secol XIX se caracterizează prin intensificarea procesului de maghiarizare, concretizat în plan religios prin inițiativa premierului Hedervary de a crea o diocază maghiară pentru fideli greco-catolici în greaca-veche, propunere ce va fi aprobată de Papa Pius al X-lea.

Ultimul capitol *În preajma primului război mondial (À la veille de la première guerre mondiale)* este consacrat personalității deosebite a monseniorului Raymond Netzhammer, care pe lângă opera de consolidare a bisericii catolice se identifică cu interesele generale românești, pledînd împotriva incorporării românilor din Transilvania în diocaza de Hajdudorogh.

În încheierea studiului său, I. Dumitriu-Snagov își prezintă concluziile, subliniind că Sfântul Scaun și România s-au întâlnit în perioada menționată pe drumul necesității istorice.

Partea de anexă a lucrării prezintă o importanță absolută datorită celor 340 de documente, în mare parte inedite, din arhivele papale, acte emise de autoritățile laice sau religioase din București, Iași, Roma, Blaj, Alba-Iulia, Constantinopol, Viena, Esztergom, Budapesta.

Pentru a ușura consultarea documentelor autorul a întocmit un indice cronologic al acestora la care se adaugă un indice analitic al principalelor probleme, unul pentru nume de persoane, acte și decrete, pentru nume geografice, instituții și periodice, pentru locul de proveniență al documentelor.

Bibliografia lucrării este structurată pe prezentarea izvoarelor inedite și edite și a lucrărilor generale și particulare.

Pe partea interioară a coperților sint enumerate 57 de titluri scoase de editură, lucru deosebit de util pentru cei ce studiază istoria bisericii catolice.

Le Saint-Siège et la Roumanie moderne 1866—1914, rămîne o lucrare de referință în studiul relațiilor dintre papalitate și ortodoxia română, impresionînd prin bogatul material documentar prezentat și analizat de autor.

Raluca Tomi

NIKOLA GAVRILOVIĆ, *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu (1822—1867)* (Școala clericală sirbo-română de la Virșeț, 1822—1867), Novi Sad, 1983, 308 p.

Nikola Gavrilović, recunoscut cercetător al timpului istoriei culturii și circulației informației scrise în mediul ortodox româno-sirb din epoca comuniunii ierarhice, se prezintă în fața noastră cu o utilă și necesară înfăptuire editorială; este vorba de monografia școlii clericale sirbo-române de la Virșeț, însemnată instituție în ridicarea culturală a românilor bănățeni, în afirmarea și emanciparea lor cultural-națională.

Lucrarea este o pledoarie pentru istoria școlii, instituției, ca reflex, finalitate materială, a mult mai complexe istorii a ideilor, a devenirii în plan cultural, confesional și politic, întrupare-simbol a imperativelor clipei din ireversibila curgere a timpului.

Istoria acestei instituții este parte integrantă a procesului ridicării naționale a românilor bănățeni; vatra care a însușit spiritul unor generații ce-au zămislit revoluția și au conlucrat la fizionomia spirituală a poporului; generații succesive, ilustrate prin nume precum: Nicolae Stoica de Hațeg, Mihai Roșu Martinovici, Constantin Diaconovici Loga, Nicolae Tincu Velea, Ignațiu Vuia, Dimitrie Popovici Stoichescu, Andrei Șaguna.

Dacă faptele brute — privilegiile ilirice cu implicațiile specifice, începuturile în planul național la sirbi (Congresul de la Timișoara — 1790) și la români (Supplex Libellus Valachorum — 1791) — sînt deja de mult intrate în circuitul valorilor istorice, apreciate ca atare, funcție de etalonul momentului temporal, istoria procesului demitizării, a primeirii spirituale, ne lipsește încă.

O sursă binevenită la o asemenea istorie a ideilor ce au darul de a sfida inerția, a însușești, a greva destinul, este și contribuția istoricului Nikola Gavrilović.

Meritul autorului este că — deși își bazează spusele pe o informație strict specializată — a făcut o carte vie, în care respiră epoca, se perindă ilustre (sau mai puțin) figuri, cu propriile trăsături, calități și slăbiciuni; destine individuale — aspirații, plămîni, neputințe modeste, înfăptuiri dar mult

suflet național — pentru noi însă prețioase mărturii asupra începuturilor naționale în acest ținut de viațuire — și cultură — românească.

O carte curajoasă, care, decizindu-se de conformismul opac, optează pentru nuanșare interpretativă, chiar pentru subiectivism. Poate că în detaliul autorul nu este foarte convingător — și nici nu se străduiește să fie întru totul obiectiv — dar în ansamblu, realizarea sa este mai bogată, colorată, sugestivă.

Subiectivismul autorului nu alimentează însă o tendință preconcepțată, el este în mai mare măsură propriu manierei de a gândi și scrie, de a însușa cititorului convingerea că faptele petrecute „așa au fost”; de a face să retrăiască o lume cu propriile-i valori (faptele istorice) și minusuri (evenimențialul oarecare, prejudecățile, defecțiunile, fapte pe care memoria timpului nu le reține).

Cartea este o dovadă grăitoare asupra lucrării mecanismului prin care istoria cerne din noianul de nimicuri infimele esențe. Mai departe, este o reușită pledoarie asupra indispensabilității cernerii prin sita valorii; o carte despre marca trudă a cernerii, întru plămădirea neamului.

În epoca luminilor, în plin reformism, satul românesc trăiește într-o ignoranță evasi-absolută; spiritul țaranului este mitologie, folelor. Religia — propagată de proclii-țărani, fără știință de carte, inițiați sușar într-o vreme de aprigă prigonire prin uniție la fel, parte integrantă a spiritului ruslic.

N. Gavrilović vorbește tocmai de-o asemenea civilizație, în efortul său dramatic de a se înălța prin spirit; de impactul între reticența ignoranței și nevoia autodepășirii — a disciplinării potențelor spirituale la riguroasele criterii ale iozefinismului.

Nu întîmplător începuturile învățămîntului clerical ortodox se leagă de Timișoara, oraș prin excelență funcționaresc, reședință administrativă a provinciei de coroană ce era Banatul și sediul comendurii militare pentru o largă arie din sud-estul Imperiului. Date noi ni se oferă cu privire la funcționarea

acestor „cursuri” de pregătire a preoților, cu durată de trei luni, chiar în clădirea rezidențială a episcopului. Această primă încercare s-a petrecut la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în atmosfera de emulație a Congresului de la 1790. Cursul era divizat pe două secții, română (sub îndrumarea lui Mihail Roșu Martinovici) și sîrbă (scriitorul Pavel Kengelač). Despre cuprinderea acestei școli, vorbește o informație din 1801, pomenind cifra uzuală de 150 de cursanți. Inițiativa aceasta a dăinuit cît și activitatea luminatului episcop Petru Petrovič. După moartea-i, școala-și încetă activitatea, iar spațiile respective au fost ardate spre a fi utilizate drept prăvălii.

Micimea egoismelor, precum și conjunctura economică (în orașul reședință, al funcționării, piața era de două ori mai scumpă decît în celelalte două reședințe episcopale cu populație preponderent românească), au colaborat ca la Arad să ia ființă preparandia, iar la Virșeț să se înceapă activitatea școlii clericale (Cap. I, p. 26—50).

Tradiția școlară la Virșeț era mai veche: luăm cunoștință despre posibilitățile forului episcopal în vederea asigurării instruirii cadrelor pentru sîrbi cît și pentru românii din Banat; despre nivelul de pregătire al profesorilor, obținut de regulă în ambianța liceelor protestante și a universităților germane; despre strădaniile mitropolitului Ștefan Stratișirovič (mentorul lui Andrei Șaguna) în vederea înfăptuirii acestei întreprinderi (Cap. al II-lea, p. 51—63).

Informații de preț despre vitalitatea spiritului național al populației majoritare românești, în ambianța cosmopolită a Timișoarei, furnizează capitolele următoare (al III-lea și al IV-lea, p. 64—86). Lupta pentru limbă, cultură și biserică națională devine o constantă a conduitei politice — mai ales la românii bănățeni, stînjeniți în afirmare de ierarhia străină. Prezenta lucrare aduce pagini de nouă și obiectivă informație privind tocmai această luptă vehementă și eficace a românilor timișoreni împotriva instituirii unui lăcaș de cultură străină (o școală clericală sîrbească) în mediul lor. Dovadă grăitoare asupra procesului de maturizare națională „accelerată” în primele decenii ale secolului al XIX-lea, cînd orașul devine centru de trăire și de iradiere, sub acest nou semn, pentru largi arii de unitate etnică. Societatea este în metamorfoză, acum își restructurează un nou chip; este momentul confruntării cu sine însuși, o redimensionare a criteriilor și valorilor; proces intim, al propriului organism, care nu mai admite nici un fel de ingredient

străin. Acum se călește intransigența, arunca care-și va proba curînd tăișul, în revoluție — iată reflexe ale spiritului difuzat la calcedra noii școli! Spirit ce-a călăuzit pașii lui A. Șaguna, D. Popovici Stoichescu, N. Tincu Velea...

Informații cu privire la personalul didactic și repartitia disciplinelor de învățat, procesul instructiv, manualele și actele scrise rămase, inventarul bibliotecii seminarului, ne oferă capitolele V—VIII (p. 87—122).

Date complete despre elevii care au frecventat această instituție de învățămînt, despre spațiu, dotare și structura organizatorică a școlii, oferă capitolele IX—XII (p. 123—174).

Capitolul al XIII-lea este consacrat activității post-revoluționare (1850—1867), de fapt, problematicii separării ierarhice. Trezind prin încercarea revoluției, cele două popoare trăiesc deacum faza naționalismului matur, împlinit; opțiunile au fost exprimate, căutările, ezităările, au rămas în urmă; românii probează dovada maturității naționale, luînd destinele credinței și ale culturii în propriile mîini — împrejurare în care, din 1865, secția română își mută sediul, continuînd să funcționeze ca seminar, la Caransebeș.

Cartea lui Nikola Gavrilovič este prevăzută cu aparat științific indispensabil unei lucrări moderne, de autentică ținută științifică. Nu lipsesc sugestivele tabele privind repartitia elevilor, în funcție de originea națională, de starea socială, de ținutul de baștină, cronologic și pe ani de studiu; în sprijinul celui interesat de aspecte de amănunt stau cei doi indici, de nume de persoane și noțiuni, și cel geografic.

Să mai amintim că monografia este prevăzută și cu rezumat în limba română, de-o corectă finalitate interpretativă, în sensul că școala de la Virșeț, într-adevăr, „a influențat pararea naționalismului extrem... acționînd în sensul liniștirii, concilierii, prieteniei și colaborării constructive între națiuni”. (p. 225).

Ne găsim în fața unei realizări a istoriografiei iugoslave contemporane, concepută în manieră originală, cu unele detalii care nu înlătură semnele de întrebare, dar care în întregimea-i servește cauza științei; o lucrare utilă pentru cititorul român, prin nouătățile ce ni le dezvăluie (din sursele străine valorificate), privitoare la începuturile afirmării naționale în extremitatea sud-vestică de viațuire și simțire românească.

Miodrag Milin

TEODOR MISAROS, *Din istoria comunităților bisericești ortodoxe-române din R. Ungară*, Tankönyvkiadó, Budapesta, 1990, 296 p.

Această carte este un nou element al străduințelor desfășurate în Ungaria de a elucidă istoria românilor care trăiesc în acest stat. Autorul este regretatul ȳcar Teodor Misaros (1921—1983) din Giula, care din păcate nu și-a mai putut vedea cartea apărută, realizată cu multe sacrificii.

Autorul subliniază că dorește să dea o imagine mai clară despre istoria și prezentul comunităților bisericești ortodoxe-române răspindite în 18 localități (19 parohii) care constituie vicariatul din Giula. Ideile fundamentale care străbat lucrarea sînt just documentate. Autorul subliniază faptul că românii din părțile respective situate, cu excepția Budapestei, de-a lungul frontierei cu România, sînt locuitori străvechi ale acestor meleaguri, trăind în permanență o autentică viață națională și ortodoxă. Desigur, în condițiile specifice ale zonei care a suferit zguduirii groaznice în cursul războaielor și răscoalilor din secolele al XVI—XVIII (început) au făcut adesea ca și românii să ia în mină toiașul pribegiei, reîntorcîndu-se ulterior pe meleagurile strămoșești, ca de exemplu la Bicheș, Peterd, Săcal, etc. La fel, în aceste zone, avînd pierderi umane substanțiale, s-au așezat și noi veniți, printre care și români, ca de exemplu cei din Micherechi (1758—68).

O altă idee fundamentală exprimată de autor este apartenența acestor parohii de biserica ortodoxă-română-mamă, cu care menține legături canoanice și care le sprijină din toate punctele de vedere.

Lucrarea sus-arătată acordă o privire de ansamblu asupra fiecărei comunități, ordonîndu-le în ordine alfabetică (p. 17—204). Fiecare micromonografie cuprinde un scurt istoric al localității, înșirînd desigur acolo unde dispune de documente despre prezența românilor.

În cazul Giulei se menționează descoperirea unei biserici datînd de pe la 1295, săpăturile evidențînd un lăcaș de cult cu altarul orientat spre răsărit.

La Chitighaz se menționează că românii așezați în 1632 în 1686 sînt nevoiți să părăsească comuna din cauza distrugerilor cauzate de tătari. Comuna a fost reînființată după 1718 prin mutarea românilor din Gyulavári (azi suburbie a orașului Giula), găsindu-se aici în 1724 nu mai puțin de 155 case ortodoxe-românești, ceea ce în epoca respectivă califica localitatea printre așezările rurale foarte mari.

În cazul fiecărei comunități se dau amănunte privind întemeierea organizației bisericești. Documentele de care dispunem oglîndesc un efort deosebit al enoriașilor de a pune

pe noi temelii viața bisericească, după apariția unor timpuri mai pacifice în sec. al XVIII-lea. Totuși aflăm că este de presupus ca parohia din Giula (Krisztinaváros) să fi avut o continuitate chiar în timpul luptelor nimicitoare din zonă între 1685—1711. Cele mai multe comunități în prima etapă și-au construit biserici de lemn urmînd ca apoi să se ridice din sacrificiul enoriașilor biserici din material solid. Cu excepția bisericii din Micherechi, realizată în stil clasicist, toate celelalte 14 biserici existente sînt în stil baroc. Dintre cele mai vechi se menționează cea din Chitighaz (1779), Bicheș (1783—91), Săcal (1788) iar cele de la Cenadul-Unguresc, Veched și Peterd au fost edificate la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Cea mai impunătoare biserică este cea de la Giula (Miklós-város), ridicată inițial în 1721—1727 și reconstruită la începutul secolului următor. Unele biserici posedă obiecte de artă remarcabile, ca de exemplu iconostasele de la Cenadul-Unguresc, Giula (ambele biserici), Bichș, etc. Iconostasul de la Bichșciaba provine de la Siclău, iar acesta îl primise de la Arad.

Autorul oferă o prezentare a preoților din aceste comunități. Distrugerile suferite de arhivele parohiale și chiar de stat îngreunează lămurirea problemei. În tot cazul la Chitighaz se semnalează în 1716 un preot cu numele de Gheorghe. La Săcal preotii se cunosc din 1732, iar la Darvas din 1743. T. Misaros subliniază problemele ivite după 1920, cînd lipsa de preoți a devenit apăsătoare și care persistă și azi, în ciuda unui ajutor oferit de biserica-mamă prin școlarizarea unor tineri.

Autorul a strîns cu sîrguință datele privind școala confesională. La Giula (Miklós-város) școala funcționa din 1771, la Chitighaz din 1793, Darvas din 1800, etc. Unele din acestea, ca cele din Cenadul Unguresc, Giula (ambele), Micherechi au funcționat pînă la etatizarea lor, intervenită în 1948. Alte școli însă au căzut pe parcurs victimă fie lipsei de învățători, fie măsurilor regimului horthyst interbelic. Astfel, școala din Jaca a încetat în 1932.

Un capitol substanțial este dedicat parohiei din Budapesta descriîndu-se fazele luptei duse de colonia română pentru a-și asigura un lăcaș de cult și o școală. În concluzie se arată că după excluderea lor din biserica greco-valahă (1888) și încetarea școlii, abia în anul 1900 s-a deschis o capelă într-o clădire a fundației Gojdu, care există și azi.

Teodor Misaros a acordat o mare atenție valorilor bibliofice aflate în patrimoniul comunităților românești, descriîndu-le amănun-

țit și relevind însemnările de pe ele. Potrivit situației centralizatoare adăugată cărții (p. 239—244) au fost depistate două manuscrise, anume un Antologhion (1707) la Săcal și un Ocțoih cu minei (1741) la Apateu. În ceea ce privește tipăriturile au fost identificate 55 titluri de carte (88 vol.) românească veche începând cu „Cartea românească de învățătură” a lui Varlaam (Iasi 1643) și care s-a găsit în posesia bisericii din Săcal. Este interesant de remarcat că dintre 54 volume tipărite până în 1768, un număr de 51 sint provenite de peste Carpați, ceea ce denotă intense legături. În perioada 1768—1826 primează editura Blajului cu 20 volume.

La unele micromonografii se insistă și asupra unor personalități ilustre ca Moise Nicoară (1785—1861), născut la Giula, Emanuil Gojdu sau mecenatele din Giula, Teodor Pap (1824—1887) care a lăsat o fundație culturală românească de 70.000 fl.

Ultima parte a cărții este dedicată unei sinteze privind evoluția istoriei bisericești locale. Primul capitol tratează desfășurarea vieții religioase până în anul 1920 în dependența de episcopia Aradului și vicariatul din Oradea.

Cititorului din țara noastră îi sînt în general necunoscute diferențele luptei dusă de românii-ortodocși din Ungaria în perioada 1920—1945 pentru crearea unui vicariat care să constituie cadrul lor instituțional. Din această informare aflăm că după 1920 în Ungaria s-au rămas la posturile lor doar patru preoți. Consistoriul din Oradea a dat o delegație protosinelului Begecvici, paroh în Budapesta, pentru a conduce treburile bise-

ricești, dar activitatea lui s-a dovedit a fi inoperantă. Guvernul horthyst s-a opus la toate încercările de a crea o organizație adecvată, cerută în adunările de la Bichișciaba (1927, 1929) și Chitighaz (1932). În sfîrșit, în anul 1934 au pornit noi inițiative, care au hotărît crearea de patru protopopiate, care în mod tacit au fost recunoscute de guvern. În schimb, alegerea unui consistoriu funcționînd pe temeiul statutului sagunian (1868) a fost împiedicată de guvern și s-au căutat noi expediente de a subordona parohiile ortodoxe române unei organizații pe placul oficialității. Aceste străduințe au culminat prin crearea bisericii ortodoxe maghiare, în care au fost înglobate și parohiile române (1941), cu excepția Bătaniei, Cenadeului-Unguresc și Buda-pestei, care au rezistat. Această organizație nu s-a dovedit a fi viabilă, dezagregarea ei resimțîndu-se după anul 1943 prin ieșirea unor parohii românești din sistem, cu ajutorul episcopului Aradului, dr. Andrei Magieru. În sfîrșit, la 27 martie 1946 a luat naștere Vicariatul, care a fost recunoscut și de biserica-mamă. În fruntea lui a fost ales dr. Petru Mindruță (1946—1976). Autorul, oferă amănunte și despre organizația bisericească curentă, parohiile fiind împărțite în patru protopopiate, avînd aproximativ 20.000 credincioși. Notăm că o altă parte a românilor din Ungaria aparține religiei greco-catolice, fiind încadrați în episcopia de la Nyiregyhaza, (Pocsi, Leta-Mare, Bedeu).

Cartea lui T. Misaroș se bazează pe o documentație bogată, concretizată în 821 note și o listă bibliografică.

Eugen Glück

V. OVCINICOVA-PELIN, *Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț* (sec. XIV—XIX), Edit. Știința Chișinău, 1989, 438 p.

Catalogul manuscriselor bibliotecii năstirii Noul Neamț reprezintă un eveniment pentru literatura veche românească. În prefața ediției se face prezentarea învățărilor care s-au ocupat de manuscrisele din Moldova în veacul trecut. Se arată depozitele de la Viena, München, Dresda, Paris, Londra, Athena, Ierusalim și din Bulgaria, Iugoslavia, Polonia, în care se păstrează manuscrisele ce au fost în Moldova.

Din cercetările prealabile autorea a stabilit că în prezență în arhivele, bibliotecile și muzeele din U.R.S.S. au fost depistate aproximativ 800 de manuscrise din Moldova, în limba slavă, din sec. XIV—XIX și a proximativ 200 de manuscrise în limba română, din sec. XVII—XIX. Dar numărul definitiv al manuscriselor urmează a fi precizat odată

cu apariția proiectatului *Catolag general la manuscriselor moldovenești păstrate în U.R.S.S.* în câteva volume (p. 7). Autorea afirmă că marea majoritate a manuscriselor n-ru Noul Neamț se descriu pentru prima dată.

M-rea Noul Neamț a fost întemeiată la 13 ianuarie 1864 în satul Chițcani, ținutul Tigghina, moșie a Lavrei Neamț. Lavra Neamțul timp de cinci secole a fost centru de cultură, unde și-au găsit adăpost mulți călători ai vremii din Bulgaria, Serbia și alte țări.

Toate tradițiile păstrate în Lavra Neamț pînă în 1859 au fost preluate de călugării de la Noul Neamț. Din 1858 vechii al celor șase moșii ale Lavrei era Teofan Crîstea, care împreună cu Andronic Nani, ce a trecut Prutul la 1 octombrie 1861, au întemeiat m-rea Noul Neamț.

Andronic a luat cu sine de la Neamț aproape 30 manuscrise în limbile slavonă și română, din sec. XIV—XIX, la care s-au adăugat alte donații. Înșiși Andronic, ajuns la 1890 arhimandrit, a lăsat peste 60 de cărți scrise cu mîna sa.

În 1884 Andronic alcătuiește primul Catalog al cărților m-rii Noul Neamț, din care se constată că m-rea avea 146 de manuscrise slavone și române și 2272 de cărți tipărite în limbile slavonă, română, rusă, greacă ș.a. În august 1944 m-rea s-a aflat în prima linie a războiului, dar biblioteca, printr-o minune, s-a păstrat. La 16 octombrie 1959, m-rea Noul Neamț a fost închisă și cele 2 408 manuscrise și cărți au fost depuse la Arhiva Centrală de Stat din Chișinău. În capitolul *Descrierea manuscriselor din sec. XIV—XIX*, au fost incluse 103 manuscrise slavone în redacția mediobulgară, sîrbă și rusă. Manuscrisele slavone din sec. XVIII—XIX sînt în redacție slavă bisericească. Manuscrisele slave sînt în număr de 48 unități, iar cele în limba română, din sec. XVIII—XIX, 95 unități. Evidențiem considerațiile valoroase ale autoarei asupra manuscriselor copiate de Gavriil și respingerea identificării greșite a lui Gavriil cu Grigore Țamblac, făcută de A. I. Iațmîrski (p. 20).

În catalog se descriu trei manuscrise ale lui Gavriil: *Umiliile lui Grigorie Teologul* alcătuit în anul 1424, recunoscut drept cel mai vechi manuscris datat, scris la m-rea Neamț. Manuscrisul nr. 7 din 1448 este *Codicele celei mai vechi creații originale în limba slavonă scrise de origine română*: „Stihuri sfîntului Varvar”, alcătuite de Ciprian de la Neamț în 1435. Al treilea ins descris sub nr. 8 este *Mineul cu sinaxar pe noiembrie*, alcătuit în anul 1449, considerat pînă acum drept ca pierdut.

Cele mai vechi manuscrise ale m-rii Neamțu, aduse de Andronic în 1861, se află acum la Muzeul de Stat din Moscova, descrise sub nr. 3, 9; la Biblioteca U.R.S.S., descrise sub nr. 6, 12, la Biblioteca Academiei de Științe din Leningrad, descrise sub nr. 7 din 1448 și la Biblioteca Academiei din R.S.S.M., manuscrisul descris sub nr. 42 din 1802, copiat de Stratic, în 389 foi.

16 manuscrise, datînd de la sfîrșitul sec. XIV și ultimul din anul 1869, al căror depozit actual nu se cunoaște sînt descrise după bibliografia lui Ganitchii: Iațmîrskii, Catalogul cărților m-rii Noul Neamț, din 1884.

Manuscrisele din veacul XVIII sînt traduceri din limbile slave și greacă, fiind copiile creațiilor lui Paisie Velicikovski în limbile slavă bisericească și română. Autoarea citează că a aproape 300 de manuscrise cu traduceri de literatură patristică au fost atestate în 1898 de A. I. Iațmîrski. Rodul traducerilor făcute la m-rea Neamț a fost Filocalia, care

s-a tradus în limba română. Traducerea în limba slavă de pe cea greacă, cu compararea celei traduse din limba română, făcut de Paisie de la Neamț, s-a tipărit la Moscova în 1793, de pe manuscrisul duș de la m-rea Neamț. Între manuscrisele păstrate la m-rea Noul Neamț se găsesc creații originale ale lui Vasile de la schitul Poiana Mărului, ale lui Iosif-Tipicul pentru rugăciunea minții, Simion — Alăută duhovnicească. Pe lângă manuscrisele lucrate de curentul paisian apare și manuscrisul în limba română: *Aniartalon Sateria*, în 70 foi, copiat în 1795 de dascălul de la școala veche a m-rii Sf. arhangheli Mihail și Gavril din Chișinău, cu nota mîrginală, „ce s-au tălmăcit din limba elinească pre limba moldovenească, acum s-au prefăcut a patru oară”.

Un capitol aparte ocupă descrierea a 41 de manuscrise ale arhim. Andronic de la nr. 102—143. Manuscrisele sale, legate, încep cu anul 1857 cuprinzînd *Voroavă pentru pomnirea egumenilor m-rii Neamțul și Secu*, urmată de mss din 1859 și 1863. Unele sînt originale, altele traduceri și copii de pe alte manuscrise și cărți tipărite. Dintre manuscrisele lui Andronic, 10 cărți erau pregătite pentru tipar, printre care *Istoria m-rii Neamțul și Secul*. Tematica istorică caracterizează majoritatea lucrărilor scrise de el. Alle lucrări, *Călătoria ierarchimonahului Andronic la Muntele Athos în 1859*, în 206 foi, *Călătoria în Palestina*, în 118 foi, *Sinaxar din Filocalia* în 1867 în 531 foi, *Prolog pe noiembrie din 1870* în 843 foi, *Sinaxar pe decembrie* în 1888 în 132 foi, *Istorișire pentru începutul creștinătății și ierarhiei în Moldova* din 1872 în 462 foi, apoi prescurtată în 234 foi pentru aceeași m-re Neamț, *Marele pomelnic al m-rii Noul Neamț*, în 222 foi. Sînt sute și mii de foi scrise pînă la 1893, de mîna lui Andronic, un ostentiv vrednic să fie consemnat în Istoria literaturii române. Descrierea manuscriselor s-a efectuat după „Indicațiile metodice” elaborate de Institutul de limbă și literatură a A.S.R.S.S. Moldovenești.

Catalogul publică (p. 366—377) mostre de texte din sec. XIV, începînd cu *Povestea lui Varlaam și Ioasafa*, Minei pe noiembrie din 1449, Minei pe mai (sec. XVI), continuă cu Puțină arătare... pentru așezarea slovelor, alcătuită de Andronic, mijlocul sec. XIX și se sfîrșește cu un ms din 1861, în total 11 manuscrise.

O deosebită contribuție artistică o prezintă *Albumul* cu 47 ilustrații, în care sînt prezentate fotografiile celor mai caracteristice manuscrise și coperți, începînd cu sec. XIV pînă la 1884. Albumul dă și fotografiile ctitorilor m-rii Noul Neamț, Teofan Cristea și Andronic Nana. Atragem atenția asupra numelui de familie al lui Andronic, stabilit acum, care este Nanu și nu Popovici cum s-a

considerat, fiind fiul preotului Nicolae Nanu din satul Lungani, ținutul Cîrligăturii. La sfîrșit se publică *Indicele* de nume ale persoanelor citate din notele marginale, a copiștilor, a posesorilor, comandatarilor, cititorilor, urmat de *Indice de toponimice*.

Catalogul arc claritatea expunerii și elogiem munca autoarei. Aducem mulțumire autoarei, că în acest an (1989) în care limba română cu grafie latină a fost proclamată ca limbă de stat a R. S. S. Moldovenești, a pus la dispoziția cercetătorilor un instrument de lucru de mare valoare științifică.

Menționăm că între cele două războaie, s-a publicat pentru întâia dată textul în limba slavonă și traducerea unui manuscris: *Starețul Paisie Velicovschî și erezia de la m-reă Voronei din Moldova în „Arhivele Ba-*

sarabiei” nr. 1—4/1938, p. 69—79, recenzată de „*Neamul Românesc*”, București, nr. 94 din 1 mai 1938 și de „*Luminătorul*” nr. 1/1940, p. 62.

În sfîrșit arătăm că ultimele două manuscrise în limba română copiate la m-reă Nouă Neamț au fost văzute în 1939, fiind *Evanghelia* din 1904 în 558 pag. de monahul Isih'e și *Evanghelia* din 1906, în 772 pag. de poștășnicul Grigorie, care n-au ajuns să fie inventariate, precum și că manuscrisul *Psallire* din 1529 în 283 foli, copiat în 1529 de Ioan de la m-reă Neamț, aflat la m-reă Nouă Neamț, a fost achiziționat în 1952 de Biblioteca de Stat din Leningrad (f. 117).

preot Paul Mihail

FRANCISC PALL, *Ein siebenbürgischer Bischof im Römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745—1768). Studien und unveröffentlichte Dokumente*, Böhlau Verlag, Köln/Weimar, Wien, 1991, VII + 531 p. (*Studia Transylvanica. Ergänzungsbände des siebenbürgischen Archivs. Im Auftrag des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde. Herausgegeben von Paul Philippi, Band 19*).

Fost profesor la Universitatea din Cluj (1936—1975), Francisc Pall a început să publice, din 1979, o serie de documente și te-mcinice articole și studii consacrate unor aspecte din mișcarea națională românească din Transilvania secolului Luminilor. În speță, s-a dedicat lui Inochentie Micu-Klein (1700—1768), deschizător al luptei de emancipare națională a românilor ardeleni, ales episcop unit din anul 1729. Textele publicate între ani 1979—1990 de eminentul nostru dascăl, în *Apulum*, revistă a Muzeului Unirii din Alba Iulia, abordau, la îndemna unei bogate bibliografii și a unei variate documentații, în litera unor judicioase considerații istorice, chestiuni legate de primii studenți al Blajului la Roma; formația școlară a lui Inochentie-Micu-Klein; îndreptări și adăugiri despre viața și activitatea sa; primele acțiuni ale episcopului exilat la Roma ori efortul pentru revenirea din exil (1745); conflictul cu vicarul Petru Pavel Aaron; relațiile cu cancelarul Kaunitz etc.

Ca o încununare a îndelungatelor cercetări consacrate lui Inochentie Micu-Klein (al căror debut trebuie stabilit pentru deceniul 4 al secolului nostru), a apărut recent, la editura Böhlau din Köln/Weimar, Wien, volumul *Ein siebenbürgischer Bischof im Römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745—1768)*, în care istoricul Francisc Pall ne oferă studii și documente inedite (adunate din fonduri arhivistice interne și externe) asupra problema-

ticii ridicată de mișcarea națională românească din Transilvania în secolul Luminilor, mai concret despre începuturile ei, ilustrate plenar prin viața și activitatea lui Inochentie Micu-Klein. Structura lucrării este judicios împărțită în șapte capitole, precedate de un necesar *Cuvînt înainte și lămuriri preliminare* (*Vorwort und einführende Erläuterungen*, p. 1—3) și de o cuprinzătoare *Introducere* (*Einleitung*, p. 5—20). La capătul a șapte capitole, volumul se încheie cu o impresionantă *Anexă* (*Anhang*, p. 347—527) și cu o *Postfață* (*Nachwort*, p. 529—531) semnată de editor, Paul Philippi.

Pentru cercetătorul ori iubitorul de istorie nefamiliarizat cu istoria românilor ardeleni în secolul al XVIII-lea, *Introducere* la volum ar putea fi de mare folos, din perspectiva importantelor culturale, politice și sociale a unirii religioase a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica romană (1698). La acest eveniment istoric trebuie raportate constantele acțiunii revendicative ale lui Inochentie, bazate pe promisiunile diplomelor imperiale, nerespectate după cum bine știm. În îndrăzneța luptă pentru drepturile românilor ardeleni, destăinicul episcop a folosit conform uzanțelor epocii Luminilor și argumente de ordin istoric, fiscal și demografic, în scopul obținerii egalității în drepturi a clerului și poporului (unit cu Biserica romană), cu categoriile sociale ale celorlalte populații concuitoare. Românii trebuiau să fie recunoscuți, potrivit

concepției lui Inochentie, drept a patra națiune constituțională a Transilvaniei. La aceste aspecte s-ar putea rezuma acțiunile revendicative ale episcopului până în vara anului 1744. Este și ceea ce autorul schițează în *Introducere (Die Union mit der Römischen Kirche, Wesensmerkmale des nationalen Emancipationskampfes und im allegemeinen der von unierten Bischofs Inochentie unternommenen Aktionen bis zum Sommer 1744)* (p. 5–20).

„Dacă am încerca să pătrundem în universul volumului, ar trebui să parcurgem două interesante capitole, în care Francisc Pall dezbate, cu aplicație și sistem, situația complicată și umilitoare în care s-a găsit Inochentie Micu-Klein, înaintea Comisiei de anchetă de la Viena (toamna lui 1744) și fuga sa la Roma (capitolul I, *Inochentie vor der Wiener Untersuchungskommission im Herbst 1744 und seine Flucht nach Rom*, p. 21–42) ori cînd analizează primele acțiuni de la Roma în favoarea clerului și poporului său, ca și încercarea îndrăzneată din 1745, pentru reîntoarcerea în patrie (capitolul II *Tröchterts erste Aktionen in Rom zugunsten seines Klerus und seines Volkes. Sein gescheiterter Versuch, 1745 in die Heimat zurückzukehren*, p. 43–74). Convocat la Viena, în toamna lui 1744, sub pretextul discutării doleanțelor ridicate în numele clerului și poporului, episcopul de Blaj este adus în fața Comisiei de anchetă, în încercarea de a-l dovedi vinovat față de tulburările din dieceză. Se va refugia la Roma, de teama arestării, crezînd că ar putea fi înlăturat de la cîrmuirea bisericii printr-un proces.

„Activitatea politică și religioasă desfășurată de Inochentie Micu-Klein în exilul roman poate fi rezumată, așa cum reținem și din lectură atentă a volumului, la efortul de împăcare a împărătesei Maria Tereza (cu ajutorul reprezentantului diplomatic al Vienei la Scaunul papal), încercînd nu numai să justifice refugiu, dar considerîndu-se nevinovat de cele împlinite și susținînd, pe mai departe pînă la revendicări politico-naționale. Memoriile adresate papei Benedict al XIV-lea, avînd în esență aceeași problematică și atitudinea neînduplecată a Mariei Tereza față de Inochentie (într-un moment în care Viena era angajată în conflicte militare și nu avea interese să forțeze relațiile cu națiunile privilegiate ale Transilvaniei) fixează un zăbucimant, dar al refugiuului (așa cum reiese din al doilea capitol al lucrării).

„Patru din cele mai dense capitole ale volumului, care beneficiază nu numai de o adecvată bibliografie ci și de material documentar înedit, sînt consacrate în amănunțime acțiunilor politice, religioase și diplomatice desfășurate de episcop la Roma. Avem în vedere capitolele III (p. 74–107), IV (p. 109–151),

V (p. 153–209) și VI (p. 211–263). Străduințele fără succes de-a obține permisiunea de întoarcere în patrie; excomunicarea teologului iezuit Balogh și atitudinea vicarului Petru Pavel Aaron (în 1746), reprezentant al lui Inochentie în dieceză (concretizată în acțiuni religioase și administrative neconforme cu spiritul episcopului exilat); excomunicarea lui Aaron în anul 1747; contextul transilvănean istorico-politic al anunțării excomunicării, respectiv urmările neprevăzute și apăsătoare ale actului; alte acțiuni politico-diplomatice ale lui Inochentie în ceea ce privește întoarcerea în scaunul episcopal (de unde fusese destituit în mod abuziv); revocarea ordinului de excomunicare la adresa lui Aaron, în 1748; tratativele pentru reîntoarcerea în patrie și planurile schițate în anii 1748–1750; încercările de reintegrare în sistemul bisericesc românesc al Transilvaniei; discuții în jurul pensiei; acțiunile episcopului în anul 1751 etc.; conturează, fiecare în parte și toate la un loc, un bogat demers politic și bisericesc pe seama românilor din Transilvania Luminilor, susținut de același îndrăzneț vlădică.

„Încercările lui Inochentie Micu-Klein pentru a reveni în patrie ca particular ori chiar tentativa de-a reobține scaunul episcopal în 1764 (după moartea lui Petru Pavel Aaron) se vor solda cu un succes, cu toate că unirea religioasă în Transilvania era pusă sub semnul întrebării. Ostilitatea împărătesei Maria Tereza cit și obzrutata politică a funcționarilor habsburgi, la care se adăugau interesele înguste ale națiunilor privilegiate din Transilvania explică în bună măsură situația delicată în care se găsea Inochentie, căruia chiar și pensia îi se expedia cu mare întârziere. Amănunte asupra acestor probleme ne sînt oferite, cu generozitate, în capitolul VII al lucrării (*Umsländliche Pensionszahlung. Inochenties Kampf um die Wiederlegung einiger Bischofseinkünfte aus der Diözese. Heimkehrabsichten der Jahre 1757 und 1762. Gescheiterter Versuch 1764 einer Rückkehr ins Bischofsamt. Einzeldaten über die Zeit nach dem Amtsrücktritt. Inochenties Ende 1768*, p. 265–331).

„Concepția și metoda de lucru a istoricului Francisc Pall se observă nu numai din modul în care a redactat, pe baza unui impresionant material documentar inedit, cele șapte capitole, fără să omitem paginile destinate *Concluziilor finale (Zusammenfassende Schlussfolgerungen*, p. 333–339) ori *Rezumatul românesc* (p. 341–345). Aneza instrument de lucru indispensabil unei astfel de cercetări, trage în balanță în favoarea lucrării, atunci cînd vrem să facem aprecieri. De fapt, Aneza cuprinde 40 de documente, editate cu acuritate științifică, așa cum ne-a obișnuit de ani de zile profesorul Francisc Pall. După cum rezultă

din indicațiile autorului, au fost valorificate documente și manuscrise din arhive și biblioteci italiene, românești, austriece și ungurești (p. 497—498). O impresionantă *Bibliografie* (p. 499—506) sugerează îndelungatele și constanțele lecturi, demersul istoriografic și „laboratorul de creație” al autorului. Domnia sa a înzestrat lucrarea și cu un *Catalog sinaptic de toponimie* (*Synoptisches Toponymieverzeichnis*, p. 493—506), cu 14 facsimile după importante piese de arhivă studiate și cu 6 portrete.

La sfârșitul lecturii volumului *Ein siebenbürgischer Bischof im Römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745—1768)* ajungi la concluzia că Inochentie Micu-Klein a crezut în legitimitatea cauzei clerului și poporului român, spoliat de drepturile sale legitime, pe pământul fostei Dacii. Cu toate dificultățile și decepțiile îndurate, nu murai în exilul roman (unde va muri în 1768 la 68 de ani),

deși n-au fost respectate unele promisiuni solenne de ordin social-politic, vis-à-vis de unirea bisericească din 1698 Inochentie va rămâne atașat de unirea cu Biserica română. Însă, a înțeles să pună unirea religioasă în slujba cauzei românești. Aici trebuie căutată intuiția politică și istorică a episcopului. Multe din ideile sale sociale, politice și culturale și o parte din revendicările pentru care a luptat pe seama poporului român din Transilvania, vor da roade cu concursul generațiilor viitoare, așa cum s-a întâmplat cu reprezentanții Școlii ardelenice ori cu momentul *Supplex Libellus Valachorum*. El a trasat, de fapt, liniile directoare ale programului de emancipare națională a românilor din Transilvania, înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea.

Iacob Mărza

ANDREI RĂDULESCU, *Pagini inedite din istoria dreptului vechi românesc*, Edit. Academiei Române, București, 1991, 300 p.

Au trecut 21 de ani de când Irina Rădulescu-Valasoglu, una din fiicele academicienului și reputatului istoric de drept Andrei Rădulescu, a izbutit să publice la Editura Academiei Române, în condiții optime, primul volum de „Pagini din istoria dreptului românesc”. De atunci, cu toate eforturile depuse, nici o altă lucrare din bogata operă a reputatului jurist nu a mai văzut lumina tiparului. De aceea, apariția celui de al doilea volum de istorie a vechiului drept românesc, de curind în librării, de data aceasta, în condiții precare și într-un tiraj redus, ne bucură toluși în mod deosebit.

Acest volum cuprinde un număr de conferințe și studii pe care Andrei Rădulescu le-a prezentat publicului de specialitate în Aula Academiei române, la Ateneul român sau în alte locuri, fără ca ele să fi putut vedea lumina tiparului până astăzi. De aceea, volumul de față se intitulază: „Pagini inedite din istoria dreptului vechi românesc”.

Lucrarea este împărțită în trei părți ținând seama de conținutul materiei, spre deosebire de primul volum mai bogat care era împărțit în patru părți. Partea întâia din acest volum este consacrată Istoriei vechiului drept românesc. În primul articol din această parte, autoarea ne prezintă o conferință a lui Andrei Rădulescu rostită la Academia română la data de 23 Sept. 1957, intitulată „Probleme din vechiul drept românesc”. Această conferință constituie un istoric al vechiului drept românesc, începând cu dreptul

nescris (obiceiul pământului), evoluția acestuia, în perioada dreptului scris, până la mijlocul sec. XIX-lea.

O altă conferință ținută de Andrei Rădulescu la Ateneul român la 20 ianuarie 1946, este închinată moșnenilor, subiect foarte îndrăgit de conferențiar, fiindcă el însuși era fiu de moșnean, din com. Ghiojdeanca, jud. Prahova. Drept recunoștință, el a închinat acestei comune o frumoasă și foarte documentată monografie publicată în anul 1939. În conferința menționată mai sus, Andrei Rădulescu spusese că moșnenii își trag numele de la cuvântul „moș” de origine tracă, erau organizați în cete și nu în asociații, stăpîneau bunurile în comun și au constituit o clasă socială (liberă) veche și luptătoare, bine organizată, pentru apărarea pământului strămoșesc, până aproape de zilele noastre.

„Paginile despre Legiuirea Caragea” reprezintă o comunicare făcută de Andrei Rădulescu la Academia română, în anul 1950, în cadrul Colectivului pentru vechiul drept românesc, pe care îl conduse și cu care, în colaborare, a publicat atît Legiuirea Caragea în anul 1955 cît și alte legiuri din sec. XVII-lea, XVIII-lea și XIX-lea. În această conferință foarte documentată, Andrei Rădulescu infățișează izvoarele Caragea, pe colaboratorii apropiați ai domnului (Atanasie II isatopol și logofătul Nestor), influențele străine de care s-a ținut seama (franceze, austriece și italiene), fără să ignoreze obiceiul pământului care nu putea fi desconsiderat, în anumite materii.

Ultima lucrare din partea I a volumului o reprezintă conferința intitulată „Organizarea judecătorească a Țării Românești în epoca Regulamentului Organic” pe care Andrei Rădulescu a rostit-o la 17 octombrie 1950, la Academia română, în cadrul Colectivului pentru vechiul drept românesc. În această lucrare se susține că „organizarea judecătorească din acea vreme a fost o creație cu anumite părți originale, o manifestare a culturii noastre juridice înaintată față de trecut o parte însemnată din viața statului și dreptului românesc și care — cu toate criticile ce i se pot aduce — merită să fie cunoscută și pusă în adevărată lumină” (p. 24). Critică interesul prea slab pentru pătura țărănească, dar scoate în relief originalitatea acestei legiuri (R.O.), care în art. 239 „prevedea egalitatea înaintea justiției”: „toți locuitorii Prințipatului sînt supuși, fără deosebire, a se judeca la judecătoriile ce s-au întocmit”.

Partea a doua a volumului este consacrată Figurilor de juriști din epoca Regulamentului Organic. Și acest titlu reprezintă tot o conferință pe care Andrei Rădulescu a prezentat-o la Universitatea liberă din București în anul 1927. După ce trece în revistă numele tuturor juriștilor din Țara Românească care sînt cunoscuți în prima jumătate a sec. XIX-lea, cu studii făcute în străinătate, Andrei Rădulescu se oprește, cu bogăția de informații, asupra a patru dintre aceștia, care s-au impus în epoca Regulamentului Organic, ca profesori la Școala de Drept din Țara Românească în perioada 1830—1848. În primul rînd este menționat Const. Moroiu, de origine foarte modestă, dar foarte capabil, care a fost trimis la studii la Pisa în Italia de unde s-a înapoiat, după multe lipsuri și peripeții, cu un doctorat în Drept. În 1830 îl găsim profesor de drept comercial. În 1831—1832 continuă să fie profesor și este foarte apreciat de Kiseleff care îi acordă un premiu în bani. Pe lingă funcția de profesor, a fost chemat să îndeplinească și funcția de Secretar al Sfatului Consultativ, foarte bine retribuită. A funcționat și ca profesor de drept roman și Pravilă criminalistică. A tradus dreptul comercial francez în limba română, pe care domnitorul Al. Gheica l-a adoptat pentru Țara Românească. A fost și dregător: medelnicer și apoi paharnic.

Un alt jurist de seamă care l-a preocupat pe Andrei Rădulescu pentru această epocă a fost Const. Brăiloiu. Originar de pe meleagurile Olteniei, era fiul unui boier înstărit care se înrudea cu Goleștii. Această situație i-a dat posibilitatea să facă studii strălucite de drept în Franța, la Paris, apoi în Elveția, hotărît să-și însușească o cultură juridică

bogată. Venit în țară cu un doctorat strălucit în drept, a intrat în magistratură, unde a îndeplinit funcția de procuror la Divanul Apelator. A năzuit să fie profesor și a izbulit. În anul 1838 era profesor de „drept judecătoreesc”, cum se numea atunci catedra de procedură. A funcționat și la catedra de drept penal, dar și la cea de procedură civilă. De la el au rămas, în manuscris, șase lecții de drept penal și mai multe lecții de procedură civilă. Manuscrisele se găsesc la Biblioteca Academiei Române. În anul 1850 a jucat un rol însemnat la reforma Facultății de Drept din Țara Românească.

În finalul acestei comunicări Andrei Rădulescu se ocupă, în mod sumar, de alte două figuri de juriști de seamă, din epoca Regulamentului Organic: Ștefan Ferechide și Alex. Racoviță, care au fost colegi cu Const. Moșoiu și Const. Brăiloiu la Școala juridică din Țara Românească, la 1838. Ștefan Ferechide a fost profesor de drept civil și a funcționat pînă la Revoluția din 1848, iar Alex. Racoviță de drept comercial și a servit țara mult timp după Revoluția din 1848. Conchizînd, Andrei Rădulescu afirmă că „ceea ce se petrece în epoca Regulamentului Organic nu este decît continuarea dezvoltării unei mișcări juridice anterioare” (p. 132).

Ultima parte a volumului este consacrată unui subiect deosebit de interesant: Chestionar pentru adunarea obiceiurilor juridice ale poporului român. Lucrarea s-a alcătuit în cadrul Colectivului pentru vechiul drept românesc, sub conducerea lui Andrei Rădulescu. Pornind de la ideea că „obiceiurile juridice au o deosebită însemnatate pentru a cunoaște rînduielele de altă dată, pentru a cunoaște izvoarele rînduielelor de astăzi, pentru a înțelege multe probleme istorice, economice, sociale, politice, lupta de clasă și structura societății, precum și pentru a cunoaște felurite aspecte din viața poporului” (p. 25), s-a întocmit un Chestionar cu 762 întrebări, care privesc probleme de drept civil, comercial, procedură civilă, și comercială drept penal și procedură penală, principiu de drept public (organizare statală) și drept internațional. Țeluri deosebit de interesante. Este regretabil că în epocă acest chestionar atît de interesant nu a putut fi pus în aplicare din cauza împrejurărilor neprielnice. Păcat. S-a făcut atunci un pas care nu mai poate fi reluat. Nu mai are cine.

Volumul se sfîrșește cu un tablou cronicologic privind lucrările publicate de Andrei Rădulescu din anul 1900 încoace, singur și în colaborare, recenzii și lucrări aflate în manuscris, la fiica Irina Rădulescu-Valasoglu.

Adunînd în volum cîteva din conferințele și studiile întocmite de Andrei Rădulescu, nepublicate la vremea lor, Irina Rădulescu-

Valasoglu aduce nu numai un pios și meritat omagiu tatălui său, dar pune la dispoziția cititorului de specialitate de astăzi un bogat și foarte interesant material științific, foarte

util pentru cercetarea și cunoașterea istoriei dreptului vechi românesc.

Tudor Voinea

JAKÓ ZSIGMOND, *A Kolozsmonostori Konvent Jegyzokönyvei (1289–1556)* (Protocoloalele Conventului din Cluj-Mănăstur, 1289–1556), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 2 vol., 1077 + 1082 p. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17.)

Activitatea conventului din Cluj-Mănăstur, unul dintre cele mai importante locuri de adevărire care au funcționat în evul mediu pe teritoriul României, face obiectul lucrării lui Zsigmond Jakó, intitulată *Protocoloalele conventului din Cluj-Mănăstur (1289–1556)*. În practica medievală conținutul documentului emis de locul de adevărire era trecut într-un registru special, care avea și el valoare juridică. La Cluj-Mănăstur, forma consemnărilor din aceste registre sau protocole (*registra, protocola*) este destul de variată, fără a fi vorba de practicarea exclusivă a unei metode într-o perioadă anume. Pentru epoca de început sînt caracteristice consemnările în rezumat ale textelor, pentru ca mai târziu documentele să fie inserate integral, fie înainte de emiterea lor, de pe originalul gata redactat, fie ulterior, de pe conceptul textului integral.

Protocoloalele conventului din Cluj-Mănăstur ajunse pînă la noi însumează 23 de volume, păstrate în Arhiva Națională Maghiară. Zs. Jakó publică conținutul unui număr de 5444 de documente emise de convent în intervalul 1289–1556, și consemnate în registre. Pentru perioada ulterioară anului 1437 cu excepția citorva ani (1462–1465, 1480–1481, 1511–1515, 1541, 1547–1548) pentru care volumele de registre s-au distrus, și pînă la 1556 (anul desființării acestei mănăstiri ca instituție ecleziastică), protocolele se constituie chiar în serie continuă. Medievalistul clujan publică, în ordine cronologică, rezumatul consemnărilor din protocole, în limba maghiară, redînd toate elementele importante, iar în unele cazuri și textul latinesc integral. Valoarea documentară excepțională a acestor izvoare, puțin folosite pînă acum, rezultă și din faptul că registrele conservă conținutul citorva mii de documente ale căror exemplare originale nu ni s-au păstrat.

Cum conventul din Cluj-Mănăstur a fost locul de adevărire pentru Transilvania de la nord de linia Mureșului, colecția oferă un tablou fidel și cvasicomplet al tranzacțiilor patrimoniale și de altă natură din comitatele Cluj, Turda, Dăbica, Solnocul Interior, Solnocul de Mijloc, precum și Crasna. Există însă și consemnări ce se referă la celelalte zone ale Transilvaniei și la unele comitate de dincolo de hotarele acesteia, care intrau în sfera de competență a altor locuri de adevărire (de la Alba Iulia, Oradea, Cenad), iar în deceniile care au urmat bătăliei de la Mohács (1526) s-au înmulțit și referirile la posesiuni din regiuni mai îndepărtate. Protocolele permit cunoașterea unor aspecte semnificative ale societății medievale transilvănene. Indicele cuprinzător (de aprox. 250 pagini) care însoțesc fiecare volum înregistrează, practic, toate moșile și personajele mai importante ale perioadei 1437–1556 din jumătatea de nord a Transilvaniei, dar și instituții și realități specifice epocii. Toate acestea conferă lucrării valoarea unei colecții de documente și, în același timp, instrument de lucru de primă mînă.

Publicarea protocolelor este precedată (vol. I, p. 17–159) de un consistent studiu monografic privitor la mănăstirea și locul de adevărire din Cluj-Mănăstur (începuturile și evoluția istorică a abației benedictine de aici pînă la Reformă, componența personalului, condiția socială și nivelul cultural al acestuia, reconstituirea listei conducătorilor abației, rolul ei în viața culturală a Transilvaniei medievale etc.), precum și la protocolele ce fac obiectul publicării. Rezumatele în limbile română și germană ale studiului (vol. I, p. 161–169) fac accesibile unui cerc mai larg datele esențiale ale acestei întreprinderi științifice de proporții.

Viorel Achim

*: *DIE HABSBURGER, EIN BIOGRAPHISCHES LEXIKON*, Herausgegeben von Brigitte Hamann, Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 1988, 447 p.

Știința istorică consemnează apariția permanentă a unor dicționare, enciclopedii, culegeri de documente, prețioase instrumente de lucru pentru specialiști, dar și pentru marea public. În rândul lor se înscrie și recentul dicționar de biografii privind dinastia de Habsburg. El traduce interesul pentru una din cele mai vechi case domnitoare din Europa, dar și pentru istoria universală în general. Autoare a unor lucrări monografice privind viața și activitatea împărațesci Elisabeta de Austria și a arhiducelui Rudolf de Habsburg, Brigitte Hamann coordonează un colectiv de cercetători și cadre didactice, între care menționăm pe Jean Béranger, Robert Evens, Günther Kahle, Hans-Otto Kleinmann, Grete Klingenstein, Lorenz Mikoletzky, Emil Niederhauser, Ernst Wangermann, Adam Wandruszka. Se acoperă astfel un interval de șase secole de istorie de la Rudolf de Habsburg, primul reprezentant, la Otto, actualul șef al familiei. Sunt cuprinse în ordine alfabetică circa 400 de personalități, nu doar capete încoronate, ci și membri de familie și descendenți, precum arhiduci, și în general aristocrați, prelați, militari din Austria, principalele germane și italiene, Spania, Suedia, Polonia, Boemia, Ungaria, Anglia, Brazilia. Fiecare articol oferă numeroase informații — de la deviza personajului, anul nașterii și morții, starea civilă și o bogată biografie. Se remarcă că întindere însemnările despre Albrecht I (1255—1308) (p. 31—34), Elisabeta de Austria (Sisi) (1837—1898), soția lui Francisc (Franz) Josif (p. 92—95), Ferdinand I (1503—1564) (p. 102—104), Ferdinand II (1578—1637) (p. 109—112), Francisc (Franz) Ștefan (1708—1765), mare duce de Toscana, soțul Mariei Tereza (p. 126—129), Francisc II (1768—1835), întiiul împărat al Austriei (p. 130—134), Francisc Josif I (1830—1916)

(p. 138—141), arhiducele Franz Ierđinand (1863—1914) (p. 142—144), Margareta de Parma (1522—1586), guvernatoarea Țărilor de Jos (p. 275—277), Iosif II (1741—1790) (p. 187—190), Carol Quintul (1500—1558) (p. 200—203), infantele Don Carlos (1545—1568) (p. 208—207), Carol II (1661—1700) (p. 211—214) Carol VI (1685—1740) (p. 215—218), Carol I (1887—1920), ultimul suveran habsburg (p. 227—230) și soția sa Zita (1829—1989) (p. 432—434), Leopold I (1640—1705) (p. 252—255), Leopold II (1747—1792) (p. 255—260), Leopoldina de Brazilia (1797—1826) (p. 264—266), Maria Luiza (1791—1847), soția lui Napoleon Bonaparte (p. 334—337), Maria Tereza (1717—1780) (p. 340—344), Maximilian I (1459—1519) (p. 357—361), Filip II (1527—1598) (p. 385—390), Rudolf II (1552—1612) (p. 410—413). Se adaugă o introducere privind locul și rolul Habsburgilor în istorie, tabele și arbori genealogici privind pe Habsburgi ca împărați ai Austriei, împărați romano-germani, regi ai Ungariei, Spaniei, Boemiei, Portugaliei mari duci de Toscana, ramurile dinastiei: ungară, spaniolă, toscană, Rainier, Este. Se realizează în principal o analiză a vieții și mai puțin a evenimentelor, proceselor și fenomenelor din cadrul său. Deși în perfectă legătură, referirile la spațiul Transilvaniei, precum: importanța revoluției populare din 1784, revoluția română din 1848—1849, rezistența românilor în fața dualismului austro-ungar, din nefericire nu există nici măcar sporadic. Oricum, cu date inedite și un fond iconografic și heraldic deosebit, dicționarul familiei de Habsburg se constituie ca o împlinire de excepție a istoriografiei austriece, punind în circulație un material științific ce întregeste imaginea istoriei europene.

Mihai Manea

FRANÇOIS BLUCHE, *La vie quotidienne au temps de Louis XIV*, Edit. Hachette, Paris, 1984, 396 p.

Pornind de la legendele cu privire la personalitatea și domnia lui Ludovic al XIV-lea, una favorabilă susținută de Voltaire și cea-

laltă defavorabilă lansată de Fénelon și Saint-Simon și reluată de Michelet și Lavissee, François Bluche își propune să realizeze o

introspecție în societatea și anturajul Regelui Soare. Scurta dezbatere se încheie prin admirația mărturisită a lui François Bluche pentru Ludovic al XIV-lea. Pentru a-și justifica atitudinea și a-și susține teza, autorul ne propune o largă frescă a vieții sociale în Franța acelei perioade. Expunerea începe prin prezentarea pe scurt a personalității și domniei lui Ludovic, a curții de la Versailles, a familiei regale, a protocolului de la curte și chiar a programului de lucru al regelui.

Ideea călăuzitoare a expunerii este că personalitatea lui Ludovic al XIV-lea și-a pus amprenta pe întreaga viață socială, culturală, politică și religioasă a Franței. Sunt prezentate diferitele aspecte din viața cotidiană sau cu ocazia unor sărbători. Totodată sunt trecute în revistă grupurile sociale, obiceiurile și moravurile lor, umbrămintea, podobeles și bucătăria, precum și atitudinea fiecăruia în fața marilor momente ale vieții: nașterea, căsătoria și moartea.

Un loc aparte este rezervat organizării clerului, luptei dintre Reformă și Contrareformă, implicațiilor acestora în viața socială și politică și, implicit, asupra deciziilor religioase și politice regale. Nu sunt uitate nici aspectele mai puțin importante, cum ar fi ceremoniile slujbelor, pelerinajele și miracolele.

Sunt schițate elementele de organizare administrativă a țării, structura manufacturilor, situația muncitorilor și condițiile lor de lucru precum și raporturile lor cu patronii.

O bună parte din lucrare prezintă eferescența vieții culturale, datorată în mare măsură politicii de mecenat dusă de rege, a instrucției publice de la învățământul primar pînă la cel universitar.

Într-un stil alert, accesibil marelui public, lucrarea se situează la granița dintre istorie și studiu al mentalităților.

Emilia Ciurea

CORNELL H. FLEISCHER, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541–1600)*, Princeton University Press, Princeton, 1986, XVII + 363 p.

Prin prezenta lucrare C. H. Fleischer, reputat osmanist încearcă să reabiliteze rolul surselor narative în cimpul investigației istorice și totodată să promoveze o reexaminare critică a vechiului al XVI-lea prin informația oferită de acest tip de izvoare. Deși după propria mărturisire a autorului atenția sa a fost concentrată asupra carierei și evoluției intelectuale a cronicarului M. Âli în fapt C. H. Fleischer realizează o introspecție meticuloasă în structura societății otomane.

Aproximativ 2/3 din economia lucrării (Part. I. *An Ottoman Life*, p. 13–190 și Part. II. *Ottoman Law, Ottoman Career*, p. 191–234) este dedicată vieții și activității literare a lui Mustafa Âli. Pregătit temeinic pentru o activitate de jurist sau profesor, cursul vieții lui Âli suferă la o vîrstă fragedă, la 20 de ani, o deviație definitivă spre aparatul birocratic, acceptînd din oportunitate propunerea unui prinț imperial de a accede în dregătoria de secretar de cancelarie. Următorii 40 de ani sînt parcurși de Âli în mod discret în eşaloanele inferioare și mijlocii ca secretar, dregător administrativ și administrator militar în regiuni periferice ale imperiului, mai ales în cele orientale.

Reconstruind etapele educației și carierei cronicarului, în special din propriile sale lucrări, C. H. Fleischer explorează întreaga evoluție culturală a societății otomane din sec. XVI. În acest mod din evoluția pe ter-

men lung a birocrației otomane sînt surprinse fracturi noi ivite în scheletul administrației centrale și locale.

O atenție deosebită este acordată de C. H. Fleischer lucrării *Kühn ül-ahbar* (Esența informațiilor) o vastă istorie universală considerată ca un *magnum opus* și drept cel mai cuprinzător izvor pentru istoria otomană din sec. XVI.

Deși M. Âli a fost un carierist care își omagia protectorii (mai mult de jumătate din lucrările sale — aprox. 50 — sînt dedicate unor personaje însemnate) prin lucrări economiastice, totuși el rămîne cel mai fin observator al societății otomane din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Âli avînd o percepție deosebită a sensului devenirii istorice a elaborat teoria potrivit căreia declinul imperiului otoman se datorează în largă măsură abandonării progresive a respectului față de elementele care compun *Kanun-ul* (legea). Modul în care Âli a observat *Kar un-ul* ca un corpus legislativ secular și a analizat raportul acestuia cu *şariat-ul* (legea religioasă) a avut un impact asupra comentatorilor politici din generațiile următoare. Sub această viziune cronicarul supralicitează activitatea legislativă a lui Mehmed Cuceritorul (1451–1481) și Suleyman Legistatorul (1520–1566).

Uneori spiritul critic al lui Âli a fost subiectiv. Astfel cronicarul deși consideră ca anormal transferul unui dregător din apar-

tul birocratic în structurile militare superioare (în *Halatîl-Kahire min el-adat iz-zahire* — ed. și trad. A. Tietze, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599*, Viena, 1975 — se afirmă că ulema-ua profesională nu a fost niciodată calificată sau înclinată pentru serviciul militar) totuși nu reproșează nimic asupra *cursus honorum* al vechiului său prieten Uveys Pașa care și-a început cariera ca judecător, a continuat un lung stagiu în aparatul financiar și a ajuns în cele din urmă beilerbei și mare vizir.

În mod explicit în *Nushat üs-selatin* (sfaturile sultanilor, ed. și trad. A. Tietze, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, 2 vol. Viena, 1978—1982) Ali afirmă importanța supremației criteriului promovării prin competență și că numai în cazuri excepționale norma poate fi prescrisă. Pentru acest ultim caz el citează exemplul lui Piri Pașa care din simplu judecător a fost numit de Selim I vistiernic, vizir și în final mare vizir (p. 206). Capitolul al XII-lea din partea III (*The Making of Ottoman History*, p. 235—307) se referă la domnia lui Murad III (1574—1595), perioadă în care se produc și marile dezamăgiri ale cronicarului Ali. De aceea perioada e privită ca un test al abilității istoricului de a privi perspectivele unor evenimente care nu numai că erau recente dar fuseseră și traumatice.

Ali tratează domnia lui Murad în finalul *Kühn ül-ahbar* pe care a elaborat-o în anii 1596—1598. Opera cuprinde o introducere urmată de relatarea a 32 de evenimente (capitole) dispuse în ordine cronologică. Ali caută începuturile sau mai precis cauzele situației otomanilor din 1597 în evenimentele din 1574. Această idee este urmărită cu asiduitate în primele 10 evenimente care nu sînt

dispuse în ordine cronologică și care acoperă primii 12 ani din domnia lui Murad. Problemele majore ale perioadei incriminate sînt considerate a fi: ȋresponsabilitatea sultanului și decăderea lui sub influențe nefaste; distrugerea autorității vizirului și a respectului față de guvernare; politizarea vieții spirituale (*ilmiye*) și declinul învățămîntului; incapacitatea lui Murad de a face distincție între adevărata și falsa spiritualitate; corupția din cele mai înalte sfere ale conducerii și ale serviciului financiar; inflația și criza economică; dezvoltarea grupurilor fracționiste.

Capitolul cuprinde și o sumară prezentare a evenimentelor. În cadrul celui de al 14-lea este descrisă revolta teritoriilor tributare: Moldova, Țara Românească, Transilvania din 1594—1595/1003 H. Ali afirmă că în vremea lui Murad numirea voievozilor în aceste teritorii a devenit anuală. Motivul acestei operații era datorat enormelor sume obținute de sultan, viziri și dregătorii triniși pentru instalare de la noii numiți. Schimbarea frecventă a umplut tezaurile și buzunarele și a devenit o practică curentă. Rezultatul a fost însă nașterea dezordinii și opresiunii ȋrănilor care erau creditorii pe termen scurt ai voievozilor. Față de perioada lui Süleyman Legislatorul — conform afirmației lui Ali — Moldova a pierdut 1/3 din populație iar Țara Românească peste 2/3, numeroși locuitori preferînd refugierea în teritorii aflate sub alt control. În asemenea condiții *revolta este naturală*/normală (p. 298).

Lucrarea lui C. H. Fleischer face parte din categoria celor care formează bibliografia obligatorie a istoriei Imperiului otoman din secolul al XVI-lea.

Nagy Pienaru

KSENIJA GROSSHEIDE, *Katalog des Schrifttums, über den Donauraum*, Band I, Hanovra, 1987, XXII + 557 p.

După cum ne indică însuși titlul lucrării de față, avem de-a face cu un catalog al publicațiilor asupra spațiului dunărean, publicații aflate la Niedersächsische Landesbibliothek, din Hanovra. Munca imensă de un deceniu depusă cu multă acribie de autoarea volumului, Ksenija Grossheide, a avut drept rezultat elaborarea unei lucrări ce iese din sfera de interes a biblioteconomiei și atrage istoricul și pe orice om de cultură modern, prin maniera exhaustivă în care sînt înregistrate toate publicațiile asupra spațiului dunărean. Găsim aici deopotrivă lucrările generale, cele de specialitate precum și periodicele, grupate pe mari domenii de interes.

Lucrarea, proiectată pentru trei volume a fost începută în 1983; primul volum avînd o scurtă introducere (p. II—XXII); o parte destinată lucrărilor generale și una referitoare scrierilor mai vechi și mai noi asupra teritoriului fostei Jugoslavii, a apărut în 1987. Urmează să apară, la scurt timp, volumul al doilea referitor la spațiul românesc, pe care îl așteptăm cu mult interes, deși nu cunoaștem motivele pentru care lucrări referitoare la Transilvania și Moldova nu sînt anunțate a face parte din volum.

Pornind de la ideea că un asemenea catalog este un instrument util de lucru în orice bibliotecă, încercăm să trasăm pe scurt

schéma 'ce ordonează' înregistrarea lucrărilor ce figurează sau vor figura în volumul de față, cât și în cele următoare.

Materialul bibliografic de bază au fost vechile cataloage ale bibliotecii: *Historia Austriaca*, *Historia Hungarica*, la care se adaugă înregistrarea noilor publicații achiziționate în ultimul timp și care tratează spațiul dunărean.

Elaborarea unui catalog exhaustiv, după metode moderne, răspunde în egală măsură și noilor realități economice, sociale și politice ce caracterizează astăzi sud-estul Europei.

Structura noului catalog sistematic este în mare următoarea:

A. Generalități:

1) Bibliografie; 2) Periodice; 3) Colecții și Lucrări de specialitate; 4) Enciclopedii, Lexicoane, Dicționare, Manuale.

B. Relieful:

1) Generalități 2) Topografie istorică și Hărți; 3) Jurnale de călătorie; 4) Geologie, Geofizică, Relief; 5) Ape; 6) Climă; 7) Plante.

C. Populația:

1) Prezentarea generală; 2) Istoria populației; 3) Așezări; 4) Migrații, stabilirea în noi teritorii; 5) Naționalități; 6) Grupuri umane, structură socială, istorie socială, re-

lații sociale. 6) Biografii principale și Genealogii.

D. Istorie generală și istorie politică:

1) Științe auxiliare ale istoriei (numismatică, heraldică, sigilografie); 2) Izvoare (Documente, Regeste, Acte); 3) Prezentarea unei istorii globale și problema națională; 4) Cîteva epoci istorice-pristoria, evul mediu, Bizanțul, Imperiul otoman, Monarhia habsburgică, popoarele din sud-estul Europei din secolul XVIII pînă în 1918; între 1918-1939; 1939-1945; din 1945 pînă în prezent.

E. *Economia pînă la 1945* și după 1945; Economia rurală; Vinătoarea și pescuitul; Comerțul și Finanțele; Cîrăria.

Pentru a ne rezuma la o scurtă trecere în revistă mai amintim ca domenii de interes prezente în catalog: *Biserica și religia, Istoria culturală, Artă, Limba și literatura, Etnografia*.

Schiema prezentată se aplică succesiv tuturor țărilor dunărene, fapt ce ne face să credem că acest catalog, odată cele trei volume apărute, va fi un instrument de lucru și de informare de maximă importanță pentru cercetători, înlesnind deopotrivă studiul interdisciplinar, prin culegerea rapidă a datelor bibliografice necesare.

Ileana Căzun

ANDREW MACKENZIE, *Archaeology in Romania. The Mystery of the Roman Occupation*, Unified Printers and Publishers, London, 1986, 183 p.

Autorul, publicist interesat de istoria românească, a mai scris și alte cărți, dintre care cităm: *The History of Transylvania* (1983) și *Outline of Romanian History: From Dacians and Romans to the Romanians. The Light thrown by Archaeology* (1984). Ca și acestea, cartea de față este destinată cunoașterii istoriei românești de către publicul occidental. Firește, ea nu este o carte adresată specialiștilor, ci marelui public, ea fiind, dealtfel, scrisă de un pasionat de istorie, nu de un specialist, de un ziarist, nu de un istoric. Nu am prezenta această carte, dacă în prezent nu ar exista o reală nevoie de asemenea scrieri care să popularizeze peste hotare adevărata istorie românească. Studiile erudite, adresate lumii savante, există (deși este necesară publicarea mai multor lucrări în limbi de mare circulație), dar, ceea ce este la fel de important (dacă nu cumva chiar mai important) este ca principalele teze ale istoriografiei românești să fie cunoscute și de către un public mai larg. Propagandei făcute unor teorii tendențioase, dăr, cite-

odată, cu priză la public, trebuie să i se opună o eficientă propagandă pusă în slujba adevărului. Condiția acestei eficiențe este transmiterea informației într-o formă accesibilă și căutată de cititori. Căci, să fim înțeleși: este vorba de cititorul occidental mediu, pentru care senzaționalul și exoticul, *digest*-ul și imaginea au devenit condițiile lecturii. Esențial este ca această formă să nu vicioze informația. Reușite în această privință sînt cărțile publicate în SUA de R. McNally și Radu Florescu despre „Dracula”. Dealtfel, și A. Mackenzie a publicat o carte despre „Dracula”. Răspunde ultimei carte a sa acestei condiții?

Din punct de vedere al conținutului propriu-zis, remarcăm că informația prezentată reproduce toate punctele de vedere ale istoriografiei românești asupra civilizației geto-dacilor, romanizării, continuității daco-romane. Autorul cunoaște cele mai recente descoperiri arheologice (pînă în 1985), Diseușile pe care le-a purtat cu o seamă de cercetători români (Constantin

Predăș Adrian Rădulescu, Eugenia Zaharia, etc.), precum și vizitele făcute pe șantiere arheologice l-au ajutat să-și formeze o imagine clară asupra tuturor chestiunilor controversate și asupra implicațiilor lor politice (acestea din urmă fiind amintite și ele în introducere). Există și unele mici greșeli, dar ele se întind mai ales în prezentarea bibliografiei (culegerea de studii *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations* nu a fost editată de D. M. Pippidi, Dan Gh. Teodor a devenit D. Tudor, ș.a.). O greșală mai gravă este datarea în seq. IV a Noveliei XI promulgată de Justinian (p. 127), dar, lăsând acestea la o parte, putem spune că lucrarea prezintă o imagine corectă a rezultatelor la care a ajuns istoriografia românească. Să mai precizăm că ea conține trei capitole de istorie propriu-zisă (de la geto-daci la epoca post-romană), cărora le sînt adăugate alte două capitole și un appendice care prezintă în amănunt diferite descoperiri arheologice (tezaurul de la Hinova, mormintul princiar de la Cugir, etc.).

În cazul unei lucrări de un asemenea gen, ne interesează însă nu doar conținutul, ci și forma. Gădem că autorul a reușit să îmbine ținută științifică (lucrarea are bibliografie, indice) cu stilul accesibil, propriu culturii de masă. Căci nu avem de a face cu o expunere doctă, ci cu o carte care poate fi catego-

risită drept repertaj istoric. Aceasta se vede din locul preponderent pe care-l ocupă relațiile despre descoperirile arheologice mai mult ori mai puțin senzaționale, cercetate de autor la fața locului. Într-un fel de *captatio benevolentiae*, autorul își avertizează cititorii că faptele petrecute după retragerea armatelor romane din Dacia reprezintă „one of the great mysteries of European history”. Acest „mister”, prezent și în titlu, poate avea darul de a atrage atenția cititorilor asupra faptelor istorice expuse, fără ca acest stil gazetăresc să prejudicieze obiectivitatea și să transforme realitatea în niște mistere tenebroase demne de „țara lui Dracula”. Căci autorul nu a cedat acestei posibile tentații, el scriind o carte de istorie popularizată, nu o istorie fabuloasă. De aceea, socotim că această carte își poate atinge țelul difuzării într-un public mai larg a unor cunoștințe despre istoria veche a României. Desigur, în privința formei s-ar fi putut face mai mult: fotografiile ar fi fost de dorit să fie în culori, nu în alb-negru (este știută importanța vizualului în cultura de masă contemporană). Realizarea eficienței de care vorbeam mai depinde și de alți factori pe care însă nu-i putem aprecia (prestigiul editurii, tirajul, difuzarea propriu-zisă).

Alexandru Madgearu

JOHN MILLER, *Bourbon and Stuart. Kings and Kingship in France and England in the Seventeenth Century*, New York, 1987, 272 p.

Cartea istoricului englez John Miller este o interesantă și reușită încercare de istorie comparată. Autorul urmărește să scoată în evidență diferențele fundamentale dintre viață politică a Angliei și a Franței în secolul al XVII-lea, diferențe care explică de ce monarhia engleză a reușit să-și recapete prestigiul după criza de la mijlocul secolului, în timp ce monarhia franceză s-a îndreptat către dezastrul din 1789.

În esență, absolutismul francez din secolul al XVII-lea nu a reușit să doteze țara cu resursele necesare care să-i permită să facă față cu succes războaielor tot mai costisitoare din secolul următor. În schimb Anglia, care multă vreme a fost doar o putere de rang secundar, cunoaște un proces de consolidare pe toate planurile, astfel încît în secolul al XVIII-lea ajunge să dețină un rol major în războaiele europene și să-și creeze, în același timp, un vast imperiu colonial. Cauza principală care explică această situație este, după părerea autorului, momentul de-

clanșării revoluției burgheze, care în Anglia se plasează cu un secol și jumătate mai devreme decît în Franța. Revoluția engleză a realizat, la o scară mai mică, tipul de transformări pe care le va impune și revoluția franceză. Acest lucru a permis Angliei să poartă, cu mult timp înaintea Franței un sistem fiscal mult mai eficient care, departe de a epuiza bogăția națională, a contribuit la creșterea ei permanentă. De asemenea Anglia a fost superioară Franței în domeniul organizării structurilor militare și administrative, ceea ce explică marile sale victorii din secolul al XVIII-lea. În concluzie, monarhia franceză a plecat de la o poziție de mare putere și prestigiu, dar ancorarea în trecut a dus-o la dezastru, în timp ce monarhia engleză, pornind de la o situație de inferioritate, a avut destulă abilitate să supraviețuiască revoluției și să se adapteze la noile realități generate de aceasta, să se transforme într-un factor de progres al țării.

Eugen Denize

VASILE V. MUNTEAN, *Contribuții la istoria Banatului*, Edit. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1990, Precuvintare de I.P.S. Mitropolit Dr. Nicolae Corneanu. Postfață de Prof. Dr. doc. Valentin Al. Georgescu, 288 p.

Efortul de recuperare și conectare a istoriografiei românești la exigențele istoriografiei mondiale nu trebuie să ducă la minimizarea importanței studiilor de istorie zonală și regională, care, în cazul istoriografiilor occidentale, au constituit suportul, în principal documentar, al diversității preocupărilor și nivelului atins de cercetarea contemporană. Valoarea documentară excepțională și înnoirea metodologică pe care le-au adus în ultimele decenii în istoriografia noastră, spre exemplu, monografiile consacrate Maramureșului istoric Țării Hațegului și Moldovei în perioada controversată a primelor secole ale mileniului II demonstrează clar prioritatea care trebuie acordată acestui gen de cercetări. Tocmai de aceea, contribuțiile de această factură, de la cercetarea monografică savantă a unei provincii istorice într-o anumită epocă istorică și până la monografia lipsită de pretenții de exhaustivitate a unui sat sint binevenite, umplind un gol în istoriografia noastră.

Prof. dr. Vasile V. Muntean, autorul unei excelente lucrări privitoare la organizarea monahală la români [*Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (până la 1600)*], București, 1985] și a mai multor studii de istorie locală, își propune să realizeze în *Contribuții la istoria Banatului* o monografie istorică a provinciei situate între Mureș, Tisa, Dunăre și Carpați.

Pornind de la datele corpusului aproape impresionant de studii românești, maghiare, germane și sârbești consacrate în ultimele două secole istoriei Banatului (și căruia îi lipsesc până acum sintezele fundamentale, scrise la nivelul actual al cercetării), autorul urmărește în cuprinsul a trei mari secțiuni — „Trecutul

îndepărtat (de la origini până la cumpăna secolelor VII—VIII)”, „Banatul medieval (răscrucea veacurilor VII—VIII — anul 1718)” și „Pe calea modernizării (anii 1718—1918)” —, dinamica istorică a provinciei, cu realitățile sale fundamentale românești, dar și cu individualitatea sa istorică în cadrul spațiului românesc, cu impactul puternic pe care l-a avut aici, mai ales după 1718, civilizația central-europeană, care explică în parte această individualitate.

Cu tot caracterul dificil al unei asemenea întreprinderi, dificultate datorată nu atât inexistenței unor încercări similare recente, cât mai ales ariei cronologice extrem de întinse, Vasile V. Muntean oferă o sinteză densă, bine structurată și cu un aparat critic bogat, utilă specialistului, chiar fără a oferi abordări originale și rezolvări definitive, și în ciuda unor imprecizii terminologice, a preluării necritice a unor articole lipsite de valoare și a unor încheieri prea tranșante, nesusținute documentar, în probleme a căror rezolvare ține de progresul viitor al cercetării documentare sau cel al unor domenii de graniță. Formația teologică a autorului dă o valoare remarcabilă subcapitolelor de istorie bisericească a Banatului.

Cu toate aceste observații, lucrarea lui Vasile V. Muntean, prima sinteză românească de o asemenea amploare asupra istoriei Banatului, este binevenită în istoriografia și cultura românească; limbajul fluent, lipsit de prețiozitate o face accesibilă și publicului larg.

Viorel Achim

SZABOLCS DE VAJAY, *Ordinis Sancti Johannis in Hungariae. The-saurus et corpus*, f. 1, 1987, 726 p. quart.

Cunoscutul istoric maghiar care trăiește în Elveția a redactat o voluminoasă lucrare în care prezintă secția maghiară a ramurii protestante a cavalerilor Sf. Ioan, cea catolică fiind cunoscută drept cavalerii de Malta. Actualmente această ramură protestantă cuprinde cavalerii Sf. Ioan din Anglia, Balciul de Brandenburg cu secția ungară, finlandeză, franceză și elvețiană, precum și organizațiile olandeză și suedeză, formind împreună o „Alianță” (1962). Desigur autorul se ocupă numai de secția maghiară a Balciului de

Brandenburg, volumul însă cuprinde o seamă de capitole de interes pentru istoriografia română. În primul rând autorul caută să trateze problematica atacată prin inserarea capitolului „Historiae Societatis hungaricae Compendium” (p. 17—54) și care sintetizează evoluția societății ungurești de la crearea statului feudal și până în 1918. Un alt capitol intitulat „Ordinis Sancti Johannis Hungariae historia” recapitulează printre altele unele date referitoare la istoria ordinului (p. 55—68). „Sancti Johannis in Hungaria,

Repertorium" (p. 69—357) recapitulează istoria a 222 familii aproape toate nobiliare din rîndul cărora au provenit 353 cavaleri cu diferite statute. Această parte cuprinde un număr de 78 micromonografii genealogice referitoare la familii nobile din Transilvania sau cu legături nemijlocite cu această provincie. Importanța materialului publicat constă în faptul că ajută la clarificarea structurii și provenienței nobilimii, dintre care unii veniseră chiar din Țara Românească (de ex. familia Zeyk) sau provin din boierii făgărășani (ca de ex. Algya-Pop). Partea cea mai prețioasă a lucrării este publicarea unui număr de 74 de steme familiale, în alb-negru, ardele-

nești (p. 487—540). Cu succes se poate folosi largă bibliografie și indicele de izvoare (p. 358—486).

Menționăm și anexele din care se evidențiază un glosar amănunțit de termeni și nume istorice, foarte utile pentru cei ce se ocupă de istoria Transilvaniei și chiar a Bucovinei (p. 609—724).

Dincolo de unele concluzii inacceptabile sau discutabile pentru istoriografia română, cartea constituie un material care facilitează lămurirea unor probleme, mai ales de genealogie și heraldică.

Eugen Glück

„Revue d'histoire de l'Église de France”, tom LXXVI, 1990, nr. 196, 197; tom LXXVII, 1991, nr. 198, 199

„Revue d'histoire de l'Église de France”, organ al Societății de istorie religioasă a Franței, reprezintă principala publicație franceză cu acest caracter și apare, de două ori pe an, cu concursul Centrului național de cercetări științifice și Ministerului Culturii (Direcția Arhivelor Franței). Primul număr a apărut în 1910. La conducerea revistei se află Marc Venard, profesor la Universitatea din Paris-X, secretar general-adjunct al Societății de istorie religioasă a Franței.

Tematica de bază o constituie istoria religioasă a Franței, dar cu deschidere spre întreaga istorie a creștinismului.

Revista cuprinde, într-o primă parte, studii, articole, dezbateri, anchete, documente. Partea a doua este consacrată, în general, cronicii manifestărilor științifice de interes în domeniu: sint semnalate congrese și colocvii, expoziții, publicații apărute sau în curs de apariție (unele dintre acestea însoțite de un scurt buletin critic), aniversări, teze de doctorat și este prezentată activitatea Societății de istorie religioasă a Franței. Un loc deosebit în economia revistei îl ocupă notele bibliografice (aproximativ 50 de pagini în fiecare număr), de interes și pentru cercetătorii români, structurate astfel: instrumente de lucru, istorie generală, antichitate creștină, ev mediu, epoca modernă, epoca contemporană, hagiografie și spiritualitate, ordine religioase, artă creștină.

Din studiile apărute în ultimii doi ani, semnalăm:

În numărul 196 (ianuarie-iunie 1990), studiul lui Michèle Gaillard, *Les fondations d'abbayes féminines dans le Nord et l'Est de la Gaule, de la fin du VIe siècle à la fin du Xe siècle* (p. 5—20), în care autoarea pune în evidență cele două faze distincte ale fondării abajilor feminine: înainte și după anul 720. Izvoarele care permit reconstituirea primei perioade (*vitaes, gesta episcoporum*, cronici) atestă numeroase fondări de acest fel apropiate în timp și spațiu, rolul esențial pe care l-au avut în cadrul abației femeile aristocrate și influența decisivă a personalității stareței asupra vieții comunității. După 720 apariția acestor abații este sensibil redusă, rolul femeii aici devine insignifiant.

Philippe Jansen consideră că biserica medievală este puțin sau chiar eronat cunoscută ca edificiu complex și ca spațiu social. Autorul abordează tema printr-o triplă perspectivă: aceea a rolului determinat pe care îl are clerul, ca grup social, în concepția arhitecturală și simbolică a edificiului sacru; a necesității înscrinerii acestui edificiu într-un mediu cu funcții civice; a activităților variate ale laicilor în interiorul bisericii, prin care ei se apropie de divinitate (*Église, espace social. Éléments d'une enquête*, nr. 197/iulie-decembrie 1990, p. 186—192).

Tema abordată de Pierre-André Sigal este *Reliques, pèlerinages et miracles dans l'Église médiévale (XIe—XIIIe siècle)*, (nr. 197/iulie-decembrie 1990, p. 193—211). Este subliniată prezența în biserică a relicvelor ca mod de a pune în opoziție corul, partea cea mai sacră a edificiului, cu nava, dominată de laici. Dar sosirea pelerinilor tulbură acest partaj și provoacă, în timpul marilor sărbători, o îngâmădire spre relieve; biserica este invadată, noaptea ca și ziua. Totuși pelerinii sînt în general bine primiți, pentru că aduc ofrande și făgăduințe care îmbogățesc biserica. Miracolele survenite ulterior sînt obiectul unor proclamații oficiale, în care se regăsesc, deopotrivă, oamenii bisericii și laicii.

Apărător infocat al clerului parohial, abatele Grégoire este, în perioada pregătitoare Stărilor generale din 1789, preocupat de redobîndirea fără întîrziere a drepturilor funciare ale acestuia. Obiectivele sale se accentuează în timpul Revoluției, în sensul transformării preoților în conducători atît spirituali cît și lumești ai comunităților satești. Este și tema unui memoriu pe care l-a înaintat Constituantei la 11 aprilie 1810, întîmpinat însă cu un refuz total. Pentru deputați a crea un cler rural proprietar funciar echivala cu restaurarea unui „ordin” (în sensul Vechiului Regim), independent de stat; în concepția lor episcopii și preoții nu erau decît „funcționari publici” în serviciul națiunii (René Taveneaux, *L'abbé Grégoire et la démocratie cléricale*, nr. 197/iulie-decembrie 1990, p. 236—256).

Încă din ultimii ani ai desfășurării sale (1796—1799) Revoluția franceză declanșează o serie de idei și mituri, care își vor pune amprenta pe catolicismul secolului XIX. Este pe-

„Revista istorică”, tom III, nr. 5—6, p. 673—675, 1992

rioadă numită în istoriografie „eclesastică”, bine pusă în evidență mai ales de studiile locale. Intrarea în scenă a universităților de stat la sfârșitul secolului XIX activează o polemică ce se va concretiza în separarea bisericii de stat (1905). Traversind o perioadă relativ calmă pînă în 1960, dezbaterile se reiau în jurul problemei descrescînării, acum intervenind școala marxistă și noile tehnici de scriere a istoriei. Întrebarea pe care și-o pune autorul studiului este: sint producțiile multiple, apărute pe această temă cu ocazia Bicentenarului (peste 70 între 1986—1990), simpla reflectare a acestei moșteniri? În ce direcție vor orienta ele noile cercetări? (Bernard Plongeron, *Débats et combats autour de l'historiographie religieuse de la Révolution (XIXe—XXe siècles)*, nr. 197/iulie-decembrie 1990, p. 257—302).

André Lanfrey se oprește asupra complexei probleme a raporturilor dintre biserică și școală într-una din perioadele cele mai importante ale procesului de laicizare a societății (*L'épiscopat et l'école de 1902 à 1914*, nr. 199/iulie-decembrie 1991, p. 371—384). Înainte de ofensiva anticlericală din primii ani ai secolului XX, în Franța școlile primare catolice erau gândite de congregații, episcopii acordînd mai multă importanță familiei, în defavoarea școlii. Schimbarea acestei atitudini a fost determinată de declanșarea politiei anticongregaționiste, a ofensivelor laice și de separarea bisericii de stat (1901—1906). Episcopii sînt obligați acum să reconsidere rolul școlii, să îi dea o nouă dimensiune, prin crearea peste tot a unor direcții dioceane de învățămînt.

Numărul 198 al revistei (ianuarie-iunie 1991) este consacrat actelor colocviului organizat la Tours, între 16—17 iunie 1990, de Societatea de istorie religioasă a Franței și Centrul de studii superioare renașcentiste, avînd ca temă „Église et la vie religieuse en France au début de la Renaissance (1450—1530)”. Dezbaterile au vizat literatura spirituală, reforma clerului, credința și operele laicilor, acțiunea forțelor spirituale. În comunicarea *Aspects de la littérature de spiritualité en langue française (1480—1520)*, (p. 29—43), Geneviève Hasenohr subliniază cîteva dintre trăsăturile noi ale literaturii timpului, tipărită sau păstrată în manuscris, insistînd de fiecare dată asupra transformărilor suvenite. Rolul parlamentului regional de la Toulouse în impunerea unor norme ce vor lua apoi înfățișare juridică, precum și bilanțul acestei acțiuni sînt reliefate în studiul lui Jean-Louis Gazzaniga, *Le parlement de Toulouse et la réforme des réguliers (fin du XVe s. — début du XVIe s.)*, (p. 49—60). Vincent Tabbagh analizează proveniența și cantitatea resurselor financiare utilizate într-un vast program de reconstrucție a edificiilor de cult și de achiziționare a unor ornamente sacerdotale de marile familii din Rouen (*Trésors et trésoriers des paroisses de Rouen (1450—1530)*, p. 125—135). Hervé Martin își propune să readucă în actualitate un personaj uitat în zilele noastre, dar care a deținut un rol politic important în timpul regilor Carol VIII și Ludovic XII (al cărui confesor a fost) Jean Clérée, remarcat și prin încercările sale de a combate tarcele societății franceze prerenașcentiste, considerate de el a fi creșterea inegalității între bogați și săraci, povara fiscalității, avîntul prostituției în orașe și degradarea generală a moravurilor (*Un prédictateur au début de la Renaissance: Jean Clérée O. P. (1455—1507)*, p. 185—205). Interesant ni s-a părut și studiul lui Francis Rapp, *La vie religieuse des campagnes alsaciennes du milieu du XVe siècle au début du XVIe siècle* (p. 207—220). Este o oglindă a vieții religioase într-o provincie în care țărani, pe de o parte, sînt mulțumiți de formele populare ale creștinismului medieval dar, pe de altă parte, urmăresc visul milenar al creștinătății frățești. Această a doua componentă va determina angajarea țărănilor alsacieni în aventura singeroasă din 1525.

Concluziile desprinse în urma colocviului au fost inserate de Bernard Chevalier, de la Centre d'études supérieures de la Renaissance (Tours), care subliniază atât realizările cît și nuanțele rămase a fi precizate în cadrul unor cercetări viitoare și anunță tematica următorului colocviu: adevăratele cauze ale Reformei.

Venera Achim

„Verbun. Revista catolică”, nr. 1—6, 7—12/1990 și 1—6/1991

În numerele menționate ale revistei, cu caracter preocupător teologic, este acordată atenție și unor chestiuni de istorie socială, politică, a limbii și a culturii, a căror semnalare o considerăm utilă.

Cu privire la medievalul românesc și la îngemănarea acestuia cu modernitatea remarcăm cîteva materiale, reunite în cuprinsul unei rubrici constante, sugestiv intitulată „Dacoromana sacra et vetera”.

Ion Gheție (*Catolicismul și conștiința etnică a românilor*; nr. 1–6/1991) evidențiază că de-a lungul veacurilor, apartenența la catolicism a fost pentru români „departe de a fi dus la slăbirea sau chiar la dispariția sentimentului etnic”, autarul exceptând însă elitele; el concluzionează că „unirea cu Roma a favorizat atât în secolul al XV-lea, cât și la cumpăna dintre veacurile al XVII-lea și al XIX-lea, cunoașterea originii romane a poporului român și a descinderii limbii sale din latină”.

Daniel Barbu ne înfățișează *Un episod necunoscut al relațiilor române-athonite* (nr. 7–12/1990), identificând în persoana marelui logofăt Staico din Bucov și Băjești, ginere al lui Vlad Călugărul, pe „primul ctitor muntean al Pantocratorului”.

Ștefan Andreescu, referindu-se la *Vasile vodă Lupu și Iachint Macripodaris* (nr. 7–12/1990) își propune să sugereze o pistă „de urmat întru deslușirea cauzelor adevărate ale înlăturării lui Vasile Vodă”.

Ștefan S. Gorovei (*„Mai multe lăcașuri sînt” sau ce ne (mai) poate învăța Evul nostru de Mijloc*; nr. 1–6/1990) evocă „seninătatea” poporului român și a elitelor sale religioase și politice în relațiile cu „minoritățile” aparținând altor confesiuni, citind în acest sens o scrisoare edită, dar mai puțin cunoscută, a mitropolitului Gheorghe al IV-lea al Moldovei (1722–1730) către papa Benedict al XIII-lea.

Alexandru Mareș ne înfățișează trei *Note privind biserica românească în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*: un episod necunoscut din activitatea lui Sava Brancovici; observații pe marginea unei donații către Sava Brancovici; două însemnări referitoare la evenimentele religioase petrecute în Transilvania în anii 1761–1762.

Știri noi despre prima tipăritură în limba română (*Sibiu, 1544*) (nr. 1–6/1990) ne oferă Violeta Barbu; interesante aspecte de istorie a limbii și a culturii sînt abordate de autoarea citată în „O etapă a constituirii terminologiei religioase catolice în limba română: 1780–1780 (I – nr. 7–12/1990; II – nr. 1–6/1991).

Remarcăm, în același timp, articolele lui Iacob Mârza, *Timotei Cipariu și istoriografia școlilor de la Blaj* (nr. 1–6/1990) George Barițiu, *clev și profesor la Blaj* (nr. 7–12/1990) și Daniel Barbu, *Biserica Buna Vestire – Greci din Pitești – un ansamblu veneto-cretan din secolul al XVI-lea* (nr. 1–6/1991).

Istoria universală este prezentă în paginile revistei prin mai multe materiale de istorie a mentalităților și a instituțiilor care le modelează. Amintim, în acest sens, *Există „revoltă” în Evul Mediu?* (Mihaela Voicu, nr. 7–12/1990). Autoarea caută să surprindă elemente de disfuncționalitate ale unei lumi ce se autoconsidera perfectă și eternă: societatea occidentală a secolului al XII-lea. Patrice Favre ne prezintă un *Scurt istoric al Bisericii din Elveția* (nr. 7–12/1990).

Cei preocupați de scrierile Sf. Părinți, de istoria filosofiei medievale și moderne vor găsi la rubrica „Magistri vitae” fragmente comentate din operele unor personalități de referință ale catolicismului: Sf. Bernard de Clairvaux (nr. 7–12/1990); Thomas Morus (nr. 1–6/1991); Hans Urs von Balthasar (1–6/1990).

Un destin măreț și tragic este reconstituit la rubrica „Memoria” prin *Textele și măriturile* privindu-l pe monseniorul Vladimir Ghika (nr. 1–6 și 7–12/1990 și 1–6/1991).

Considerăm că merită a fi semnalate istoricului și următoarele materiale: Daniel Barbu, *Cruciadă și rezistență*; idem, *Unitatea Bisericii și unitatea Europei* (nr. 1–6/1990); Ion Gheție, *Greco-catolicii*; James Alison, *Cîteva gînduri despre ecumenism*; Halina Dabrowska-Bortnowska, *Societatea civilă și rolul Bisericii* (nr. 7–12/1990); Mihaela Voicu, *Trei spații de nișă: Curtea regelui Arthur, Sala de cîștă și Thélème sau între ficțiune și utopie* (nr. 1–6/1991).

Socotim deci că, prin conținut și ținută, numerele prezentate din „Verbum” reprezintă o certă reușită.

Sever Catalan

BULETIN BIBLIOGRAFIC

Buletinul bibliografic inițiat de „Revista istorică”, are ca obiectiv semnalarea lucrărilor din producția istorică, publicate de istorici străini și români în afara hotarelor României fără a aprecia valoarea lor științifică. Buletinul vizează cuprinderea ansamblului de lucrări — studii și carte — tipărit după mijlocul deceniului trecut, care au tangențe sau privesc direct peripada medievală, modernă și contemporană a României. Buletinul este și un instrument pentru sondarea modului în care izvoarele și literatura de specialitate românească sînt receptate de istoricii străini.

La elaborarea acestui *buletin bibliografic* au contribuit în măsuri diferite: Viorel Achim, Florin Constantiniu, Victor Eskenasy, Armand Goșu, Șerban Papacostea, Nagy Pienaru, Marian Străja și Adrian Tertecel.

Redactor de rubrică: Nagy Pienaru

I. LUCRĂRI GENERALE, ENCICLOPEDII, DICȚIONARE

JELAŢICII, BARBARA, *Russia's Balkan entanglements 1806—1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, XI + 292 p. Implicațiile românești ale politicii balcanice a Rusiei.

KEYLOR, R. WILLIAM, *The Twentieth-Century World. An International History*; Oxford University Press, New York, 1984, XII + 458 p. Istorie a relațiilor diplomatice între 1914—1975 pentru uz universitar, cuprinzînd aprecieri judicioase despre România.

WINNIFRITH, T. J., *The Vlachs: The History of a Balkan People*, London, 1987, 180 p. cu 11 hărți. Prezentare generală a vlahilor sud-dunăreni.

II. IZVOARE

* * * *Documents gréco-roumains. Le fonds Mourouzi d'Athènes*. Volume présenté par les soins de M. Marinescu, G. Penelea-Filitti, A. Tabaki, Préface de L. Droulia, Athènes-Bucarest, 1991, XIV + 461 p. (Fondation nationale de la recherche Scientifique, Centre de recherches néohelléniques, Académie Roumaine, Institut d'histoire „N. Iorga”). Regestele a peste 4000 documente referitoare la familia Moruzestilor și la domeniile lor (sec. XV—XIX).

* * * *Sădinenieto na Săverna i Iujna Bălgaria i srăbsko-bălgarskata vojna* (Unirea Bulgariei de Nord cu Bulgaria de Sud și războiul sirho-bulgar), Nauka i izkustvo, Sofia, 1989, 633 p. Rec. de Hristo Gluşkov în „Istoriieski Pregled”, anul 46, 1990, nr. 11—12, p. 94—98. Lucrarea este o culegere de documente diplomatice (provenite din arhivele austriece, engleze, vest-germane, franceze și sovietice) referitoare la unirea Principatului Bulgaria cu Rumelia Orientală (1885) și la războiul sirho-bulgar care a urmat (1885—1886). Se oferă și informații privind atitudinea și activitatea diplomatică a României în legătură cu evenimentele respective.

ARAPU, DUMITRU, *Souvenirs de Campagne 1941—1944 — Front Est*, Académie Européenne du Livre, Paris, 1990, 46 p. Memoriile unui colonel de stat major din Divizia a X-a de infanterie pe frontul de est.

BORSI-KÁLMÁN, BÉLA, *Klapka, Czaa et Arthur Scherthoss en 1864. Documents sélectés sur une tentative d'accord hongaro-roumain en XIX siècle*, în „Acta Historica”, 32, 1988, nr. 1—2, p. 133—180. Sînt publicate 15 documente privitoare la misiunea la București a contelui Arthur Scherthoss în 1864 și tentativa emigrației maghiare, în frunte cu generalul Klapka, de a încheia, în conjunctura europeană a aceluia an, un acord cu factorii politici români. Documentele sînt însoțite de note. Un util studiu introductiv.

CARAGEANI, GHEORGHI, *Gli aromeni e la questione aromena nei documenti dell'archivio storico diplomatico del ministero degli Affari Esteri italiano (1891—1916)*, în „Storia contemporanea”, XVII, ottobre, 1987, p. 929—1007; II, *idem*, XXII, nr. 4, agosto 1991, p. 633—662. Informații și documente inedite despre problema aromână și politica guvernelor române în epocă.

„Revista istorică”, tom III, nr. 5—6, p. 677—683, 1992

CRANE, H. (ed.), *Risale-i Mimariyye. An early seventeenth-century ottoman treatise on architecture*, J. E. Brill, Leiden, New York, Kobenbavn, 1987, X + 126 p. + 44 faes. Se prezintă un raport întocmit la începutul secolului al XVII-lea de arhitectul șef al sultanului Ahmed III. Într-o misiune de culegere de informații „a vizitat” pe la 1593 fortificațiile din Țara Românească, Transilvania, Moldova.

MISKOLCZY, AMBRUS, *Egyház és forradalom. A körösksienői ortodox román egyházi zsinat 1849. Bevezetés és a zsinati jegyzőkönyv.* [Biserică și revoluție. Sinodul ortodox românesc de la Chișineu-Criș 1849. Introducere și protocolul sinodului, Budapest, 1991, 182 p. (Encyclopedia Transylvanica). Este publicat protocolul inedit, aproape necunoscut, al sinodului bisericii ortodoxe române din Ungaria — adică al episcopiei Aradului, cuprinzând satele românești din comitatele Arad, Bihor și Bekeș — care a avut loc în primăvara anului 1849. Așteptările politice ale guvernului maghiar (reprezentat prin comisarul guvernamental Ioan Dragoș) au fost depășite, sinodul încrețind să asigure, în condițiile revoluției, dincolo de democratizarea bisericii, și realizarea unor interese naționale românești. Studiul introductiv în limbile maghiară și română. (Rec. în acest număr al „Revistei istorice”).

VEINSTEIN, GILLES, *La politique hongroise du Sultan Süleyman et d'Ibrâhîm pacha à travers deux lettres de 1534 au roi Sigismund de Pologne*, în „Acta Historica”, 33, 1987, nr. 2 4, p. 177—191. Conjunctura politică în Europa est-centrală după bătălia de la Mohács.

III. ISTORIE MEDIEVALĂ

ATANASOV, GHEORGHI, *Etnodemografski promeni v Dobrudja (X—XVI v)* (Schimbări etnice și demografice în Dobrogea, sec. X—XVI), în „Istoričeski Pregled”, anul 47, 1991, nr. 2, p. 75—89. Se analizează schimbările intervenite în situația etnică și demografică a Dobrogei în secolele X—XVI. Se încearcă să se demonstreze că Dobrogea ar fi fost populată în perioada respectivă mai întâi doar de bulgari, iar în secolele XV—XVI de bulgari și musulmani (turci și tătari).

BALARD, MICHEL, *Le système portuaire génois d'outre — mer (XII — XV siècles)*, în vol. *I porti come impresa economica. Atti della „Dicianovesima Settimana di Studi”*, 2—6 maggio 1987, a cura di Simonetta Cavaciocchi, Firenze, 1988, p. 21—39. Spre deosebire de venețieni care și-au creat un vast imperiu colonial maritim, genovezii în expansiunea lor în Mediterana orientală și în Marca Neagră nu s-au interesat de preluarea sub dominația lor a unor teritorii întinse. Colonizarea genoveză a îmbrăcat eminamente un caracter comercial. Sînt menționate siturile portuare din bazinul pontic inclusiv cele de pe litoralul românesc.

DIMITROV, HRISTO, *Problemi ot politiceskata istoria na Bălgaria prez vtorata polovina na XIV vek* (Probleme din istoria politică a Bulgariei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea), în „Istoričeski Pregled”, anul 47, 1991, nr. 4, p. 3—17. Este o analiză a politicii externe bulgare în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în timpul ofensivei otomane ce avea să lichideze cele două țărate bulgare (Târnovo și Vidin) în anii 1393 și, respectiv 1396. Se prezintă și relațiile celor două țărate bulgare cu statul lui Dobrotici și cu Țara Românească în perioada sus-pomenită.

DLUGOSZ, JOZEF, *Jakub Sobieski 1590—1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamielnikar*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1989, 200 p. (Acta Universitatis Wratislaviensis No. 1172; Ilistoria 83). Între altele, campania din 1621 de la Hotin (p. 112—117). Rec. în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropa”, vol. 39, 1991, II 3.

EMBER, GYÖZÖ, *Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács 1761—1764* (Baronul Buccow în Transilvania și Consiliul de stat austriac, 1761—1764), în „Századok”, 122, 1988, nr. 4, p. 577—621. Activitatea generalului Buccow în principatul Transilvaniei în anii 1761—1764.

FINKEL CAROLINE, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593—1606*, Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Vienna, 1988, XI + 362 p. (Beihfte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, vol. 14). Rec. în „The American Historical Review”, vol. 96, December 1991, nr. 5.

KÁLDY-NAGY, GYULA, *Das osmanische Reich und seine Vassallenstaaten in der achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts*, în „Acta Historica”, 33, 1987, nr. 2—4, p. 159—167. Raporturile Imperiului otoman cu Țara Românească, Moldova, Transilvania, Hanatul Crimeii și Raguza în ajunul înfrîngerilor de la Viena și Buda.

KLIMECKI, MIHAL, *A Polish Military Expedition to Moldavia in 1686*, în „Acta Historica”, 33, 1987, nr. 2—4, p. 385—387, Campania militară a lui Jan III Sobieski în Moldova.

NEUPAUER, KAMILL, *Mária Terézia úrbérrendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében* (Reglementarea mărișală a Mariei Treza, în comitatele Bereg, Maramureș, Ung și Ugocea), Akadémiai Kiado, Budapest, 1989, 131 p. Lucrarea analizează pe baza regle-

mentării urbariale din 1767—1775 situația economică și socială, structura rentei feudale, rezistența țărănimii, statutul de proprietar funciar al bisericii unite etc. în comitatele din nordul Ungariei, inclusiv în Maramureș.

PAVLICEVIĆ, DRAGUTIN, *Seobe vlahi Krmprocana u XVII stoljeću* (Migrațiile vlahilor Krmprocani în secolul al XVII-lea), în vol. *Vojne krajevine u jugoslavenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699* (Granițele militare în ținuturile iugoslave în epoca modernă până la pacea de la Karlowitz 1699), ed. Vasa Cubrilović, Beograd, 1989, p. 147—168. Reconstituirea etapelor migrației unui grup de vlahii balcanici în secolul al XVII-lea. Informații bogate despre vlahii din Croația acelei perioade.

PHILIPPI, MAJA, *Die Autonomie der Teile als Voraussetzung der Autonomie der Universitäts-Beispiel Kronstädter Distrikt*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsisches Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1990, p. 93—106. (Siebenbürgisches Archiv, 24). Evoluția regimului regiunii Brașov de la comitat (1241) la „libertățile” obținute în 1428 și apoi la integrarea în „Universitas Saxonum”. Referințe și la legăturile cu Țara Românească.

PHILIPPI, PAUL, *Rückwirkungen der Adelsgesetzgebung unter Ludwig dem Grossen (1351) und die Siebenbürgische Gruppenautonomie. Eine Hypothese*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre Siebenbürgische-sächsische Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1990, p. 131—141. (Siebenbürgisches Archiv, 24). Originile statutului românilor din Transilvania în funcție de politică mobilă a lui Ludovic de Anjou.

RÁZSÓ, GYULA, *Die Türkenpolitik Matthias Corvinus*, în „Acta Historica”, 32, 1986, nr. 1—2, p. 3—50. Un cuprinzător studiu privitor la contextul politic european în care se găsea Ungaria în a doua jumătate a secolului al XV-lea și la evoluția raporturilor cu Imperiul otoman.

TERTECEI, ADRIAN, *Romen tarihçisi Yon Neculce'nin „Letopisețul Țării Moldovei” (Bogdan Vekaynâmesi) adlı Kitabında osmanlı ordusu 1672 yılında Kamanice seferine dair bilgileri* (Informații privind oastea otomană în cursul campaniei de la Camenita din 1672 oferite de cronicarul Ion Neculce în *Letopisețul Țării Moldovei*), în „Turk Dünyası Araştırmaları”, 1992, nr. 76, p. 115—123. Sunt oferite istoricilor turci puștii familiarizați cu izvoarele narative românești pasaje esențiale din cronica lui Ion Neculce privind derularea campaniei din 1672 și atitudinea marilor boieri în fața de întărirea pozițiilor otomane în nordul Moldovei.

ZIROJEVIĆ, OLGA, *Das türkische Strassennetz (Land und Wasserstrasse) auf dem Gebiet der heutigen Vojvodina und Slawoniens*, în „Acta Historica”, 33, 1987, nr. 2—4, p. 393—403. Căile de comunicație din regiunea care făcea legătura între Belgrad și Buda, în perioada stăpânirii otomane. Referințe și la Banat.

IV. ISTORIA MODERNĂ

ARȘ, G. L. *Velikaia Frantsuzskaia revoliutsiia i Balkani (Novie arhivnye dannie)*, în „Novaia i novejšiaia istoriia”, 1989, nr. 5, p. 40—54. Prezentând încercările de reformă întreprinse de sultanul Selim III în Imperiul otoman, cercetătorul se oprește, este drept succint și asupra Principatelor române, a domnitorilor fanarioți (în special familia Moruzi) și bineînțeles asupra influenței ideologiei revoluționare franceze în mediile culte din București și Iași.

BIAIBERG, G și SCHMIDT V., *Evropejskije revoliutij 1848—1849 v istoriceskom sravnenij (k voprosu o tipologii i periodizacii)*, în „Novaia i novejšiaia istoriia” 1988, nr. 5, p. 77—91. Studiul conține o detaliată analiză privind stadiul actual al cercetării în ceea ce privește tipologia și periodizarea revoluțiilor europene de la 1848. Cei doi autori (istorici din fosta R.D.G.) acordă un spațiu restrâns revoluției pașoptiste românești, văzută mai ales prin prisma consecințelor sale istorice pentru societatea modernă românească a sec. XIX.

COHEN, LLOYD., *The Jewish Question during the Period of the Romanian National Renaissance and the Unification of the two Principalities of Moldavia and Wallachia 1848—1866* în vol. *Romania between the East and West, Historical Essay in Memory of Constantin C. Giurescu*, Columbia University Press, New-York, Boulder, 1987, p. 195—216. Studiu neconvincător scris pe baza documentației oferite din arhivele românești și insistând pe perioada lui Al. I. Cuza.

DJAPARIDZE, Z. A., *Obščestvenopoliticescoe dvijenie v Dunaiskikh Kneajestvah (iz predistorii revoliutii 1848 g.)*, Moscova, 1991, 200 p. Autoarea studiază perioada cuprinsă între pacea de la Adrianopol (1829) și revoluția de la 1848 punind accentul pe dezvoltarea culturii naționale românești, a ideologiei revoluționare și pe activitatea societăților secrete din deceniile patru-cinci ale veacului trecut. Cercetătoarea dovedește o bună cunoaștere a istoriografiei românești a problemei.

KENDE, JÁNOS și SIPOS PÉTER, *Industrial Workers and Assimilation in Hungary 1870–1910*, în „Acta Historica”, 32, 1986, nr. 1–2, p. 51–68. O analiză statistică privitoare la structura națională a populației industriale a Ungariei în perioada dualismului, pe ramuri industriale și unități administrative..

MAIER LOTHAR, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866–1877. Schein und Wirklichkeit liberaler Verfassung und staatlicher Souveränität*, Oldenbourg Verlag, München, 1989, 514 p. (Südosteuropäische Arbeiten, 88), Semnare în „Oesterreichische” Osthefte, Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung, Wien, 1991, Heft 3, p. 618.

MARKOV, L. V., *Russia i sviaščennii soiuz*, în „Novaia i novejšiaia istoriia”, 1989, nr. 1, p. 63–76. Menționată și revoluția condusă de Tudor Vladimirescu în contextul importantelor mișcări revoluționare ce au avut loc în Europa în primele decenii ale veacului trecut.

MISKOLCZY, AMBRUS, *A brassói román levéltár kereskedőpolgárság kelet – nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)* (Rolul de intermediar între Est și Vest al negustorimii levanține românești din Brașov. 1780–1860), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 174 p. Lucrarea reconstituie locul important pe care l-a avut Brașovul în comerțul Imperiului habsburgic cu Orientul și analizează, pe baza unei vaste documentații de arhivă, rolul economic al negustorimii române din acest oraș, insistând asupra epocii sală de înflorire din anii 1880–1840. Sunt urmărite și aspirațiile politice și rolul pe care l-a deținut burghezia românească din Brașov în mișcarea națională din Transilvania.

MITEV, PLAMEN, *Pārviist opit za otkrivanē na ruskō konsulstvo v bālgarskite zemi – vāv Varna ili vāv Silistra?* (Prima încercare de deschidere a unui consulat rus în teritoriile bulgărești – la Varna sau la Silistra?), în „Istoričeski Pregled”, anul 47, 1991, nr. 8, p. 53–57. Se prezintă eforturile Rusiei de a-și deschide un consulat în nord-estul Bulgariei otomane, după 1774, în cadrul politicii de extindere a influenței rusești în Principatele Române și în Balcani.

PELANZE, OTTO, *Bismarck and the Development of Germany*, 3 vol. Princeton University Press, Princeton, 1991, Vol. 1: *The Period of unification, 1815–1871*, 578 p., Vol. 2: *The Period of Consolidation, 1871–1880*, 554 p. și Vol. 3: *The Period of Fortification, 1880–1898*, 474 p.

VINOGRADOV, V. N., *Geroičeskij i krovavij 1907 god v Rumīnii*, în „Novaia i novejšiaia istoriia”, 1987, nr. 4, p. 49–67. Realizat de unul dintre cei mai asidui cercetători ruși ai istoriei moderne a României, studiul care conține și o serie de materiale inedite, oferă o viziune descriptivă asupra evenimentelor legate de răscala țărănească din 1907 din țara noastră. Este supradimensionată solidaritatea de clasă a muncitorimii române cu țărani răsculați.

VINOGRADOV, V. N. *Vostocinii vopros i Balkani. Razmišleniia o sovremennom etape issledovanii*, în „Novaia i novejšiaia istoriia”, 1989, nr. 6, p. 61–79. Se fac câteva referiri, printre altele și la Principatele dunărene și apoi România în legătură cu momentele importante ale crizei orientale.

WELTER, BEATÉ, *Die Judenpolitik der rumänischen Regierung 1866–1888*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1989, 317 p. (Menschen und Strukturen. Historisch-sozial-wissenschaftlichen Studien, Band 5). Teză de doctorat. În anexă rapoarte consulare inedite din arhivele de la Viena, despre politica românească față de evrei în secolul al XIX-lea.

V. ISTORIA CONTEMPORANĂ

ÁDÁM, MAGDA, *Les deux coups d'Etat de l'ex-roi Charles et la Petite Entente*, în „Acta Historica”, 31, 1985, nr. 1–2, p. 33–85. Tentativa de restaurare a Habsburgilor în Ungaria, în 1921, și acțiunea diplomatică a României, Cehoslovaciei și Iugoslaviei.

ANTOSIAK, A. V. *Ruminskiē dobrobe ceskiže vojniskie Pōmīrovaniā v SSSR v goīd voīnē*, în „Novaia i novejšia istoriia”, 1987, nr. 3, p. 51–68. Sunt prezentate, în spiritul deja caracteristic istoriografiei sovietice tradiționalist-comuniste, evenimentele legate de formarea și instruirea pe teritoriul URSS a unităților de „voluntari” (gen Divizia „Tudor Vladimirescu”) utilizate de Armata Sovietică ca „forțe de șoc” în luptele cu Wehrmacht-ul din anii 1944–1945.

BARNES, HARRY G., JR., *Impressions of Romania*, în vol. *The United States and Romania. American-Romanian Relations in the twentieth Century*, Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 124–128. Considerații politice asupra României în pri-

mii ani ai regimului Ceaușescu expuse de autor în calitate de șef adjunct al misiunii SUA la București între 1968—1971 și ulterior ambasador 1974—1977, când criza din țara noastră s-a accentuat.

BRACH, RADKO, *Benešova návšleba ve Varšavě 19—23 dubna 1925*, în „Slovansky Prehled”, 1991, nr. 2, p. 109—123. Însemnătatea internațională a evoluției raporturilor cehopolone în anii 1924—1925, inclusiv pentru România, material de arhivă.

GHERMANI, DIONISIE, *Rumänien. Marxismus-Leninismus in Theorie und Praxis Ehrengabe für Dionisie Ghermani zum 65. Geburtstag*, herausgegeben von D. Blumenwitz, H. Glasse, Ed. Hosel, München, Rudolf Trofenik Verlag, 1990, XXII + 394 p. Culegere de scrieri ale autorului cu privire la evoluția României în epoca comunistă.

GLASS, HILDRÜN, *Die Auseinandersetzung einer Rumäniendeutschen Zeitung mit dem Nationalsozialismus. Das Beispiel der „Arader Zeitung“ (1930—1938)*, în „Münchener Zeitschrift für Balkankunde”, 7 und 8 Band, Dr. Rudolf Trofenik Verlag, München, 1991, p. 407—428. Studiu al influenței național-socialismului asupra presei de limbă germană din România în anii 1930—1938, exemplificat pe baza analizei publicației „Arader Zeitung”.

IELD, JOSEPH (Ed.) *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*, Columbia University Press, New-York, 1991, XI + 420 p. Culegere de studii dedicate problematicii fiecărei țări est-europene. Vezi Trond Gillberg, *The Multiple Legacies of History: Romania in the Year 1990*.

HOCHMAN, JIRI, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934—1938*, Cornell University Press, Ithaca & London, 1984, 253 p. (Cornell Studies in Security Affairs). Sinteză de istorie diplomatică, incluzând numeroase comentarii despre politica României (v. p. 60—77: *The Case of Romania*) și Appendix C: nota guvernului român adresată guvernului sovietic la 24 septembrie 1938.

ILIEV, IVAN, *Bългария и Антантата през Първата световна война* (Bulgaria și Antanta în cursul primului război mondial), Nauka i izkustvo, Sofia, 1990, 318 p. (rec. de Nikola Poppetrov în „Istoriceski Pregled”, anul 47, 1991, nr. 1, p. 95—97). Monografie consacrată raporturilor dintre Bulgaria și statele membre ale Antantei în timpul primului război mondial (1914—1918). Se fac referiri și la relațiile româno-bulgare în perioada sus-amintită.

JESZENSZKY, GÉZA, *A dunai állanszövetség eszméje Nagy-Britanniában az Egyesült Államokban az I. világháború alatt* (Ideea federației dunărene în Marea Britanie și Statele Unite în timpul primului război mondial), în „Szazadok”, 122, 1988, nr. 4, p. 648—663. Problema reorganizării politice postbelice a Europei central-răsăritene în preocupările factorilor politici britanici și americani.

JESZENSZKY, GÉZA, *The Idea of a Danubian Federation in American Thought during World War I*, în „Acta Historica”, 34, 1988, nr. 2—8 p. 271—278. Preocupările unor cercuri americane pentru transformarea monarhiei austro-ungare într-o federație democratică și poziția administrației Wilson, la început favorabilă acestei idei iar din vara anului 1918 promotoare a principiului independenței popoarelor din centrul și sud-estul Europei.

MOVRELOS, YANNIS, *Fictions et réalités. La France, la Grèce et la stratégie des opérations périphériques dans le Sud-est européen (1939—1940)*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1990, 117 p. Date cu privire la poziția României în cadrul proiectelor militare ale vremii, anexă documentară.

NIAGULOV, BLAGOVEST, *La question de la Dobroudja dans le contexte de la politique étrangère de la Bulgarie (1926—1931)*, în „Bulgarian Historical Review”, XVIII, 1990, nr. 1, p. 3—20. Se analizează rolul problemei Dobrogei în politica externă bulgară și în relațiile româno-bulgare în anii 1926—1931.

PARSADANOVA, V. S., *Tragediia Polši v 1939 g.*, în „Novaia i novejšiaia istoriia”, 1989, nr. 5, p. 11—27. Conține și citeva informații despre retragerea unor grupuri de polonezi în România începând cu mijlocul lunii septembrie 1939.

RATESH, NESTOR, *The Rise and Fall of a Special Relationship*, în vol. *The United States and Romania. American-Romanian Relations in the twentieth Century*, Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 161—175. O trecere în revistă a tendințelor ascendente apoi descendente în relațiile româno-americane între anii 1965—1987, când după un „dezgheț” politic și o creștere a relațiilor economice prin acordarea României a clauzei națiunii celei mai favorizate, urmează o epocă de tensiuni și înfruntări în special după 1980, atingând aproape nivelul de „îngheț” în 1987.

TURCZYNSKI, EMANUEL, *The crisis of democracy and parliamentarism in Southeastern Europe*, în „Münchener Zeitschrift für Balkankunde”, 7 und 8 Band, Dr. Rudolf Trofenik Verlag, München, 1991, p. 407—428. O analiză comparativă a elementelor crizei parlamentarismului și democrației interbelice în statele balcanice.

WILLIAMSON, SAMUEL, D. Jr., *Austria-Hungary and the Origins of the First World War (The Making of the Twentieth Century)*, St. Martin's, New York, 1991, XVIII + 272 p. Rec. în: „American Historical Review”, vol 97/1, February 1992.

VI. ISTORIOGRAFIE, ȘTIINȚE AUXILIARE

* * * RUSSIA AND EASTERN EUROPE, 1789—1985: *A Bibliographic Guide* Compiled by Raymond Pearson, Manchester University Press, Manchester, New York, 1989, XIII + 210 p. Cu o secțiune specială dedicată României.

* * * *The Periodical Publications of the Jewish Labor and revolutionary movements in Eastern Europe, 1877—1916: An Annotated Bibliography*, Preliminary edition, Compiled by AVRAHAM GREENBAUM, Haifa (privately published), 1989, 90 p. Compilație bibliografică incluzând publicațiile apărute în România. Rec. în „Slavic Review”, vol. 50, nr. 3, 1991.

KELLOG, FREDERICK, *A History of Romanian Historical Writing*, Charles Schlacks, Jr., Bakersfield, California, 1990, VIII + 132 p. Rec. în „The American Historical Review”, vol. 96, December, 1991, nr. 5.

OBERLANDER, ERWIN (hrsg.), *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz (1945—1990)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, VIII + 350 p. (Quellen und Studien zur Geschichte des Ostlichen Europas, Band 35). Istoricul cercetărilor și a centrelor de cercetare cu privire la Europa răsăriteană în țările de limbă germană; Centrele universitare și extrauniversitare care se dedică acestui domeniu de cercetare, personalitățile care le-au ilustrat și opera lor. Locul istoriei românești în aceste cercetări.

VII. BIOGRAFII

BULLOCK, ALLAN, *Hitler and Stalin. Parallel Lives*, Harper Collins, London, 1991, XX + 1189 p. Cîteva referințe minore la situația României în contextul celui de-al doilea război mondial.

HELLER, MICHEL, *Le 7e secrétaire. Splendeur et misère de Michel Gorbatchev*, Olivier Orban, Paris, 1990, 430 p. Lucrarea evocă și aspecte ale regimului comunist din România în ultimii ani ai guvernării lui N. Ceaușescu.

POTAPOV, VI. I. *Sud'ba diktatora Ceaușescu*, în „Novaia i noveișia istoriia”, 1990, nr. 4, p. 96—120. Încadrînd evenimentele legate de prăbușirea sistemului comunist în România în fluxul legal destrămării fostului lagăr socialist din Răsăritul Europei, autorul realizează o documentată biografie a „ascensiunii și căderii” ultimului reprezentant al regimului totalitar în România, dictatorul N. Ceaușescu. Este reliefată cu obiectivitate totodată și degradarea social-economică în care conducerea unipersonală a acestuia a adus societatea românească

SEINIS, Z. S., *Maksim Maksimovici Litvinov: revoluționar, diplomat, eolavek*, Moskva 1989, 432 p. O interesantă, utilă și documentată monografie. Rec. în „Novaia i noveișia istoriia”, nr. 5, 1989, p. 203—206.

TUCKER, ROBERT, C., *Stalin in Power. The Revolution from above 1928—1941*, W. W. Norton and Company, New York, London, 1990, XX + 707 p. Referințe și la politica lui Stalin față de România.

VIII. VARIA

AMELUNXEN, HUBERTUS, VON *Television/Revolution. Das Ultimatum des Bildes Rumänien im Dezember 1989*, Andrei Ujică (Hg.), Jonas Verlag, Marburg, 1990, 155 p. O documentație și discuție utilă a istoriei evenimentelor din decembrie 1989 prin prisma imaginii televizate.

GRAHAM, SMITH (Ed). *The Nationalities Question in the Soviet Union*, Longman, London New York, 1990, VIII, 390 p. Culegere de studii dedicate naționalităților din fosta

Uniune Sovietică, însoțită de tabele comparative și o bibliografie selectivă. Vezi în mod special cap. 8 *Moldavians* semnat de Jonathan Eyal. Rec. în „New York Times Book Review”, January 26, 1992.

IANCU, CAROL, *Bernard Lazare et les Juifs de Roumanie*, în „Les Amis de Pierre Leroux. Bulletin publié avec l'aide de la Commission des Communautés Européennes”, Decembre 1991, nr. 9, p. 269–278. Vizita ziaristului francez Bernard Lazare la Iași și București în 1902 pentru a studia situația economică și politică a evreilor din România și demersuri diplomatice în urma unor incidente antisemite petrecute la București.

KIPPER, CRIȘTIAN, *Die deutsche Minderheitenproblematik in Rumänien. Der Sonderweg der Bukowinadeutschen*, Verlag der Südostdeutsche, München-Augsburg, 1991, 132 p. Istoria germanilor din Bucovina până în 1940 și problema minorității germane în România.

NIELSEN, NIELS C., *Revolutions in Eastern Europe. The Religious roots*, Maryknoll, N. Y., Orbis Books, 1991, VII + 175 p. Cu un capitol special dedicat României, p. 103–115.

PATRICK, MICHEL, *Politics and religions in Eastern Europe*, Oxford, Polity, 1991, 321 p. Rec. în „Times Literary Supplement”, february 21, 1992.

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostatecii în relațiile daco-romane.

Spaime milenariste și cruciada în evul mediu.

Un voievod al Transilvaniei și înrudirile sale.

Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.

Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Considerații privind cauzele prăbușirii Veneției.

O scrisoare inedită a lui Dimitrie Cantemir.

Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715—1785).

Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.

Tradiții și modernitate în gândirea și practica militară românească (sec. XIX).

Libertate de opinie și presiune socială în Țara Românească în 1838.

Armata, detronarea lui Cuza-vodă și Carol de Hohenzollern.

Aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Considerații privind structura capitalului în România 1864—1878.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.

Oamenii de știință și viața României.

Convenții comerciale ale României cu statele din sud-estul european în ultimul sfert al secolului XIX.

Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Tratatative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.

Cooperația românească interbelică între deziderat și realități.

I. C. Filitti : Pagini de jurnal.

Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.

RM ISSN 567—630

S. C., „UNIVERSUL” S A—c. 3524

43 356

Lei 100 pentru persoane fizice
Lei 200 pentru persoane juridice